

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

"Gürcüstan və Azərbaycan xalqlarının dostluğu dünyada nümunədir."

Heydər Əliyev

"Friendship of the Georgia and Azerbaijan people are the example in the world."

Heydar Aliyev

«Дружба грузинского и азербайджанского народов образец для мирового сообщества.»

Гейдар Алиев

Eldəniz İbrahimov

GÜRCÜSTAN – AZƏRBAYCAN ELLƏRİ

3443

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2014

63.3 (Стр.-Азе) + 63.5 (Стр.-Азе)

Т 18

Eldəniz İbrahimov
Gürcüstan – Azərbaycan elləri

Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2014, 312 səh.

Publisist Eldəniz İbrahimovun "Gürcüstan – Azərbaycan elləri" kitabı Gürcüstan Respublikasında yaşayan azərbaycanlılara həsr olunmuşdur. Kitabda gürcüstanlı soydaşlarımızın milli dövlətimizin və mədəniyyətimizin təşəkkül tapmasında rolu, habelə bu gün Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların problemləri işıqlandırılır. Nəzərə çatdırılan mühüm məsələlərdən biri Borçalıda yaşayan azərbaycanlıların Gürcüstanın tarixində də mühüm rol oynaması, digəri isə oradakı Azərbaycan icmasının unikal xüsusiyyətə malik olmasıdır. Borçalılar digər tarixi yurd yerlərimizdə (İranda, Türkiyədə, Dağıstanda) yaşayan soydaşlarımızdan daha çox milli-mənəvi varlıqlarını qoruyub saxlamışlar. Kitabdakı materiallar Azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim olunur.

ISBN 978 9952 489 91 0

Şərq-Qərb
1986-cı ildən

East West
since 1986

BAKİ
2014

www.eastwest.az

www.fb.com/eastwest.az

© "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2014

MÜNDƏRİCAT. TABLE OF CONTENTS. СОДЕРЖАНИЕ

1. Ulu Borçalı.....	8
Ancient Borchali.....	22
Древний Борчалы.....	28
2. Qurdlar vadisi.....	36
Walley of wolves.....	48
Долина волков.....	56
3. İmperiyanın qanadları altında.....	66
Under the wings of empire.....	80
Под крыльями империи.....	88
4. Qəribə müharibə.....	94
Strange war.....	104
Странная война.....	112
5. Borçalıdan gələn işıq.....	120
Light from Borchali.....	136
Свет, идущий из Борчалы.....	146
6. Borçalı ağrıları.....	158
Pains of Borchali.....	166
Боль Борчалы.....	172
7. Tiflisdə Azərbaycan izləri.....	180
Traces of Azerbaijan in Tiflis.....	202
Азербайджанские следы в Тбилиси.....	216
8. Eldən-elə.....	232
From land to land.....	260
По городам и весям.....	274
9. Borçalı – Gürcüstan və Azərbaycan münasibətləri müstəvisində.....	290
Borchali on the platform of Georgian-Azerbaijan relationships.....	302
Борчалы в грузинско-азербайджанских отношениях.....	307

"Siyasət qədər çox elastik və dəyişən heç nə yoxdur... Bizim də azad və müstəqil yaşamaq ümidlərimizin möhkəmləndiyi bir dövr başlanır. Biz heç vaxt ümidimizi itirmirdik... Ona görə də belə hərəkət edirdik ki, xalqımızın müstəqil yaşaya biləcəyinə, hər hansı yolla olursa olsun müstəqillik əldə edəcəyimizə inanırdıq... Belə dəyərlə xoşbəxtliyin qarşısında biz heç vaxt geri çəkilməmişik və çəkilməyəcəyik də, çünki biz bu səadətə bərabər olan heç nə tanımırıq"

(Əlimərdan bəy Topçubaşov)

ULU BORÇALI

ULU BORÇALI

■ BERMUD ÜÇBUCAĞI

orçalı kəlməsini tez-tez eşidirik. Borçalılar öz yurdlarını müqəddəs məkan kimi "ulu Borçalı" adlandırırlar. Bizim üçün isə bu toponim Azərbaycanın digər tarixi əyalətlərinin – Şirvanın, Qarabağın, Şəkinin, Aranın adları kimi əziz və doğmadır. Həqiqətən azərbaycanlıların qədim yurd yerlərindən biri olan Borçalı Azərbaycanın tarixində, mədəniyyətimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır və bu gün də mühüm rol oynamaqdadır. Özü də borçalıların milli məniyyətimizin təşəkkül tapmasında payı nə Azərbaycan Respublikasında yaşayan vətəndaşlarımızın, nə də digər tarixi yurd yerlərində yaşayan soydaşlarımızın payından əskik deyil. Onlar Azərbaycanın tam hüquqlu vətəndaşı adlandırılmağa belə layiqdirlər.

Üç gənc müstəqil dövlətin – Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın kəsişdiyi üçbucaqda yerləşən bu vilayətin əhalisi son iki əsr müddətində mürəkkəb taleini yaşamaqdadır. Rusiya imperiyası tərəfindən ilhaq ediləndən sonra çar hakimiyyəti Qriboyedov kimi "ağıldan bəla" məmurlarının gözü ilə buraya hakimiyyəti möhkəmləndirməkdən ötrü digər xristian xalqlarının köçürülməsi üçün ehtiyat ərazilər kimi baxmışdır. Yerli müsəlman əhali ilə çar hakimiyyəti "artıq ət", Qafqazda çar hakimiyyətinə daimi təhlükə, ən yaxşı halda Amerika hinduları kimi rəftar etmişdir. Həmin siyasət elə Azərbaycanın digər yerlərində də aparılırdı. Yada salaq ki, XIX əsrin ikinci yarısında Bakını, Abşeron kəndləri olmadan, azərbaycanlı şəhəri adlandırmaq çətin idi. Lakin Azərbaycan tarixi şəraitdən istifadə edərək iki dəfə öz müstəqilliyini qazana bilmişdir. Borçalı isə birinci tarixi məqamda öz ərazisinin yarısını (Ermənistana birləşdirilmiş Lori – Pəmbək zonasını) itirmiş, SSRİ dağılanda isə əhalisinin tən yarısı ilə qaçqın kimi vidalaşmışdır.

İnsan hüquqlarının müasir tələbləri baxımından, habelə beynəlxalq hüquq normalarına əsasən azərbaycanlıların həmin ərazilərdə nə vaxt məskunlaşmasının elə bir fərqi də yoxdur. İstənilən halda 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda üç dövlət yaranarkən indi Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin tərkibinə daxil olan Borçalı tarixi vilayətinin (həm dağ, həm də aran Borçalının) əsas yığcam əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Onlar Gürcüstan Respublikasının tam hüquqlu vətəndaşlarıdır. Gürcüstanın Azərbaycanla siyasi və iqtisadi bağlılığı çox güclüdür. Gürcülərin Azərbaycan vətəndaşlarına və gürcüstanlı soydaşlarımıza münasibəti fərqlidir. Biz onların nəzərində dost və müttəfiqlərik. Gürcüstanın ağır dövrlərində iqtisadi və siyasi dəstək göstərməmişə tamamilə təbii yanaşılır.

Azərbaycan əslində xarici dövlət olan Gürcüstanda soydaşlarımızın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün ardıcıl addımlar atır. Kəndlərə qaz çəkilir, müasir tipli məktəblər, mədəniyyət ocaqları, idman kompleksləri inşa edilir. SOCAR – ARDNŞ dövlət neft şirkətinin köməyi ilə yeni iş yerləri açılır və ilk növbədə azərbaycanlılar işlə təmin edilir. Bütün bunlar haqqında yol qeydlərində ətraflı danışılacaq.

Yaxşı yadımdadır ki, ötən əsrin sonlarında bütün bunlar ancaq layihə kimi mətbuatda müzakirə olunurdu. İndi isə bu arzular gerçəkləşməyə başlayır. Azərbaycan dövləti imkan yarandıqca ilk növbədə ictimai tələbatdan doğan layihələri həyata keçirir. Deməli bizim Gürcüstan azərbaycanlıları ilə daimi həmrəyliyimiz zəruridir. Fikrimcə Azərbaycan ictimaiyyətinin Borçalının problemlərindən kənar qalması heç də laqeydliklə deyil, daha çox məlumatsızlıqla bağlıdır.

Gürcüstan azərbaycanlıları haqqında ara-sıra maraqlı araşdırmalar nəşr olunur. Onların həyatı, problemləri və gündəmi Azərbaycan mediası üçün aktual mövzudur. Kütləvi-informasiya vasitələri, o cümlədən də internet portallar öz xəbər gündəliklərində Gürcüstana və burada yaşayan azərbaycanlılara xüsusi yer ayırırlar. Lakin bütün bunlar hələ tam kifayət deyildir.

Barmaqlarımız daima Borçalının nəbzində olmalıdır. Çünki bu region bizim üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

■ BORÇALININ COĞRAFIYASI

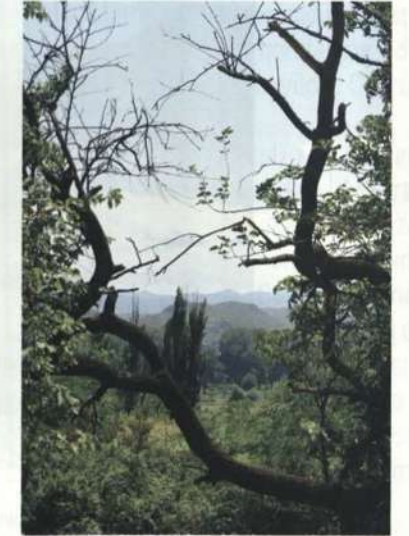
Borçalı Gürcüstanda azərbaycanlıların yığcam şəkildə yaşadığı bölgədir. Region quberniya statusuna malikdir və rəsmi olaraq Kvemo Kartli, yəni "Aşağı Kartli" adlanır. Gürcüstan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Borçalı yeni təşkil olunmuş quberniyanın tərkibinə daxil olmuş və inzibati mərkəzi Rustavi şəhəri elan edilmişdir. Rəsmi məlumatlara görə quberniyanın sahəsi 6,528 min km² (Gürcüstan ərazisinin 9,4%-i), əhalisi isə təqribən 600 min nəfərdir. Quberniya əhalisinin etnik tərkibi belədir: azərbaycanlılar – 49%, gürcülər – 40%, digər millətlərin nümayəndələri isə 11% təşkil edirlər.

Quberniyanın tərkibinə Qardabani (Qarayazı), Marneuli (Sarvan), Bolnisi (Çörük Qəmərli), Dmanisi (Başkeçid), Tetriskaro (Ağbulaq), Salka (Barmaqsız) inzibati rayonları daxildir. Borçalının Gürcüstan hüduqlarındakı ərazisi Azərbaycan sınırlarından başlayaraq Ermənistan sərhədi boyunca Türkiyə sərhədidəki Çıldır keçidinə kimi uzanır.

Bölgənin ərazisi tarix boyu dəfələrlə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər nəticəsində bölgənin etnoqrafik xarakteristikasında və rəqəmlərdə də dəyişikliklər baş vermişdir. XIX əsrin müəllifi A.D. Eritsov bölgəni belə xarakterizə edir: "Borçalı düzənliyinin, Loru və Ərcivan sıra dağlarının daxil olduğu bu qəza Tiflis quberniyasının cənub-şərqində, 40 dərəcə 47 saniyə şimal və 62 dərəcə 22 saniyə cənub en dairələri arasında yerləşir. Borçalı qəzası Yelizavetpol quberniyasının Qazax, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzaları ilə həmsərhəddir. Cənubdan hüduqları Qoşadağ silsiləsi ilə Pəmbək vadisindən keçir. Daha sonra şimal-qərb istiqamətində uzanır, sağ tərəfdə Çubuqlu və Ağlağan silsilələri qalır. Ağlağana həm də Bozabdal dağları deyirlər. Qərbdə Borçalını Axalkələk qəzasından Əyriqar ayırır, Qori və Borçalı qəzaları arasında sərhəd Cam-Cam və Ərcivan silsilələrindən keçir. Mənglisdə

Marneuli (Sarvan) bölgəsi. Quşçu qalasının xarabalıqları

Borçalı. Bolnisi rayonunda mənzərə

yerləşən Sarıdağ Borçalını Tiflisdən ayırır. Buradan, Yağlıca da daxil olmaqla, Borçalının hüduqları Qırmızı körpüyə kimi uzanır. Borçalının sərhədlərinin ümumi uzunluğu 480 verstə çatır ki, bunun da 100 versti Aleksandropol qəzasının, 80 verst – Qori qəzasının, 100 verst də – Qazax qəzasının payına düşür.”

A.D. Eritsov bunu da qeyd edir ki, Borçalı qəzasının ərazisi qonşu qəzalardan daha genişdir: “Qonşu Axalsix, Axalkələk və Telav qəzalarından ərazisi iki dəfə çoxdur. Borçalı Tiflis, Tianet və Duşet qəzalarından da böyükdür. Nə Kutaisi, nə İrəvan, nə Yelizavetpol, nə də Bakı quberniyalarında bu böyüklükdə qəza yoxdur.”

Bölgədə hazırda 7 şəhər (Rustavi – 114331 nəfər, Marneuli – 19897 nəfər, Qardabani – 11786 nəfər, Bolnisi – 9938 nəfər, Dmanisi – 3426 nəfər, Tetriskaro – 4007 nəfər, Salka – 1741 nəfər), 8 qəsəbə (Kazret – 7268 nəfər, Tamaris – 4340 nəfər, Böyük Lilo – 2132 nəfər, Kocor – 1358 nəfər, Mənglis – 2679 nəfər, Şaumyan – 3629 nəfər, Bedian – 218 nəfər, Trialet – 326 nəfər) və 348 kənd yerləşir. Bu gün Gürcüstanın bir çox bölgəsində və iri yaşayış məntəqələrində azərbaycanlılar kompakt şəkildə məskunlaşmışlar. Soydaşlarımız əsasən Borçalı (Kvemo-Kartli) və Kaxeti regionlarında cəmləşiblər.

Kvemo Kartlidən kənarda azərbaycanlıların yaşadığı rayonlar aşağıdakılardır: Saqareco (Qaraçöp), Kaspi (Xəzəryurdu), Kareli (Qara El), Telavi (Telav), Qori (Səfiabad), Laqodexi (Qaval), Siqnaxi (Siğnaq), Xaşuri (Bəytaxtı). Gürcüstanlı soydaşlarımızın məskunlaşdığı şəhərlər isə bunlardır: Tbilisi(Tiflis), Kutaisi (Başıaçıq), Rustavi (Bostandərə), Batumi, Aqara (Ağ qar).

Bolnisi rayonunun kəndləri aşağıdakılardır:

Abdallı (Cavşanlı), Ağalar, Ayorta (Akaurt, Arakel (Zezvnar), Arıxlı (Anahatir), Bala Muğanlı (Pəhriz), Bala Darbaz, Balıç, Bərtəkər (Bəytəkər), Cəfərli (Samgeret), Darbaz, Daşdıquklar (Muxran), Dəllər (Müşəvən), Dəmirlı, Əsmələr (Mecğnet), Faxralı

Mixxeta. Kür və Araçqının birləşdiyi məkan – burada da azərbaycanlı soydaşlarımız yaşayırlar.

(Dələver), Güləver, Hasanxocalı (Hidiskğuri-Körpüdibi), İmirhəsən (Savanet), İncəoğlu (Zemo-Bolnisi), Qaradaş (İçri, Qaraçöp), Qaratikan, Kazret qəsəbəsi, Kəpənəkçi (Kvemo-Bolnisi), Kipircik, Qoçulu (Çapala), Kolagir (Çurtav), Qoşakilsə (Erkevan), Miğirli (Vanat), Molla Əhmədli (Hatavet), Musoprian (Pochivarli), Poladauri, Şəmşöyü (Samsevris), Sarallar (Ziyarət), Saraclı (Mamhut), Sənəb, Sayalioğlu (Sisqala), Şahbuzlu, Tamariz, Tanziya, Zol-Göyəc.

Dmanisi (Başkeçid) rayonunun azərbaycanlı kəndləri nisbətən azdır:

Bağçalar, Bəzəkli, Çopurallar, Dağ Arıxlı, Dağ Qızılhacılı, Dəllər, Dunus, Əngrevan, Geyliyan, Gödəkdağ, Hamamlı, Huseynkənd, Qamışlı, Kirov, Qızılilsə, Aşağı Qarabulaq, Yuxarı Qarabulaq, Qəmərli, Lök-candar, Məmişlər, Məmişli, Ormeşən, Yuxarı Oruzman, Aşağı Oruzman, Armudlu (Pantiani), Saca, Salamməlik, Səfərli, Soğutlu, Suqala, Şahmarlı, Şindilər, Tğispuri, Yaqublu, Yirğançay.

Qardabani (Qarayazı) rayonunun kəndləri bunlardır:

Birlik (Ahalşen), Aşağı Kəpənəkçi, Botanika, Candar, Kalinin, Qaracalar, Kosali (1), Kosali (2), Nəzərli, Soğanlıq (Poniçala), Muğanlı (Sartıçala), Ağtəhlə, Qaratəhlə, Təzəkənd, Vaxtangis.

Laqodexi rayonunun kəndləri Qabal, Uzuntala, Gəncələ, Qaraçalar yaşayış məntəqələrindən ibarətdir. Marneuli rayonunun kəndləri Ağaməmmədli, Ağkula, Axılı-Lələli, Axılı – Mahmudli, Alget, Ambarovka, Araplı, Baydar, Baytallı, Bəytərəfçi, Bəylər, Böyük Muğanlı, Burma Təzəkənd, Candar, Daştəpə, Dəmyə-görrarxi, Əzizkənd, Görrarxi, Hacısəkənd, Hallavar, Hancığazlı, Hocornu, Xuldərə, İlməzli, İmir, İmirqala, Qaçaqan, Qasımlı, Qayaqocalı, Keşəli, Kəpənəkçi, Kirəç-muğanlı, Qırıxlı, Qızılhacılı, Kosalar, Qullar, Quşçu, Lecbəddin, Mamey, Mollaoğlu, Sabirkənd, Sadaxlı, Saral, Sarvan, Seyidxocalı, Sop, Şulaver, Tamaris, Təkəli, Təzəkənd və Ulaşlıdan ibarətdir.

Tetriskaro rayonu özünün Kosalar və Şıxlı azərbaycanlı kəndləri ilə, Salka rayonu Ərcivan-Sarvan, Qızılhacılı-Çölyan, Gödəklər, Minasazkənd, Tecis-Çuluxlu kəndləriylə, Saqareco rayonu Baldo, Düzəyrəm, Qarabağlı, Qazlar, Keşəli, Qombor, Ləmbəli, Tüllər, Yor-Muğanlı kəndləriylə, Telavi rayonu Qaracalar kəndiylə, Kareli rayonu Agara, Kvenatkosa, Kaspi (Xəzər) rayonu Axalkalak, Kaloubani, Cəngilər-ferma, Körpüdibi (Xidisquri), Kvenatkosa, Mikeltskaro, Tatuşağı (Sakadakiano) kəndləriylə, Qori rayonu Levitana (Zezmav), Tedotsminda kəndləriylə, Mxeta rayonu Agarak, Codoret, Daha, Mshaldidi, Muxran, Çömbərli-qarahəsənli (Tsihizdizi), Diğom kəndləriylə tanınır.

Gürcüstanda azərbaycan mənşəli xeyli coğrafi ad dəyişdirilib. Toponimlər milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Bu toponimlərin əksəriyyəti köhnə xəritələrdə öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq aləmdə coğrafiyaşünaslar qədim adların qondarma adlarla əvəz olunmasını ciddi qəbul etmirlər. Həm də bütün türk mənşəli adları Gürcüstan xəritəsindən silmək mümkün deyildir. Gürcülərin çoxu bir sıra adların həqiqətdə türk mənşəli olduğunu da bilmirlər.

Toponimlərin dəyişməsinin binası isə ötən əsrin əllinci illərində qoyulmuşdur. Dmanisi (Başkeçid) rayonunun Armudlu kəndində su-elektrik stansiyası tikilərkən “Armudlu SES-in” “poetik” səslənmədiyi məlum olmuşdu. Kəndin adı dəyişdirilərək Pantiani qoyulmuş, bundan sonra SES-in də adı Gürcüstan rəhbərliyinin mövqeyincə qaydaya düşmüşdür... Gürcüstandakı qədim azərbaycanlı kəndlərinin əksəriyyətinin adı müxtəlif türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Qazançı, Çaxırlı, Ulaşlı, Quşçu, Qoçulu, Kəngərli, Avaran, Qıpçaq və s. kəndlərin adlarını misal göstərmək olar. Azərbaycanın etnotoponimiyasında oğuz tayfaları (Əfşar, Bayat, Bayandur və s.), monqolların Qafqaza yürüşündə iştirak etmiş türk mənşəli tayfalar, habelə XII-XIII əsrlərdə Ön Asiyada yenidən baş vermiş qruplaşma və assimilyasiya nəticəsində yaranmış bəzi tayfalar (maraşlı, qaramanlı və s.) mühüm yer tutur. Qırıxlı monqol istilasından əvvəl Azərbaycanın Gəncə, Tovuz, Qazax, Ağstafa, Gürcüstanın isə Marneuli, Bolnisi, Dmanis rayonlarındakı Qırıxlı kənd adları yuxarıda göstərilən tayfanın adı ilə bağlıdır. Siqnax məntəqəsi Qazaxıstanda olan “Sinnak” çölünün (qədimdə qıpçaqların Dəşti-qıpçaq çölündəki mərkəzi şəhəri “Suqnak” adlanmışdır) adı kimi qədim türklərin etnonimidir. Qıpçaqlar bu adı Azərbaycana və Gürcüstana da gətirmişlər.

Saraclı kəndi. Borçalı ağsaqqallarının söhbəti

"Qabır", "Qabırır", "Kabarlı", "Kəbirli"-"Qabır" və ya "Kəbir" eyni mənşəli addan irəli gəlmişdir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, "Kabar", "Kəbər", "Kəbir", "Qabır" sonradan -li, -lu, -lı şəkilçilərini özündə birləşdirib Borçalının ən qədim nəsilərindən olan Qabırır, Qabullu etnonimini götürmüşdür ki, bu da qədim xəzərlərin bir qolunun adıdır. Ulu Borçalının Sarvan (Marneuli) məntəqəsində bu nəsil qədimdən Qavıllı kimi tanınır.

Qədim Borçalı diyarı Aran Borçalı və Dağ Borçalı olmaqla 2 hissədən ibarət olmuşdur. Aran Borçalı Gürcüstanın Azərbaycan və Ermənistanla sərhədyanı bölgəsini əhatə edir. Şimaldan Cocer dağları (Trialeti silsiləsi), cənubdan Ermənistanın Lori vilayəti, qərbdən Qaraxaç yaylası (Cavaxet silsiləsi), şərqdən Azərbaycan Respublikası və İori yaylası ilə hədudlanır. Ermənistan SSR yaradılanadək hazırda Lori və Tavuş adlandırılan vilayətlərinin şimal hissəsi də Borçalı ərazisinə daxil idi və Dağ Borçalı adlanırdı. Buraya Hamamlı (Spitak), Ağbaba (Amasya), Calaloğlu (Stepanavan) və Taşir (Kalinin) rayonları daxil idi.

SSRİ dövründə aparılmış mərhələli etnik təmizləmədən sonra orada azərbaycanlı faktoru tam aradan qaldırılmış və Dağ Borçalı bir toponim kimi təcridən yaddaşlardan silinmişdir. Hazırda Borçalı dedikdə, daha çox Aran Borçalı nəzərdə tutulur.

Borçalının ərazisi Xram və Kür çaylarının aşağı axarlarında dəniz səviyyəsindən təqribən 280 metrədən başlayaraq Qaraxaç yaylaqlarında hündürlüyü 3196 metrə çatan Axçalı dağınadək olduqca müxtəlif relyefə malikdir. Mahalın ərazisi 1880-ci ilin məlumatına görə 5940 kv. km, 1905-ci ildə 6870 kv. km. təşkil etmiş, 1917-1921-ci illərdə 4360 kv. km-ə, 1922-1929-cu illərdə (qəza məhz 1929-cu ildə rayonlara bölünmüşdür) isə 2665 kv. km-ə qədər azaldılmışdır. Mahalın ümumi sərhəd xəttinin uzunluğu 485 km təşkil edir. İqlimi mülayim kontinentaldır.

■ STATİSTİK MƏLUMATLAR

Bizim üçün qədim Borçalının ən qiymətli sərvəti – Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılardır. Gürcüstan azərbaycanlıları Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində, Tovuz-Qazax bölgəsi üçün xarakterik olan şivədə danışıqlar. Ləhcə incə saitlərin qalın saitlərə transformasiyası ilə xarakterizə olunur. Yaxın keçmişdə İran, Osmanlı dövləti və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən buraya gələnlər Borçalının zəngin lüğət tərkibinə malik dialektinin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

Gürcüstanlı soydaşlarımızın 98 faizi islam dininə etiqad edirlər. Təqribi qiymətləndirmələrə görə dindar əhalinin 60 faizindən çoxu islamın şiə təriqətinə, təxminən 30 faizdən çoxu isə sünnü təriqətinə mənsubdurlar. Həmçinin XII əsrdən başlayaraq Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində sufilik və onun nəqşbəndilik qolu da yayılmışdır. Borçalılar arasında cəfərilik və zeydilik tərəfdarları da var.

Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımız ölkədə yarım milyondan artıq azərbaycanlı vətəndaş olduğunu güman edirlər. Lakin Gürcüstanın rəsmi mənbələri 2002-ci ildə keçirilmiş siyahıya almanın nəticələrinə əsaslanaraq bu ölkədə 284,8 min nəfər azərbaycanlının yaşadığını bildirlər. Amma hətta rəsmi mənbələr də etiraf edirlər ki, Kvemo Kartli bölgəsi əhalinin sıxlığına görə ölkədə 1-ci yeri tutur.

Rəsmi məlumatları tamamilə inkar etmək yox, təhlil etmək daha məqsədə uyğundur. Statistika görə "ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən, çətin sosial vəziyyətlə bağlı olaraq yüksək emiqrasiya və doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi baş vermiş və azərbaycanlı əhalinin sayında azalma müşahidə olunmuşdur."

Statistik məlumatlar göstərir ki, 2002-ci ildə, yəni 1989-cu ildən ötən 13 il ərzində Gürcüstan azərbaycanlılarının sayı 7,4% azalmışdır. Aşağıdakı rəqəmlərə diqqət yetirək (illər üzrə Gürcüstanın azərbaycanlı əhalisinin sayı və bütün ölkə əhalisinə nisbətən faiz göstərilmişdir):

1939-cu il – 188058 nəfər və ya 5,3%;
1959-cu il – 153600 nəfər və ya 3,8%;
1970-ci il – 217758 nəfər və ya 4,6%;
1979-cu il – 255678 nəfər və ya 5,1%;
1989-cu il – 307556 nəfər və ya 5,7%;
2002-ci il – 284761 nəfər və ya 6,5%.

Azərbaycanlı əhalinin regional strukturuna nəzər salaq. Gürcüstanın cəmi 5 rayonu – Saçxere, Kazbek, Ambrolaur, Mestia və Aspindza istisna olmaqla ölkənin bütün rayonlarında və respublika tabeli şəhərlərində azərbaycanlılar yaşayırlar. Onlar 3 rayonda – Marneuli (83%), Dmanisi (67%) və Bolnisi (66%) rayonlarında əhalinin mütləq əksəriyyətini, Qardabani (44%) və Saqareco (36%) rayonlarında isə əhəmiyyətli hissəsini təşkil edirlər. Azərbaycanlıların "mxarelər" – quberniyalar üzrə paylanması isə aşağıdakı kimidir: Tiflis bələdiyyəsi – 10942 nəfər (bölgə əhalisinin 1,01 %-i, ölkədə yaşayan azərbaycanlıların isə 3,84 %-i). Elə bu qayda ilə də digər məntəqələrdə məskunlaşmış azərbaycanlıların sayını nəzərdən keçirək: Abxaziya MR (Kodor dərəsi) – 6 nəfər (0,0003% və 0,0002%), Acarıstan MR – 542 nəfər (0,14 % və 0,19 %), Quriya – 91 nəfər (0,06 % və 0,03 %), İmereti – 274 nəfər (0,04 % və 0,1 %), Kaxeti – 40036 nəfər (9,83 % və 14,06 %), Mxeta-Mtianeti – 2248 nəfər (1,79 % və 0,79 %), Raça-Leçxumi və Aşağı Svaneti – 47 nəfər (0,09 % və 0,02 %), Sameqrelo-Yuxarı Svaneti – 142 nəfər (0,03 % və 0,05 %), Samtsxe-Cavaxeti – 59 nəfər (0,03 və 0,02%), Aşağı Kartli (Borçalı) – 224606 nəfər (45,14 % və 78,88 %), yuxarı Kartli – 5768 nəfər (1,84 % və 2,03 %).

Beləliklə Gürcüstanın azərbaycanlı əhalisi cəmi 284761 nəfər təşkil edir ki, bu da hazırda ölkə əhalisinin 6,51%-i deməkdir.

Bu məlumatların rəsmi mənbəyi Gürcüstanda 2002-ci ilin yanvarında keçirilən siyahıya alınma nəticələrinə görə tərtib olunmuş statistik topludur (bax, "საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის ეროვნული საყოველთაო აღწერის ძირითადი შედეგები" – Gürcüstan əhalisinin 2002-ci il birinci milli tam siyahıya alınmasının əsas nəticələri, Tbilisi, Gürcüstan Dövlət Statistika Departamenti, 2003 – cü il, 3 cildə, gürcü dilində).

2002-ci ildə Gürcüstanın beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədlər daxilində ərazisi 69.500 kvadrat kilometr, əhalisi 4.601.500 nəfər olmuşdur. Gürcüstanda əhalinin 83,3 faizi gürcülərdən (3.661.173 nəfər), qalan hissəsi (16,7%) başqa millətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Azərbaycanlıların sıx yaşadığı rayonların ərazi, əhali göstəriciləri rəsmi məlumata görə belə bölünür:

Marneuli rayonu – ərazisi – 935 kv.km, əhalisi – 124.332 nəfər, ölkə əhalisinə nisbətə – 2,7%;
Qardabani rayonu – ərazisi – 1304,1 kv. km, əhalisi – 115.140 nəfər, ölkə əhalisinə nisbətə – 2,6%;
Bolnisi rayonu – ərazisi 1804 kv. km, əhalisi – 81.920 nəfər, ölkə əhalisinə nisbətə – 1,7%;
Dmanisi rayonu – ərazisi – 1198 kv. km, əhalisi – 52.208 nəfər, ölkə əhalisinə nisbətə – 0,6%.

2002-ci il üçün azərbaycanlıların əyalətlər üzrə sayı aşağıdakı kimidir: Kvemo (aşağı) Kartli əyaləti – 224.606 nəfər – azərbaycanlı əhalinin 78,9%-i, Kaxetiya əyaləti – 40.036 nəfər və ya 9,8%, Şida (daxili) Kartli əyaləti – 5.768 nəfər və ya – 1,8%, Msxeta-Mtianeti əyaləti – 2.248 nəfər və ya 1,8%, Acaristan muxtar respublikası – 542 nəfər və ya 0,1%, İmereti əyaləti – 274 nəfər və ya 0,1%, Sameqrelo-Zemosvaneti əyaləti – 142 nəfər və ya 0,1%, Quriya əyaləti – 91 nəfər və ya 0,1%, Samsxe-Cavaxeti əyaləti – 59 nəfər və ya 0,1%, Raca-Leçxumi – əyaləti 47 nəfər və ya 0,1%, Abxaziya muxtariyyəti – 6 nəfər və ya 0,0003%.

"Sevimli nəvə" – gürcüstanlı rəssam Məhəmməd Orucovun tablosu

Rayon miqyaslı şəhərlərdə: Marneuli – 17.875 nəfər, Qardabani – 7.176 nəfər, Dmanisi – 308 nəfər, Bolnisi – 10 nəfər (Bolnisi şəhərini azərbaycanlılar 1991-ci ildə tərk etmişlər).

Son siyahıya almanın nəticələrinə görə Gürcüstanın 171 kənd yaşayış məntəqəsində azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirlər. Bu kəndlərin 147-si tarixi Borçalı əyalətində cəmləşmişdir. Gürcüstanda əhalisinin çoxluğu baxımından ən iri kənd Sadaxlı kəndidir – burada 9.486 nəfər yaşayır. İkinci yerdə Mxeta rayonunun Diğom kəndi (8.746 nəfər), üçüncü yerdə yenə də azərbaycanlılar yaşayan Telav-Qaracalar kəndi (8.270 nəfər) durur. Qızılhacılı, Faxralı, Bolus-Kəpənəkçi, Ləmbəli, Nazarlı, Soğanlıq (Ponicala), Kosalı (Qarayazı), Alget kəndləri də əhalisi 5.000 nəfərdən çox olan kəndlər cərgəsində öncül yer tuturlar.

Kəndlər üzrə (əhalinin say çoxluğu ilə düzülür): Sadaxlı – 9.486, Diğom – 8.746, Qaracalar (Telav) – 8.270, Qızılhacılı – 7.124, Faxralı – 6.891, Bolus – Kəpənəkçi – 6.766, Ləmbəli – 6.254, Nazarlı – 5.808, Soğanlıq (Ponicala) – 5.698, Kosalı (Qarayazı) – 5.612, Alget (Görrarı) – 5.017, Arıxlı – 4.876, Ağtəhlə – 4.229, Qaracalar (Qarayazı) – 4.141, Qaçaqan – 3.974, Darbaz – 3.743, Sabirkənd – 3.713, Tüllər – 3.698, Qabal – 3.654, Sərtiçala – Muğanlı – 3.558, Keşəli (Kürüstü) – 3.322, Candar (Qarayazı) – 3.118, Keşəli (Qaraçöp) – 2.983, Qaratəhlə – 2.936, Qasımlı – 2.921, Ağəmmədli – 2.867, Saraclı – 2.841, Gəncələ – 2.745, Yırğançay – 2.678, Qaracalar (Qabal) – 2.576, Uzuntala – 2.333, Vaxtangis – 2.332, Kolagir – 2.319, Təzəkənd (Görrarı) – 2.230, Zol-Güvəc – 2.183, Əzizkənd – 2.170, Təzəkənd (Qarayazı) – 1.856, Yor-Muğanlı – 1.830, Qaş-Muğanlı – 1.815, Dəmyə-Görrarı – 1.815, Şüləver – 1.787, Aşağı-Saral – 1.745, İmirhəsən – 1.717, Kürdlər – 1.711, Yuxarı-Qullar – 1.704, Təkəli – 1.682, Birlik – 1.655, Qoçulu – 1.623, Birinci Kosalı – 1.622, Hamamlı – 1.596, İkinci Kosalı – 1.587, Lecbədin – 1.538, Daştəpə – 1.462, İmir – 1.445, Kəpənəkçi – 1.383, Düzəyrəm – 1.323, Qırıxlı – 1.262, Ambarovka – 1.249, Baydar – 1.236, Bala-Muğanlı – 1.205, Dəllər-Müşəvən – 1.194, Mollaoglu – 1.180, Ayorta – 1.174, Kalinin – 1.156, Kırac-Muğanlı – 1.155, Yuxarı-Saral – 1.135, Qazlar – 1.134, Araplı – 1.118, Yuxarı-Qarabulaq – 1.114, Kosalar – 1.056, Aşağı-Qoşakilsə – 1.053, İlməzli – 1.033, Axalşen – 1.030, Ferma – 909, Məmişli – 908, Yuxarı-Oruzman – 901, Xidisguri-Körpüdibi – 899, Daşdıqullar – 893, Paldı (Baldoy) – 874, Ulaşlı – 859, Hasaxocalı – 846, Abdallı – 829, Axılı-Lələli – 805, Ərcivan-Sarvan – 794, Qızılkilsə – 774, Bəzəkli – 763, Axılı-Mahmudlu – 758, Hacısakənd – 750, Sop – 746, Səfərli – 738, Musoprian – 724, Qəmərli – 713, Məməyi-Kirovka – 706, Arxilosgali – 700, Aşağı-Güləver – 698, Tatuşağı-Sakadaqia – 678, Aşağı-Oruzman – 660, Qarabağlı-Cicmatian – 643, Gəyliyan – 640, Aşağı-Qullar – 628, İncəoğlu – 618, Tecis – 607, Yuxarı-Qoşakilsə – 604, Cəfərli – 541, Tedosminda – 541, Miğirli – 530, Seyidxocalı – 527, Yuxarı-Güləver – 522, Sarallar – 501, Yaqublu – 498, Yenikənd-Qayaqocalı – 492, Bəytərəfçi – 483, Kirovis – 481, Şindilər – 467, Dunus – 454, Quşçu – 452, Arakol – 450, Xancıgəzli – 436, Təzəkənd (Burma) – 433, Armudlu-Pantiani – 410, Baytallı – 400, Bala-Bəylər – 395, Gödəkdəğ – 362, Şəmşioyü-Samsevris – 361, Dəmirli – 359, Qamışlı – 355, Dağ-Qızılhacılı – 341, Şahmarlı – 341, Aşağı-Qarabulaq – 333, Dəllər (Dağ) – 313, Poladaur – 311, Cəngilər – 300, Vazian – 296, Qızılhacılı-Çölyan – 295, Ləvitana-Zezman – 290, Bərtəkər – 289, Hallavar – 288, Əsmələr – 286, Vake – 285, Codoret – 280, Lök-Candar – 258, Qaradaş – 249, Suqala – 243, Qaratikan – 240, Ormeşən – 206, Böyük-Bəylər – 200, Burma – 200, Qombor – 200, Şıxlı – 193, Molla-Əhmədli – 192, Sisqala – 181, Xutor-Lecbədin – 177, Xocornu – 176, Əngrəvan – 162, Sənəb – 157, Ağqula – 150, Kipircik – 140, Namtvrian – 137, Hüseynkənd – 135, Nörgüç – 124, Şahbuzlu – 120, Çopurallar – 108, Saca – 106, Ambartəpə – 106, Məmişlər – 102, Ağalar – 100, Kasriscgali – 100, Leninovka – 100, Kvenatkosa – 100, Telovan – 100, Salaməlik – 98, Napilnar (Nəbililər) – 86, Aqarak – 78, Axalkalak – 74, Gödəklər – 73, Muxran – 70, Budyonovka – 55, Kaloubani – 55, Köhnə Vecis – 54, Boğazkəsən-Tğispiri – 53, Balıç – 50, Bala-Darbaz – 40, Samğeret – 40, Təzəkənd-Axalsopeli – 37, Livad – 33, Daha – 30, Soğutlu – 27, Cızqar-Cincğar – 20, Sakire – 19, Qora – 19.

Azərbaycanlıların sayı Gürcüstan ərazisində cəmi 284.761 nəfər (141.237 kişi, 143.524 qadın) göstərilir ki, bu da ümumi əhalinin 6,5 faizi deməkdir. Xatırladaq ki, 1989-cu ildə əhalinin siyahıya alınması nəticəsində Gürcüstandakı soydaşlarımızın sayı 307.556 nəfər olmuşdu. Deməli, son 13 il ərzində, başqa sözlə, azərbaycanlıların sayında 22.795 nəfər azalma baş vermişdir.

Gürcüstanda cinslər arasında tənəsübdə ən yaxşı göstərici azərbaycanlılara aiddir. Belə ki, hər min nəfər kişiye azərbaycanlılarda 1016 qadın düşürsə, bu rəqəm ruslarda - 2507, ermənilərdə - 1138, gürcülərdə - 1106 nəfərdir. Eləcə də, əhalinin yaş bölgüsü baxımından da ən üstün göstəriciyə azərbaycanlılar malikdirlər. Belə ki, uşaqlar və yeniyetmələr azərbaycanlılar arasında 27,1 faizi təşkil edir. Halbuki bu göstərici gürcülərdə 20,9 faiz, ermənilərdə 19,8 faiz, ruslarda 8,4 faizdir. Gürcüstandakı azərbaycanlı əhalinin orta yaşı 30,7 ildir.

Azərbaycanlıların yaş qrupları üzrə sayı belə bölünür: 1 yaşa qədər -4.202 (2.333 oğlan, 1.869 qız); 2-9 yaşlılar - 46.821 (25.020+21.801); 10-19 yaşlılar - 60.977 (31.245+29.622); 20-29 yaşlılar - 45.517 (23.290+22.227); 30-49 yaşlılar 80.817 (39.168+41.676); 50-59 yaşlılar -17.672 (8.296+9376); 60-79 yaşlılar - 30.060 (13.484+16.576); 80-89 yaşlılar - 2.338 (632+1.706); 90-99 yaşlılar - 601 (120+481); 100 və 100-dən yuxarı yaşlılar - 64 nəfər (6+58). Deməli, bir ildə Gürcüstanda 4.202 azərbaycanlı balası dünyaya gəlmiş, bunun da 2.333-ü oğlan (55,5%), 1.869-u qız uşağı (44,5%) olmuşdur.

33.063 nəfər ahıl yaşlı (60 yaşdan yuxarı) ağsaqqalımız və ağbırçayımız ömür-gün sürür, bunlardan da 64 nəfər yurddaşımızın yaşı yüzü ötmüşdür.

Soydaşlarımızın 283.414 nəfəri, yəni 99,5 faizi öz ana dilində danışır, 43.024 nəfər gürcü dilini, 75.207 nəfər rus dilini, müəyyən qismi də başqa dilləri sərbəst bilir. Gürcüstanlı azərbaycanlıların 281.146 nəfəri Gürcüstan ərazisində doğulmuşlar. 3.584 nəfər (1,25 faiz) digər yerlərdən, o cümlədən 2.039 nəfər - Azərbaycandan, 902 nəfər - Ermənistandan, 356 nəfər -Rusiyadan, 159 nəfər - Qazaxıstandan, 30 nəfər isə uzaq xarici ölkələrdən gəlmişlər.

Rəsmi statistik məlumatdan fərqli olaraq, Gürcüstanda azərbaycanlıların sayı yarım milyon nəfər hesab edilir. Ayrıca özəl (şəhərbəşəhər, kəndbəkənd) araşdırmalarda isə Gürcüstanda azərbaycanlıların sayının 620 min nəfər olduğu hesablanmışdır.

Bir sıra məntəqələrin əhali sayının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, 2002-ci ilin məlumatına görə Bolnisi rayonundakı Kəpənəkçi kəndində 6766 nəfər qeydə alınmışdı. Kənddə icra nümayəndəsi Hübət Tükənovla müsahibə əsasında məlum oldu ki, burada 10300 nəfər yaşayır. Cəmi 10 il ərzində kəndin əhalisi bu qədər (50 %) arta bilməzdi.

Yenə də 2002-ci ilin məlumatına görə Marneuli rayonunda 124.332 nəfərin yaşadığı göstərilir (təkrar qeyd edirik ki, bu rəqəmdən 98.245 nəfəri azərbaycanlıların payına düşür). Rayonun başçısı İsfəndiyar Kərimov müsahibəmiz əsnasında rayonda 133.546 nəfər sakinin yaşadığını bildirdi. Əgər natamam 10 il ərzində bu azərbaycanlı bölgəsinin əhalisi 9214 nəfər, yəni 7,4 % artıbsa, buna ancaq sevinmək olar.

Borçalı balaları (Bolnisi rayonunun Qoçulu kəndi)

Borçalı - nəsillərin sırası

■ BORÇALININ İQTİSADİYYATI

SSRİ dağıldıqdan sonra Borçalının iqtisadiyyatı dərin tənəzzül keçirmiş, sənaye müəssisələrinin əksəriyyətində istehsal xeyli azalmışdır. Buna baxmayaraq ölkənin digər bölgələri ilə müqayisədə sənaye şəhəri olan Rustavinin hesabına burada vəziyyət nisbətən qənaətbəxş olaraq qalmaqdadır. Belə ki, ölkədə istehsal edilmiş sənaye məhsulunun 2005-ci ildə 18,5%-i, 2001-2005-ci illərdə isə orta hesabla 20,1%-i bu bölgənin payına düşmüşdür. Borçalıda orta aylıq əmək haqqı 183 lari (91 manat) təşkil etmiş və Gürcüstanın orta səviyyəsindən 14% çox olmuşdur.

Borçalı ölkənin mühüm kənd təsərrüfatı bölgəsi sayılır. 2006-cı ildə respublikada taxıl sahələrinin 18%-i, tütünün 78%-i, paxlalı bitkilərin 17%-i, kartofun 25%-i, tərəvəz məhsullarının 32%-i, bostan bitkilərinin 17%-i Borçalı bölgəsinin payına düşmüşdür.

Kəndlərdə (əsasən Kvemo Kartli və Kaxeti regionlarında) yaşayan azərbaycanlılar kiçik fermer təsərrüfatları qurur, bağçılıq, bostançılıq və heyvandarlıqla məşğul olurlar. Kvemo Kartli bölgəsində kartof daha çox əkilir, meyvə və tərəvəz yetişdirilir. Dənli bitkilərdən qarğıdalı və buğda (daha çox Marneuli və Qardabani rayonlarında) əkilir. Şida Kartli bölgəsində azərbaycanlıların başlıca məşğuliyyəti meyvəçilik və bostançılıqdır.

Heyvandarlıq daha çox Borçalının dağlıq hissəsində yayılmışdır. Burada otlaqlar və çəmənliklər torpağın əksər hissəsini təşkil edirlər. Bölgənin torpaqları başqa regionlara nisbətən daha məhsuldardır. Sovet hakimiyyəti illərində Borçalı Gürcüstanın taxıl ambarı sayılırdı. Hətta Gürcüstanın müstəqilliyi illərində də o qədər də böyük olmayan fermer təsərrüfatları böyük məhsul yetişdirməyə nail olmuşlar. 2002-ci ildə ölkədə becərilən kartofun 41,8 faizi, tərəvəzin isə 25,4 faizi Borçalıda yığılmışdır. Bölgədə mal-qaranın sayı isə ölkə üzrə 11 faiz təşkil edir.

"Borçalıda üzüm yığımı" (gürcüstanlı soydaşımız rəssam Məhəmməd Orucovun tablosu)

■ BORÇALI VƏ BORÇALILAR

Əslən Borçalıdan, Gürcüstanda azərbaycanlıların yaşadıkları digər regionlardan olan, tarixi Vətəndən uzaq düşmüş bu insanların təəssübkeşliyi öz miqyasına görə həm qürur doğurur, həm də insanı heyrətə gətirir. Onlar azərbaycanlıların acı taleyini yaxşı duyur, çarizmin, daha sonra isə sovet imperiyasının ayrı-seçkilik siyasətini, digər millətlərin bundan necə məharətlə sui-istifadə etdiklərini yaxşı görür, ürəklərinə şafqət və Vətən sevgisi qonurdu. Azərbaycandan kənar doğulmuş Azərbaycan oğulları tədricən Vətən fədailərinə çevrilirdilər.

Azərbaycan mədəniyyətinə misilsiz töhfələr vermiş gürcüstanlı soydaşlarımız haqqında ayrıca söhbət açacağıq. İndi isə Azərbaycanın taleyində mühüm rol oynamış dövlət xadimlərini və hərbciləri yad etmək istədim.

Dövlət xadimləri sırasında ilk olaraq Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurucularından biri, milli parlamentin ilk sədri, XX əsrin əvvəllərində Tiflis quberniyasında hüquqları pozulan soydaşlarımızın qorunmasında, onların hüquqi maariflənməsində böyük rol oynamış Əlimərdan bəy Topçubaşov yada düşür. 1919-cu ildə Paris sülh konfransında Azərbaycanı təmsil edən Ə. Topçubaşov Fransa, Böyük Britaniya və digər aparıcı dövlətlərin başçılarıyla, o cümlədən, ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla görüşmüş, onların Vətənimiz haqqında pozitiv rəyə gəlməsinə nail olmuşdur. Antanta dövlətləri tərəfindən ADR-in de-fakto tanınması onun xidmətidir. Ə. Topçubaşov ADR-in süqutundan sonra oğlu Rəşidlə birgə Parisdə qalmış və Azərbaycan naminə fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ə. Topçubaşovun məzarı Parisdəki Per-Laşez qəbristanlığındadır. Böyük maarifçi, dramaturq və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov da Gürcüstanlı soydaşlarımızdandır. 1920-22-ci illərdə Nərimanov Azərbaycanda qurulmuş sovet hökumətinə başçılıq etmişdir. SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri, Zaqafqaziya federasiyasının sədri olmuşdur. Moskvada Kremlin divarları önündə dəfn edilmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində yetişmiş bir sıra tanınmış dövlət xadimlərimiz Borçalıda dünyaya göz açmışlar. 1959-1963-cü illərdə Azərbaycan SSR-nin Ali Sovetinə rəhbərlik etmiş Əli Tağızadə onlardan biridir. O, 1929-1932-ci illərdə Ermənistan SSR-nin əmək və ictimai təminat naziri işləmişdir.

Əlimərdan bəy Topçubaşov –
ADR parlamentinin ilk sədri

Rəşid bəy Topçubaşov –
müstəqil Azərbaycanın xaricdə
təhsil almış ilk nümayəndəsi,
Ə. Topçubaşovun oğlu

General Həsən bəy Ağalarov

İştirak etmişdir. II dünya müharibəsi illərində V. Yadigarov "Armiya Krayova"nın bacarıqlı komandirlərindən biri sayılmış, Varşava üsyanında iz qoymuşdur. Müharibədən sonra Polşada siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq Vəli bəy Yadigarov yenidən mühacirətə – Argentinaya getmiş, orada da vəfat etmişdir. Sonralar Vəli bəyin vəsiyyətinə əsasən cənazəsi Varşavaya gətirilərək onun ikinci vətəninə təntənəli surətdə torpağa tapşırılmışdır. Yadigarovlar nəslinin daha bir nümayəndəsi – İsrafil bəy Yadigarov isə (İsrafil Məmmədov) II Dünya müharibəsi zamanı Almaniya ordusunda döyüşmüş, "Azərbaycan" hərbi hissəsinin komandiri olmuşdur. SS ştabartenfüneri olan İsrafil bəy bolşeviklər tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarının Almaniyanın qələbəsi nəticəsində azad ediləcəyinə inanırdı. Borçalının digər oğlu Bəkir Mustafayev isə əks cəbhədə döyüşərək Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdür. Borçalıdan Əmrah Aslanov Şöhrət ordeninin tam kavalieri olmuşdur.

Ulu Borçalının neçə-neçə oğlu Qarabağ müharibəsində misilsiz fədakarlıq göstərmişdir. Onlardan biri Azərbaycanın milli qəhrəmanı Eldar Ağayevdir. O, milli ordumuzun ilk kəşfiyyat taborunun komandiri, Tər-Tər rayonunun qəhrəmancasına müdafiəsinin iştirakçısıdır.

Adlarını yad etdiyimiz borçalılar tanınmış soydaşlarımızın yalnız bir hissəsidir. İndi də, yuxarıda söz verdiyimiz kimi, bu şəxsiyyətləri yetişdirən Borçalı torpağının tarixini vərəqləmək istərdik. "Qurdlar vadisi", "İmperiyanın qanadları altında" və "Borçalı savaşı" bölmələri bu şanlı və qanlı tarixi ilbəlil izləyir.

Digər bir Gürcüstanlı azərbaycanlı, tanınmış dövlət xadimi Həsən Seyidov 1981-1989-cu illərdə respublikamızın Nazirlər Sovetinə rəhbərlik etmişdir. Ən nəhayət, müstəqil Azərbaycanın ilk baş naziri gürcüstanlı soydaşımız Həsən Həsənovdur. Həsən müəllim Azərbaycanın ən çətin dövrlərində BMT-də dövlətimizi təmsil etmişdir.

Məlum olduğu kimi, çar hakimiyyəti azərbaycanlılara etibar etmir, onları hərbi xidmətə çağırırdı. Bununla belə Tiflis quberniyasından əsasən zadəgan ailələrindən olan bir sıra görkəmli azərbaycanlı hərbi sərkərdələr çıxmışlar. Bunlardan İsrafil bəy Yadigarov, Mirzə Hacı bəy Novruzov, Həsən bəy Ağalarov kimi məşhur generalların adlarını çəkmək olar.

Əslən Borçalıdan olan bir çox azərbaycanlı hərbi xadimlər ADR-in ordu quruculuğu, ölkənin müdafiəsi üçün çox iş görmüşlər. Teymur bəy Novruzov, Firudin bəy Vəzirov, David bəy Yadigarov, Həmid bəy Qayıtaşı kimi generallarımızın adı Azərbaycanın hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Təəssüf ki, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onların taleyi dəqiq məlum deyildir. NKVD və DTK arxivlərindəki materiallara əsasən Nargin adasında bir gecədə 12 Azərbaycan generalının güllələndiyi güman edilir.

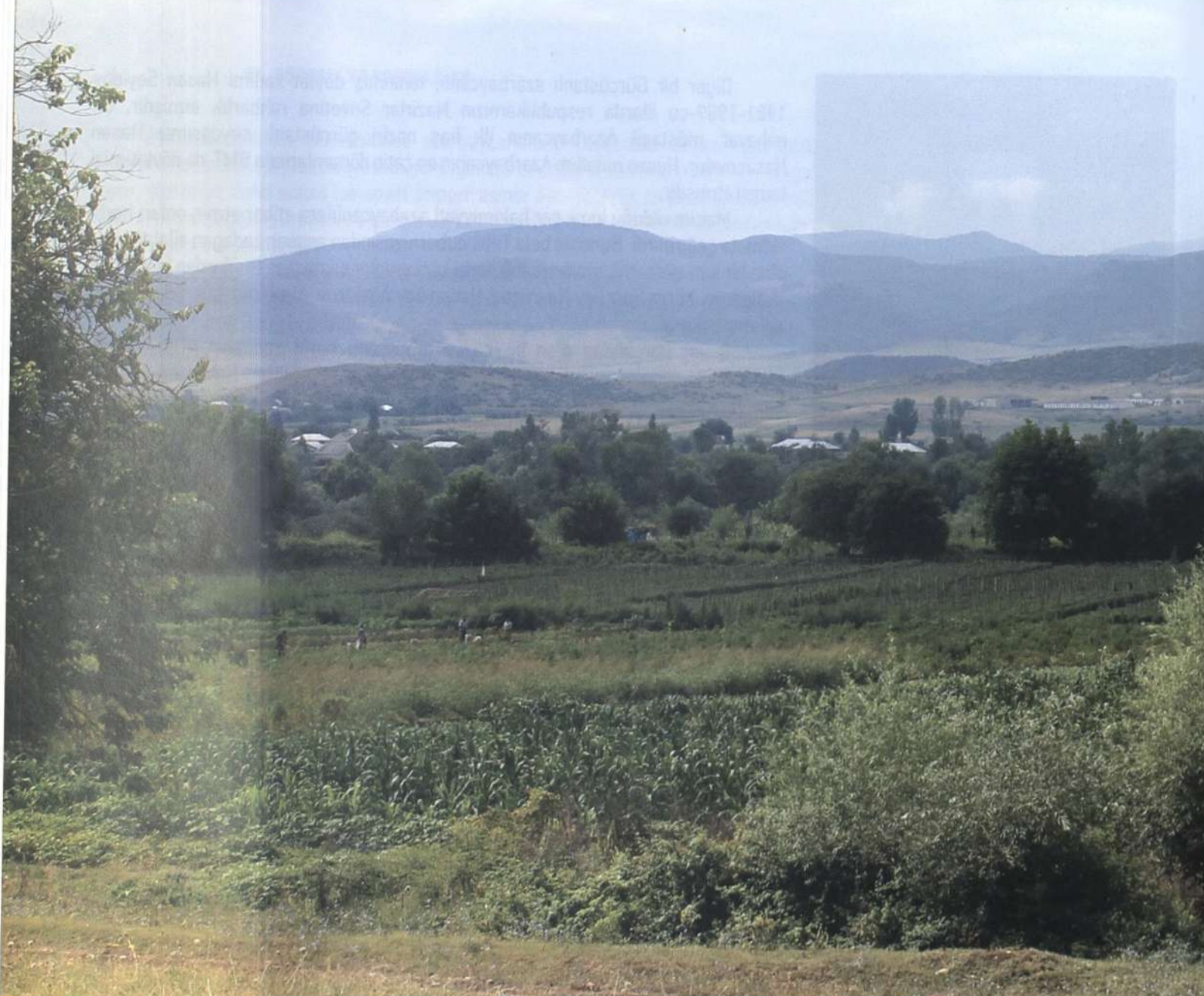
Yadigarovlar nəslindən olan general Vəli bəy Yadigarov Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Polşaya getmiş və onun müstəqilliyinin qorunmasında

Nəriman Nərimanov

“...Nothing as flexible and unsteady as policy exists... and the period of heightening hopes for free and independent life begins... We never lost our hope... The cause for our action was that we believed in our people's free living and gaining independence no matter how... We never gave up and will not give up before valuable happiness like this, because we don't recognize anything else equal to this happiness.”

(Alimardan bey Topchubashov)

ANCIENT BORCHALI

ANCIENT BORCHALI

We often use the word "Borchali". It sounds for many as the names of other historical provinces of Azerbaijan – Shirvan, Karabakh, Shaki, Aran (Lowland). Indeed, Borchali which is one of the historical lands of Azerbaijanis had a great role in the history of Azerbaijan, growth of our culture and is playing an important role today as well...

Population of this province situated in triangle where three young independent states – Azerbaijan, Georgia and Armenia intersect, have been living its hard fortune for the last two centuries. After having been united by the Russian Empire, tsarist government treated Azerbaijanis like American Indians at best. Borchali lost half (Lori – Pambak territory consolidated to Armenia) of its territories in the early XX, and equally half of its population became refugees after the collapse of USSR.

Borchali people, who has a complex strategic geographic location and nowadays, live in a not so easy condition today. Borchali is Bermuda triangle where "vessels" of hope disappear. Borchali – "Kvemo Kartli" is the political barometer of Georgia. "Blood pressure" increases in "Bermuda triangle" – Borchali as political situation in this state becomes higher. A part of population relates the reason of such economic difficulties in Georgia with political power and "aliens". And "aliens" are identified with the least protected ethnic community – Azerbaijanis.

Surely, we will research the history of Azerbaijanis' settlement in Borchali and reveal that suppositions of "aliens" are needless. But in any case, Azerbaijanis from Georgia are fully fledged citizens of the Republic of Georgia.

At the same time Georgia approaches the reaction of Azerbaijan with sensitivity. Because Georgia's political and economic relations with Azerbaijan is very strong. The Georgians' attitude towards Azerbaijani citizens and our compatriots from Georgia is different. They see us as friends and allies. Our economic and political support is quite naturally approached in hard periods of Georgia. As if we and our compatriots in Borchali are members of different nations.

Azerbaijan takes successive steps to improve the conditions of Azerbaijanis in Georgia which is actually a foreign state. The villages are supplied with gas, and modern schools, cultural centres, sports complexes are constructed. New places of job are opened through SOCAR and Azerbaijanis are employed first. All these will be detailed in travel notes. I remember well that at the end of the last century these points were discussed in media as a project only. But today these dreams began to come true. First of all, the government of Azerbaijan carries out the projects arising from public demand as having an opportunity. And so, it is necessary for us to have permanent solidarity with the Azerbaijanis from Georgia. As to me, Azerbaijan community's staying away from the problems of Borchali does not relate to indifference, but rather to lack of information. We should always feel Borchali's pulse. Because this region is of great importance for us. Let's take a look at residential area and problems of our compatriots from Georgia.

Borchali is a region in Georgia where Azerbaijanis live compactly. The region has the status of province and is officially called Kvemo Kartli – "Lower Kartli". After Georgia restored its independence, Borchali was included in new province and Rustavi was declared administrative center. According to official data, the area of the province is 6,528 thousand km² (9.4% of the area of Georgia), and the population is about 600 thousand. Ethnic composition of the province: Azerbaijanis – 49%, Georgians – 40%, representatives of other nationalities – 11%.

The province include administrative regions – Gardabani (Garayazi), Marneuli (Sarvan), Bolnisi (Choruk Gamarli), Dmanisi (Bashkechid), Tetriskaro (Agbulag), Salka (Barmagsiz). The area of Borchali in Georgian borders starts in Azerbaijan's borders and extends to Childir passage in border of Turkey throughout their border of Armenia. The area of the region has been subjected to

numerous changes throughout the history. These changes have led to changes in ethnographic features and figures of the region. The author in the XIX century A.D. Eritsov characterized the region as follows: "There is not a district either in Kutaisi, in Irevan, in Elizabetpol or in Baku provinces as large as this."

There are 7 cities (Rustavi – 114331 people, Marneuli – 19897 people, Gardabani – 11786 people, Bolnisi – 9938 people, Dmanisi – 3426 people, Tetriskaro – 4007 people, Salka – 1741 people), 8 settlements (Kazret – 7268 people, Tamaris – 4340 people, Boyuk Lilo – 2132 people, Kojor – 1358 people, Manglis – 2679 people, Shaumyan – 3629 people, Bedian – 218 people, Trialet – 326 people) and 348 villages in the province at present. Today, Azerbaijanis have compactly settled in many regions and large residential places of Georgia. Our compatriots have mainly gathered in Borchali (Kvemo-Kartli) and Kakheti.

Outside Kvemo Kartli, the regions where Azerbaijanis live are the followings: Sagarejo (Garachop), Kaspi (Khazaryurdu), Kareli (Gara el), Telavi (Telav), Gori (Safiabad), Lagodekhi (Gaval), Signakhi (Signag), Khashuri (Beytakhti). And the cities where our compatriots live are: Tbilisi (Tiflis), Kutaisi (Bashiachig), Rustavi (Bostandere), Batumi, Agara (Ag gar).

Changing toponyms was founded in the fifties of the last century. While constructing hydroelectric power station in the village Armudlu, Dmanisi (Bashkechid), it became known that "Armudlu HPS" didn't sound poetic. Name of the village was changed and called Pantiani, and HPS was called the same.

Names of most of the villages in Georgia where Azerbaijanis live are connected with the names of Turkic tribes. For example, Gazanchi, Chakhirli, Ulashli, Gushchu, Gochulu, Kengerli, Avaran, Gipchag and so on.

Ancient Borchali lands consisted of two parts – Lowland Borchali and Mountainous Borchali. Lowland Borchali covers border region of Georgia that borders on Azerbaijan. It borders on Jojer Mountains (Trialeti range) in the north, Armenia's Lori province in the south, Garakhach plateau (Javakheti range) in the west, Azerbaijan Republic and Lori plateau in the east. The north of provinces of Armenia in the south, which are now called Lori and Tavush, were also included in Borchali till establishment of Armenia SSR and called Mountainous Borchali. It included Hamamli (Spitak), Agbaba (Amasya), Jalaloglu (Stepanavan) and Tashir (Kalinin) regions. After the gradual ethnic cleansing during the period of USSR, the factor of Azerbaijani has fully been removed and Mountainous Borchali has gradually been erased from the memories as a toponym. Nowadays, by Borchali it is meant Lowland Borchali.

The area of Borchali has different relief starting from about 280 meters above the sea level in low flows of Khram and Kura till the mountain of Akhchali, height of which reaches 3196 meters in Garakhach pastures. The climate is temperate continental.

According to reports, the area of Borchali region was 5940 sq km in 1880, 6870 sq km in 1905, and decreased by 4360 sq km in 1917-1921, 2665 sq km in 1922-1929 (the district was divided into regions in 1929). The length of total border line of the region is 485 km.

The most valuable wealth of Borchali is Azerbaijanis living in Georgia. Azerbaijanis from Georgia speak in western dialect of Azerbaijani, in an accent specific for Tovuz-Gazakh region. 98% of our compatriots here believe in Islam.

Our compatriots living in Georgia suppose there are over half a million Azerbaijanis in the country. But official sources of Georgia say 284.8 thousand Azerbaijanis live in this country according to the results of census in 2002. Official sources acknowledge that Kvemo Kartli is in the first place according to population density.

An English adage says: "There is a truth, a lie and a statistics". According to statistics, "due to hard social condition, high emigration and birth rate reduction has occurred since the early 90s of the last century and decrease in number of Azerbaijani population has been observed".

According to statistics, the number of Azerbaijanis in Georgia decreased by 7.4 % in 2002, that is, over the last 13 years since 1989. Note the following figures (the number of Azerbaijanis from Georgia for years and percent in respect of the whole population of the country): 1939 - 188058 people or 5,3%; 1959 - 153600 people or 3,8%; 1970 - 217758 people or 4,6%; 1979 - 255678 people or 5,1%; 1989 - 307556 people or 5,7%; 2002 - 284761 people or 6,5%.

Let's have a look at the regional structure of Azerbaijani people. Azerbaijanis live in all regions of the country and cities of Republican subordination, excluding 5 regions in Georgia - Sachkhere, Kazbek, Ambrolaur, Mestia and Aspindza. They constitute absolute majority of population in 3 regions - Marneuli (83%), Dmanisi (67%) and Bolnisi (66%), but significant part in Gardabani (44%) and Sagarejo (36%).

The number of Azerbaijani people in Georgia is 284761 at present and this is 6.51 % of the country's population. Official source of these data is a statistic collection made according to the results of census held in January 2002 in Georgia (see, "საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის ეროვნული საყოველთაო აღწერის ძირითადი შედეგები" - main results of the first national census of people in Georgia in 2002, Tbilisi, State Department of Statistics of Georgia, 2003, 3 volumes, in Georgian).

The area of Georgia within the border known in the world was 69.500 sq km and the number of people was 4.601.500 in 2002. 83.3 percent of people in Georgia are Georgians (3.661.173 people) and the rest (16,7%) are representatives of other nationalities. Area and population figures of the regions where Azerbaijanis live compactly are as follows: area of Marneuli region - 935 sq.km, population - 124.332 people, compared to the country's population - 2.7%;

Area of Gardabani region - 1304,1 sq.km, population - 115.140 people, compared to the country's population - 2,6%; Area of Bolnisi region - 804 sq.km, population - 81.920 people, compared to the country's population - 1,7% ; Area of Dmanisi region - 1198kv.km, population 81.920 people, compared to the country's population - 0,6%.

Debeda river

General Asadulla bey Yadigarov - 1918 y.

The number of Azerbaijanis in 2002 was as follows: In provinces Kvemo (lower) Kartli - 224.606 people - 45.1% of Azerbaijani people, Kakheti - 40.036 people or 9,8%, Shida (inner) Kartli - 5.768 people or 1,8%, Mskheta-Mtianeti - 2.248 people or 1,8%, Ajaristan autonomous republic - 542 people or 0,1%, Imereti - 274 people or 0,1%, Samegrelo-Zemosvaneti - 142 people or 0,1%, Guriya - 91 people or 0,1%, Samskhe-Javakheti - 59 people or 0,1% , Raja-Lechkhumi - 47 people or 0,1%, Abkhazia's autonomy - 6 people or 0,003%.

According to the last census, ethnic Azerbaijanis dominate in 171 rural residential places of Georgia. 147 out of these villages are in Borchali province. The largest village in Georgia for its population density is Sadakhli where 9.486 people live. The second village is Digom (8.746 people) in Mskheta region and the third is Telav-Garajalar (8.270 people) where Azerbaijanis live. Gizilhajili, Fakhrali, Bolus-Kepenekchi, Lembeli, Nazarli, Soganlig (Ponichala), Alget are among the first villages with population over 5.000.

We should mention that the number of our compatriots in Georgia was 307.556 according to census in 1989. So, the number of Azerbaijanis decreased by 22.795 people over the last 13 years - during the period of independence of Georgia.

Unlike official statistic data, Azerbaijanis in Georgia are considered to be half a million. I wouldn't like to interpret this. However, I should note that official number of population in numerous large villages causes a doubt. F.i., according to the data, Kepenekchi village, Bolnisi had 6766 people in 2002. The interview with Humbat Tukanov - a representative of executive authority said the village has 10300 people. The population of the village could not have increased in such quantity over 10 years in total.

Data of 2002 show that 124.332 people lived in Marneuli (we repeat that 98.245 out of this figure falls to Azerbaijanis' share). The head of the region (the only Azerbaijani head of region in Georgia) Isfandiyar Karimov said 133.546 people live in the region. We can just be happy if the population of this Azerbaijani region increased by 9214 people - 7.4% over incomplete 10 years.

After the collapse of USSR, economy of Borchali fell into deep decay and production became much lower in most of manufacturing enterprises. Despite of this, the situation here is satisfactory owing to Rustavi which is the industrial city. That is, the region had the share of 20.1% of industrial products manufactured in the country. Monthly wage on average in Borchali was 183 lari (91 manats) and was 14% more than the average level. Borchali is considered an important region of agriculture in the country. In 2006, the region of Kvemo Kartli had 18% of wheat fields, 78% of tobacco, 17% of leguminous plants, 25% of potato, 32% of vegetable products and 17% of melon crops.

Azerbaijanis living in villages (in Kvemo Kartli and Kakheti regions mainly) make small farms, are engaged in gardening, melon and gourd growing, cattle-rearing. Potatoes are planted, fruit and vegetable is grown in Kvemo Kartli. Cereals like maize and wheat (in Marneuli and Gardabani mainly) are preferred. Main occupation of Azerbaijanis in Shida Kartli is fruit-growing and melon and gourd growing. Cattle-rearing has mainly spread in mountainous places of Borchali. Most of land consists of pastures and meadow. Lands of the region are more fruitful than in other regions. Borchali was grain warehouse of Georgia during the years of Soviet government. Even during the years of Georgia's independence small farms succeeded to cultivate great products. 41.8 percent of potato, 25.4 percent of vegetable grown in the country gathered in Borchali in 2002.

Borchali Azerbaijan is a land of numerous famous political, military, cultural figures. Patriotic fanaticism of such figures both causes proud and amazes people due to its scale. They feel bitter fate of Azerbaijanis very well, see the policy of discrimination of tsarism and then the Soviet Empire, how other nations abuse this, and their hearts filled with compassion and love for motherland. Sons of Azerbaijan born outside the country have gradually become patriots.

«...Нет ничего более эластичного и изменчивого чем политика... начинается время, когда и наши надежды и мечты о независимости укрепляются. Мы никогда не теряли этой надежды... Поэтому мы делали все, чтобы любыми путями достигнуть этой мечты и всегда верили в нее. Мы никогда не отступали и не отступим от этой мечты, потому что нет ничего более ценного на свете, что может сравниться с независимостью.»

Алимардан-бек Топчубашев

ДРЕВНИЙ БОРЧАЛЫ

ДРЕВНИЙ БОРЧАЛЫ

Мы часто используем топоним «Борчалы». Для многих этот топоним звучит так же обычно, как названия других регионов и областей Азербайджана – Ширван, Карабах, Шеки, Аран. Действительно, Борчалы, являясь исконной территорией, где всегда проживали азербайджанцы, играл и ныне играет важную роль в истории и культуре Азербайджана.

Население области, находящейся на стыке трех молодых независимых государств – Азербайджана, Армении и Грузии, – в последние два столетия проживает сложное время своей истории. После завоевания Россией Южного Кавказа царская власть относилась к азербайджанцам не лучше чем американцы к коренному населению Америки – индейцам. В начале XX века Борчалы потерял половину своей территории (зона Лори-Памбак была присоединена к Армении), а после распада СССР половина населения была изгнана из своих земель и влачит существование беженцев.

Имея стратегическое географическое положение, и ныне население Борчалы живет в достаточно сложных условиях. Борчалинцы находятся в Бермудском треугольнике, в котором внезапно растворился их корабль надежды. Борчалы – «Квемо Картли» политический барометр Грузии. Как только политическая ситуация в стране достигает напряженности, «артериальное давление» здесь повышается. Часть населения Грузии ищет причину экономической нестабильности в «пришлых». А «пришлые», конечно же, ассоциируются с самой незащищенной этнической частью населения – азербайджанцами.

В то же время Грузия внимательно относится к реакции Азербайджана на эту ситуацию. Потому что Грузию и Азербайджан связывают очень тесные политические и экономические связи. Грузины по-разному относятся к гражданам Азербайджана и нашим соотечественникам, живущим в Грузии. Нас они считают своими друзьями и союзниками, считают естественным, что в период тяжелой экономической и политической ситуации мы поддерживали и поддерживаем Грузию. Создается впечатление, что к нам и к азербайджанцам, живущим в Борчалы, они относятся как к представителям совершенно разных национальностей.

Азербайджан предпринимает определенные шаги для улучшения жизни азербайджанцев в Грузии, которая является иностранным государством. Проводит газ и в грузинские, и в азербайджанские деревни, строит школы, очаги культуры, спортивные комплексы. Государственная Нефтяная компания SOCAR открывает предприятия и рабочие места, куда в первую очередь принимают на работу азербайджанцев. Обо всем этом будет рассказано в путевых заметках.

Я хорошо помню, что в конце прошлого века, эти вопросы в виде проекта обсуждались в средствах массовой информации. А теперь все это начало реализовываться. С появлением экономической и политической возможности Азербайджанское государство претворяет в жизнь социальные проекты, обеспечивающие нормальный уровень жизни азербайджанского населения в Грузии. А это говорит о солидарности с нашими соотечественниками, проживающими в Грузии. Я считаю, что отсутствие должного внимания со стороны азербайджанского общества к проблемам соотечественников связано больше с нашей неосведомленностью, нежели равнодушием.

Мы всегда должны держать руку на пульсе Борчалы. Потому что этот регион имеет для нас большое значение. Борчалинцы более других наших соотечественников, живущих за пределами Азербайджана, близки нам и по мировоззрению, и по психологии. Они более других сохранили свои национальные особенности. Давайте посмотрим, как живут наши соотечественники в Грузии, узнаем, с какими проблемами они сталкиваются.

Борчалы – это область, где компактно проживают азербайджанцы. Регион имеет статус провинции и имеет официальное название Квемо Картли, что переводится как «Нижнее Картли». После обретения независимости Борчалы вошла в новую губернию, с административным центром в городе Рустави. По официальным данным площадь провинции составляет 6,528 тыс. кв. км. (9,4% территории Грузии), население около 600.000 человек. Этнический состав населения края выглядит следующим образом: азербайджанцы – 49%, грузины – 40%, и 11% – представители других народов.

В состав провинции входят административные районы Гардабани (Гараязы), Марнеули (Сарван), Болниси (Чёрюк Гемерли), Дманиси (Башкечид), Тетрискаро (Агбулаг), Цалка (Бармагсыз). Эта приграничная область Грузии тянется вдоль территорий Азербайджана и Армении, вплоть до Чельдырского перевала на турецкой границе.

На протяжении всей истории регион подвергался многочисленным изменениям, которые коснулись этнических особенностей и цифровых показателей. Автор XIX века А.Д.Эрицов описывал область следующим образом: «Ни в Кутаисской, ни в Иреванской, ни в Елизаветпольской, ни в Бакинской губерниях нет таких больших уездов».

В Грузии стремительно меняются азербайджанские топонимы. По этой причине наряду с новыми, мы даем и исторические названия. В районе сейчас 7 городов (Рустави – 114331 человек, Марнеули – 19897 человек, Гардабани – 11786 человек, Болниси – 9938 человек, Дманиси 3426 человек, Тетрискаро – 4007 человек, Цалка – 1741 человек), 8 поселков (Казрет – 7268 человек, Тамарис – 4340 человек, Большое Лило – 2132 человек, Коджор – 1358 человек, Менглис – 2679 человек, Шаумян – 3629 человек, Бедиан – 218 человек, Триалет – 326 человек) и 348 деревень. В настоящее время во многих районах и крупных жилых поселках Грузии компактно проживают азербайджанцы. Основная часть наших соотечественников проживает в Борчалы (Квемо Картли) и Кахетии.

Развалины крепости Колагир

Город Мцхета – здесь соединяются реки Кура и Арагви

За пределами Квемо Картли азербайджанцы живут также: в Сагареджо (Гарачёп), Каспи (Хазарюрду), Карели (Гара Эль), Телави (Телав), Гори (Сафиабат), Лагодехи (Гавал), Сигнахи (Сыгнаг), Хашури (Бейтахты), в городах: Тбилиси (Тифлис), Кутаиси (Башиачыг), Рустави (Бостандере), Батуми, Агара (Аг гар – Белый снег).

Начало переименованию тюркских названий в Грузии было положено в 50-х годах прошлого века. При строительстве гидроэлектростанции в деревне Армудлу в Дманисском (Башкечид) районе название «Армудлу ГЭС» показалось не очень поэтическим... Поэтому деревню переименовали и назвали Пантиани, ныне так же называется и ГЭС.

Название большинства азербайджанских сел Грузии связаны с различными тюркскими племенами: Газанчы, Чахырлы, Улашлы, Гушчу, Гочулу, Кенгерли, Аваран, Гыпчаг и др.

Древний Борчалы делился на две части: Аран Борчалы (Низменный Борчалы) и Даг Борчалы (Горный Борчалы). Низменный Борчалы охватывает приграничные районы Грузии и Азербайджана и граничит на севере с горой Джоджер (горная цепь Триалет), на юге с армянской областью Лори, на западе с плато Гарахач (горная цепь Джавахет), на востоке с Азербайджаном и плато Иори. При образовании Армянской ССР северная часть областей ныне называемая Лори и Тавуш была включена в состав Армении. Сюда входили районы: Хамамлы (Спитак), Агбаба (Амасы), Джалалоглу (Степанаван), Ташир (Калинин).

Во времена СССР в результате планомерных этнических чисток азербайджанцы были изгнаны с этой территории, и топоним Горный Борчалы постепенно был стерт из истории и памяти. В настоящее время, говоря о Борчалы, имеется в виду только равнинная его часть.

Территория Борчалы находится в нижнем течении рек Храм и Кура и тянется вверх на высоту 280 метров над уровнем моря до горы Ахчалы (3196 метров) на плато Гарахач. Территория обладает различным рельефом. Климат мягкий, континентальный.

По данным 1880 года территория Борчалы составляла 5940 кв.км. В 1905 году – 6870 кв.км. В 1917-1921 годы – 4360 кв.км. В 1922-1929 (в 1929 годы регион был разделен на районы) территория составила уже – 2665 кв.км. Общая протяженность пограничной линии составляет 485 км.

Для нас самая большая ценность в Борчалы – это азербайджанцы, проживающие там. Наши соотечественники, проживающие в Грузии, говорят на западном диалекте, который является характерным для Товуз-Казахского региона. 98% процентов наших соотечественников исповедуют ислам.

По мнению наших соотечественников, в Грузии проживает более полумиллиона азербайджанцев. Однако, грузинские официальные источники утверждают, что согласно переписи 2002 года в стране проживают всего лишь 284, 8 тысяч азербайджанцев. Тем не менее, Грузия вынуждена признать, что Квемо Картли один из самых густонаселенных регионов в стране.

Английская поговорка гласит: «Есть истина, есть ложь и есть статистика». Официальные данные надо не опровергать, а исследовать и анализировать. Согласно статистике «с начала 90-х годов прошлого века, в связи с трудной социальной ситуацией, большой эмиграцией и снижением рождаемости наблюдается уменьшение числа азербайджанского населения».

По данным статистики в 2002 году, за последние 13 лет с 1989 года, численность азербайджанцев в Грузии уменьшилась на 7,4%. Обратите внимание на следующие цифры, показывающие процентный рост азербайджанского населения по отношению к населению Грузии.

1939 – 188058 человек, или 5,3% населения Грузии;

1959 – 153600 человек, или 3,8%;

1970 – 217758 человек, или 4,6%;

1979 – 255678 человек, или 5,1%;

1989 – 307556 человек, или 5,7%;

2002 – 284761 человек, или 6,5%.

Взглянем на структуру населения региона. В общей сложности во всех городах и районах Грузии за исключением 5 – Сачхере, Казбек, Амбролаур, Местия и Аспиндза – проживают азербайджанцы. В 3 районах они составляют основную часть населения – Марнеули (83%), Дманиси (67%) и Болниси (66%). Внушительную часть населения азербайджанцы составляют в Гардабани (44%) и Сагареджо (36%).

В настоящее время общая численность азербайджанского населения в Грузии составляет 284.761 человек, что составляет 6, 51% всего населения страны. Это официальные данные проведенной в Грузии в январе 2002 года всенародной переписи населения (см. «საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის ეროვნული საყოველთაო აღწერის ძირითადი შედეგები» – основные результаты первой национальной переписи населения Грузии 2002 года. Тбилиси, Грузинский Государственный Департамент статистики, 2003г. в 3-х томах, на грузинском языке).

В 2002 году в международно признанных границах территории Грузии составляющей 69 500 кв.км. население составляло 4.601.500 человек. Из них – 83,3% грузины (3.661.173 человек), остальная часть (16, 7%) – представители других национальностей. В соответствии с официальной информацией, в регионах, в которых компактно проживают азербайджанцы, состав населения следующий:

Вид селения Болус-Кепенекчи

Животноводчество – одно из основных занятий населения Борчалы

Марнеульский район, площадь – 935 кв.км, население – 124 332 человек, что составляет 2,7% всего населения страны.
Гардабанский район – территория – 1304, 1 кв.км, население – 115 140 человек, что составляет 2,6% всего населения страны.

Болнисский район – площадь 804 кв.км, население – 81 920 человек, что составляет 1,7% всего населения страны.

Дманисский район – 1198 кв.км, население – 52 208 человек, что составляет 0,6% всего населения страны.

Таким образом, согласно статистике 2002 года азербайджанское население Грузии составляло по провинциям: Квемо (Нижний) Картли – 224.606 человек, или 45, 1%; Кахетия – 40.036 человек, или 9,8%, Шида (внутренней) Картли – 5.768 человек, или – 1,8%, Мцхета-Мтианети – 2.248 человек или 1,8%; Автономная Республика Аджария – 542 человек или – 0,1%; Имеретия – 274 человек или – 0,1%, Самегрело-Земосванети – 142 человек или 0,1%; Гурия – 91 человек, или – 0,1%, Самцхе-Джавахети – 59 человек, или – 0,1% , Рача-Лечхуми – 47 человек или – 0,1%, Автономная республика Абхазия – 6 человек, или – 0,0002%.

По данным последней переписи населения Грузии в 171 сельских населенных пунктах преобладают этнические азербайджанцы. 147 из этих сел сосредоточены в Борчалы. Самое большое село Грузии – Садахлы, здесь проживает 9.486 человек. На втором месте находится деревня Дигом Мцхетского района – 8.746 человек. На третьем месте также находится азербайджанское село Телав-Гараджалар – 8.270 человек. Такие деревни, как Гызылхаджылы, Фахралы, Болус-Кепенекчи, Лембели, Назарли, Соганлыг (Поничала), Алгет входят в список деревень, население которых превышает 5.000 человек.

Напомним, что по результатам переписи 1989 года, количество наших соотечественников, проживающих в Грузии было 307.556 человек. Значит, за последние 13 лет, другими словами, за время независимости Грузии это число уменьшилось на 22.795 человек.

Опять же по данным 2002 года, в Марнеульском районе проживало 124.332 человека (повторим, что 98.245 из них – это азербайджанцы). Из беседы с главой района Исфендияром Керимовым (единственным азербайджанцем в Грузии, занимающим такой пост) мы узнали, что население района достигает 133.546 человек. Если за неполные 10 лет население района увеличилось на 7,4% (9.214 человек), то этому можно только порадоваться. Правительство Грузии готовится в недалеком будущем провести еще одну перепись населения. Азербайджанское население Грузии должно сделать все от него зависящее, чтобы она прошла максимально прозрачно, так как это может сыграть очень важную роль в будущей судьбе азербайджанского населения Грузии.

После распада СССР экономика Борчалы переживала глубокий кризис, большая часть промышленных предприятий значительно снизила выпуск своей продукции. Однако ситуация здесь, благодаря показателям промышленного города Рустави, относительно неплохая. Так, 20,1% всей производимой в стране продукции за 2001-2005 годы приходится на этот регион. Среднемесячная зарплата в Борчалы составляет 183 лари (91 манат), что на 14% больше, чем в среднем в Грузии.

Борчалы является важным сельскохозяйственным регионом страны. В 2006 году 18% посевных площадей зерна, 78% табака, 17% зернобобовых культур, 25% картофеля, 32% овощей, 17% бахчевых пришлось на регион Квемо Картли.

В деревнях (в основном в регионах Квемо Картли и Кахетии) азербайджанцы создают небольшие фермерские хозяйства, занимаются садоводством, животноводством, выращивают овощи и бахчевые. В Квемо Картли больше выращивается картофель, фрукты и овощи. В Марнеули и Гардабани предпочтение отдают зерновым культурам и кукурузе. А в Шида Картли азербайджанцы в основном выращивают фрукты и бахчевые.

Животноводство гораздо более распространено в горной части Борчалы. Большую часть земель здесь занимают пастбища и луга. По сравнению с другими регионами земля здесь более плодородна. В советские времена Борчалы считался хлебобобовым регионом Грузии. Даже в годы независимости Грузии маленьким фермерским хозяйствам удавалось вырастить здесь большой урожай зерновых. В 2002 году 41,8% урожая картофеля, 25,4% урожая овощей давал Борчалы. 11% всего поголовья крупного рогатого скота в стране также приходится на Борчалы.

Борчалы является родиной многих выдающихся политических, военных и культурных деятелей. Патриотизм и гордость за свою родину этих людей вызывает восхищение. Они хорошо понимали и чувствовали боль всех азербайджанцев, видели, как умело использовалась другими народами политика разделения и властвования, проводимая и в годы царизма, и в годы советской власти, но это только усиливало любовь и сострадание к своей земле – земле их предков.

Наши сыновья, рожденные за пределами современной территории Азербайджана, по велению времени и сердца становились патриотами нашей Родины.

1001-я ночь в Тбилиси

"Bir arzum var: Qazax–Borçalı mahalının tarixi ilə gələcəkdə kimsə ciddi məşğul olmalıdır. Çünki belə bir böyük və cəsur camaatın uzun əsrlər boyu halı və vəziyyəti haqqında hələ ki, ciddi bir söz nə deyilib, nə də yazılıb".

Akademik Ziya Bünyadov

QURDLAR VADİSİ

QRDLAR VADİSİ

orçalı toponiminin yaranmasını tədqiqatçılar müxtəlif versiyalarla yozurlar. Lakin ən geniş yozum türk xalqlarının qədim totemi olan qurdla bağlıdır. "Börü çalası" qədim türklərin dilində "qurdlar vadisi" anlamını verirdi. Hələ Sasani hökranlığı dövründə bu ellər "Qordman" – "qurd adamların ölkəsi" adlanırdı. Bəs Gürcüstanda bu istilaha necə yanaşırlar? Ən qədim gürcü yazılı mənbələrindən etibarən Borçalı "Qurdıs xevi" – yəni "Qurdlar vadisi" kimi xatırlanır. Maraqlıdır ki, bir çox gürcü tədqiqatçıları gürcülərin özünün mənşəyini qurdla bağlayırlar. Qurdun təsviri

bir sıra məşhur gürcü zadəganlarının gerbini bəzəyirdi.

Heç bir tarixi ad, heç bir fərziyyə boşluqdan yaranmır. Elm təsdiq edir ki, insanın hətta hansı bürc altında doğulması da onun xarakterini və taleyini müəyyən edir. Bəs "Börü çalası" toponimi gürcüstanlı soydaşlarımızın əsrlər boyu formalaşan adət-ənənələrinə, onların xarakterinə necə təsir edib? Gəlin qədim qurd totemi ilə bağlı anlayışlara və ümumiyyətlə qurdların davranış tərzinə nəzər salaq.

Təbiətdəki heç bir canlı haqqında qurdlar qədər yanlış fikir formalaşmayıb. Həqiqətdə isə qurdlar ünsiyyətsevər və ağıllı canlılardır. Onlar dəqiq müəyyən olunmuş qaydalar əsasında yaşayır və bu qaydalara heç vaxt xilaf çıxmırlar. Ailə əlaqələrini qoruyur, ənənələrə hörmətlə yanaşırlar. Yaşadıqları ərazini "müqəddəs" sayırlar. Xüsusi ehtiyac olmadan heç vaxt dalaşmırlar. Öz qüvvələrini və üstünlüklərini nümayiş etdirməyi sevmir, ancaq yeri gəldikdə bu imkanlardan məharətlə istifadə edirlər. Qurd toteminin əsas əlamətləri bunlardır. Bu totem bizə öz qüvvəmizi səfərbər etməyi, özündə inam və təmkin formalaşdırmağı tövsiyyə edir. Qurdlar icmasının hər bir üzvü öz yerini bilir, digər üzvlərlə əlaqələrini buna müvafiq olaraq qurur.

Qurd sürüsündəki quruluşu nə tam mənada avtoritar, nə də demokratik adlandırmaq olmaz. Bəzən icma tamamilə rəhbərin nüfuzu altına düşür, bəzən də burada "xalq hakimiyyəti" bərqərar olur. Elə bu çevikliyə görə də icma öz varlığını qoruyub-saxlayır. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin nüfuzu ilə demokratiya arasında tarazlığın gözlənilməsi qurdların bizə nümayiş etdirdikləri mükəmməl idarə üsuludur.

Qurd – azadlıq simvoludur. Hətta "cəngəlliklərin şahı" sayılan şiri də təlim etmək, ipə-sapa yatırmaq mümkündür. Qurd isə canlı aləmdə yeganə müstəqillik rəmzidir. O, şərəf, ləyaqət, ailəyə sədaqət simvoludur. Qurdlar ömür-gün yoldaşlarını bir dəfə seçirlər... Elə bu həsəd aparılmalı xüsusiyyətlərə görə də qurd ta qədimdən türk xalqlarının totemidir. Hətta türk xalqlarından biri – başqirdlər bu totemin adını daşıyırlar. Əcdadlarımız bizə qurd obrazı ilə ali fəlsəfi qanunları çatdırmağa çalışmışlar.

Azərbaycanlıların "Börü çalası"nda, indiki Gürcüstan ərazisində yaşamasının iki minillikdən artıq tarixi vardır. Bir çox tarixi mənbələrdə (o cümlədən gürcü mənbələrində), tarixçi alimlərin araşdırmalarında bu öz əksini tapmışdır. SSRİ dövrünün ideologiyası bizə məlumdur. Qafqazda türk amilinin məhdudlaşmasında maraqlı olan sovet tarixşünaslığı Azərbaycanın özünə də türkdilli əhalinin səlcuqlar dövründə gəldiyini iddia edirdi. Tarixin saxtalaşdırılması adi hal idi və bəzən gürcü qardaşlarımıza da zərbə dəyirdi. Çar Rusiyasından və SSRİ-dən miras qalmış "ingilis barmağı" indi də Qafqaz xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasına mane olur.

Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların tarixini bir daha araşdırmağa çalışsaq. Msxetadakı "Samtavro qəbristanlığı"ndan aşkar edilən kəllələri tədqiq edən gürcü antropoloqu M.Q. Abduşelişvili erkən tunc dövründən I minilliyin ortalarına qədər bölgə əhalisinin dolixokran olduğunu, yəni Kaspi tipinə mənsub olduğunu qeyd edir. Rus-sovet antropoloqu V.P. Alekseyev isə burada dəfn olunanların əsilzadələr və döyüşçülər olduqlarını yazır.

Gürcü arxeoloqu Ş.A. Mesxia bilavasitə buntürklərə aid etməsə də, miladdan öncə IV əsrdə indiki Gürcüstan Respublikasının cənub – şərqində, yəni Borçalı ərazisində qədim şəhərlərin olmasını təsdiq edir. Qazıntılar zamanı arxeoloqlar bu şəhərlərin ərazilərindən miladdan öncə I minilliyin ortalarına aid edilən tikili qalıqları tapmışlar. Borçalı ərazisində dünya arxeologiya elmində qəbul edilmiş bütün dövrləşmələrə aid abidələr aşkar edilmişdir.

Tarixi hadisələrin öyrənilməsində toponomika elmi əvəzsiz rol oynayır. Ona görə də Borçalının tarixinə nəzər salarkən yuxarıda toxunduğumuz "Borçalı" toponiminə bir daha diqqət yetirmək istərdik. Orta əsrlərin ərəb salnaməçisi Yaqut əl-Həməvi qeyd edir: "Borçalı Arranda yer adıdır". Digər ərəb tarixçisi Qardizi bu regionu daha müfəssəl – "Börü çölü" adlandırır. XIII əsrin sonlarında və XIV əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur tarixçi, çoxcildli "Cəmi-əttəvarix" əsərinin müəllifi Fəzlullah Rəşidəddin isə "Borçalı" terminindən həm toponim, həm də etnonim kimi istifadə edir. Qədim gürcü mənbələrində və "pəhləvi" mənbələrində bu regionun necə adlandırıldığı artıq qeyd etmişik.

"Alban ölkəsinin tarixi" (VII əsr) əsərinin müəllifi Musa Kalankatuylu, habelə müasir türk tarixçiləri A.Toğan və F.Kırzioğlu Borçalı toponimini miladdan öncə II əsrdə Cənubi Qafqaza köçmüş türk-hun qəbiləsi olan barsillərlə bağlayırlar. Əlbəttə bu versiya da elmi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin qeyd etməliyik ki, barsillərin adları da qurd totemi ilə bağlıdır. Bir çox tarixçilər hesab edir ki, Gürcüstanın adı da fars mənşəli olub "gurc" – qurd kəlməsindən yaranmışdır. Sasanilər dövründə və daha sonra qonşu ölkə "Gürcüstan" (qurdlar ölkəsi) adlandırılmışdır. Qədim iberlərin totemi də qurd olmuşdur. Gürcü adı Vaxtanq İran mənşəlidir (qurd gövdəli). Eramızın 481-484-cü illərində Cənubi Qafqaz xalqlarının İran hakimiyyətinə qarşı üsyanına başçılıq edən İberiya çarı I Vaxtanq – Qorqasal, yəni "Qurdbaş" təxəllüsünü daşıyırdı. Rusca "Qruziya" və ingiliscə "Corciya" adları da "Gürcüstan" toponiminin başqa formalarıdır.

Gürcü tarixi yazılı mənbələri arasında "Kartlis tsxovreba" ("Kartlinin həyatı") və "Moktsevayi Kartlisayi" ("Kartlinin xristianlığa dönməsi") xronik əlyazmaları diqqəti cəlb edirlər. Birinci əlyazmada hadisələr VII əsrdə cərəyan edir. Yəni söhbət Kartli ilə türk xəzərlər arasında münasibətlərdən gedir. Sonra isə Sasani səltənətinin ərəb xilafətinin zərbələri altında sarsılması, Tiflis əmirliyinin yaranması və tarixi təsvir olunur.

"Moktsevayi Kartlisi" xronikası 1888-ci ildə aşkar edilmiş, 1890-cı ildə görkəmli tarixçi Y.Takayşvili tərəfindən gürcü dilində, 1900-cü ildə isə tərcümə edilərək rus dilində nəşr edilmişdir. Səlməmə aşağıdakı sözlərlə başlayır: "İskəndər şah onları qaçmağa məcbur edərək yarımsülmət ölkəyə sarı sıxışdıranda, Kürün aşağı axarında, dörd şəhərdə – Sarkine, Kaspi, Urbnisi, Odzraxə məntəqələrində və onların həndəvərində yaşayan davakar buntürk qəbilələri ilə ilk dəfə olaraq rastlaşdı. Xaldeylərdən ayrılan döyüşkən hun tayfası buraya köç edib buntürklərin hökmdarından yaşamağa yer istədi və bac-xərac verməyə boyun oldu. Onlar Zavidə məskən saldılar."

Y.Takayşvili məndəki "buntürkləri" "turanlılar" adlandırır. Akademik N.Y.Marrın nöqtəyi nəzərinə görə buntürk – "yerli türk" deməkdir. Sovetlər dövrünün gürcü tarixçisi S.N. Canaşiya salnamənin müəllifini anaxronizmdə təqsirləndirir və belə hesab edirdi ki, türklər Qafqaza gəlmədikləri və miladdan öncə IV əsrdə burada yaşaya bilməzdilər.

Müasir tarixçi Y.S. Çxartışvili məsələyə daha obyektiv yanaşaraq S.N. Canaşiyanın mövqeyini qərəzli adlandırır. Alim belə hesab

İberiya çarı Vaxtanq Qorqasal (V əsr)

edir ki, hunların tərkib hissəsi olan buntürklər indiki Gürcüstan ərazisinin cənub-şərqində, yəni Borçalı ərazisində, həqiqətən miladdan öncə IV əsrdə yaşaya bilirdilər. A.V.Toqan da "Türklərin ümumi tarixinə giriş" əsərində Borçalıda qədim dövrlərdə hun-barsillərin yaşadığını təsdiqləyir və "Borçalı" toponiminin yaranmasını məhz bu tayfanın adı ilə bağlayır.

Tarixi sənədlərdə Borçalı ərazisində buntürklərlə yanaşı bulqarların da yaşaması haqqında tutarlı dəlillər vardır. Məsələn, V əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Xorenli Moisey Qafqaz dağlarının cənub ətəklərini "bulqar torpaqları" adlandırır. "Alban ölkəsinin tarixi" əsərinin müəllifi, alban tarixçisi Kalankatuyulu Musa isə bulqar tayfalarından biri olan barsillərin apardığı müharibələrdən bəhs edir. Beləliklə, buntürklərdən sonra Borçalıda, eramızın ilk əsrlərində məskunlaşan ikinci türk etnik qrupu barsillər olmuşlar. Hunların Qərbə doğru gedən nəhəng axından ayrılaraq Qafqazda məskunlaşan hissəsi tarixi mənbələrdə "bulqarlar" və ya "burçallar" adlanır. Bulqar qəbilələrinin tərkibinə barsil, savir, xəzər, qarıncalar tayfaları daxil olmuşlar.

Borçalının türk əhalisinin formalaşmasında iştirak edən digər türk etnosu xəzərlər olmuşlar. Borçalının lap yaxınlığında yüksələn Xəzər xaqanlığının VII-X əsrlərdə möhkəmlənməsində bulqar türk tayfaları - barsillər, savirlər, haylandurlar iştirak etmişlər. Ən nəhayət, Borçalının türk əhalisinin formalaşmasında iştirak edən daha bir etnik qrup qıpçaqlar olmuşlar. A.V.Toqan, Z.M. Bünyadov, A. Cəfəroğlu qıpçaqların qollarından biri olan "qarapapaqları" indiki Gürcüstanın azərbaycanlı əhalisini formalaşdırmış başlıca türk tayfalarından hesab edirlər. Rus tarixi mənbələrində onları "qaraqalpaq" və ya "çornıye klobuki" də adlandırırlar.

Gürcüstan və Abxaziyanın hökmdarı Qurucu David (XII əsrin əvvəlləri). Qədim divar rəsminin

Qədim Tiflis. Ön planda Göy məscidin günbəz və minarəsi görünür

XII əsrin əvvəllərində Gürcüstanın müdafiəsində və fəal xarici siyasət aparmasında qıpçaqlar mühüm rol oynamışlar. Gürcüstan və Abxaziyanın hökmdarı Qurucu IV David səlcuqlarla mübarizə apararkən qırx min nəfərlik qıpçaq ordusunu ailələri ilə birgə (təqribən 200 min nəfər) ölkəyə dəvət etmiş, onları Borçalıda və digər yaxın ərazilərdə məskunlaşdırmışdı. IV David qıpçaq xanının qızı ilə evlənərək qıpçaqlarla qohum olmuşdu. Davidin salnaməçisi bu barədə belə yazır: "Çoxlu qoşun gətirdi. Qaynata və qayınlar əbəs yerə qan tökmədilər, qıpçaqları nahaq yerə yerləşdirmədilər. Çünki onların əliylə İranın bütün qüvvələri məhv edildi, padşahların canlarına qorxu düşdü."

IV Davidin gətirdiyi qıpçaqlar-qarapapaqlar Gürcüstan dövlətinin təşəkkülündə, Qurucu Davidin hakimiyyətinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışlar. 1121-ci ildə Gəncə atabəyi ilə baş verən Didqor döyüşündə əldə edilən qələbədə qarapapaqların rolu həlledici olmuşdur. Bunun nəticəsində 1122-ci ildə Tiflis əmirliyi Gürcü çarlığına birləşdirildi. Tezliklə qaynata və qayınlar Dmanis ("Dədə Qorqud" eposundakı Tumanis) və Ani qalalarını da tezliklə fəth edərək kürəkənə peşqəş etdilər.

Bununla bərabər, çar David islam dünyası ilə normal əlaqələrin qurulmasına da xüsusi fikir verirdi. O, Tiflisdəki Cümə məscidinə gələrək orada dua etdi, Tiflisin xristian əhalisinin şəhərdə donuz saxlamasına qadağa qoydu. Ərəb tarixi mənbələri Davidin müsəlmanlarla xoş rəftarını şövqlə təsvir edirlər. O, müsəlman ayanlara böyük vəzifələr etibar edir, ərəb hürufatı ilə allahı, sultanı, xəlifəni yad edən gümüş pullar zərb etdirirdi. Bu pullarda Davidin özü "Məsihin qılıncı", "şahlar şahı" adlandırılırdı. Həmin pulların nümunəsi hələ tapılmamışdır, lakin onu əvəz edən V Davidin eyni ilə zərb etdiriyi sikkələr qorunub saxlanılır. Qurucu Davidin və onun varislərinin siyasəti nəticəsində müsəlman əhali Tiflisi nəinki tərk etmədi, hətta şəhərin əhalisi sürətlə boyuyaraq 140 min nəfərə çatdı. Qurucu Daviddən sonra da qarapapaqların, digər türk tayfaları nümayəndələrinin orduda və sarayda yüksək mənəblərə çatması ənənə halını almışdı. "Dövlət millətçiliyi" siyasəti yürüdülməyən Kartli çarlığı həm gürcülərin, həm də azərbaycanlıların ümumi dövlətinə çevrilmişdi. Çariça Tamarın məşhur sərkərdəsi Qubasar qarapapaqlardan idi. 1185-ci ildə Tamar Vladimir knyazı Andrey Boqol-yubskinin oğlu Yuriyə əvəz getdi. Bu izdivac Tiflis əmiri, dövlətin ən nüfuzlu adamlarından biri olan Əmir Əbdül Həsənin təkidiylə baş tutmuşdu. Çariça Tamarın oğlu IV Georjinin (1213-1223) dövründə Gürcüstan tədricən tənəzzülə uğradı. Monqolların yürüşü ərafəsində gürcü çarlığı olduqca bərhad vəziyyətdə idi.

Monqollar bütün ölkələri ilk həmlələrlə fəth etsələr də, Gürcüstana qarşı ilk vaxtlarda ara-sıra hücumlarla kifayətlənirdilər. Çünki iri həmlələrə dağlar mane olurdu. Bu vaxt (1217-ci ildə) Gürcüstan çarlığı müsəlman torpaqlarına növbəti dəfə hücum edən səlibçilərə qoşulmağa hazırlaşdı. Ancaq özü hücumə məruz qaldı. 1220-ci ildə monqollar Azərbaycanı viran qoyub Gürcüstana soxuldular və ilk döyüşdə gürcüləri məğlub etdilər. Yürüş daha sonra iki dəfə təkrar olundu və döyüşlərdən birində Georgi öldürüldü.

Ancaq əsil dəhşətli bəla ayrı tərəfdən gəldi. 1226-cı ildə monqolların təqib etdiyi sultan Cəlaləddin Təkəş qəfildən Gürcüstana soxuldu, Tiflisi fəth etdi və yüz min nəfərə yaxın sakini qılıncdan keçirdi. Nəhayət hücumlar epopeyası 1235-ci ildə monqolların son yürüşü ilə başa çatdı. Çariça Rusudan heç bir müqavimət göstərməməyi qərara aldı və Tiflisdən Kutaisiyə köçdü. 1243-cü ildə bağlanan müqaviləyə əsasən Gürcüstan Elxanilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Müqavilənin şərtləri sonralar Rusiya ilə bağlanmış müqavilə şərtlərinə bənzər idi. Monqollar gürcülərin hakim sülaləsini tanımağa razılaşırdılar, lakin hakimi gürcülərin təklifinə əsasən özləri təsdiq edirdilər. Gürcüstan illik bac-xərac ödəməli, monqol qoşunlarına əsgər də verməli idi. Rusudan özünün varisi Davidi təsdiq üçün uzaq Qaraqorum (indiki Monqolustanda) şəhərinə göndərdi.

1386-cı ildə Tiflisi və ondan şimaldakı qıpçaq ellərini Əmir Teymur fəth etdi. XIV-XV əsrlərdə Gürcüstan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu (Bayandurlu) imperiyalarına qatılmışdır. XVI əsrdən etibarən osmanlı-səfəvi müharibələri nəticəsində Gürcüstan əldən-ələ keçmiş və daha çox Səfəvilər imperiyasının tərkibində olmuşdur.

Lakin bu da tarixi həqiqətdir ki, Borçalının və qonşu vilayətlərin əhalisi, xüsusilə də qarapapaqlar, osmanlılara rəğbət bəslədiklərinə görə kütləvi surətdə Qarabağ və Şirvan vilayətlərinə köçürülmüşdü. Əhalinin kütləvi köçürülməsi orta əsrlərdə dövlətin daxili siyasətinin tərkib hissəsi olub ya müharibələrlə əlaqədar idi, ya da yerli hakimiyyəti zəiflətmək məqsədi güdürdü.

Borçalının tarixində ən mürəkkəb dövr XVIII əsrə təsadüf edir. 1736-cı ildə Səfəvi xanədanını devirmiş Nadir şah Muğanda "seçki" keçirərkən Gəncə və Qarabağın bəylərbəyi Ziyadoğlu kəskin etiraz etmişdi. Bundan bir il sonra Nadir şah Borçalı və Qazax sultanlıqlarını Ziyadoğluların əlindən alaraq özünün sevimli vassalı, gürcü çarı II Teymurazın tabeliyinə verdi.

Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda iyirmidən yuxarı xanlıq və sultanlıq yarandı ki, onlardan biri də Borçalı sultanlığı idi. Bu sultanlığın tərkibinə Qarayazı (Qardaban), Sarvan (Marneuli), Ağbulaq (Tetriskaro), Bolnisi, Dmanisi, habelə indi Ermənistanın tərkibində olan Calaloğlu, Barana, Taşir və Hamamlı bölgələri daxil idilər. Əvvəlcə Borçalının Kartli çarının tabeliyinə verilməsi, daha sonra xanlıqlar arasında baş verən müharibələr Borçalıdan azərbaycanlı əhalinin köçməsinə səbəb olmuşdu. Nadir şahın ölümündən sonra bu proses daha da sürətlənmişdi. Vergi ödəyən kəndlərin boşalmasından narahat olan Kartli və Kaxetiya çarı II İrakli həmin kəndlərin ağsaqqallarına müraciət edərək kütləvi köçün qarşısını almağı xahiş etmişdi. Çarın müraciətinə məhəl qoymayan bir çox kəndlər Türkiyəyə və İrana köçdülər.

XVIII əsrdə Gürcüstanda siyasi dağınıqlıq və özbaşınalıq baş alıb gedirdi. Yerli feodallar – mtavar və eristavlar zəif çar hakimiyyətinə tabe olmaqdan boyun qaçırır və mahallarda özlərini əsl hökmdar kimi aparırdılar. Eyni zamanda türklərin və qızılbaşların hakimiyyəti də öz qüvvəsində idi. Kartli və Kaxetiyanın çarı İran şahının təbəəsi sayılırdı, ona illik xərac ödəməli idi. Tiflisin daxilindəki Narınqalada qızılbaş qarnizonu saxlanırdı. Çar Narınqalaya ancaq çağrılanda, özü də böyük ehtiyatla daxil olurdu (məsələn, şahın elçisi ilə görüşəndə). Çarın özünün istənilən vaxt əsir götürülmək ehtimalı böyük idi. Şah çarın qanuni varislərini gürcü taxt-tacına təsdiq edirdi. Bir şərtlə ki, yeni çar müsəlman dinini qəbul etmiş olsun. İraklinin oğlu David müsəlman olub İmamqulu xan adını daşıyırdı. O, gürcü çarının müavini sayılırdı və faktiki olaraq Gürcüstanı idarə edirdi. Çarın özünü isə şah yanında saxlamışdı. 1709-cu ildə Kartli çarı XI Georgi şahın tərəfində əfqanlarla vuruşarkən həlak oldu və onun qardaşı oğlu Keyxosrov taxta çıxdı. Lakin o da əmisi kimi əfqanlarla növbəti döyüşdə həlak oldu, bu dəfə şahın hüzuruna Vaxtanq getməli oldu.

Vaxtanqın gürcü taxt-tacına təsdiq edilməsində əngəl yarandı – çünki, o, İsfahanda müsəlmanlığı qəbul etməkdən imtina etmişdi. Bundan onun qardaşları Yesey və Svimon məharətlə istifadə etdilər. Yesey müsəlmanlığı qəbul etmişdi, gürcülərin atıcı dəstələrinin rəisi idi. Tiflisdəki qızılbaş qarnizonu ona böyük hörmət bəsləyirdi. Şah ipə-sapa yatmayan Vaxtanq yanında saxladı, əvəzində isə müsəlman Yeseyi Kartli hakimi təyin etdi.

Vaxtanq Avropada yeni müttəfiqlər axtarmağa başladı və hətta Fransa kralı XIV Ludoviklə də gizli əlaqələr qurmağa səy göstərdi. Danışıqları aparmaqdan ötrü Avropaya 1713-1714-cü illərdə səfir kimi Sulxan Səba Orbeliani göndərilmişdi. Gürcü elçiləri geriyyə mayusluqdan savayı bir şey gətirmədilər. Vaxtanq tamamilə ruhdan düşərək müsəlmanlığı qəbul etdi və 1716-cı ildə Gürcüstan taxt-tacına çıxarıldı. Ona eyni zamanda Səfəvi xanədanının yüksək hərbi rütbəsi də verildi. Bu qənimətlərlə, o, 1719-cu ildə Gürcüstana qayıtdı.

Bir qədər sonra xəbər yayıldı ki, rus çarı "Dəli Petro" böyük qoşunla Cənubi Qafqaza gəlir. Doğrudan da I Pyotr artıq Qafqazda, Sulak çayının sahilində ordugah qurmuşdu və Səfəvi şahlığına hücum üçün fürsət gözləyirdi. Pyotr guya regiondakı rus tacirlərinin həyatını və malını qorumağa hazırlaşdı. Rusiya çarı əmin idi ki, Cənubi Qafqazdakı xristian erməni və gürcülər ona kömək edəcəklər. Ona görə də hərbi əməliyyatlara başlamazdan əvvəl erməni və gürcülərə müraciət imzaladı. Qafqazda ən iri feodal sayılan Kartli hakiminə Pyotr böyük ümidlər bəsləyirdi. Onun planına görə müharibə başlayacağı təqdirdə gürcü qoşunu yerli ermənilərin də köməyi ilə Azərbaycana soxulmalı, Gəncə şəhərini ələ keçirdikdən sonra Bakı həndəvərində Rusiya ordusu ilə birləşməli idi. 1722-ci ildə ruslar döyüşsüz Dərbəndi tutaraq cənuba doğru irəliləməyə başladılar.

Qırx min nəfərlik gürcü ordusu və erməni könüllüləri Gəncə xanlığının ərazisinə daxil olaraq Kür çayının sahilində düşərgə qurdular və Pyotrun növbəti sərəncamını gözlədilər. Lakin Rusiyanın mürəkkəb siyasi vəziyyəti müharibəyə başlamasına imkan vermədi. Vaxtanqa xəbər göndərildi ki, hələ yerindən tərpənməsin. Rusiya ordusunun əsas qüvvələri Həştərxana doğru geri çəkilməyə başladı. Uğursuzluğa adət etmiş Vaxtanq Tiflisə qayıtmalı oldu. Şah Vaxtanqın xəyanətindən xəbər tutan kimi onu taxtdan saldı və Qızılbaş xanədanına daha çox meyl edən Kaxetiya hakimi Konstantini 1723-cü ildə Gürcüstan valisi təyin etdi. Vaxtanqın doğma oğlu Bakar belə atasının siyasi oyunlarını təhlükəli sayırdı və öz təşəbbüsü ilə şahla əlaqələr yaratmışdı.

Yeni hakim Konstantin Dağıstandan toplanmış hərbi dəstələrin köməyi ilə 1723-cü ildə Tiflisi ələ keçirdi. Həmin ilin iyununda Ərzurum paşası sultanın tapşırığı ilə Tiflisə hücum etdi və şəhəri ələ keçirdikdən sonra Vaxtanqın oğlu Bakarı Kartli hakimi təyin etdi. Lakin tezliklə türklərin təzyiqinə dözməyən Bakar da dağlara qaçmalı oldu. Vaxtanq isə özünün tərəfdarları ilə birdəfəlik (1724-cü ilin 15 iyulunda) Moskvaya yollandı və buradakı gürcü koloniyasında sığınacaq tapdı.

İranda isə Nadirqulu xanın nüfuzu gündən-günə möhkəmlənirdi. 1736-cı ildə məşhur sərkərdə hakimiyyəti ələ keçirərək özünü şah elan etdi. Türklərin sərt hakimiyyətindən bezmiş Cənubi Qafqaz xalqları Nadir şahın türklər üzərində qələbələrinə rəğbətlə yanaşırdılar. 1744-cü ildə Nadir şah II Teymurazı Kartli hakimi, onun oğlu II İraklini isə Kaxeti hakimi təyin etdi. İlk dəfə olaraq Kartli və Kaxeti bir ailənin əlində cəmləşdi.

1748-1750-ci illərdə Kartli və Kaxeti yeni torpaqlar ələ keçirmək ümidi ilə Azərbaycan xanlıqlarının bir-biri ilə münafişələrinə

Kartli və Kaxetiyanın çarı II İrakli

Kartli və Kaxetiyanın sonuncu çarı XII Georgi

qoşuldular. Bu intriqalarda gah bir, gah da o biri xanlığın tərəfini saxlayırdılar. İlk hədəf Çar-Balakən və Qax bölgələri idi. Gürcülər bu bölgələri ələ keçirən kimi Şəki xanlığı ilə qonşu olacaqdılar, bu isə Şəki xanı Hacı Çələbinin heç də ürəyincə deyildi. 1751-ci ildə Dağıstan feodallarının və Şəki xanlığının birləşmiş qüvvələri Gəncə yaxınlığında gürcüləri ağır məğlubiyyətə uğratdılar və ardınca Gürcüstana soxuldular, Kartli və Kaxeti feodalları qalalarda gizləndilər. 1761-ci ildə II Teymuraz yardım dalınca Rusiyaya yollandı, lakin danışıqlar zamanı Peterburqda vəfat etdi. Atasının ölüm xəbərini alan kimi II İrakli özünü Kartli və Kaxetiyanın çarı elan etdi.

Sonrakı illərdə də gürcü çarları Rusiyanın İran və Türkiyə ilə münafişələrindən maksimum faydalanmağa çalışmışlar. 1768-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsi başlayarkən İmeretiya hakimi Solomon, Kartli və Kaxeti hakimi II İrakli yeni planlar qurmağa başladılar. II İrakli Mesxetiyanı və Çar-Balakən bölgəsini rus ordusunun köməyi ilə ələ keçirməyi düşünürdü. Rusiya rəhbərliyinin planına görə isə gürcülər türklərin arxasında iğtişaş salmalı və Balkanlarda rus ordusunun vəziyyətini yüngülləşdirməli idilər.

1769-cu ilin yayında general Totlebenin rəhbərlik etdiyi rus ordusu Gürcüstana daxil oldu. Tezliklə rus generalı ilə II İraklinin arasında narazılıq yarandı. Axırsız paşalığındakı Askuri qalasını mühasirəyə alan rus generalı birdən-birə mühasirəni yarımçıq qoyub Kartliyə geri çəkildi. Sanki II İrakliyə bildirmək istəyirdi ki, rus ordusu buraya gürcülərin mənafeyi üçün gəlməyib. II İrakli də tək qalmaqdan ehtiyat edərək Totlebenin dalınca getməyə məcbur oldu. Totleben II İraklini taxtdan salmağı planlaşdırırdı. Öz vəziyyətinin mürəkkəbləşdiyini görən İrakli Tiflisdə gürcü əyanlarının iştirakı ilə məşvərət çağırırdı. Məşvərətdən sonra, o, Rusiya hökumətinə müraciət edərək Kartli və Kaxetiyanı himayəyə götürməyi təklif etdi. Lakin təklifə rədd cavabı verildi, 1772-ci ilin mayında isə rus qoşunu Gürcüstandan tamamilə çıxarıldı. Rusiya İran və Türkiyəni vaxtından əvvəl öz əleyhinə çevirməkdən ehtiyat edirdi.

II İrakli Kartli və Kaxetiyanın işlərini qaydaya salmaqla məşğul oldu. Borçalı və azərbaycanlılar yaşayan digər bölgələrdə boşalmış ərazilərə ermənilər köçürülməyə başladı. Köçüb gələnlər üçün həm çar ailəsi, həm gürcü əyanları, həm də kilsə vəsait ayırırdı. Borçalıdan köçüb getməyən azərbaycanlıların isə vəziyyəti bir qədər yüngülləşdirildi. Borçalıda kənd təsərrüfatı tədricən dirçəlməyə başladı. Bölgə Tiflisdən və digər şəhərlərin bazarlarını taxıl məhsulları, şərab, ipək, pambıq, düyü, tütün, bitki yağı, meyvə, tərəvəz ilə və sair məhsullarla bol-bol təchiz etməyə başladı. Tiflisdəki azərbaycanlılar da şəhərin iqtisadi həyatında fəal iştirak edirdilər. Şəhərin ticarət məhəllələri, karvansara və bazarları azərbaycanlı sənətkarların emalatxanaları ilə dolu idi. Karxanalar sənət növü üzrə sıralara bölünürdü.

Borçalının gümüş və mis mədənlərini canlandırmaqdan ötrü İrakli buraya on səkkizinci əsrin altmışıncı illərində Anadoludan bir neçə yüz yunan ailəsini köçürdü. Bölgənin Axtala mədənlərində gümüş, Allahverdi mədənlərində isə mis çıxarıldı. Müxtəlif illərdə Axtala mədənlərində və gümüşəritmə müəssisələrində 700-1000 nəfər fəhlə çalışmışdır.

Gürcüstanda və qonşu bölgələrdə yaşayan azərbaycanlı tacirlər o illərdə Gürcüstanla şərq dövlətləri arasında ticarət əlaqələrində aparıcı rol oynamışlar. Şamaxı, İrəvan, Təbriz, Ərzurum, Bakı və digər Azərbaycan şəhərlərindən, digər şərq dövlətlərindən Tiflisə hər gün onlarla karvan gəlirdi. Tiflisdən isə hər ay 150-200 araba İrəvana, Təbrizə, Ərzuruma yollanırdı. Tacirlər

Tiflisdən ipək, xəz, yun, qızıl boya, şərab, ərinmiş yağ, mis, göndəri məmulatları və s. daşıyırdılar. Tiflisdən azərbaycanlı sənətkarlarının hazırladığı məmulatlara Qafqazın dağlıq bölgələrində xüsusi qiymət verilirdi. Tiflislə bərabər Kutaisi şəhəri də ticarət mərkəzinə çevrilməyə başlamışdı. Bu şəhərdə azərbaycanlı tacirlərlə yanaşı türk sövdəgərləri də mühüm rol oynayırdılar. Kutaisi əsasən Osmanlı Türkiyəsi ilə əlaqələr qurmuşdu. Türkiyədən buraya başlıca olaraq Avropa malları gəlirdi.

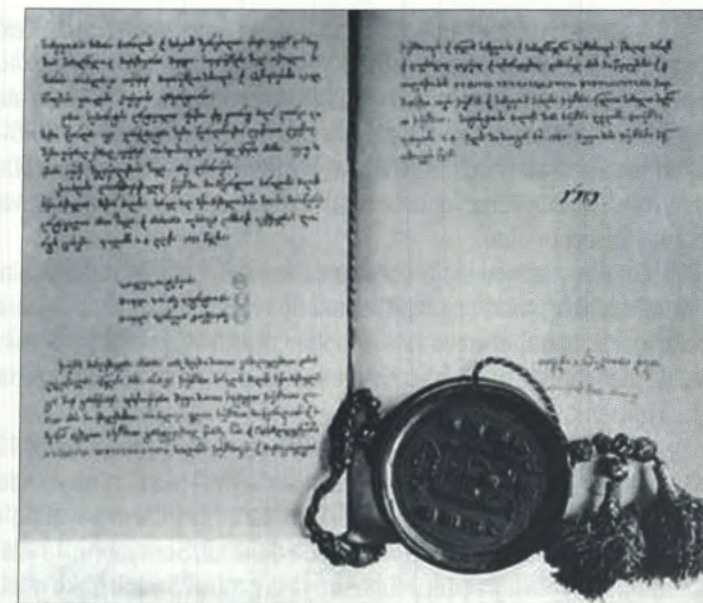
Gürcü feodallarının və dövlət məmurlarının özbaşınalığından qorunmaq üçün azərbaycanlı sənətkarlar və tacirlər həmkarlar ittifaqları yaradırdılar. "Həmkarlar" bəzən "əsnaf" da adlanırdı. Hər bir ittifaqın başında "ustabaşı" və ya "əsnafbaşı" dayanırdı. Xüsusilə iri ittifaqların rəhbərini İrakli özü təyin edirdi. Nisbətən kiçik həmkarlar ittifaqlarında isə ustabaşı öz aralarından seçilir, lakin çar tərəfindən, yaxud onun məmuru tərəfindən təsdiq olunurdu.

1755-ci ildən etibarən azərbaycanlılar Gürcüstanda mühüm rol oynamağa başlamışlar. Kartli və Kaxetiyanın hakimləri bununla hesablaşmağa məcbur olmuşlar. II İrakli azərbaycanlı Mirzə Rəbini və Hacı Məhəmmədəlini vəzir təyin etmişdi. İraklinin zövcəsi Darecan xanım qonşu Azərbaycan xanlıqlarıyla münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verir və Gəncə xanı Cavad xanla şəxsən özü yazışırdı. Borçalının azərbaycanlı kəndlərini qorumaqdan ötrü Darecan xanım Tiflislə Bolnisi arasında Kolagir qalasının tikdirdi. Bir çox yüksək dövlət vəzifələrinin adı azərbaycanca səslənirdi – "eşikağasıbaşı" (saray başçısı), "divanbəyi" (hakim), "minbaşı" (iri kəndlərin və kiçik şəhərlərin başçıları). Şəhərləri idarə edən məclislərin üzvlərinə "kəndxuda" deyilirdi.

On səkkizinci əsrin ikinci yarısında Gürcüstanın tarixindəki bir maraqlı məqam da Hindistanın Mədrəs şəhərində kök salmış erməni tacirlərinin layihəsi ilə bağlıdır. Sövdəgər Şahəmir Şahəmiryanın başçılığı ilə bir qrup erməni taciri erməni dövlətini yaratmağı planlaşdırırdı. İraklinin 1783-cü ildə Rusiya ilə ittifaq bağlaması onların ürəyincə olmuşdu. Müqavilə bağlanan kimi Şahəmiryan Kartli-Kaxetiya çarına qiymətli hədiyyələr və müştərək gürcü-erməni dövlətinin gerbini göndərmişdi. Bu dövlətin başında II İrakli durmalı idi. Lakin Şahəmiryan öz xəyallarını əsrin sonlarında özü ilə birgə torpağa apardı.

1781-1782-ci illərdə Azərbaycanın iki ən güclü xanlığı – Qarabağ və Quba xanlıqları arasında münafişə başladı. Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli var-qüvvəsi ilə bu iki güclü qonşusu arasında ədavət toxumu səpməyə çalışırdı. Bu dəfə İrakli öz dostu Qarabağ xanına xəyanət edərək Quba və Şəki xanları ilə ittifaq bağlamışdı. Onun general Potyomkinə yazdığı məktublardan məlum olur ki, Kartli-Kaxetiya çarı geniş Azərbaycan ərazilərini ələ keçirmək niyyətində imiş.

1783-cü ilin 24 iyun tarixində Şimali Qafqazdakı Georgiyevsk qalasında Rusiya ilə Gürcüstan arasında "dostluq müqaviləsi" və ya traktat imzalandı. İraklinin adından müqaviləni İohan Muxran-Baqrationi və Qarsevan Çavçavadze, Rusiya tərəfindən isə general Pavel Potyomkin imzalamışdılar. Traktata müvafiq olaraq rusların iki batalyonu 1783-cü ilin 3 noyabr tarixində Tiflisə daxil oldu, 1784-cü ilin 23 yanvarında isə II İrakli Rusiya imperatoruna sədaqət andını qəbul etdi.

1783-cü ilin 24 iyununda imzalanmış Georgiyevsk traktatının gürcüçə mətni

Məhdud rus hərbi qüvvələrinin Tiflisə gətirilməsi Kartli-Kaxeti dövlətinə elə bir fayda vermədi, əvəzində isə Azərbaycandakı qonşuları ilə münasibətləri korlandı. Gəncə və İrəvan xanları öz kəlakləri ilə onları bezdirən və Cənubi Qafqaza rus qoşunlarını dartıb gətirən İrakli ilə hər bir əlaqəni kəsdilər. Qazax və Şəmşədil bölgələrinin sakinləri isə İraklinin göndərdikləri simvolik nümayəndələri qovdular. Avar hakimi Ömər xan isə İraklini ağır cəzalandırdı. 1785-ci ildə Ömər xanın 20 min nəfərlik qoşunu sürətli yürüşlə Qarayazı düzündən keçərək Borçalıdakı Ağcaqala istehkamını ələ keçirdi. Daha sonra, o, Axtala mədənlərini qarət edərək Yuxarı İmeretiya hücüm etdi. Orada Vahan qalasını darmadağın edib çoxlu qənimət və əsirlərlə geriye döndü. İrakli Ömər xana tabe olmağa və bac-xərac ödəməyə məcbur oldu.

On doqquzuncu əsrin sonlarında İrandakı daxili münaqişələr Ağa Məhəmməd şah Qacarın qələbəsi ilə başa çatdı. Taxta çıxan kimi Ağa Məhəmməd şah Kartli-Kaxetiya hakimindən Rusiya ilə əlaqələri kəsməyi tələb etdi. İrakli Rusiyadan kömək istədi, lakin ruslar qərar qəbul etməyə tələsmədilər. Kartli-Kaxetiya çarlığının ağır vəziyyətə düşməsi Rusiyanın mənafeyinə uyğun idi – onun Rusiya dövlətindən asılılığı qüvvətlənir, İran dövləti tərəfindən zərbə dəydikdən sonra "xristian qardaşlara kömək" adı ilə Rusiyanın hər an işə qarışması imkanı genişləndirdi.

Ağa Məhəmməd şahın zərbəsi isə özünü çox gözlətmədi. 1795-ci ilin payızında onun 35 min nəfərlik qoşunu artıq Tiflisin lap yaxınlığında idi. Gürcü şahzadələrinin əksəriyyəti öz mülklərində gözləmə mövqeyini tutdular (hakimiyyət kimə qismət olacaq), digərləri köməyə kiçik dəstələr göndərdilər. Tavadların xəyanəti ucbatından cəmi beş min nəfər toplamaq mümkün oldu. Buraya İmeretiya hakimi Solomonun dəstəsi də daxil idi. Sentyabrın 11-də şəhər yaxınlığındakı Krsanis düzündə döyüş baş verdi və gürcülər ağır məğlubiyyətə uğradıldı. Mühasirəyə düşmüş 75 yaşlı İrakli güclə canını qurtardı. Ağa Məhəmməd şah Tiflis əhəlisinə divan tutdu.

İrakli vəziyyətdən mümkün qədər az itki ilə çıxmaqdan və vaxt udmaqdan ötrü danışıqlara başladı, lakin şah danışıqların sonunu gözləməyib İrana döndü. İraklinin məğlubiyyəti təkcə müsəlman Türkiyəsi tərəfindən deyil, habelə katolik Fransa tərəfindən də rəğbətlə qarşılanmışdı. Fransa bölgədə Rusiyanın fəallaşmasına qışqanclıqla yanaşırdı.

II İraklinin Telavidəki sarayı

1798-ci ilin yanvarında II İrakli 78 yaşında vəfat etdi. Onun fəaliyyətini birmənalı qiymətləndirmək çətindir. Nadir şahın onu Kaxetiya hakimi təyin etməsindən ömrünün sonuna kimi yorulmadan öz dövlətinin möhkəmlənməsi uğrunda çalışmış, bəzən qeyri-adi siyasi üsullara əl atmışdı. Onu qonşu müsəlman xalqlarının dostu, yaxud düşməni adlandırmaq da çətindir – əslində İrakli uğursuzluğun düşməni, uğurun dostu idi. Onun ən böyük səhvi isə ölkədə nisbi dinclik və iqtisadi tərəqqi yarandıqdan sonra müsəlman dövlətləri ilə münasibətlərdə tarazlıq yaratmaqdan, siyasi kombinasiyalara əl atması, Rusiya imperiyasına meyli etməsi idi. O dövrdə Rusiyada gürcü diasporası formalaşmışdı, oradakı gürcülər Rusiyanın fəth etdikləri ərazilərin xalqları ilə necə rəftar etdiklərini yaxşı bilirdilər.

Sonrakı hadisələr gürcü dövlətinin tənəzzülündən xəbər verir. Gürcü cəmiyyəti həmişəlik olaraq iki yerə – Rusiya tərəfdarları və əleyhdarlarına bölündü. II İraklinin vəfatından sonra zəif iradəli, xəstə XII Georgi taxta yiyələndi. Daxili çəkişmələrdən, qardaşlarının və gürcü feodallarının təzyiqindən bəzən XII Georgi öz səfiri Qarsevan Çavçavadzeyə tapşırırdı ki, Rusiya hökumətinə bir də müraciət etsin. Georgi heç bir şərt qoymurdu, sadəcə olaraq Kartli və Kaxetiyanın Rusiyanın digər quberniyaları ilə bir hüquqa malik olmasını rica edirdi.

1799-cu ilin aprelinə Rusiya Kartli və Kaxetiya ilə müqaviləsini təzələdi, payızda isə rus qoşunları yenidən Gürcüstana daxil oldular. Noyabrın 26-da çar Georgi onları Tiflisin yaxınlığında təntənəli surətdə qarşıladı. 1800-cü ilin 23 noyabr tarixində imperator Pavel XII Georgini öz təbəliyinə qəbul etmək haqqında reskript imzaladı. Pavelin ilkin ideyasına görə bir sıra Qafqaz hakimləri Rusiya təmayüllü "federasiya" təşkil etməli və Rusiyanın hərbi köməyi olmadan da regionu Rusiya üçün qorumalı idilər.

1800-cü ilin sonunda Georgi ağır xəstələndi. Onun xəstəliyi dövründə bütün hakimiyyət Rusiya nümayəndəsi Kovalenskinin və rus qoşunlarının komandanı general Lazarevin əlinə keçdi. 1801-ci ilin yanvarında imperator Pavel Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşməsi haqqında manifest imzaladı. 1801-ci ilin martında Pavel öldürüldükdən sonra oğlu I Aleksandr taxta çıxdı. Tezliklə Gürcüstanın məsələsi Dövlət Şurasında müzakirə edilərək, Kartli-Kaxetiyanın qalan muxtariyyəti də ləğv edildi.

Rusiya imperiyası gürcülərə əsl üzünü çox tez göstərdi. Gürcü feodalları Baqrationilərin hakimiyyətini bərpa etməkdən ötrü mübarizəyə başladılar. Yardım üçün Türkiyə və İrana müraciətlər edildi. Qiyamçıların planına görə İmeretiyalılar Axalsix paşalığının qoşunları ilə Kartliyə, avar hakimi Ömər xan Kaxetiya, şahzadə Aleksandr isə İran ordusu ilə Qazax və Borçalıya hücum etməli idilər. Daha sonra bütün dəstələr birləşərək Tiflisə hərəkət etməli idi. Bütün Kartli və Kaxetiyanı bu arəfədə (1802-ci ilin sentyabrında) kəndli üsyanları bürümüşdü.

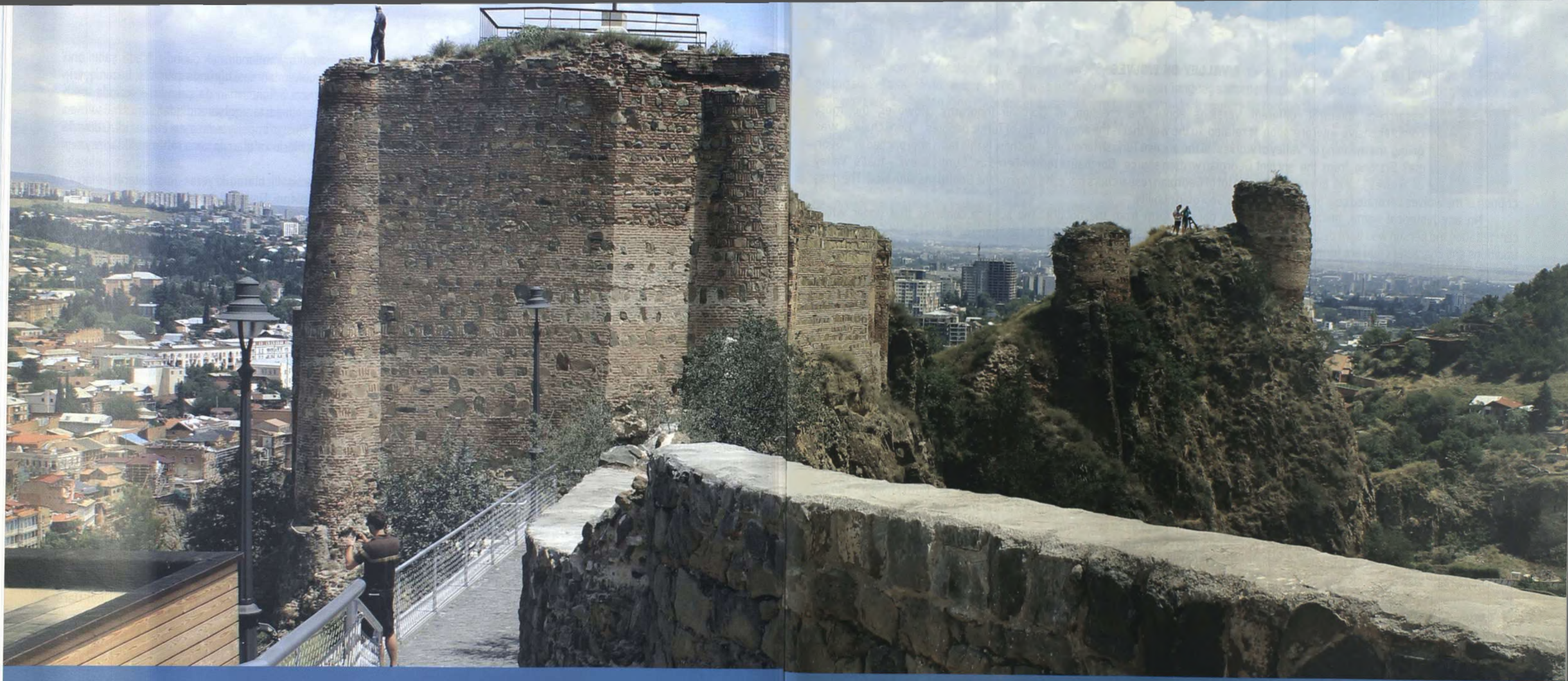
Çar hökuməti Gürcüstandakı vəziyyəti götür-qoy edərək, gürcü əsilli general Pavel Sisianovu Gürcüstandakı qoşunlara baş komandan təyin etdi. 1803-1805-ci illərdə sonuncu gürcü çarının bütün ailə üzvləri və əqrəbası Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinə sürgün edildilər. Yalnız şahzadə Aleksandr İran şahının yanında sığınacaq tapdı.

Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra buradan azərbaycanlıların köçürülməsi geniş vüsət aldı və bu proses Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulana kimi davam etdi. Məsələn, 1829-cu ilin yazında qarapapaqlardan 800 ailə Təbrizə köçdü. Onlar vəliəhd Abbas Mirzəyə 12 min qızıl tümən ödəyərək Suldüz bölgəsində yerləşdirildilər. Türkiyəyə köçənlər də az olmamışdır. Türkiyəli tədqiqatçı A.B.Ərcilasunun fikrincə azərbaycanlı qaçqınlar başlıca olaraq Qars vilayətində məskunlaşmışlar. İndi Qars vilayətində adları Borçalıdakı kəndlərlə eyni olan 92 kənd mövcuddur.

Bu adlar doğma Borçalıdan həzin bir xatirədir.

"I have only one dream: Anybody should be seriously engaged with the history of Gazakh – Borchali district in the future. As yet neither a serious word has been said nor written about the condition of such a great and courageous people".

Academician Ziya Bunyadov

VALLEY OF WOLVES

VALLEY OF WOLVES

Researchers interpret different versions about the creation of Borchali toponymy. However, the most comprehensive interpretation is related to the wolf that is the ancient totem of Turkic peoples. "Boru chalasi" was giving the meaning of "valley of wolves" in the ancient Turkish language. And how is this term approached in Georgia? Starting from the ancient Georgian written source Borchali is remembered as "Gurdis khevi" – that's "Valley of wolves". It is interesting that a lot of Georgian researchers trace the origin of the Georgians with wolf. The description of the wolves decorated coat of arms of famous Georgian nobility.

No any historical name, historical assumption doesn't form from the nought. The science confirms that under which constellation the person was born determines his/her character and destiny. And how did the toponymy of "Boru chalasi" affected the traditions and characters that are formed for centuries of our compatriots from Georgia? Let's take a look at definitions and generally, behavioral style of wolves that are related to the old wolf totem.

There was formed no any wrong opinion about the other living beings as wolves. But in a reality, the wolves are intelligent creatures. They live on the basis of the exactly determined rules and they do not break these rules. They consider the area where they live in as holy place. They don't like demonstrate their powers and preferences. Wolf – is the symbol of freedom. Even it is possible to train the lion that is considered to be "the king of jungle". Wolves choose their halves only once in their lives... And especially according to these characteristics, wolf is the totem of the Turkish people from the ancient periods. Even one of the Turkish people - Bashgirds bear the name of this totem. Our ancestors tried to deliver us supreme philosophical law with the image of wolf.

Azerbaijanians' living in "Boru chalasi", that's in today's Georgian territory has the history more than two millennium. During Soviet times, the Georgian historians claimed that Azerbaijanis came here for the first time in XI century, during Seljuk's period, and they to the mass movement during Shah Abbas's period. The ideology of the USSR's period is known for us. Soviet Historiography that was interested in the restriction of Turkish factor in Caucasus claimed that Turkic-speaking population came to Azerbaijan during Seljuk's period. Falsification of history was common case and sometimes it was damaged our Georgian brothers.

Toponymics has great role in the study of historical events. Arabian chronicler of the Middle Ages Yagut al-Hamavi notes: "Borchali is the name of place in Aran. Other Arabian historian Gardizi names this region more detailed – as "Boru chalasi". Famous historian, the author of the work of "Jami - attavarikh" who lived during the end of XIII century - and at the beginning of the XIV century, Fazlullah Rashidaddin used the term of Borchali as a toponym, and also as an ethnonym.

Many historians consider that the name of Georgia was Persian origin as "gurj" – and it was formed from the word of wolf. During the period of Sassanids and later on neighboring country was named as "Gurjustan" (the country of wolves). And the totem of ancient Iberians was also wolf. Vakhtang, the Georgian name is also Persian origin (wolf-hull). In 481-484-years of our era, King of Iberia Vakhtang I who led the rebellion against the Iranian government of the peoples of South Caucasus was carrying the pseudonym of Gorgasal, that's "Wolf Head." The names in Russian as "Gruziya" and in English "Georgia" are other forms of the toponym of "Gurjustan".

The chronic manuscripts "Kartlis tskhovreba" ("The life of Kartli") and "Moktsevayi Kartlisayi" ("Kartli's return to Christianity") attract the attention among the Georgian history written sources. In the first manuscript the events took place in the VII century. That's the relations between Kartli and Turkic Khazars. And then, Sassanids' losing confidence under the strokes of Arabic Khilafet, creation and history of Emirate of Tbilisi are described there.

The chronic of "Moktsevayi Kartlisayi" was found in 1888, and in 1890 it was published in Georgian language by famous historian Y. Takayshvili, and in 1900 it was published in Russian language after it had been translated. Chronicle begins with the following words: "when King Iskandar oppressed them to the semi-dark country by forcing them to escape, at the low flow of Kur, in four cities - Sarkine, Kaspi, Urbnisi, Odzrakhe and they met for the first time with aggressive bun-Turkic tribes who were living in their vicinity. Warlike Hun tribes migrated here by leaving Khaldeys and wanted place for living from the ruler of bun-Turkic tribes and bode to render a tribute. They inhabited in Zanavi".

Y. Takayshvili names the Turkish in the text as "Turanians". According to the point-of view of Academician N. Y. Marr, bun-Turkish – means "local Turkish". Georgian historian of Soviet period S. N. Janashiya blame the author of chronicle on anachronism and he considered that the Turkish are aliens to Caucasus and they couldn't live here in the fourth century BC.

Modern historian Y. S. Chkhartishvili, approaching to the problem in more objective way describes the position of S. N. Janashiya as preconceived. The scientist considers that bun-Turkish which is part of Hun peoples could live in the south-east of the Georgian territory, that's in the territory of Borchali, and really in IV century BC. A. V. Togan confirms in the work of "Introduction to the general history Turkish people" that hun-barsils lived in Borchali in old times and he connects the creation of "Borchali" toponym with the name of this tribe.

There are reasonable evidences about the living of Bulgarians along with bun-Turkish in the territory of Borchali in the historical documents. Other Turkish ethnos that was participated in the formation of Turkish people of Borchali is Khazars. And finally, another ethnic group that was participated in the formation of Turkish people of Borchali was gypchags. A. V. Toqan, Z. M. Bunyadov, A. Jafaroghlu consider the "garapapags" that is one part of gypchags as the Turkish tribes which had formed the current Georgia's Azeri population. In Russian historical sources they are also called "garagalpag" or "chorniye klobuki".

At the beginning of XII century, gypchags were played an important role in Georgia's defense and taking an active foreign policy. The ruler of Georgia and Abkhazia David the Builder, while fighting with Seljuk Empire invited the gypchag army of forty thousand people together with their families (approximately 200 thousand people) to the country, and settled them in Borchali and other neighboring areas. David IV became relative of gypchags by getting married with gypchag khan's daughter. David's chronicler wrote about it: "he brought a lot of army. Father-in-law and brothers-in-law didn't shed blood in vain, and they didn't settled gypchags in vain. As all Seljuk forces were damaged with their help, and the rulers we began to afraid".

Gypchags – garapapags that were brought by David IV played an important role in the consolidation of Georgian State and in the strengthening of the authority of the David the Builder. In 1121, in the battle of Didgor that was with the Atabey of Ganja garapapags played a crucial role in the gained victory. As a result of it, in 1122 Emirates of Tbilisi united to Georgian kingdom. Soon father-in-law and brothers-in-law having conquered Dmanis (Tumanis in Dada-Gorgud epos) and Ani fortresses complemented son-in-law.

At the same time, King David paid special attention to the establishment of normal relations with Muslim world. He came and prayed in Tbilisi Juma Mosque; Christian people of Tbilisi banned keeping pigs in the city. Arabic historical sources enthusiastically describe David's attitude to Muslims. He entrusts senior duties to Muslim noblemen, minted silver coins that were describing and remembering God, the Sultan, Khalifa with Arabic type. In these coins David himself was called as "The sword of Messiah", "King of kings". The sample of these coins has not yet been found, but the same coins that were minted by David V are preserved. As a result of the policy of David the Builder and his heirs, Muslim population not only left Tbilisi, even though the population of the city grew rapidly and reached 140 thousand. After David the Builder it was a tradition that garapapags, and the representatives of other Turkish tribes reached the highest rank in the army and in palace.

The policy of "State nationalism" pursued in Kartli king's government became general state of both Georgians and Azerbaijanis. Famous warlord of Queen Tamar, Gubasar was from garapapags. In 1185, Tamar got married with Yuri, the son of the Knyaz (Prince) of Vladimir, Andrey Bogolyubski. This marriage took place with the insistence of Emir of Tbilisi, Abdul Amir Hassan one of the most influential people of the state.

During Queen Tamar's son, IV Georgi's period (1213–1223) Georgia gradually regressed. During The Mongol invasion Georgia was in poor condition. Though Mongolians defeated all countries with thrust, but in early times, they satisfied with the occasion attacks to Georgia. As mountains prevented big thrusts. This time (in 1217) Georgian state prepared to join to the crusaders who attacked the Muslim lands again. Unfortunately, it was under attack itself. In 1220 Mongolians devastated Azerbaijan and then they invaded Georgia and defeated Georgians just at the first battle. Then the movement was repeated twice and Georgi was killed in one of the battles.

However the most terrible disaster came from another direction. In 1226 Sultan Jalaladdin Takash followed by the Mongolians invaded Georgia and he conquered Tbilisi and nearly one hundred thousand inhabitants put to the sword. Finally, in 1235 attack episode ended with the last attack of Mongolians. Queen Rusudan decided to display no any resistance and moved from Tbilisi to Kutaisi. According to the contract signed in 1234, Georgia was united with Elkhani's state. Later on, the terms and conditions of the contract were similar to the terms of the contract signed with Russia. Mongols agreed to not recognize the ruling dynasty members of Georgians, but according to the offer of Georgians they confirmed themselves the king, Georgia should pay annual tribute, and they should give soldier to the Mongolian troops. Rusudan sent her successor David to Garagorum (present Mongolia) for confirmation.

In 1386 Amir Teymour invaded Tbilisi and gypchag land in its' northern part. In XIV–XV centuries Georgia was united with Garagoyunlu and Aghgoyunlu (Bayandurlu) emporiums. Since XVI century as a result of Ottoman–Safavid wars Georgia passed from hand to hand and it was much more in the part of Safavid Empire.

Georgian historians emphasize a lot the movement of Azerbaijanis to the territory of Georgia during the period of Shah Abbas I (1587–1629). However it is also undeniable fact that as the population of Borchali and other neighboring districts, especially garapapags were in sympathy with Ottomans, they were massively moved to province of Garabagh beylerbeylik and Shirvan. The massive movement of population was a part of internal policy of state in the Middle Ages, it was either related with the wars or it was aimed to weaken the local authority.

The most complicated period in the history of Borchali dates back to the XVIII century. Ziyadoghlu, Beylerbek of Ganja and Garabagh strongly protested against Nadir Shah who had turned the Safavid dynasty in 1736 while he was carrying out election in Mughan. One year after it, spiteful Nadir Shah taking away Borchali and Gazakh sultanate from the hands of Ziyadoghlu give it to the hands of his favorite vassal, Georgian King Teymuraz II.

After the death of Nadir Shah there were established more than 20 khanate and sultanate in Azerbaijan, and one of them was Borchali sultanate. Garayazi (Gardaban), Sarvan (Marneuli), Aghbulag (Tetriskaro), Bolnisi, Dmanisi, as well as, Jalaloghlu, Barana, Tashir and Hamamli regions that are presently included in the composition of Armenia were included in this sultanate. Firstly, giving Borchali to the control of Kartli King, then wars took place between khanates caused to the movement of Azerbaijani population from Borchali. After the death of Nadir Shah this process quickened further. King of Kartli and Kakheti Irakli II appealed to the elders of those villages and asked to avoid mass immigration. Many villages were moved to Turkey and Iran by ignoring the request of the king.

In XVIII century political incoherence and disorder was going to take place in Georgia. Local feudals – mtavar and eristavs refused to obey the weak ruler power and in provinces behave in a way that even they are main rulers. At the same time, governance of Turkey and gizilbashs were in their power. King of Kartli and Kakheti was regarded as subject of Iranian Shah, and should pay

annual tribute to him. Shah approved legal heirs of King to the Georgian throne. Only in one condition that new King should accept Muslim religion. Irakli's son David accepted Muslim religion and was named Imamgulu khan. He was considered as the Deputy Georgian King. And King himself was kept by Shah. In 1709 Kartli King Georgi XI died while he was fighting with Afghans in the shah's side and his brother's son Keykhosrov came to the throne. However he also died in the next fight with Afghans as his uncle, and this time Vakhtang was to go before the shah.

There was an impediment for Vakhtang to gain the Georgian throne – because he had rejected to accept Muslim religion in Isfahan. And his brothers Yesey and Svimon took advantage of it. Yesey was Muslim, and he was the chief of shooting groups of Georgians. Gyzylbash garrison in Tbilisi had a great respect for him. Shah kept Vakhtang near him. And instead of it he assigned Yesey as the ruler of Kartli.

Vakhtang desponded and turned Mohammedan, and the new Muslim governor came to the throne in Georgian in 1716. He was also awarded higher military rank of Safavid's dynasty.

After a while, there was spread news that the Russian tsar was coming to the South Caucasus with great army. He really was expecting a time to attack Persia. Peter was going to protect the lives and belongings of Russian merchants in the region. Russian tsar was sure Christian Armenians and Georgians in the South Caucasus would help him. As to his plans, in case of war, Georgian forces would invade Azerbaijan with the support of local Armenians and join Russian army around Baku after occupying Ganja. In 1722, the Russians occupied Derbent without any battle and started to move southward.

Georgian army containing forty thousand people and Armenian volunteers entered the territory of Ganja khanate and encamped on the bank of Kura, waited for next order of Peter I. But complicated political situation in Russia prevented the start of war. Principal forces of Russian army moved back towards Astrakhan. Vakhtang, who was accustomed to failure, had to return to Tbilisi. Shah dethroned Vakhtang as he became aware of his treason and appointed the king of Kakheti – Constantine, who displayed interest in Gizilbash dynasty, the governor of Georgia in 1723. Even Vakhtang's son Bakar thought political games of his father were dangerous and had built relations with the shah on his own initiative.

In 1723, the new ruler Constantine occupied Tbilisi being assisted by military units collected from Daghestan. So, Tbilisi's gloomy adventures started. In July the very year, Erzurum's pasha attacked Tbilisi upon the sultan's order and appointed Vakhtang's son Bakar the ruler of Kartli after the occupation of the city. However, Bakar, who couldn't stand the Turkish pressure, had to flee to the mountains. And Vakhtang went to Moscow once and for all together with his supporters (July 15, 1724) and settled in Georgian colony.

In Persia, influence of Nadirgulu khan was becoming stronger day after day. In 1736, the famous commander seized power and declared himself shah. The peoples in the South Caucasus, who were fed up the severe power of the Turkish, were in sympathy with Nadir shah's victory over the Turkish. In 1744, Nadir shah appointed Teymuraz II the ruler of Kartli and Irakli II (Erekle) the ruler of Kakheti. Kartli and Kakheti were for the first time united in one family.

In 1748–1750, Kartli and Kakheti, hoping for occupying new lands, joined the conflicts of Azerbaijan's khanates with one another. They supported either one or another khanate in such intrigues. The first target was Jar-Balakan and Gakh regions. The Georgians would have been neighbours of Shaki khanate after occupying these regions, and this was not to Shaki khan Haji Chalabi's heart's content.

In 1751, joint forces of Daghestan feudal lords and Shaki khanate defeated the Georgians near Ganja and invaded Georgia afterwards. Feudal lords of Kartli and Kakheti hid in fortresses. In 1761, Teimuraz II went to Russia for aid, but died in Petersburg during the negotiations. Irakli II declared himself the king of Kartli and Kakheti as soon as he got the news on his father's death.

In summer of 1769, Russian army led by the General Totleben reached Georgia. Soon, there arose a controversy between the Russian General and Irakli II. The Russian General, laying siege to Askuri fortress in Akhaltsikhe pasha's territory, left the siege

incomplete and retreated to Kartli. As if he wanted to inform Irakli II that the Russian army had not come for the Georgians' benefits. Totleben planned to dethrone Irakli II.

Irakli, realizing his state was becoming complicated, urged to consult with Georgian servants in Tbilisi. After consulting, he addressed to the government of Russia and offered to have Kartli and Kakheti in charge. But the offer was refused and Russian army was completely withdrawn from Georgia in May 1772. Russia was afraid of causing Persia and Turkey to turn against it before the time.

Irakli II was busy with putting right the affairs in Kartli and Kakheti. Armenians started to be moved to Borchali and free territories in other regions where Azerbaijanis lived. And the state of Azerbaijanis, who hadn't moved from Borchali, was relieved. Agriculture in Borchali began gradually to revive. Azerbaijanis in Tbilisi were also active in economic life of the city. Commercial neighbourhoods, caravanserais and markets of the city were full of craftsmen's workshops. Manufactories were divided into ranges according to type of art. In order to revive silver and copper mines of Borchali, Irakli moved here a few hundred Greek families from Anatolia in sixties of the 18th century. There was extracted silver in the region's Akhtala fields and copper in Allahverdi fields. 700-1000 workers worked in silver-melting enterprises of Akhtala in different years.

Azerbaijani merchants living in Georgia and neighbouring regions had a leading role in trade relations of Georgia with eastern states in those years. Tens of caravans were coming from Shamakhi, İrevan, Tabriz, Erzurum, Baku and other cities of Azerbaijan, also from other eastern states to Tbilisi every day. And 150-200 carts set out from Tbilisi towards İrevan, Tabriz and Erzurum every month. Merchants were carrying silk, fur, wool, gold paint, wines, melted butter, copper, leather products, etc from Tbilisi. Products made by Azerbaijani craftsmen in Tbilisi were specially evaluated by mountainous regions of the Caucasus.

In order to be protected from tyranny of Georgian feudal lords and government officials, Azerbaijani craftsmen and merchants were establishing trade unions. Partners were also called "artisans". Each union was led by a "foreman" or a "principal artisan". Head of the unions were appointed by Irakli himself.

Azerbaijanis had an important role in Georgia since 1755. Rulers of Kartli and Kakheti had to accept this. Irakli II had nominated Azerbaijanis – Mirza Rabi and Haji Mahammadali for a post of vizier. Irakli's spouse Darejan khanum attached great importance to relations with adjacent khanates of Azerbaijan and was personally exchanging letters with Ganja's khan – Javad khan. To protect Azerbaijani villages of Borchali, Darejan khanum built Kolagir castle between Tbilisi and Bolnisi. Most of the government posts were called in Azerbaijani – "eshikagasibashi" (head of the palace), "divanbeyi" (judge), "minbashi" (heads of large villages and towns). Members of assemblies governing cities/towns were called "kendkhuda".

In 1781-1782, there started a conflict between the two strongest khanates of Azerbaijan – Garabakh and Guba. Irakli II, king of Kartli and Kakheti was doing his best to provoke enmity between its two strongest neighbours. And this time Irakli betrayed his friend – Garabakh khan and formed a union with Guba and Shaki khanates. His letters to the General Potemkin make known that king of Kartli and Kakheti intended to occupy the large territories of Azerbaijan.

On June 24, 1783, Russia and Georgia signed "friendship treaty" or treatise in Georgievsk Castle in the North Caucasus. The treaty was signed by Ioane Mukhran-Bagratiuni and Garsevan Chavchavadze on behalf of Irakli and by the General Pavel Potemkin on behalf of Russia. Pursuant to treatise, two Russian battalions entered Tbilisi on November 3, 1783 and Irakli II took the oath of loyalty to emperor of Russia on January 23, 1784.

Scant Russian military forces' entering Tbilisi was not fruitful for the government of Kartli and Kakheti and the relations with neighbours in Azerbaijan became worse instead. Khans of Ganja and İrevan cut off the relations with Irakli who made them be bored with his tricks and who brought Russian troops to the South Caucasus. And the inhabitants of Gazakh and Shamshadil regions banished symbolic representatives sent by Irakli. Avar ruler Omar khan punished Irakli. In 1785, Omar khan's 20 thousand people troop occupied Agjagala fortification in Borchali passing through Garayazi plain. Then looted Akhtala fields and attacked Upper Imereti. There he destroyed Vahan castle, and returned with lots of loots and captives. Irakli was obliged to obey Omar khan and pay taxes.

In late XIX century, internal conflicts in Persia resulted in the victory of Aga Mahammad khan Gajar. As soon as Aga Mahammad khan Gajar came to the throne, he required the ruler of Kartli-Kakheti to cut off relations with Russia. His troop of 35 thousand people was near Tbilisi in autumn 1795. Majority of Georgian princes waited in their estates (who will get the power), the others sent small groups for help. Only five thousand people could totally be gathered due to betrayal of local feudal lords – "tavads". This included the group of Solomon – Imereti ruler, as well. On September 11, there was a battle on Krsanis plain near the city and the Georgians were defeated. Surrounded 75-year-old Irakli could hardly escape. To suffer as little loss as possible and gain time, Irakli entered into negotiations, but the shah didn't wait the finish of the negotiations and went back to Persia. Irakli's defeat was met with sympathy not only by Muslims in Turkey, but also by Catholics in France. France approached the activity of Russia in the area with jealousy.

In January 1798, Irakli II died at the age of 78. It is hard to unambiguously appreciate Irakli's activity. His biggest mistake was that he went to political combinations, sympathised the Russian Empire instead of creating balance in relationships with Muslim countries after relative peace and economic progress was established in the country. At that time, the Georgian Diaspora was formed in Russia and the Georgians there knew well how Russia treated the nations of conquered areas.

Further events point to Georgian state decay. Georgian society divided into two parts forever – Russian supporters and opposers. After Irakli II died, weak-willed, sick George XII came to the throne. Sick and tired of internal frictions, brothers' and Georgian feudal lords' pressure, George XII ordered his ambassador Garsevan Chavchavadze to address the Russian government once again. George had no conditions, he simply requested to give Kartli-Kakheti the same rights as other Russia provinces'.

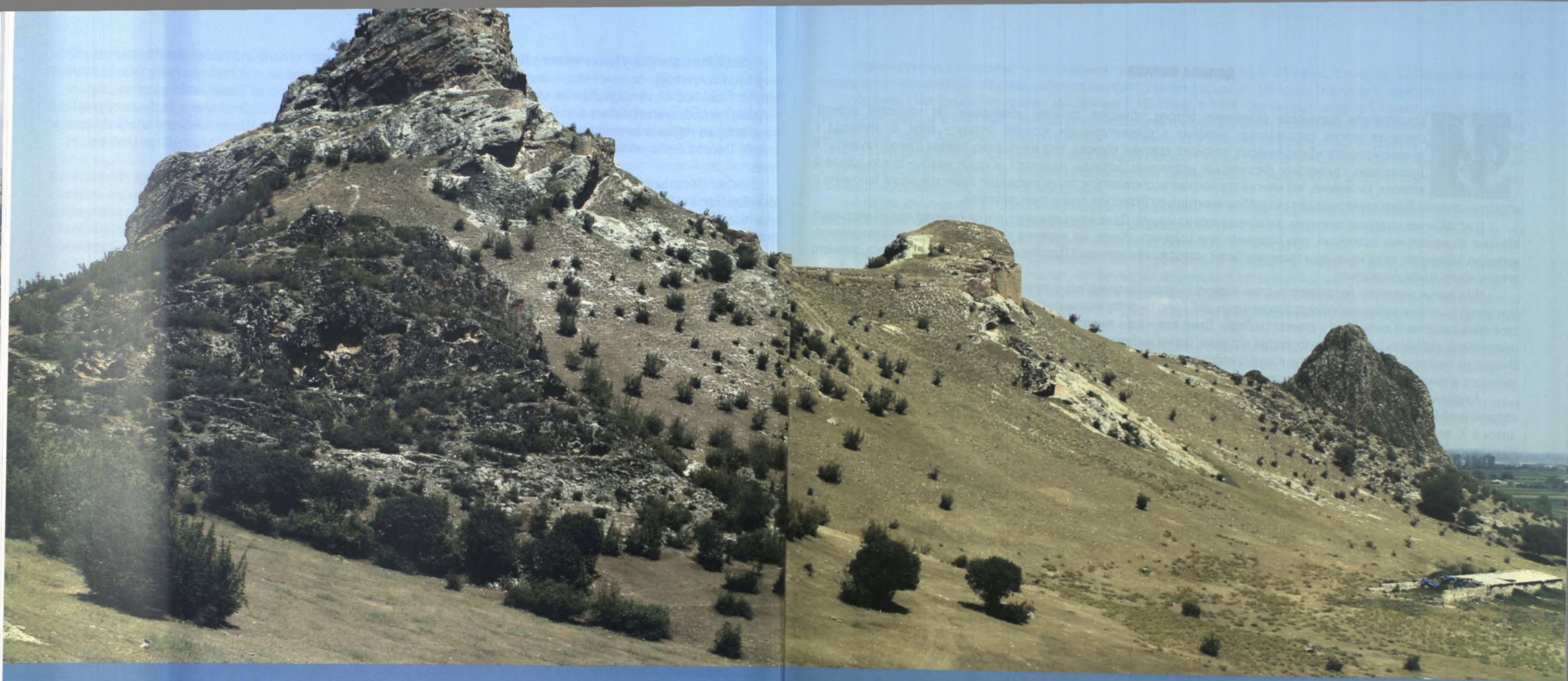
In April 1799, Russia renewed the treaty with Kartli-Kakheti, and in autumn the Russian forces entered Georgia again. On November 26, the king George XII met them near Tbilisi triumphantly. On November 23, 1800, emperor Pavel signed a rescript about taking George XII under his subordination. According to Pavel's initial idea, a range of Caucasian rulers had to organize a Russia-based "federation" and protect the region for Russia without its military aid. In March 1801, after Pavel was killed, his son Alexander I came to the throne. Soon issue of Georgia was discussed in the State Council and the autonomy of Kartli-Kakheti was abolished.

The Russian Empire showed its real worth to the Georgians very soon. The Georgian feudal lords started to struggle in order to restore Bagrationi's authority. The peasant revolts spread all over Kartli-Kakheti in this period (in September 1802). The tsarist government thought a lot over the state in Georgia and appointed the General Pavel Tsitsianov of Georgian origin the Commander in Chief over the forces in Georgia. In 1803-1805, all family members and relatives of the last Georgian king were exiled to different cities of Russia. Only the Prince Alexander found refuge by Persian Shah.

After Georgia was united with Russia, Azerbaijanis' departure from here had wide range and this process lasted until Soviet Government was established in Georgia. For example, in spring 1829, 800 families from qarapapags moved to Tabriz. They paid 12.000 gold tomans to successor Abbas Mirza and were settled in Sulduz area. People moved to Turkey were not less. According to Turkish researcher A.B. Arjilasun, the Azerbaijani refugees principally settled in Gars province. Now there are 92 villages with names identical to the villages in Borchali and these names are plaintive memory about Borchali.

«У меня есть одно пожелание: чтобы кто-нибудь всерьез занялся историей Газах-Борчалинского махала. Потому что на протяжении веков никто никогда не писал и не интересовался жизнью и историей этих смелых и отважных людей».

Академик З.Буньядов

ДОЛИНА ВОЛКОВ

ДОЛИНА ВОЛКОВ

Исследователи выдвигают различные версии, объясняя топоним «Борчалы». Но наиболее верной считается версия, связывающая название с древнетюркским тотемом «гурд» – волк. В переводе с древнетюркского «Борю чаласы» означает «долина волков». Что же по этому поводу думают грузины? В древнейших грузинских письменных источниках Борчалы называют «Гурдис хеви» – то есть «долина волков». Интересно, что многие грузинские исследователи также связывают происхождение топонима с «гурдом»-волком. Образ волка украшает ряд гербов знаменитых грузинских дворянских династий.

В истории нет ни одного топонима, зародившегося из ничего. Даже наука признает, что на характер людей оказывает влияние зодиакальные созвездия, под которыми они родились. Какое же влияние оказал на наших соплеменников, живущих в Борчалы, на их характер и традиции такой «говорящий» топоним? Давайте рассмотрим историю этого древнего тотема, жизнь и повадки волков.

Ни о каком животном не сложилось столь неверного представления, как о волках. На самом деле волки очень умны. Они живут по четким правилам и никогда их не нарушают. Свою территорию они считают «священной». Не любят показывать свое превосходство и силу. Волк – символ свободы. Даже лев – царь животного мира – поддается дрессировке, волка же невозможно заставить сделать что-то против его воли. Волки выбирают себе пару и остаются верны ей всю свою жизнь. Именно по этой причине древние турки издавна избрали его своим тотемом. Башкиры – один из тюркских народов – носят имя этого тотема. Через образ волка наши предки пытались довести до нас свои философские принципы и воззрения.

Азербайджанцы на протяжении 2000 лет живут в «Борю чаласы», которое в настоящее время находится на территории современной Грузии. В советское время грузинские историки утверждали, что впервые азербайджанские турки появились здесь в XI веке, во время сельджукских военных походов, а массовое переселение началось во времена Шаха Аббаса. Идеологическая политика СССР хорошо нам известна. Советские историки, заинтересованные в ограничении тюркского фактора на Кавказе, даже утверждали, что и в Азербайджане турки появились в период сельджуков. Фальсификация исторических фактов была делом обычным, а порой под ее удар попадали и наши грузинские братья.

Топонимы играют очень важную и незаменимую роль в изучении исторических событий. Средневековый арабский летописец Ягут аль-Хамири писал: «Борчалы – это местность в Арране». Другой арабский историк Гардизи называет этот регион «Борю чёлю». Выдающийся историк Фазлуллах Рашиддин, живший в конце XIII–нач. XIV веков, автор многотомного труда «Джами-аттаварих» использует слово «Борчалы» и как топоним, и как этноним.

Многие историки считают, что топоним «Гюрджюстан» – «Грузия» имеет персидское происхождение, «гюрдж» в переводе с персидского означает «волк». Во времена Сасанидского правления и позже соседняя страна называлась «Гюрджюстан» (страна волков). Древним тотемом иберов также является волк. Грузинское имя Вахтанг также имеет персидские корни и означает «волчье тело». Царь Иберии Вахтанг I, бывший предводителем восстания южно-кавказских народов против иранского владычества в 481–484 гг. до н.э. имел псевдоним Горгасал, т.е. «волчья голова». Русское название «Грузия» и английское «Джорджия» также являются другой формой названия «Гюрджюстан».

Среди грузинских письменных исторических источников привлекают внимание исторические рукописные хроники «Картлис цховреба» («История Картли») и «Моктсеваи Картлисаи» («Принятие христианства в Грузии»).

Первая рукопись повествует об отношениях тюркских хазаров и Картли в VII веке, о том, как Сасанидская империя подвергалась нападению со стороны арабского халифата, а также о создании и истории Тифлисского эмирата.

Хроника «Моктсеваи Картлисаи» обнаружена в 1888 году, в 1890 году видный историк Е.Такайшвили издал ее на грузинском языке, а в 1900 году рукопись была переведена и издана уже на русском. Хроника начинается со следующих слов: «Когда царь Александр обратил в бегство и оттеснил их в полуночную страну, тогда он впервые увидел свирепые племена бунтюрков, живших по течению Куры в четырех городах с их предместьями – Саркине, Каспи, Урбниси и Одзрахе. Тогда прибыло отделившееся от халдейцев воинственное племя гуннов, и испросило у владыки бунтюрков место при условии платить дань, и поселились они в Занави».

В тексте «бунтюрков» Е. Такайшвили называет «туранцами». По мнению академика Н.Е.Марра «бунтюрки» означает «местные турки». Грузинский советский историк С.Н.Джанашия, обвиняя автора хроники в анахронизме, утверждает, что турки на Кавказе являются пришлым народом и никак не могли жить тут в IV веке до н.э.

Современный историк Е.С.Чхартишвили, более объективно подходя к этому вопросу, называет позицию С.Н.Джанашия предвзятой. Ученый считает, что бунтюрки, являющиеся составной частью гуннов, на самом деле могли проживать в IV веке до н.э. в юго-восточной части территории Грузии, то есть в Борчалы. А.М.Тоган в произведении «Введение в историю тюрков», подтверждает, что в древние времена в Борчалы жили гуннские племена, и именно этим объясняет появление топонима «Борчалы».

Исторические документы также свидетельствуют, что наравне с бунтюрками на территории Борчалы жили и булгары. Другим тюркским этносом, участвовавшим в формировании борчалинских тюрков, являются хазары. И, наконец, еще одной этнической группой, являющейся предками современных борчалинцев, являются кыпчаки. А.М.Тоган, З.М.Буньядов, А.Джафароглу считают, что основу современного азербайджанского тюркского населения Грузии составило племя гарапапаглылар, которое было одним из кыпчакских племен. Русские исторические источники называют их «каракалпаки»

или «черные клубуки». В начале XII века грузинские кыпчаки играли важную роль во внешней политике и обороне Грузии. Царь Грузии и Абхазии Давид IV, ведя борьбу с сельджуками, пригласил сорокатысячную армию кыпчаков вместе с их семьями (примерно 200000 человек) и поселил их в Борчалы и других близлежащих районах. Давид IV, женившись на дочери кыпчакского хана, породнился с этим племенем. Вот что писал летописец об этом: «...привел великое множество, и тесть с братьями жены не напрасно трудились, и не зря кыпчаков переселил, ибо их руками уничтожил он силы всей Персии и навел страх на всех царей...» Кыпчаки-гарапапаглылар, приглашенные Давидом IV, сыграли важную роль в укреплении Грузии и власти Давида Строителя.

Вид г. Тифлиса в XIX веке

Царь Картли и Кахетии Ираклий II

В победе, одержанной в 1121 году в битве с Селбджуками в Дидгорском поле, кыпчаки сыграли решающую роль. В результате этой победы в 1122 году Тифлиссский эмират был присоединен к Грузинскому царству. Вскоре тесть и деверья подарили зятю крепости Дманиси (Туманис в эпосе «Деде Горгуд») и Ани.

В то же время, царь Давид уделял особое внимание установлению нормальных отношений с исламским миром. Придя в Джума-мечеть, он совершил там молитву, и запретил христианскому населению Тифлиса держать в городе свиней. Арабские исторические источники с воодушевлением описывали отношение Давида к мусульманам. Он назначал мусульман на ответственные посты, чеканил золотые и серебряные монеты с именами Аллаха, арабских халифов и султанов. На этих монетах сам Давид назывался «Меч Мессии», «Царь царей». Эти древние монеты пока не найдены, однако бережно хранятся аналогично отчеканенные и заменяющие их монеты с изображением Давида V. В результате политики Давида Строителя и его наследников мусульманское население не только не покинуло Тифлис, но население города преумножилось и достигло 140000 человек. И после Давида Строителя тюрки-гарапапаглылар занимали высокие посты в армии и при царском дворе, что стало традицией. Грузинское государство, проводящее политику «государственного национализма» превратилось в единое грузинско-тюркское царство. Выдающийся полководец царицы Тамары Губасар принадлежал к племени

гарапапаглылар. В 1185 году царица Тамара вышла замуж за Юрия, сына Владимирского князя Андрея Боголюбского. Этот брак был устроен одним из самых влиятельных людей государства, тифлиссским эмиром Абдулом Амиром Хасаном.

При сыне царицы Тамары Георгии IV (1213 – 1223гг.) Грузия начала приходить в постепенный упадок. Перед нашествием монголов, страна была ослаблена. Монголы, завоевывающие одну страну за другой, первое время ограничивались случайными нападениями на Грузию, так как горы, окружающие страну, препятствовали вражеской армии. В это время (в 1217) грузинское царство готовилось примкнуть к крестоносцам, которые готовили новый поход на мусульманские земли. Но тут грузины сами подверглись вражескому нападению. В 1220 году монголы, разрушив Азербайджан, вторглись в грузинские земли и в первом же бою полностью разбили грузинские войска. После этого монголы еще два раза совершали поход в Грузию, и в одном из боев Георгий IV был убит.

Но по-настоящему страшная беда пришла с другой стороны. В 1226 году сын Хорезмшаха султан Джалаледдин Такеш, преследуемый монголами, вторгся в Грузию, Тифлис был повергнут, убито около 100000 людей. Наконец завоевательная эпопея завершилась в 1235 году, когда монголы в последний раз прошли огнем и мечом по Грузии. Царица Русудан решила не оказывать сопротивления и переехала из Тифлиса в Кутаиси. Согласно договору, подписанному в 1243 году, Грузия вошла в состав государства Ильханидов. Условия договора были сходны с условиями соглашения, позднее подписанного с Россией. Монголы признавали грузинских царей, однако оставляли за собой право выдачи ярлыка на царство. Грузины обязались платить ежегодную дань, а также поставлять в монгольскую армию своих солдат. Чтобы получить ярлык на царство царица Русудан послала своего наследника в Каракорум (современная Монголия).

В 1386 Тифлис и северные районы Грузии, где жили кыпчаки, завоевал эмир Тимур. В XIV-XV веках, Грузия была присоединена к государствам Гарагоюнлу и Анкоюнлу (Баяндурлу). С XVI века в результате османско-сефевидских войн Грузия переходила из рук в руки, но большую часть времени входила в состав Сефевидского государства.

Грузинские историки делают акцент на переселении азербайджанцев в Грузию во времена Шаха Аббаса I (1587-1629). Тем не менее, неоспоримым фактом является то, что население Борчалы и соседних провинций, особенно племя гарапапаглылар, за сочувствие к османским туркам были переселены в Гарабахскую область и Ширван. Массовые перемещения населения в средние века были частью внутренней политики государства, что было связано с войнами или же с политикой ослабления местной власти.

В XVIII веке в Грузии царила политическая неразбериха и произвол. Местные феодалы – мтавары и эриставы – не желая подчиняться слабой царской власти, вели себя как царьки. В то же время на фоне слабеющей Грузии с каждым днем укреплялась власть гызылбашей и османских турок. Царь Картли и Кахетии считался вассалом Персии и должен был платить ему ежегодную дань. Персидский шах утверждал наследников на грузинском престоле, при условии, что новый правитель принимал исламскую веру. Сын Ираклия Давид, приняв ислам, взял имя Имамгулу-хан. Он был заместителем грузинского царя, а самого царя персидский шах оставил жить у себя во дворце. В 1709 году царь Картли Георгий XI погиб в бою, сражаясь на стороне шаха с афганцами, на трон взошел его племянник Кейхосров. Однако и он, как и дядя, пал в одном из боев с афганцами, на этот раз к шаху за грузинским престолом пришлось идти Вахтангу.

Однако на пути к грузинскому престолу у Вахтанга возникли препятствия, так как он отказался принимать ислам. Этим воспользовались его братья Есей и Свимон. Есей был мусульманином и возглавлял конный отряд. В свою очередь отряд гызылбашей, расквартированный в Тифлисе поддерживал его. Шах, оставив при себе Вахтанга, на которого он не мог положиться, поставил во главе Картли мусульманина Есея.

Доведенный до отчаянья, Вахтанг все же принял ислам и в 1716 году был возведен на грузинский престол, одновременно с этим ему было присвоено высокое воинское звание государства Сефевидов.

Чуть позже разнеслась весть о том, что русская армия приближается к границам Южного Кавказа. Под предлогом защиты русских купцов и их товаров Петр I напал на Персию. Российский царь был уверен в том, что христиане Южного Кавказа – армяне и грузины – окажут ему поддержку. По его плану с началом войны грузинские войска, объединившись с местными армянами, вторгнутся в Азербайджан, захватят Гянджу и соединятся с русскими войсками на подступах к Баку. В 1722 году русские войска, взяв без боя Дербент, начали продвигаться на юг.

Сорокатысячная грузинская армия и армянские добровольцы, разбив лагерь на территории Гянджинского ханства на берегу реки Кура, ждали очередного приказа Петра I. Однако сложная политическая ситуация, сложившаяся в России, не позволила начаться этой войне. Царь был вынужден отозвать свои войска в Астрахань. Вахтанг, уже привыкший к неудачам,

Красанисская битва 11 сентября 1795 года

Дворец царицы Дареджан в Тифлисе

Зиядоглу – глава Гянджинского и Гарабахского бейлярбекства. Через год злопамятный Надир-шах отнял у Зиядоглу Борчалинское и Газахское султанства и передал их своему любимому вассалу грузинскому царю Теймуразу II.

После смерти Надир-шаха в Азербайджане образовалось больше двадцати ханств и султанств, одним из этих султанств стало Борчалинское султанство. В его состав вошли Гараязы (Гардабани), Сарван (Марнеули), Агбулаг (Тетрискаро), Болнис, Дманиси, а также регионы Джалалоглу, Барана, Ташир и Хамамли, которые ныне входят в состав современной Армении. Передача Борчалы под власть царя Картли, а затем междоусобные войны стали одними из причин исхода азербайджанского населения из Борчалы. Царь Картли и Кахетии Ираклий II, обеспокоенный опустошением деревень, которые исправно платили дань, обратился к старейшинам деревень с просьбой остановить массовый исход населения. Однако это не возымело особого действия, не обращая внимания на просьбы царя, жители многих деревень переселились в Турцию и Иран.

В 1744 году Надир-шах посадил на трон Картли Теймураза II, а его сына Ираклия II на трон Кахетии. Впервые царства Картли и Кахетии принадлежали членам одной семьи.

В 1748-1750 годах в надежде присоединить к своим царствам новые земли Картли и Кахетия принимали активное участие в феодальных распрях азербайджанских ханств. Первой мишенью стали регионы Джаро-Белоканский и Гахский. Захватив эти земли, грузины стали бы соседями Шекинского ханства, а это совершенно не совпадало с желаниями шекинского хана Гаджи Челеби. В 1751 году объединенные силы дагестанских феодалов и Шекинского ханства нанесли сокрушительное поражение грузинским войскам в битве под Гянджой, после чего вторглись в Грузию. Феодалы Картли и Кахетии были вынуждены искать защиты в своих крепостях. В 1761 году Теймураз II отправился за помощью в Россию, однако, не доведя переговоры до конца, скончался в Санкт-Петербурге. Получив известие о кончине отца, Ираклий II объявил себя царем Картли и Кахетии.

вернулся в Тифлис. Узнав о предательстве Вахтанга, шах тотчас снял его с престола, и в 1723 году посадил на грузинский трон царя Кахетии Константина, который отличался большей лояльностью к государству Гызылбашей. Сын Вахтанга Бакар, считая политику отца опасной для их семьи и желая наладить хорошие отношения, начал переписку с шахом.

Константин во главе армии, которую он собрал в Дагестане, в 1723 году взял Тифлис. С этого времени начались злоключения города. В июне того же года по поручению султана паша Эрзурума напал на Тифлис и, взяв город, посадил на Картлийский престол сына Вахтанга Бакара. Но вскоре, не выдержав давления турок, Бакар был вынужден бежать в горы. А 15 июля 1724 года Вахтанг вместе со своими сторонниками бежал в Москву, где нашел убежище в грузинской диаспоре.

Самый сложный период в истории Борчалы приходится на XVIII век. В 1736 году Надир-шах, свергнув власть Сефевидов, провел в Мугани «выборы», против которых выступил

Летом 1769 года, российские войска во главе с генерал-лейтенантом Тотлебенем вошли в Грузию. Вскоре между русским генералом и Ираклием II возникли разногласия. Русский генерал, осадивший крепость Аскури, находящуюся в Ахалцыхе, неожиданно снял осаду и отвел свои войска в Картли. Этим Тотлебен дал понять Ираклию II, что русские войска находятся тут отнюдь не для защиты Грузии, а преследуют свои интересы. Тотлебен вынашивал план свержения Ираклия II с грузинского престола.

Видя сложившуюся сложную ситуацию, Ираклий II созвал совет с участием грузинских дворян. После этого совета Ираклий II обратился к России с предложением взять Картли и Кахетию под свое покровительство. Однако, это предложение было отвергнуто Россией, а в 1772 году, опасаясь преждевременно настроить Иран и Турцию против себя, российские войска были выведены из Грузии.

Ираклий II занялся устройством дел в Картли и Кахетии. Началось переселение армян в Борчалы и другие области, покинутые азербайджанцами. А положение оставшихся азербайджанцев немного было облегчено. В Борчалы постепенно стало возрождаться сельское хозяйство. Азербайджанцы принимали активное участие и в экономической жизни Тифлиса. В торговых кварталах, караван-сараях и базарах было много мастерских азербайджанских ремесленников. Кварталы мастерских выделялись по различным видам работ.

Чтобы оживить серебряные и медные рудники, в 60-х годах XVIII века Ираклий II переселил из Анатолии несколько сот греческих семей. В Ахтала добывали серебро, а в Алаверди – медь. В разные годы на рудниках в Ахтала и предприятиях по отливу серебра работали 700-1000 человек.

В это время купцы-азербайджанцы играли ведущую роль в торговле между Грузией и восточными странами. Десятки караванов прибывали в Тифлис из Шамахи, Иревана, Тебриза, Эрзурума, Баку, других городов Азербайджана и восточных стран. А из Тифлиса каждый месяц отправлялись по 150-200 подвод в Иран, Тебриз, Эрзурум. Купцы из Тифлиса вывозили шелк, меха, шерсть, вина, топленое масло, медь, изделия из кожи и другие товары. Особо ценились изделия тифлисских ремесленников-азербайджанцев в горных районах Кавказа.

Чтобы защититься от произвола грузинских феодалов и государственных чиновников, ремесленники и купцы-азербайджанцы создавали свои профсоюзы. Эти профсоюзы порой называли «купеческими» или «ремесленническими». Во главе каждого ремесленнического и купеческого профсоюза стоял мастер или купец. Руководителей самых крупных профсоюзов назначал сам Ираклий.

Начиная с 1755 года, азербайджанцы начинают играть важную роль в Грузии. Царю Картли и Кахетии приходилось считаться с этим. Ираклий II был вынужден назначить своими визирями Мирзу Раби и Гаджи Мухаммедали. Жена Ираклия II Дареджан-ханум придавала большое значение отношениям с азербайджанскими ханствами и сама состояла в переписке с гянджинским ханом Джавад-ханом. Чтобы защитить азербайджанские деревни Борчалы царица Дареджан приказала построить крепость Колагир между Тифлисом и Болнис. Многие высокие посты в государстве имели азербайджанские наз-

Азербайджанские кварталы Тифлиса в XIX веке

вания: «эшикагасыбашы» (смотритель дворца), «диванбеги» (судья), «минбаши» (старосты больших деревень и главы маленьких городков). Членов совета управления городов называли «кендхуда».

В 1781-1782 годах между самыми крупными и сильными ханствами – Гарабахским и Губинским – началось военное противостояние. Царь Картли и Кахетии Ираклий II всеми силами старался посеять вражду между ними. На этот раз, Ираклий II, предав своего друга Гарабахского хана, заключил тайный союз с ханами Губы и Шеки. Из его писем, адресованных генералу Потемкину, стало известно, что царь Картли и Кахетии намеревался захватить обширные территории Азербайджана.

24 июня 1783 года в крепости Георгиевск на Северном Кавказе был подписан «дружеский договор» или «трактат» между Россией и Грузией. От имени Ираклия II договор подписали Иоан Мухран-Багратиони и Гарсеван Чавчавадзе, от имени Российского царя – Павел Потемкин. Согласно договору 3 ноября 1783 года два российских батальона вошли в Тифлис, а 23 января 1784 года Ираклий II принес присягу на верность Российскому императору.

Присутствие русских войск в Тифлисе не принесло особой пользы Картли и Кахетии, а отношения с азербайджанскими ханствами испортились. Ханы Гянджи и Иревана, которым надоели интриги Ираклия, еще больше разозлились на грузинского царя за то, что тот привел на Южный Кавказ русские войска, и полностью прекратили все отношения с ним. Жители Газаха и Шамшадилы выгнали представителей Ираклия, которые символически были посланы в эти области. Глава аваров – Омер-хан – наказал Ираклия. В 1785 году 20-тысячная армия Омер-хана, совершив бросок через степь Гараязы, захватила крепость Агджагала в Борчалы. Затем разграбив рудники Ахтала, Омер-хан напал на Верхнюю Имеретию. Разрушив там крепость Вахан, с большой военной добычей и пленными вернулся к себе. Ираклий II был вынужден подчиниться Омер-хану и выплачивать дань.

В конце XIX века Ага Мухаммед шах Каджар положил конец внутренним распрям в Персии. Заняв персидский престол, Ага Мухаммед-шах потребовал от царя Картли и Кахетии прекратить все отношения с Россией. Осенью 1795 года 35-тысячная армия Гаджара уже находилась на подступах к Тифлису. Большая часть грузинских дворян, засев в своих крепостях, заняла выжидательную позицию, кому достанется власть, другие же, послали на помощь небольшие отряды. Из-за предательства отступников, в общей сложности удалось собрать только пять тысяч войска. В эту армию входил и отряд Соломона, царя Имеретии. 11 сентября недалеко от города в Крсанисском поле состоялась битва, в которой грузины потерпели сокрушительное поражение. Попавший в окружение 75-летний Ираклий II спасся чудом.

Чтобы уменьшить потери и выиграть время Ираклий II начал переговоры, однако шах, не дождавшись конца переговоров, вернулся в Персию. Поражение Ираклия было воспринято положительно не только мусульманской Турцией, но и католической Францией, которая ревностно относилась к активной политике России на Кавказе.

В январе 1798 года на 78 году жизни Ираклий II скончался. Трудно однозначно оценить его деятельность. Самой большой его ошибкой было то, что после установления относительного мира и экономического прогресса он вместо того, чтобы наладить дружеские отношения с мусульманскими странами, занялся политическими интригами и комбинациями и обратился за помощью к России. К тому времени в России уже была сформирована грузинская диаспора, которая хорошо знала, как обращается Российская империя с народами завоеванных ими территорий.

Последующие события говорят об упадке государства. Грузинское общество навсегда разделилось на две части – сторонников и противников России. После смерти Ираклия II на грузинский престол возшел слабый и безвольный, болезненный Георгий XII. Устав от внутренних распрей, от давления, которое оказывали на него братья и грузинские феодалы, он велел своему послу Гарсевану Чавчавадзе еще раз обратиться за помощью к России. При этом Георгий не ставил

никаких условий, просил лишь только о том, чтобы Картли и Кахетия вошли в состав России на правах других российских губерний.

В апреле 1799 года Россия обновила договор с Картли и Кахетией, а осенью русские войска вновь вошли в Грузию. 26 ноября царь Георгий XII торжественно встретил их недалеко от Тифлиса. 23 ноября 1800 года Император Павел I подписал рескрипт о принятии Грузии в состав Российской империи. По первоначальному замыслу Павла I целый ряд Кавказских правителей должны были, приняв российское подданство, образовать «федерацию» и охранять южные границы России без военной помощи со стороны империи. В марте 1801 года после убийства Павла I на трон возшел его сын Александр I. В скором времени вопрос о присоединении Грузии был обсужден в Сенате, и Картли и Кахетия окончательно потеряли остатки своей независимости.

Очень скоро Россия показала Грузии свое истинное лицо. Грузинские феодалы начали борьбу за восстановление власти династии Багратиони. В сентябре 1802 года всё Картли и Кахетия были охвачены сельскими восстаниями. Царское правительство, оценив ситуацию в Грузии, назначило главнокомандующим российских войск на Кавказе Павла Цицианова, который имел грузинские корни. В период с 1803-1805 годы вся семья последнего грузинского царя, а также все его родственники были высланы в ссылку в различные города России. Только принц Александр нашел убежище у персидского шаха.

После присоединения Грузии к России переселение азербайджанцев с исконных земель приобрело массовые масштабы, и продолжалось это вплоть до установления Советской власти. К примеру, в 1829 году 800 семей гарапапалылар были вынуждены переселиться в Тебриз. Заплатив 12000 золотых туменов, они поселились в области Сулдуз. Немало народу переселилось и в Турцию. По мнению турецкого исследователя А.Б.Арджиласуна азербайджанские беженцы были поселены в Карской области. Ныне в Карской области существуют 92 деревни с такими же названиями, как и в Борчалы, что является показателем исторической памяти переселенных сюда людей.

Из древних стеновых росписей Грузии: царь Баграт IV, Давид Строитель и Царица Тамара

İMPERİYANIN QANADLARI ALTINDA

İMPERİYANIN QANADLARI ALTINDA

orçalının çoxəsrlik tarixini vərəqləyərkən xalqımızın tarixində XIX əsr qədər ağırılı-acılı bir dövr tapa bilmədim. Gürcüstanlı soydaşlarımızın tarixi Azərbaycandan kənar qalması prosesi məhz çarizmin Qafqazı işğal etməsindən sonra başlamışdır. Hətta Nadir şahın Borçalı və Qazax mahallarını öz vassalı II İraklinin idarəçiliyinə verməsi haqqında qəzəbli və qısa ömürlü əmri də bu qədim türk torpağının taleyində belə mənfur rol oynaya bilməmişdir. Cənubi Qafqaza rus təcavüzü başladıqdan sonra böyük dövlətlərin geopolitik maraqları azərbaycanlıların Cənub-Qərbi Qafqazda məskunlaşdıqları arealı parçaladı. Bu ərazilərin bir hissəsi Rusiya nəzarətinə keçmiş gürcü sərhədlərinə aid edildi. Başqa hissəsi Axalsix paşalığında qaldı. Üçüncü hissəsi isə İran əyaləti statusunda saxlandı. Beləliklə, azərbaycanlı əhalinin taleyi Cənubi Qafqaz uğrunda gedən mübarizəyə cəlb olundu. Bölgədə Rusiya hakimiyyəti möhkəmlənəndən sonra azərbaycanlı əhaliyə Osmanlı tərəfə köçmək və osmanlı təbəəliyini qəbul etmək təklif olundu və qismən belə də oldu.

Kartli-Kaxetya çarlığının ləğv edilməsi (1800) və az sonra bu ərazinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi (1801) ilə Rusiya imperiyasının Azərbaycan ərazilərinə soxulması üçün şərait yarandı. Gürcü feodalları bir sıra Azərbaycan ərazilərinin Nadir şah tərəfindən Kartli çarının tabeliyinə verilməsi haqqında qısa ömürlü, Qarabağ bəylərbəyi Cavad xan Ziyadoğlundan qisas almaq üçün verdiyi fərmanı həddən artıq ciddi qəbul etmişdilər. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, general Sisianovun (Sisişvilinin) rəhbərlik etdiyi rus qoşunlarının Gəncəyə yürüşü zamanı irəlində gürcü dəstələri gedirdi. Gürcü hakimi yeni torpaqlar ələ keçirmək ümidində idi. Nəticədə Rusiyayı Cənubi Qafqaza dartıb gətirənlər "Əli aşından da – Vəli aşından da" oldular. "Müftə" Azərbaycan torpaqları gürcü xalqının taleyində də acı rol oynadı. Rus qoşunları azərbaycanlı əhalinin məskunlaşdığı İllis, Şəmsədil, Qazax sultanlıqlarını, Borçalını və digər torpaqları da zəbt etdilər.

"Tatar distansiyaları" adlandırılan ərazilər belə yarandı. Bura Borçalı, Qazax, Şəmsədil, Pəmbək, Şuragel, Yelizavetpol dairələri daxil idi. 1832-ci ilin kameral siyahıya alınmasına görə, Borçalıda başpapaqlı azərbaycanlıların sayı 13762 nəfər olmuşdur. Rus işğalı nəticəsində soydaşlarımız acınacaqlı vəziyyətə düşdülər. Onları hər tərəfdən sıxışdırır, hüquqlarını tapdalayırdılar. Müqavimət formalarından biri azərbaycanlıların İran və Osmanlı ərazilərinə köçüb getməsi idi. Yerdə qalan azərbaycanlılar xalq azadlıq hərəkatında iştirak edirdilər. Bunlardan biri 1805-ci ildə baş vermiş Şəmsədillilər üsyanı olmuşdur. 1810-cu ildə Pəmbək, Şəmsədil və Borçalı əraziləri ayağa qalxmışdı. Bu üsyanlar amansızlıqla yatırıldı. Yeni rejimlə barışmayan azərbaycanlılar doğma yerləri tərk etmək və başqa yerlərə köçmək məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycanlılar Pəmbək ərazisini bütünlüklə tərk etmişdilər. Şəmsədil və Borçalı ərazilərinin köklü azərbaycanlı əhalisi isə ikiqat azalmışdı.

1846-cı ildə Tiflis quberniyası yaradıldı. Coğrafi baxımdan Tiflis quberniyası Zaqafqaziya diyarında ortalıq mövqedə yerləşirdi. Quberniyanın ərazisi Kürün orta, qismən də yuxarı axarı boyunca əraziləri, Kürə sağdan və soldan tökülən Liaxva, Araqva, İori (Qabırı), Alazan (Qanix), Xram və digər çayların ətrafını əhatə edirdi. Rusiya inzibati rəhbərliyinin özbaşına qərarları ilə azərbaycanlıların və osmanlıların torpaqlarının bir hissəsi də bu əraziyə qatılmışdı. İlk vaxtlar bu quberniya Tiflis, Qori, Telavi, Siğnaq, Yelizavetpol, İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzalarından, həmçinin, Dağlı, Osetin və Tuşino-Pşav-Xevsur dairələrindən ibarət idi. Tezliklə İrəvan quberniyası və Aleksandropol qəzasının Pəmbək sahəsinin bir hissəsi də Tiflis quberniyasına daxil edildi.

Azərbaycanlılar torpaqlarının Tiflis quberniyasına qatılması ilə gəlmələrə - rus ağalar üçün yad adamlara çevrildilər. Azərbaycanlıların həyatı baxımdan az əhəmiyyətli ərazilərdə məskunlaşdırılmasını A.S.Nadejin belə qiymətləndirmişdi: "Ən bəhrəsiz

general Pavel Sisianov

yerlərdə tatarlar yerləşmişlər. Onlar Borçalı və Tiflis qəzalarının suyu az, bu səbəbdən də bitki aləminin kəsad olduğu torpaqlarında məskunlaşmışlar. Baxmayaraq ki, yayda bütün əmlakları ilə daha yaxşı iqlimli dağlara köçürlər, amma təkcə bu bəsdir ki, qışda geri qayıtmaqları onların canını alsın."

1828-ci ildə Axalsix paşalığı Rusiya İmperiyasına birləşdirildəndən sonra feldmarşal qraf Paskeviç İrəvanski Osmanlı imperiyasına köçmək istəyən bəylərə öz malikanələrini satmağa icazə verdi. Tiflis quberniyası Cənub-Qərbi Qafqazın, xüsusilə də Şimal-Qərbi Azərbaycanın etnik xəritəsindəki dəyişikliklər nəticəsində meydana çıxmışdı. Bu regionda məhz gəlmə etnik qrupların (ruslar, almanlar, ermənilər və b.) məskunlaşması nəticəsində azərbaycanlıların əhəmiyyətini azaltmaq məqsədi ilə "pravoslav istibdadı" cəhdi müşahidə olunurdu.

Əsasən, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrində çalışan, getdikcə aztəminatlı əhaliyə çevrilən azərbaycanlıların tarixi rolu da dəyişirdi. XIX əsrdən başlayaraq azərbaycanlıların qədim tarixinin üstündən sükutla keçilir, Qafqazda müsəlman, türk anklavının rolu get-gedə aşağı düşürdü, Azərbaycanlıların özünüadlandırması belə sıradan çıxarılıb unutturulurdu. Rusiya üsul-idarəsinin regionda türk etnik elementinin çəkisini və əhəmiyyətini azaltmaq üçün istifadə etdiyi daha bir vasitə Azərbaycan xalqını hansısa tayfa qruplarına bölməkdən ibarət idi.

1855-1856-cı illərdəki Zaqafqaziya yürüşü dövründə Rus qoşunları Axalkələkdə yerləşdilər. Osmanlı dəstələri keçmiş paşalığı geri qaytarmaq, qisas almaq üçün cəhd göstərdilər. Azərbaycanlılar ermənilərin onlara etdikləri sitəm və məşəqqətlərdən can qurtarmaq üçün öz dindaşlarına ümid edirdilər. Məlum olduğu kimi, Osmanlı tərəfdə Qaçaq İşimoğlu kimi bir sıra igidlikdə ad çıxarmış azərbaycanlılar ayağa qalxmışdılar. 1855-ci ilin yazında İşimoğlu lazlardan, kürdlərdən, qarapapaqlardan ibarət böyük qaçaq dəstəsi düzəltmişdi. Axalkələk qəzasının dinc azərbaycanlı əhalisi qaçaqların yaxınlaşmasını səbirsizliklə gözləyirdi.

1863-cü ildə Zaqatala dairəsində baş vermiş üsyan zamanı Telavi, Siğnaq, Duşet qəzalarına yaxın bir sıra kəndlərin azərbaycanlıları Car-Balakənin üsyan etmiş əhalisinə qoşulmuşdu. Bu üsyandan sonra Rusiya hakimiyyəti regionda yaranmış vəziyyəti müzakirə edib, bütövlükdə Qafqazda bəzi dəyişikliklər etməyi qərara almışdı. Beləliklə, 1864-cü ildə Qafqazın fəthi tam başa çatdırıldı.

9 dekabr 1867-ci il tarixində Rusiya hakimiyyəti Tiflis quberniyasının yeni inzibati bölgüsünü həyata keçirdi. Həmin il çar hökuməti Duşet qəzası yaradılmasını elan etdi. 1868-ci ildə Axalsix qəzası Kutaisi quberniyasından ayrılıb Tiflis quberniyasına birləşdirildi. Yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasının tərkibində isə Yelizavetpol qəzası yarandı. Bu islahatdan sonra Tiflis quberniyası 5 qəzadan - Tiflis, Qori, Telavi, Siğnaq, Duşet və Axalsix qəzalarından ibarət oldu. 1874-cü ildə isə Axalsix qəzasının bir hissəsində Axalkələk ərazisi yaradıldı. Tionet dairəsi - Tionet qəzası adlandırıldı.

Nəhayət, 1880-ci ildə Tiflis quberniyasının bir hissəsində Borçalı qəzası yaradıldı. Borçalı qəzasının tərkibinə Borçalı çökəkliyi, Lori və Trialetianın dağlıq əraziləri daxil edildilər. Borçalı qəzasınının əsas əhalisi tərəkmə azərbaycanlılardan ibarət idi. Azərbaycanlı kəndləri Borçalı qəzasının bütün ərazisini tuturdu.

Azərbaycanlılar hündür yerlərdə, Maşaverin yuxarılarında və Salkada, eləcə də aşağı ərazilərdə yaşayırdılar. Borçalı qəzasının inzibati mərkəzi Böyük Şulaver kəndi idi. XIX əsrin sonlarında, rəsmi rus məlumatına görə, azərbaycanlıların sayı 107.383 nəfər, yaxud Tiflis quberniyası əhalisinin 10,2 faizi qədər idi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş Brokqauz və Yefron ensiklopediyasının məlumatına görə, azərbaycanlılar Tiflis quberniyası əhalisinin 8,5 faizini təşkil edirdilər. 1897-ci ilin siyahıya alınmasına görə quberniyada 107,383 tatar (azərbaycanlı) yaşayırdı. Bu isə Tiflis əhalisinin 1,7 faizini, Tiflis qəzasının 9,7 faizini təşkil edirdi.

1880-ci ildə çar hakimiyyəti Borçalı sultanlığını da ləğv etdi, əvəzində Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasını yaratdı. Bu zaman Qaratəpə (indiki Qardabani) və Qaraçöp (Saqareco) əraziləri Borçalıdan ayrı salındı. İ.Çavçavadze "İveriya" qəzetində çap olunmuş

Tiflis şəhəri XIX əsrin sonlarında

(1890) "Borçalos mazra" – "Borçalı qəzası" məqaləsində bildirirdi ki, Borçalı qəzasında yaşayanların üçdə ikisini azərbaycanlılar təşkil edir. Rusiya imperiyasının Qafqazın müsəlman aləminə müdaxiləsi ilə diyarın vahid iqtisadi bazarı dağıldı. Yeni qaydalar, təzə iştirakçılar peyda oldular. Gəlmə xristian əhalisinə böyük üstünlüklər verildi və bu imtiyazları rus silahı qorudu.

Tiflis quberniyasının azərbaycanlı əhalisi payızlıq və yazlıq buğda, arpa, darı, çovdar, tütün, noxud, kartof, pambıq, çətənə, qarğıdalı, kətan, düyü, küncüt, lobyə, yulaf, qarabaşaq, günəbaxan və başqa bitkilər əkib-becərirdi. A.M.Arqutinski-Dolqorukovun yazdığı kimi, "Borçalı" düzünün tatarları bütünlüklə əkinçiliklə məşğul olur, təsərrüfatın bu sahəsinə heyvandarlıq qədər diqqət yetirir, öz tələbatı həcmində taxıl əldə edirdilər. Azərbaycanlılar süni suvarmadan istifadə edərək məhsuldar əkinçiliklə məşğul olurdular (Borçalı, Salka, Dori düzlərində). Onlar Kür, Xram, Dəbədə, Maşaver və Alqet çaylarından kanallar çəkirdilər. A.M.Arqutinski-Dolqorukov daha sonra qeyd edirdi ki, "Bütün Borçalı düzü daha çox onların (azərbaycanlıların) əməyi ilə cana gətirilir".

Tiflis-Qarayazı-Gəncə-Goran-Zərdab-Hacıqabul-Bakı xəttindən keçən Zaqafqaziya dəmir yolu işə düşəndən sonra azərbaycanlılar da, Cənub-Qərbi Qafqazın digər əhalisi kimi, buğda və arpa ixrac etmək imkanı qazandılar. Şərab bazarları Telavi, Sığnaq, Tionet qəzaları əhalisinin əməyi ilə təchiz olunurdu. Borçalı qəzasında şərabçılığın mərkəzi Şulaver kəndi sayılırdı. Borçalı və Tiflis qəzalarının şərabı Tiflis bazarına daşınırdı.

Heyvandarlığa da az əhəmiyyət verilmirdi. Adətən azərbaycanlılar sahələri əkəndən sonra saysız-hesabsız mal-qaranı da götürüb dağlara qalxırdılar. Ailə üzvlərinin bir qismi kəndlərdə qalıb lazım gələndə məhsulu toplayırdı. Yiğimdan sonra onlar da

dağlara qalxırdılar. Beləcə, borçalılar yay vaxtı sürü və naxırları dağlıq otlaqlara çıxarıb, havalər soyuyanda arana qayıdırdılar. Nümunə üçün deyək ki, o dövrdə Borçalı yaylaqlarında 1,2 milyon qoyun otarılırdı.

Yay vaxtı Tiflis quberniyasının dağlarında təkə borçalılınlın deyil, Qazax və Şəmsədil azərbaycanlılarının da mal-qarası otarılırdı. Bütün bunlar inzibati sərhədlər olmadığı dövrdə azərbaycanlıların tarixi marşrutlarını göstərir. Azərbaycanlıları quberniyanın başqa xalqlarından fərqlən-dirən bir səciyyəvi cəhət də atçılığın inkişaf etməsi idi. O zamanın mütəxəssislərindən biri 1894-cü ildə yazmışdı ki, "30-40 il əvvəl atçılıq Borçalı qəzasının varlı adamlarının sevimli məşğuliyyəti idi. Dolanışq səviyyəsini at ilxılarının kəmiyyət və keyfiyyəti müəyyən edirdi". Daşdəmir ağa Qasimovun, Əli ağa Sultanovun və başqalarının at ilxıları qazax-borçalı cinsindən olan bir neçə min gözəl atdan ibarət idi.

Heyvandarlıq məhsulları, un və pendir təkə daxili tələbatı ödəmir, satılmaq üçün yaxın şəhərlərə və quberniyadan kənara da daşınırdı. Yun ticarətinin əsas mərkəzi Tiflis sayılırdı. Bura yun, əsasən, Borçalı qəzasından gətirilirdi (pudu 3-7 rubla). Həyat tərzinə görə Tiflis quberniyasının azərbaycanlıları iki qrupa - oturaq və köçəri əhaliyə ayrılırdı. Tiflis qəzasında yaşayan köçəri azərbaycanlılar 4381 tüstüdən (evdən) ibarət idilər. Onların pay torpaqları da var idi. Həm oturaq halda yaşayıb, əkinçiliklə məşğul olur, həm də maldarlıqla güzəran sürürdülər.

Borçalıda sənaye istehsalı XIX əsrin ikinci yarısında kifayət qədər inkişaf etməmişdi. XX əsrin əvvəllərində borçalılar arasında, əsasən, kустar sənaye yayılmışdı. Onlar quyruq tədarük edir, yun emal edir, ondan keçə, mahud, palaz, kilim, xovlu və xovsuz xalçalar, kəndir hazırlayırdılar.

Yun emal edən emalatxanalar daha da genişlənməmişdi. Bundan əlavə, yunu yaylaqda əhəlidən xüsusi adamlar da alırdılar. Sarvan, Qızılhacı, Soğanlıq, Naracələl və b. azərbaycanlı kəndlərinin əhalisi keçinin nazik tükündən kəndir, keçə hörür, dərisindən isə tuluq tikirdilər. Borçalının mahir sənətkarları zərgərlikdə də ad çıxarmışdılar. Onlar

Borçalı qəzasının Ərşioğlu kəndinə köçürülmüş yunan qadınlar
(Alman rəssamı Maks Tilkenin "Qafqazın milli paltarları" albomundan)

Borçalı dəmirçiləri

misdən və gümüşdən gözəl zinət əşyaları hazırlayırdılar. Borçalı qəzasının dağlarında mədənlərdən mis, gümüş, qalay çıxarılır, bəzi çaylardan hətta kiçik qızıl külçələri toplanırdı.

Borçalıları eyni zamanda balıqçılıqla da məşğul idilər. Kiçik alabalıqlardan (forellər) ləziz xörəklər hazırlanırdı. Çəki, qızıl, naqqə balıqlarını tilovla ovlayırdılar. Göllərin dərin yerlərində tor, torba və qarmaqlardan istifadə edilirdi. Balıq ovu üçün cənub tərəfdəki qonşu İrəvan quberniyasına - Göyçə gölünə də gedərdilər. Bu göldən tutulan alabalığı duzlayıb satmaq üçün Tiflis və Gəncəyə aparırdılar. Qeyd etmək vacibdir ki, Tiflis ərəb xilafəti zamanında Qafqazın Bərdə, Dərbənd kimi digər müsəlman və azərbaycanlı şəhərlərinə bərabər mərkəzlərdən biri olmuşdur. Xaricdən gətirilən tütünə rüsumun artırılması (əvvəl 1 pud üçün -2 rubl, 1877-ci ildən isə -14 qızıl rubl) regionda tütünçülüynün inkişafına müsbət təsir göstərdi. Borçalı qəzasının azərbaycanlıları həm Osmanlıdan gətirilmiş, həm də yerli tütün növlərini əkərdilər.

Xalçaçılıq geniş yayılmışdı. Borçalı xanımları xalça ilə yanaşı palaz, cicim, xurcun, habelə yaylaq həyatı üçün lazım olan digər xalça məmulatlarını toxuyurdular. Bu məmulatlar naxışların bənzərsizliyi və keyfiyyəti ilə tanınırdı. Borçalı və Qarayazı xalçaları Cənub-Qərbi Qafqazdan uzaqlarda da məşhur idi. Xalçaçılıqla Axalkələk və Axalsix qəzalarının azərbaycanlı qadınları da məşğul olurdular. Xalça ustaları təkə xalça toxumaqla kifayətlənmiş, həm də boyaq otları toplayır, yun sapları boyayırdılar.

Olduqca gəlirli sahələrdən biri də ipəkçilik idi. Borçalıların ipək qurdu bəsləmək üçün saldıqları tut bağları bölgədən uzaqlarda da məşhur idi. Tut ağaclarını Xram, Dəbədə çayları boyunca, Alget və Bolnisidə əkirdilər. Lakin torpaq çatışmamazlığı sarıdan və bu sahədə çalışanların o qədər də çox olmaması ucbatından ipəkçiliyi kifayət qədər inkişaf etdirmək mümkün olmurdu. Başqa bir səbəb də əkinçilik və ipəkçilik üçün yararlı torpaqların bir hissəsini ağaların gəlmələre icarəyə verməsi idi. Tut plantasiyaları Borçalı çökəkliyinin ağalar yaşayan kəndlərində idi. Sahibləri bu bağları Samux ipəkçilərinə icarəyə verib özləri yaylaqlara qalxardılar.

Azərbaycanlı sənətkarlar - dəmirçilər, bənnalar, çəkməçilər, dərzilər, dülgərlər, xarratlar, dabbaqlar, çörəkçilər, çilingərlər, tənəkəçilər, şüşəsalanlar, bərbərlər, kürktikənlər və s. yaşadıkları yerlərdən uzaqlarda da tanınırdılar. Qədim sənədlərə oxşayan dəri ayaqqabı tikən ustalar ətrafda ad çıxarmışdılar. Bütün bu sənətkarlar daha çox sifarişlə işləyirdilər. Bəzən də müştəri tapmaq üçün kəndbəkənd dolaşmaq lazım gəlirdi. Şulaver və Cəlaloğlu kəndlərinin sənətkarları daha çox məşhur idilər.

Azərbaycanlılar Tiflis quberniyasının sayı o qədər də çox olmayan zavodlarının ən fəal fəhlələrindən idilər. O vaxt diyarda dağ-mədən və misəritmə işi xüsusi inkişaf etmişdi. Mis mədənləri Borçalı qəzasında daha çox istismar edilirdi, 7 mədən var idi. Onlardan 2-si Koqes və Yağdal kəndlərində idi. Bundan başqa qızılı və gümüşlü, qalaylı filizlər də çıxarıldı. Borçalı və Tiflis qəzalarının Sarvan, Qaracalar və Gülkənd kəndlərinin otlaqlarından mal-qaranın, xüsusən, qoyunların otarılması üçün istifadə edirdilər. Trialet otlağı 8778 desyatın sahəsi olan 20 otlaq sahəsindən ibarət idi. 2-ci gildiya taciri azərbaycanlı Əhmədov Tiflis qəzasının Trialet otlağındakı 1054 desyatınlik sahədən istifadə edirdi.

Tikmədaş otlağından əsasən iribuynuzlu mal-qaranın otarılması üçün istifadə olunurdu. Bu otlaq azərbaycanlılar arasında belə bölünmüşdü: Tiflis qəzasının Ağtəklə və Qaratəklə kəndlərinin əhalisi 3 sahədən (974 desyatın), Tiflis qəzasının Soğanlıq kəndinin sakinləri 1 sahədən (448 desyatın) istifadə edirdilər.

Tiflis azərbaycanlılarının həyatından səhnələr. XIX əsrin sonları

Ağlağan otlağını (7350 desyatın) Sığnaq qəzasından gəlmiş İori (Qabırçı) çayı ətrafındakı Muğanlı icmasının və Borçalı qəzasının Kosalı kəndinin maldarları tutmuşdular.

Çubuxlu otlağından isə belə istifadə olunurdu: 2 sahədən - Qotur bulaq və Keçidağdan (1340 desyatın) Sığnaq qəzasının İori-Muğanlı kəndində yaşayan azərbaycanlılar, Todor və Yağarıdağ (3150 desyatın) otlaqlarından Kuşi və Bəytərəfçi xəzinə kəndlərində yaşayan azərbaycanlılar, həmçinin Qaçaqan, Ahməmmədli, Ulaşlı və Ləmbəli ağalıq kəndlərinin sakinləri istifadə edirdilər. Qazax və Borçalı qəzalarının sərhədində yerləşən Beşikkeçməz sahəsi (2906 desyatın) Şıxlı, Aslanbəyli, Qaymaqlı icmaları sakinlərinin istifadəsində idi. Lecan otlağı Borçalı çökəkliyindəki 3 köçəri kəndin ehtiyacını ödəyirdi. Borçalı camaatı otu qışa saxlamaq üçün yay gələn kimi mal-qaranı yaylaqlara çıxarmağa tələsərdi.

Ənyaxşı bərk buğdanı Borçalı qəzasında becərirdilər. K.A. Vermişev yazır ki, "Salka və Loriyə gətirilmiş sortlar öz qiymətli tərkibini tez itirir. Salka sakinləri sıx, kəhrəbə sünbüllü buğda əvəzinə, təbii şəraitdə yetişmiş tünd-yaşılı buğda yetişdirirdilər. Borçalı taxılı Tiflis bazarına Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında yığılmış taxıldan tez çıxarıldı. Qiyməti də elə bu keyfiyyətli məhsul müəyyən edirdi. Bu qiymətlər Aleksandrovsk qəzasının Şuragel sahəsinin unu və buğdası şəhərin meydan – anbarlarını dolduranda da enmirdi."

K.A.Vermişev Borçalı taxılını Lori və Salka düzündə yetişdirilən taxilla belə müqayisə edir: "Borçalı taxılı yaxşı yetişir, girdə və yağlıdır. Nazik qabığı, yumşaq, ağ, ətirli unu var. Xalq arasında belə deyilir ki, Borçalı düzünün çörəyi çar süfrəsinə də yaraşır, Lori çörəyi ac çobanların yemidir. Salka kömbəsi ilə isə düşmənin başını yarmaq və ya iti zəhərləmək olar..."

Borçalılar bazara buğdadan əlavə, arpa, kartof, meyvə, qarpız, yemiş, kələm, üzüm, tütün, pendir, şit və ərinmiş yağ, bal, eləcə də odun, yun, qoyun dərisi, divar daşı çıxarırdılar. Bundan başqa Tiflis bazarına balıq, kürü, balıq yapışqanı, ipək, ipək parça, xəz, xalça, zəfəran və s. məhsullar da əsasən azərbaycanlılar tərəfindən gətirilirdi. Tiflisdə azərbaycanlılar qızıl və gümüş pul əldə edir, parçalar, qalay, kətan, polad, dəmir, qənd və s. alırdılar.

1864-cü ildə Tiflis quberniyasında təhkimçiliyin ləğvi gürcü əhalisi üçün olduqca mühüm hadisə idi. Ancaq azərbaycanlı əhali bunu soyuqqanlıqla qarşıladı. Çünki, məlum olduğu kimi, azərbaycanlılar arasında təhkimçilik hüququ onsuz da heç vaxt yayılmamışdı. S.Anisimovun dediyi kimi, bu mühüm cəhət əhalinin sosial, psixoloji obrazında öz izlərini buraxmışdı. Azərbaycanlılar haqqında Anisimov qeyd edir: "Onlar həmişə azad insanlar olmuş, təhkimçilik zülmünün nə olduğunu bilməmişlər. Buna görə də onların xarakterində qul xisləti qətiyyəən yoxdur. Hamının çöhrəsi ciddi və sərtidir. Onlar sərbəst davranır, öz qiymətlərini bilir, bir-birinə insan kimi hörmət edirlər. Onların arasında elə bir paklığa rast gələ bilərsiniz ki, onu heç nə ilə kəsib ata bilməzsən".

Hərbi xidmət əvəzinə azərbaycanlılar vergi ödəməli olurdular. Borçalı qəzasında bu məbləğ 6433 rubl müəyyən olunmuşdu – hər evə 1 rubl 35 qəpik düşürdü.

Bölgənin iqtisadiyyatındakı pozitiv məqamlara baxmayaraq, bütövlükdə Rusiya idarəçiliyi azərbaycanlıların maddi-iqtisadi durumunun pisləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Əkin və otlaq sahələri azalmış, icma mülkləri xəzinə torpaqlarına çevrilmişdi. Ödəmələr artmış, yerli və gəlmə sənətkarlar arasında çəkişmələr yaranmışdı. İmkanlar və imtiyazlar açıq-aşkar ədalətsiz bölünürdü. Yeni sərhədlər (Türkiyə və İranla) ənənəvi ticarətə sədd qoyurdu. Bütün bu çətinliklər Tiflis quberniyasına süni şəkildə daxil edilmiş Cənub-Qərbi Qafqazın azərbaycanlıları arasında təbii sosial-iqtisadi inkişaf münasibətlərini ləngidirdi.

Mədəni-tarixi rolunu və regionda çəkisini yüksəltmək üçün azərbaycanlılar öz dilində, dinində, maddi dəyərlərində təcəssüm olunmuş ümumazərbaycan mədəniyyətinin gözəl ənənələrini qorumağa, inkişaf etdirməyə can atırdılar. Bu baxımdan Tiflisdə Azərbaycan dili kurslarının təşkilini qeyd etmək vacibdir. Müəllimlərin yerli cəmiyyəti isə əhalinin mədəni və elmi səviyyəsini yüksəltmək üçün Azərbaycan dilində qiraətlər keçirməyi təklif etmişdi. Azərbaycanlı ziyalılar müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti yaradılması ideyasını da irəli sürmüşdülər.

XIX ərin sonlarında Tiflis quberniyası azərbaycanlıları arasında milli özünüdərkətmə əlamətləri yaranmış, milli oyanışa və dini hədəflərin inkişafına cəhdlər təşəkkül tapmışdı. XX əsrin əvvəllərində daha da inkişaf edən savadlanma və maariflənməyə, mədəni və dini yüksəlişə diqqət yetirilirdi, etnik özünəməxsusluq, ümumazərbaycan və ümummüsəlman mədəni birliyi cüvətiləri təzahür edirdi.

Azərbaycanlılar aydın başa düşürdülər ki, onların tarixi məskəni olan Qarayazı, Borçalı və başqa yurd yerləri yeni qəzaların sərhədlərinə uyğun gəlmir. Daha acınacaqlısı isə o idi ki, XX əsrin əvvəllərində onsuz da torpağı az olan azərbaycanlıları sıxışdıraraq, kənar xalqları bu ərazilərə daha böyük qüvvə ilə yerləşdirirdilər.

Rəsmi məlumatlara görə, bu zaman azərbaycanlıların sayı kəskin şəkildə azalmışdı. 1908-ci ildə Tiflis quberniyası hakimiyyətinin məlumatına görə Qarayazı bölgəsində əhalinin 95 faizini təşkil edən (Ağtağlı, Hacılar, Gülkənd və Qaracalar

kənd icmaları) azərbaycanlıların sayı 7419-8426 nəfər idi. Borçalıda 36615 nəfər soydaşımız yaşayırdı və ya əhalinin 93 faizi azərbaycanlılardan ibarət idi. Xatırladaq ki, 1897-ci ildə orada 37742 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Lori – Muğanlı kəndlə-rindən (Eldar düzü otlaqları ilə birlikdə) ibarət Sığnaq qəzasında 6728 nəfər azərbaycanlı əhalinin 100 faizini təşkil edirdi. Başqa bir məlumat daha inandırıcıdır: o dövrdə Borçalıda 50 min, Qarayazıda isə 3 min nəfər azərbaycanlı yaşayırdı.

Azərbaycanlıların arzu-diləkləri dövrü nəşrlərdə öz əksini tapırdı. 1903-cü ildə Tiflisdə görkəmli ictimai xadim və Dövlət Dumasının gələcək deputatı Məhəmməd ağa Şahtaxtının redaktəsi ilə "Şərqi-rus" ("Russkiy Vostok") qəzeti nəşr olunmağa başladı. Milli yüksəliş azərbaycanlılara məxsus mədəni dəyərlərə marağın artmasında, ana dilində maariflənməyə get-gedə artan meylə öz əksini tapırdı. 1903-cü ildə Tiflis qadın gimnaziyasının 3 məzununun azərbaycanlı qızlar üçün məktəb açmağa cəhd göstərməsi həmin dövrün maraqlı faktlarındanıdır.

Azərbaycanlılardan ibarət gənclər qrupu Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisi yaşayan şəhərlərində teatr tamaşaları göstərmək üçün daimi dramatik truppə yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Azərbaycanlı ziyalılar kollektiv ərizə kompaniyasına başlamışdılar. 1905-ci ilin aprelində Rusiya imperiyasının Nazirlər Kabinetinə "Zaqafqaziyanın müsəlman əhalisi vəkillərinin bu əhalinin ehtiyacları barədə" Ə.M.Topçubaşovun tərtib etdiyi ərizə-məktub göndərilmişdi. Bundan sonra azərbaycanlıların yaşadığı müxtəlif bölgələrdən də bir-birinin ardınca belə ərizələr göndərilməyə başlamışdı.

1905-ci ilin 10 iyununda Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov Yelizavetpol və Bakı quberniyaları, eləcə də Tiflis quberniyası Borçalı qəzası, Dağistan və Batumi vilayətləri azərbaycanlı əhalisinin deputatlarını qəbul etmişdi. Borçalı azərbaycanlılarını mülkədar Yadigarov təmsil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz müsəlmanları son 25 il idi ki, müsəlman xeyriyyə cəmiyyətləri açmaq hüququ ala bilməmişdilər. Ə.M.Topçubaşov ictimai-siyasi və iqtisadi xarakterli tələbləri canişinə təqdim etmişdi.

Kəpənəkçi kəndində yaşayan azərbaycanlı qadın
(Alman rəssamı Maks Tilkenin "Qafqazın milli paltarları" albomundan)

İctimai-siyasi xarakterli tələblər aşağıdakılardan ibarət idi:

- 1) Təhsil müəssisələrinə müsəlman uşaqların daxil olmasına qoyulmuş məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi;
- 2) Azərbaycan dilində təhsil müəssisələri, həmçinin xəzinə hesabına müsəlman qız məktəbləri açılmasına icazə verilməsi;
- 3) Tiflisdəki müsəlman ruhani məktəbinin yenidən təşkil edilərək ali təhsil tipli müəssisəyə çevrilməsi;
- 4) Maarifləndirici və xeyriyyə xarakterli məktəbin açılması;
- 5) Hər növ "senzura cəzalarını" aradan qaldırmaqla azərbaycan dilində qəzet, jurnal, kitab buraxılışı şərtlərinin asanlaşdırılması;
- 6) Azərbaycanlıların Qafqaz diyarı idarələrində dövlət qulluğuna qəbuluna imkan yaradılması.

İqtisadi xarakterli tələblər:

- 1) Kəndli pay torpaqlarının məcburi alınmasını sürətləndirmək;
- 2) Torpaqsız, aztorpaqlı, müvəqqəti borclu azərbaycanlı kəndlilərə və torpaq sahiblərinə boş xəzinə torpaqları vermək;
- 3) Qafqaza köçmə proseslərini dayandıрмаq;
- 4) Azərbaycanlıları qış və yay otlaqları, meşə və balıq vətəgələri ilə təmin etmək;
- 5) Ağır vergi ödəmələrini yüngülləşdirmək;
- 6) Azərbaycanlı əhalinin təmsilçilərini səsvermə hüququ ilə vergilərdən və ödəmələrdən toplanan vəsaitin xərclənməsi işlərinə, yerli əhəmiyyətli yığıncaqlar məclisinə cəlb etmək;
- 7) Seçkilər yolu ilə kəndlilərin ictimai idarəetmə quruluşunu təşkil etmək;
- 8) Polis strajnikləri üçün vergiləri ləğv etmək;
- 9) Azərbaycanlıların zadəgan və kəndli banklarının fəaliyyətini genişləndirmək;
- 10) Yaylağa köçmə qaydalarını sadələşdirmək.

Bunlardan əlavə, azərbaycanlı deputatlar ermənilərin hər yerdə azərbaycanlıları sıxışdırmaq, hökumətin gözündə, cəmiyyətdə, mətbuatda alçaltmaq cəhdləri ilə bağlı məkrli fəaliyyətlərini canişinin nəzərinə çatdırdılar. Bir saat ərzində qraf Voronsov-Daskov azərbaycanlı deputat qrupu ilə birlikdə müraciətin hər bir bəndini müzakirə etdi. Bütün məsələlər üzrə razılığını bildirdi, narahatlıq doğuran məsələlərə tezliklə əncam çəkiləcəyini bildirdi.

Əlbəttə görüş zamanı müzakirə olunan məsələlər üzrə heç bir ciddi tədbir görülmədi. Çarizm azərbaycanlıların və digər müsəlman xalqlarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında maraqlı deyildi. Qafqaz canişini qraf Voronsov-Daşkovun görüşdən 8 il sonra Peterburqa göndərdiyi "8 ilin ümumtəbəlik hesabatı" (1913) çox maraqlıdır. Rus bürokratinin burada ifadə olunmuş rəyinə görə "rus hərbi qüvvələri olmasa, azərbaycanlılar yerli xristian xalqlarını sayca əridə bilərlər". Canişin milli özünütanıma ideyalarını öz içində yayan müsəlmanların mədəni təbəqələri tərəfindən təhlükə mövcud olduğunu göstərmişdi. O, rusdilli məktəblərin sayını artırmağı, türk və fars müəllimlərin fəaliyyətini, Azərbaycan dilində və ərəb əlifbası ilə tədrisi məhdudlaşdırmağı təklif edirdi. Bu təkliflər sırasında azərbaycanlıları nəhayət hərbi xidmətə cəlb etmək təklifi diqqəti çəkirdi.

1905-ci ilin 21 iyununda kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin binasında podpolkovnik İbrahim ağa Vəkilovun sədrliyi ilə "Tiflis müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti" üzvlərinin ümumi yığıncağı keçirildi. Azərbaycanlı ziyalıların nümayəndələri cari məsələləri müzakirə edərək, cəmiyyətin məktəblərində təhsilin vəziyyətini öyrənmək üçün xüsusi komissiyanı yaratdılar. Komissiyaya Mirzə Şərif bəy Mirzəyev, Mir Seyfəddin Seyidov, Firudin bəy Köçərli, Ömər Faiq Nemanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə üzv seçildilər.

Tiflis şəhərinin azərbaycanlı sakinləri maarifləndirici müsəlman klubunun yaradılması işinə başladılar. Nizamnamə hazırlamaq və hökumətdən icazə almaq üçün ruhanilərin də daxil edildiyi xüsusi komissiya təşkil olundu. Cənubi Qafqazın digər şəhərlərində də belə klubların yaradılması işinə başlandı.

Çar hakimiyyətinin riyakar fəaliyyəti regionda azərbaycanlı əhalinin sayının azalmasına, erməni, rus və s. xalqların artmasına gətirib çıxarmışdı. Ermənilərin bədrəftarlığı isə bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi, Tiflis quberniyasında da özünü göstərirdi. Gəlmə ermənilər özlərini yerli əhali kimi aparırdılar. 1905-ci il bu baxımdan daha əlamətdar oldu. Daşnaklar öz fəaliyyətləri ilə burada vəziyyəti hələ 1904-cü ilin dekabrından etibarən gərginləşdirmişdilər. Qeyd etmək vacibdir ki, erməni kapitalistlər və tacirlər yerli azərbaycanlıları əzmək üçün təsir vasitələrini ələ keçirmiş, Bakının sənaye və ticarətində əsas mövqeləri tutmuşdular. 6 fevral 1905-ci il tarixdə ermənilərin Bakıda Sabunçu qəsəbəsinin sakinini öldürməsi azərbaycanlıların səbr kasasını daşdıran son damla oldu. Bununla Cənubi Qafqazın bir çox şəhərlərində erməni-azərbaycanlı toqquşmaları silsiləsi başlandı.

Ermənilər Rusiyanın hakim dairələrinin və xristianların himayəsindən sui-istifadə edir, müsəlman əhalinin "vəhşi və fanatik" obrazını yaratmaqla hakimiyyətin onlara inamını birdəfəlik qırmağa çalışırdılar.

1908-ci ildə Təbriz üsyanı başlayarkən Bakıda olduğu kimi, Tiflisdə də azərbaycanlılar İran inqilabçılarının kömək komitələri yaratmağa başladılar. Tiflis komitəsinə N.Nərimanov rəhbərlik edirdi. Komitəyə M.B.Mirheydərzadə, A.Yüzbaşov, Ə.Bayramov, Q.A.Tağızadə, M.N.Əliyev, A.M.Sadıxov, Q.Şirinzadə, Q.Məmmədov, N.Nəcəfov və başqaları daxil idilər. 1909-cu ilin aprelinə Rusiyanın xüsusi xidmət orqanları müəyyən etdilər ki, doktor Nəriman bəy Nərimanov, xalça taciri Əliməmməd Sadıqov, dəri mallar taciri Mirzə Yusif Hacırza oğlu, Məmməd ağa Ələkbərov, Ələsgər Məmmədəliyev, Mirzə Əbdül Hüseyn oğlu Tahirzadə, Məşədi Məhmun Məmməd Səid, Qulam Qəni oğlu Axundov, Mirzə Şakur Qəni oğlu, Seyid Cavad Tağı oğlu "Mücahidlər" partiyasının üzvləridirlər.

İrticaçı hakimiyyət özünün polis-mühafizə-jandarm strukturları vasitəsilə azərbaycanlı əhali arasında milli ideyaların yayılmasına daha mane ola bilmirdi. 1914-1918-ci illərin I Dünya müharibəsi Rusiya imperiyasında daxili vəziyyətin daha da gərginləşməsinə gətirib çıxardı. Siyasi, iqtisadi, milli-mədəni problemlər son dərəcə kəskinləşdi.

Türkiyənin müharibəyə qoşulması ilə Qafqaz cəbhəsi yarandı. Osmanlı hökuməti rus hakimiyyətinə qarşı Qafqaz xalqlarının mübarizəsini qüvvələndirməyə çalışdı. Gürcü sosial-federalistlərinə Tiflis və Kutaisi quberniyaları, həmçinin Batumi rayon ərazisində müstəqil dövlət yaratmaq təklif edilirdi. Azərbaycanlılara isə Şimali Qafqazın bir hissəsi. Dağıstan daxil olmaqla Yelizavetpol və Bakı quberniyaları əsasında dövlət yaratmaq təklif olunmuşdu.

Rusiyanın Qafqaz cəbhəsində Türkiyə ilə apardığı müharibə Tiflis quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına və erməni düşmənçiliyinin şiddətlənməsinə səbəb olmuşdu (Rusiya hökuməti Cənub-Şərqi Qafqazda ərazi itirəcəyi təqdirdə erməni kartından istifadə etməyi planlaşdırırdı). Azərbaycanlıların türklərə rəğbət bəsləməsindən xofa düşən rus hakimiyyəti onları din və dil əlamətlərinə görə təqib edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Tiflisin azərbaycanlı ziyalıları ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində iştiraka can atır, daha çox fəallıq göstərirdilər. 1916-cı ilin məlumatına görə, Tiflisdə 20 min azərbaycanlı yaşayırdı. Onlar əsasən ticarətlə məşğul olurdular. Bir çoxu iri ev sahibləri idi, bəziləri isə dövlət idarələrində və xüsusi təsisatlarda çalışırdılar. Problem onda idi ki, azərbaycanlıların bir çoxu Tiflisdə qeydiyyatda deyildi. Buna görə də onların bir çox məsələlər üzrə səsvermə hüququ yox idi. Tiflis azərbaycanlıları xeyriyyə işlərində böyük həvəslə iştirak edirdilər. Müsəlman qaçqınlara kömək etmək üçün ianə toplanması geniş yayılmışdı. Məsələn, 16 may 1916-cı il tarixdə "Qardaş yardımı" adlı tədbirin gedişində azərbaycanlılar qaçqın və yetimlər üçün 5353 rubl vəsait toplamışdılar.

Azərbaycanlıların fəllaşması və milli oyanışın inkişafı ermənilər tərəfindən təşvişlə qarşılanırdı. Onlar Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmaq üçün fantastik planlar qururdular və soydaşlarımızın milli dirçəlişini, haqlı olaraq, bir maneə kimi qəbul edirdilər.

1917-ci ilin oktyabrında erməni "Daşnaksütun" partiyası erməni milli konqresində ermənilər üçün yeni quberniya yaratmaq barədə layihə irəli sürdü. Yeni "quberniyaya" bütünlüklə Axalkələk və qismən də Borçalı qəzaları daxil edilməli idi. Erməni millətçiləri bu torpaqların azərbaycanlı əhaliyə məxsus olmasını tanımaq istəmirdilər.

Ermənilərin hələ 1914-cü ildə yaradılmış hərbi drujinaları Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı milli ədavətə başlamışdılar. Yüz minlərlə qaçqın Axalsix qəzasındakı soydaşlarına pənah aparırdı. Rusiya hakimiyyəti ermənilərə heç bir təsir göstərmir, dinc əhaliyə qarşı terrorun qarşısını almırdı. Ermənilərin osmanlılara qarşı ruslarla birgə döyüşmələri faktı həmişə ön plana çəkilirdi.

Ermənilərin təşviqat kompaniyası həqiqi vəziyyətin üstünə kölgə salırdı. Növbəti köçkün dalğası haqqında türk tədqiqatçısı M.F.Kırzioğlu yazır: "1920-1921-ci illərdə qaçqın kimi, 1924-cü ildən sonra isə yerdəyişmə nəticəsində 45 min türk Qars torpaqlarında yurd-yuva və sakit həyat imkanı qazanmışlar. Bunlar qarapapaqlar, Ağbaba, Borçalı-Lori və Qarayazıdan çıxanlar idilər".

Çarizmin Qafqazda hakimiyyəti zamanı yeritdiyi məkrli siyasət bütün diyarda olduğu kimi, Borçalıda da yüzrlərlə xalq mübarizini meydana çıxarmışdı. Onlardan biri haqqında danışmaq istərdik.

Cöyrə oğlu Qara əliqəbarlı kəndlilərin müdafiəçisi, yerli üsul-idarənin qatı düşməni kimi ad çıxarmışdı. Bu mübarizədə Cöyrə oğlu Qaranın tərəfdarları da meydana çıxmağa başlamışdı. Onlardan biri Halay ağa idi. Halay ağa Qaranın ədalətli mübarizəsinə haqq qazandırır, ona açıq-aydın rəğbət bəsləyirdi.

Aslan ağa adlı bir igid də qaçaq düşür. Başına bir dəstə toplayıb düşmənlərinə qarşı vuruşmağa başlayır. Qara hər iki dəstəylə əlaqə saxlayırdı. Bəzən çətin vuruşmalara birləşmiş dəstə ilə gedirdilər. Ağsaqqalların söylədiklərinə görə, Cöyrə oğlu Qaranın adı o dövrdə Borçalının digər tanınmış adamları ilə yanaşı çəkiliydi. Məşhur el şairi Faxralı Şair Nəbi onlardan biridir. Aşıq dolanısq ucbatından kömür alverinə başlamağa məcbur olubmuş. Tiflisdə kömürün çoxunu nisyə alan "şeytanbazarlılar" onu aldadır, get-gələ salırmışlar. Hər dəfə borcunu istəməyə gedəndə başlarından eləyib yola salırmışlar. Bir dəfə geri qayıdan Nəbi Meydandan keçərkən aşıq səsi eşidib meyxanaya daxil olur. Meyxanaçı onu xam adam bilib dolamağa başlayır. Şair Nəbi cavabını qaytaranda lotular yığışb onu döyürlər. Bu vaxt Şair Nəbi Cöyrə oğlu Qaranı yadına salır:

Hardan alım Cöyrə oğlu Qaranı,
Çəkə xəncərini, kəsə aranı.

Sən demə, Qara da Meydandaymış. Xəbər çatanda tez özünü yetirir, lotuları pərən-pərən salır, meyxanaçıya qulaqburması verir. Sonra aşıqdan gəlişinin məqsədini soruşur. Şair Nəbi kömür əhvalatını danışır. Qara şairə ürək-dirək verib Aşıq Heylini göstərir: "Onunla deyişərsənmi?". Şair Nəbi cavab verir ki, "sənin kimi arxam var, niyə deyişmirəm?"

Qara bir onluq çıxarıb meyxanadakılara deyir ki, kim nə qədər bacarırsa o qədər pul versin, hansı aşıq digərini bağlasa onundur. Xeyli pul yığılır. Şair Nəbiylə Aşıq Heyli üz-üzə gəlirlər. Bir azdan cavab verə bilməyən Aşıq Heyli məclisdən çıxıb gedir. Toplaşanlar Şair Nəbini tərifləyirlər, meyxanaçı ondan üzr istəyir. Qara yığılan pulu Şair Nəbiyə verir.

Yaşı səksəni-doxsanı haqlamış qocaların yaddaşında yaşayan bu sözləmə Cöyrə oğlu Qaranın cəmərdliyindən, həmişə əzilənlərə kömək əli uzatmasından soraq verir. Xalq ona "Borçalının Qaçaq Nəbisi" kimi baxmağa başlamışdı. Cöyrə oğlu Qara Borçalı çökəkliyində rəsmi hökumətin özbaşınılığına qarşı aparılan mübarizənin önündə gedirdi. Bir maraqlı faktı da qeyd edək. Vaxtilə Qızılhacılıda məktəb açmağa başlayan gənc Nəriman Nərimanov irticaçılar tərəfindən düşmənçiliklə qarşılanır. Bu zaman Cöyrə oğlu Qara onun köməyinə gəlir. Maddi vəsait toplayıb məktəbin binasını tikdirir, sonra isə uşaq toplamaqda ona kömək edir. Kəndlilər öz qızlarını məktəbə buraxmaq istəməyəndə qaçaq daha cəsarətli addım atır, bacısı Ballını məktəbə gətirir. Qara Nərimanovu göz bəbəyi kimi qoruyurdu, bir dəfə yandırılmış məktəb binasını bərpa etdirmişdi.

Qaçaqın haqsızlığa qarşı mübarizəsi get-gedə daha da genişlənməyə başlayanda Qafqaz canişini bundan qorxuya düşərək, tezliklə dəstəni dağıtmağa sərəncam verir. Qaranı həbs etmək üçün Borçalı çökəkliyinə çoxlu jandarm göndərilir. Bütün yollar tutulur. Müttəfiqləri Halay bəylə, Aslan ağayla əlaqə kəsilir. Dəstəni qırğına verməmək üçün Qara Türkiyə ərazisinə keçməyi qərara alır. Bir müddət Qarsda daldalanır. Burada Mürvət adlı qadınla ailə qurur, bir xeyli dinc həyat sürür. Ancaq Borçalı çökəkliyindən aldığı

ürəkağrıdı xəbərlər tezliklə onun rahatlığını pozur. Dinclik vaxtı deyildi. Qaranın uzaqda olmasından istifadə edən məmurlar və jandarmilər kəndlilərə divan tutmağa başlamışdılar. Bundan xəbər tutan Qara dözməyib dərhal Borçalıya qayıdır.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Cöyrə oğlu Qara Borçalı qəzasında başlanan xalq iğtişalarına başçılıq edir. Ermənilər Ağbulaq rayonunun Dürnük kəndi tərəfindən Qızılhacılıya hücum edərkən Cöyrə oğlu Qara onların qarşısını saxlamış, lazımı cavab vermişdi. Onun qanlı döyüşlərindən biri də tarixə "Bolus döyüşü" adı ilə daxil olmuş indiki Bolnisi uğrunda gedən döyüşdür.

Dronun 800 nəfərlik quldur dəstəsinə Dağət-Xaçınlı kəndinin erməniləri də qoşularaq, Qızılhacılıya və ona qonşu ərazilərə hücum edəndə qızılhacılıların 25 nəfərdən ibarət yaraqlı atlı dəstəsi Cöyrə oğlu Qaranın rəhbərliyi altında İsrail ağanın köməyinə gəlir. Vuruşma Yel dağı ətrafında borçalıların xeyrinə qurtarır. Qələbədə Qaranın böyük payı vardı. Ömrünü öz xalqı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş Cöyrə oğlu Qara 1929-cu ildə aldığı yaralardan vəfat etmişdir.

Təəssüf ki, Borçalının qəhrəman oğullarının mübarizəsi bu şanlı torpağın acı taleyini tam əngəlləyə bilmədi. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulan kimi ermənilər Lorinin onlara verilməsi tələbi ilə çıxış etdilər. Azərbaycanı və Ermənistanı işğal etmiş XI Qızıl ordu müvafiq xidmətlərin iştirakı ilə Lori ermənilərinin hökumət əleyhinə qiyamını təşkil etdi. Nəticədə, 11-12 fevral 1921-ci il tarixdə gürcü bölmələri regiondan kənarlaşdırıldı. Lori qiyamı Qızıl ordunun Gürcüstana müdaxiləsi üçün şərait yaratdı. 1921-ci ilin 23 fevralında Gürcüstanda sovet hakimiyyəti quruldu. Bir müddət keçəndən sonra uzun müzakirələr nəticəsində, 7 iyul 1921-ci il tarixdə isə RK(b)P Qafqaz bürosunun qərarı ilə Lori ərazisi qəti şəkildə Ermənistanın tərkibinə qatıldı.

Ermənilərə verilmiş Borçalı qəzasının Lori sahəsi 2367,44 kv. km təşkil edirdi. 22 dekabr 1922-ci il tarixdə isə Cənubi Qafqaz Şurasının sərhəd məsələləri komissiyasının tövsiyəsi ilə Borçalı qəzasının Voronsov rayonu da Ermənistanın Lori-Pəmbək qəzasına birləşdirildi.

1929-cu ildə Borçalı qəzası ləğv edildi və onun yerinə 3 inzibati rayon –Borçalı (Marneuli), Lüksemburq (Bolnisi) və Başkeçid (Dmanis) rayonları yaradıldı. "Borçalı" adı yalnız indiki Marneuli rayonunun timsalında saxlanılmışdı. 1949-cu ildə burada dəyişiklik aparılaraq "Borçalı" əvəzinə, "Marneuli" adı peyda oldu. Lakin xalq arasında və qeyri-rəsmi leksikonda "Borçalı" adı həmişə mövcud olmuş və bu gün də geniş şəkildə işlənməkdədir.

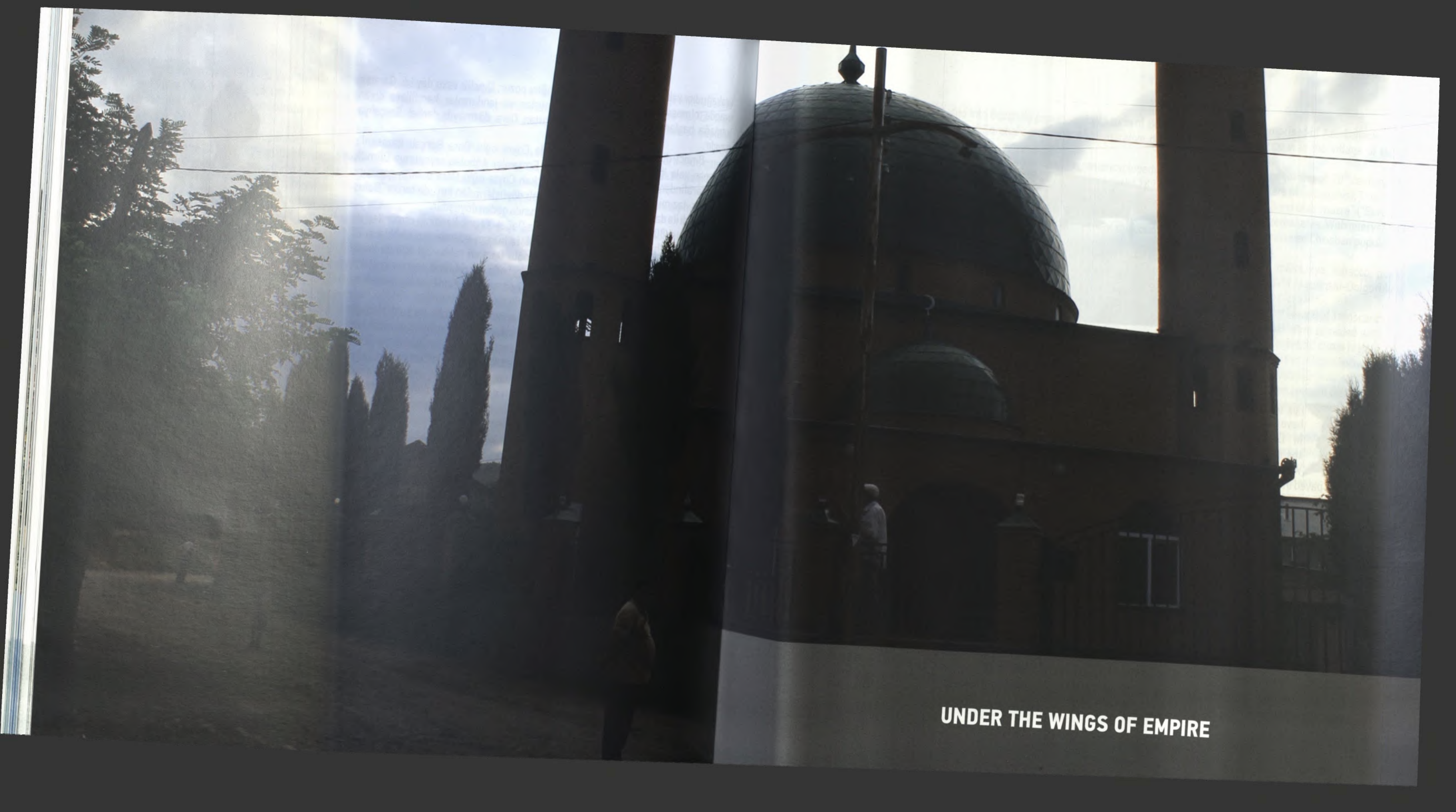
Gürcüstan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi qazanandan və yeni inzibati bölgü aparıldıqdan sonra Rustavi şəhəri mərkəz olmaqla tarixi Borçalının gürcü hissəsində Kvemo Kartli quberniyası yaradıldı. Borçalının digər erməni tərəfindən isə azərbaycanlılar 1988-ci ilin payızında və 1989-cu ilin əvvəlində baş verən hadisələr zamanı qovuldular.

Azərbaycanlı gənc
(Alman rəssamı Maks Tilkenin
"Qafqazın milli paltarları" albomundan)

UNDER THE WINGS OF EMPIRE

ТИФЛИС. Вертинский мостъ.
TIFLIS. Pont de Vera.

Tiflis. Bridge of Vera. End of 19th century

UNDER THE WINGS OF EMPIRE

While looking through the centuries-old history of Borchaly I could have barely found the harder time that our people have gone through as they experienced in the 19th century. This was the process when our fellow countrymen living in Georgia had been exposed to ethnic selection in time, thus becoming second-class citizens and left aside from the historical Azerbaijan that had started after the tsarist conquest of the Caucasus.

Abolishment of Kartli-Kakhet Kingdom (1800) and merger of that territory to the Russian empire (1801) shortly after that had paved the way for the latter to invade the territories of Azerbaijan. The Georgian feudals took too seriously Nadir Shah's short term decree on assigning some Azerbaijani territories to his vassal Teimuraz the Second in order to revenge Garabagh Beylerbek Javad khan Ziyadoghlu. The Georgian governor believed that he could get new territories with Russian assistance, too. Consequently, "gratuitous" Azerbaijani lands had played a bitter role in the lives of Georgians. Right after the Russian occupation they had classified those territories calling them "Tatar distances". They included Borchaly, Gazakh, Shamshadil, Pembek and Shuragel districts.

Soon after Russian occupation Azerbaijanis had to live under miserable conditions. They were suppressed and violated. One of the forms of resistance was migration of Azerbaijanis to Iran or to Ottoman Empire. The remaining Azerbaijanis joined the people's liberation movement. One of them was riot of Shamsadil's in 1805. Later in 1810 Pembek, Shamshadil and Borchaly provinces also went on strikes. These rebellions were ruthlessly suppressed though.

Merger of Azeri lands to Tiflis governorate had made Azerbaijanis alien to new rulers, Russian. According to A.S. Nadejin, the Azerbaijanis populated the less favorable outskirts: "The most inconsolable places were inhabited by Tatars", the role of the Muslim and Turkic enclave in Caucasus was gradually decreasing, and Azerbaijanis even did not mention who they ethnically were. Another trick that Russian used to lessen the weight of Turkic ethnic element was division of the people of Azerbaijan into tribes.

In 1880 Tsar Power abolished Borchaly sultanate and created Borchaly province within Tiflis governorate. Garatepe (current Gardabani) and Garachop (Sagarejo) territories were taken out of Borchaly province. Borchaly lowlands, Lori and mountainous

territories of Trialetiya were included into Borchaly province. Population of Borchaly province was comprised of Azerbaijanis. Azeri villages covered the whole territory of Borchaly province. Administrative center of Borchaly province was the village of Beyuk Shulaver.

According to the article published in Brokqauz and Yefron encyclopedia at the end of 19th and beginning of 20th century, the Azerbaijanis made 8.5% of Tiflis's population. Thus, according to census of 1897 there were 107,383 Tatars (Azerbaijanis). This made 1.7% of Tiflis population and 9.7% of Tiflis governorate. Ilya Chavchavadze stated in his article called "Borchalos mazra" ("Borchaly province") published in "Iveriya" newspaper (1890) that 2/3 of people living in Borchaly province were Azerbaijanis. With intervention of Russia to the Muslim Caucasus region a single economic market of the country had collapsed. Newly arrived Christian population was exempted and provided with advantages, backed with Russian weapons.

Azeri population of Tiflis governorate sowed and cultivated winter and spring wheat, barley, millet, rye, tobacco, peas, potatoes, cotton, hemp, corn, flax, rice, sesame, beans, oats, buckwheat, sunflower and other crops. As A.M.Argutinski-Dolgorukov wrote, quote: "the whole Borchaly is rehabilitated thanks to their (Azerbaijanis') hardworking."

Azerbaijanis, as other nations of South-West Caucasus could export their wheat and barley after the launch of Transcaucasia railroad passing through the Tiflis-Garayazi-Ganja-Goran-Zardab-Hajigabul-Baku lines. The wine markets were provided with the goods of people living in Telavi, Signag and Tionet districts. Livestock was also in the focus. Azerbaijanis would climb high to the mountains with their numerous cattle after they seeded the fields. Some of the family members would stay in the villages to harvest to the crops. After collection of harvest they would also go to the mountains. In this way Borchaly people would take their cattle to the mountainous pastures, and come back to the lowlands when it became colder. Horse-breeding was another feature distinguishing Azerbaijanis from other nations. Herds of horses owned by Dashdemir agha Qasimov and Ali agha Sultanov comprised several thousands of beautiful horses of Gazakh-Borchaly sort.

There were not much industrial developments in Borchaly by the second part of the 19th century. In the beginning of the 20th century though, mainly handicraft industry was developed. They processed wool and made felt, cloth, poult, rugs, pile and flat-woven carpets and ropes out of it. Network of wool processing workshops had expanded. Villagers from Sarvan, Gyzylhajy, Soghanlyg, Narajalal and other villages manufactured a thin rope and weaved felt out of thin thread of goat and made wineskin of its leather. Borchaly's skilled craftsmen made fine jewelry of copper and silver. In the mines of the mountains of Borchaly province they collected copper, silver and tin; they even collected the smallest nuggets of gold in some of the rivers. The people of Borchaly were also engaged in fishing. Delicious dishes were cooked using small sigs (trouts). Fishermen would go hunting in the Lake of Goyja. The trout caught in this lake was salted and shipped to Tiflis and Ganja.

Increased import taxes (that used to be 2 rubles per pood and became 14 golden roubles effective 1877) for tobacco had promoted the development of local tobacco production. Azerbaijanis of Borchaly province seeded both Osman and local tobacco. Carpet-weaving had developed largely. Women of Borchaly weaved carpets and rugs as well as jijim, khurjun and other carpet products required for summer pastures in the mountains. These carpets were well known for the uniqueness and quality of the patterns. Carpets of Borchaly and Garayazi were famous far beyond the south-western Caucasus. Silkworm breeding was one of the most profitable areas. Mulberry orchards planted by Borchaly people for that purpose were well known outside the province. The mulberry trees were planted along the rivers of Khram, Debede in Alget and Bolnisi.

Azeri craftsmen - smith, mason, shoemakers, tailors, carpenters, joiners, tanners, bakers, metal craftsman, tin men, glass-cutters, barbers, sheepskin coat tailors and other craftsmen were very well known beyond their villages and towns. Villager of Shulaver and Jalaloghlu were more famous.

Scenes from the lives of Tiflis Azerbaijanis

Azerbaijanis were the most hardworking and active workers of scarce plants and factories of Tiflis governorate. At that time copper mining and copper-smelting were developed in these areas. Copper mines were mostly exploited in Borchaly province, there were 7 mines. The best wheat was cropped in Borchaly province. K. A. Vermishev compared Borchaly bread and bread grown on the flatlands of Lori and Tsalka as following, quote: "In Borchaly wheat seem to be perfectly well filled, rounded, fat, with a gentle peel and soft, with white and flavored flour. The people have a saying that "the bread made in Borchaly plain land can be served for the Tsar's table, bread made in Lori serves hungry shepherds, and Tsalka flat cake can smashes the enemy's head and poison his dogs..."

Alongside with wheat Borchaly people would take to market barley, potatoes, fruit, watermelon, melon, cabbage, grapes, tobacco, cheese, breakfast and melted butter, honey, as well as wood, wool, sheep skin and stone for construction of walls. In

addition, they supplied market in Tiflis with the fish, caviar, and fish glue, silk, silk fabrics, furs, carpets, saffron and other products, which were mainly shipped by Azerbaijanis. In Tiflis Azerbaijanis bought golden and silver coins, got pieces of tin, canvas, steel, iron, sugar and so on.

Abolishment of serfdom in 1864 was a very important event for the Georgian population. However, the Azerbaijani population treated this news cold-bloodedly. The reason was that serfdom was never spread among the Azerbaijanis. According to S. Anisimov's assessment, it also laid its traces on the social and psychological image of the population. He, in particular, wrote about Azerbaijanis, quote: "they have always been free people, did not experience feudal oppression, this is the reason why there are no signs of slavery in their national character. Almost everybody's faces are serious and strict. They are behaving independently, know their price, respect humanity in each other, this is where you can see honesty not tempted by anything..."

Despite the positive aspects of the region's economy as a whole, the Russian rule led to deterioration of financial and economic situation of Azerbaijanis. They reduced crops and pasture areas; community property was transferred into treasure fund. Taxes were increased; conflicts between the local and migrated craftsmen arose. Opportunities and privileges were distributed unfairly. New boundaries (with Turkey and Iran), hampered the traditional trade. These difficulties delayed socio-economic development processes among the Azerbaijanis artificially inhabited in Tiflis governorate.

In order to increase their cultural and historical role and boost their weight in the region Azerbaijanis strived to protect and develop their language, religion and traditions. From this standpoint it is important to note the organization of Azerbaijani language courses in Tiflis. It had been proposed to have recitation in Azeri language by teachers in the local communities to raise the cultural and scientific level of community. Azerbaijani intellectuals also suggested the idea of establishing a Charity Muslim Society.

Azerbaijanis had clear understanding that their historical habitat - Garayazi, Borchaly and other home places did not coincided with the boundaries of new provinces. However this was not the end of discrimination: in the beginning of 20th century Azerbaijanis with limited lands were oppressed, their lands were inhabited by outsiders.

In 1903 "Russian East" ("Russkiy Vostok") newspaper was launched under the editing of prominent public figure and future Duma member Mahammad agha Shahtakhtly. National rebirth was seen in the increased interest to the values specific to Azerbaijanis, and trends to teaching in the national language. An attempt by 3 graduates of Tiflis women gymnasium to set up school for Azerbaijani girls is amongst interesting facts peculiar to that period.

A group of Azerbaijani youth set up a drama troops and traveled in the towns of the Southern Caucasus where Muslims lived. Azerbaijanis launched a joint application campaign. In April 1905 a letter-application drafted by A. M. Topchubashov on behalf of "Muslim lawyers on the need of Muslim population" was submitted to the Cabinet of Ministers of Russian Empire. Later there were series of such applications sent from different provinces where Azerbaijanis lived.

In June 1905 Vicar of the Caucasus Vorontsov-Dashkov received the deputies of Yelizavetpol and Baku governorates, as well as deputies from Tiflis governorate, namely from Borchaly, Daghistan and Batumi provinces. A. M. Topchubashov presented sociopolitical and economic demands to the Vicar.

The Azerbaijani deputies informed the governor about Armenians bad deeds against Azerbaijanis, their evil attempt to suppress Azerbaijanis everywhere, humiliate them in the public, in front of the government, and in the press. Count Vorontsov listened to Azerbaijani deputies during an hour considering every paragraph of the appeal one by one. He had demonstrated his consent on all issues raised and promised to resolve the matters raising concern soon thereafter.

It goes without saying that no serious measures were taken against the issues discussed during the meeting. Tsarism was not interested in improving welfare of Azerbaijanis and other Muslim nations. A special report titled "humbly report for eight years..."

An Azerbaijani girl
(From album collection of Max Tilke, a Germany painter)

(1913)" drafted by the Vicar of Caucasus Count Vorontsov-Dashkov and sent to St. Petersburg 8 years afterwards raises special interest. According to opinion of the Russian bureaucrat shared in the report, quote: "...in the absence of Russian military forces Azerbaijanis could numerically absorb local Christian communities". The Vicar mentioned about the threat of Muslim's intelligence spreading the idea of national identity among the population. He suggested increasing the number of schools where language of instruction was Russian, limiting the activities of Azerbaijani teachers as well teaching in Azeri in Arab graphics. Another recommendation that he made was concerning mobilization of Azerbaijanis for military service.

Dissembler activities of the Tsar power led to decrease of Azerbaijani population in the region and increase in the number of the region, Armenian population, as well as Russian and other nations. Even nature of Armenian had reflections in Tiflis governorate as everywhere else in the South Caucasus. The migrated Armenian behaved as if they were local population. 1905 was more profound in this respect. As it was in many cities of the South Caucasus a series of Armenian-Azerbaijani clashes started. Armenians misused the patronage of the ruling circles of Russia, presenting Muslim population as "savage and fanatic" and trying to disgrace them and break the trust.

In 1908, when Tabriz rebellion stroke Azerbaijanis set up support committees in Tiflis as in Baku to help revolutionaries in Iran. The Tiflis committee was led by Nariman Narimanov.

The reactionary government that reinforced its police-gendarmerie authorities could not any longer prevent the spread of ideas among the Azerbaijani people. World War I in 1914-1918s led to tension in the Russian Empire. As a result, political, economic, national and cultural problems had extremely deteriorated.

Turkey's involvement in the war established the Caucasus Front. The war that Russia had with Turkey on the Caucasus front resulted in deterioration of status of Azerbaijanis living in Tiflis governorate, moreover it intensified hostility between Armenian and Azerbaijanis (Russian government was going to use Armenian factor in case if it lost Southern-Eastern Caucasus). Russian government fearing the sympathy that Azerbaijanis had demon-

strated to the Turks suppressed the former on religious and language basis.

In the beginning of the 20th century Azeri intelligence of Tiflis were striving to participate in all areas of public activities by demonstrating pro-activeness. As of data of 1916 there were 20 thousand Azerbaijanis living in Tiflis. Azerbaijanis of Tiflis took active part in charity activities. Collection of Donations to help Muslim refugees was very wide spread back those days.

Livening up of Azerbaijanis and progress of national awakening was accepted by Armenians with anxiety. They made fantastic plans on creating their own country at the account of lands of Azerbaijan and therefore regarded national awakening of our fellowmen as a threat and obstacle.

Armenian military squads set up back in 1914 started hostile military activities against Azerbaijanis living in the Western Azerbaijan. Hundreds of thousands of refugees seek for shelter with their country fellowmen in Akhalsykh. Russian

government did not oppose Armenians, neither did they prevent terror against peaceful Azerbaijani population. Participation of Armenian troops in the military actions alongside with Russian against Turks was always a matter of priority and great importance.

Insidious policy run by Tsarism in the Caucasus had stirred national confrontation in Borchaly as everywhere else in the province, giving raise to hundreds of oppositionist. I would like to speak about one of them.

Joyre oghlu Gara was defender of villagers and the worst enemy of Tsarism. People called him brigand of Borchaly Gachaq Nebi. Reactionists had a hostile reaction against attempt of young Nariman Narimanov to open a school in Gyzylyhalyly. Gara showed readiness to help him. When villages refuse to let their daughter to school Gara brought his sister Bally with him. He safeguarded Narimanov as apple of his eye.

During the World War I Joyre oghlu Gara was heading the struggle of the people. When Dron's bang of 800 armed people together with Armenians of Daghet-Khatynly village had attached Gyzylyhalyly and adjoining villages Joyre oghlu Gara came to rescue Azeri villagers with only 26 armed cavalry unit. The battle was in favor of Borchaly people. Another battle of Joyre oghlu Gara is known in history as "Battle for Bolus", now Bolnisi. Joyre oghlu Gara who devoted his life to the struggle in the name of its nation died in 1929 due to numerous wounds.

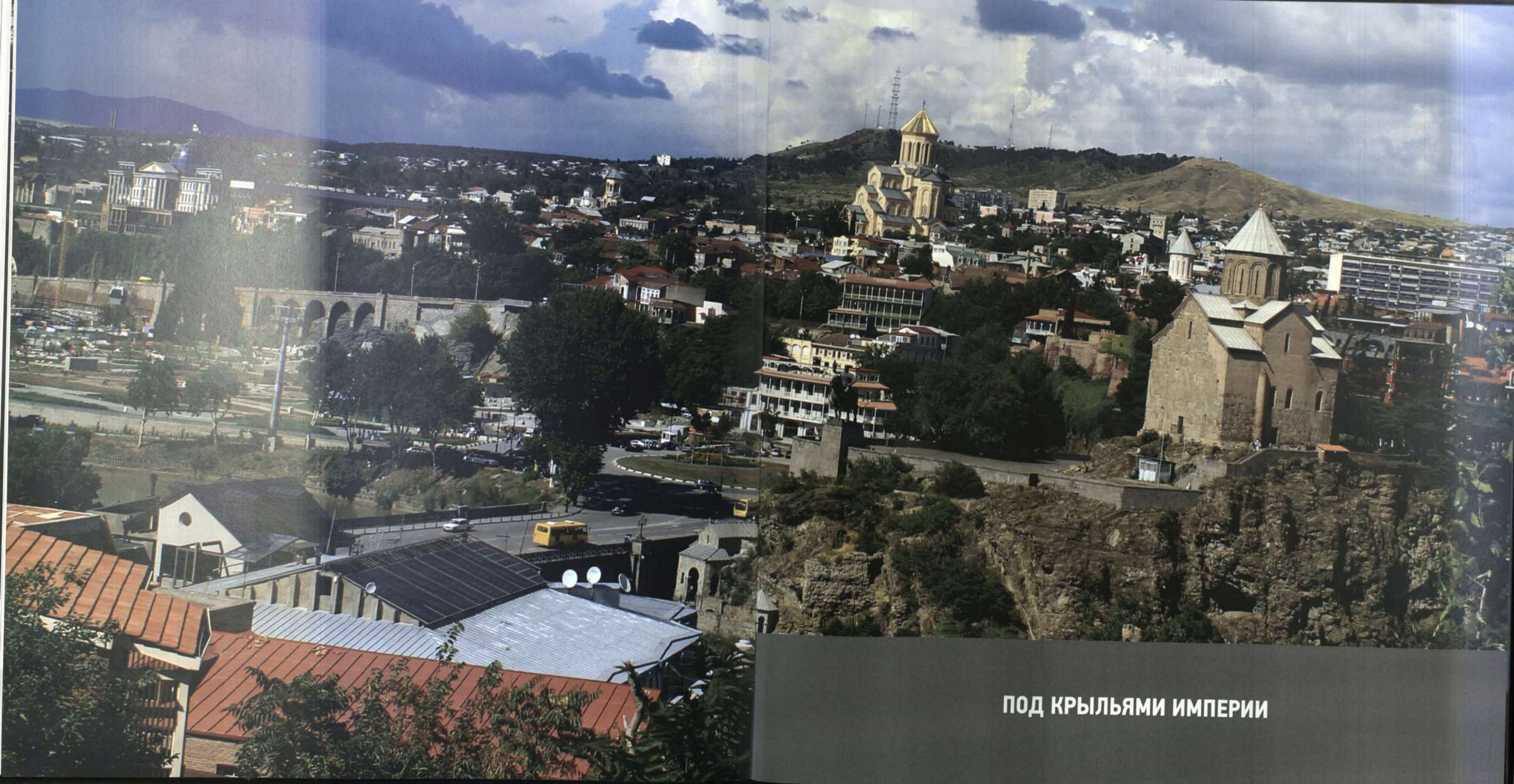
It is such a grief that heroes of Borchaly could not fully prevent the evil fate of this glorious land. By the decree of the Caucasus Bureau of the Russian Communist (Bolshevik) Party of 7 July 1921 the territory of Lory was merged with the territory of Armenia. Azerbaijanis were suppressed and repressed from these territories in autumn 1988 and early 1989 aftermath the bloody events of that time.

Tiflis city. End of 19th century

ПОД КРЫЛЬЯМИ ИМПЕРИИ

ПОД КРЫЛЬЯМИ ИМПЕРИИ

Истая многовековую историю Борчалы, трудно найти в истории нашего народа, вплоть до XIX века, более горький период. Именно тогда, с завоеванием Кавказа во времена царизма, и начался процесс оттеснения Азербайджана на обочину истории и постепенного превращения наших соотечественников, проживающих в Грузии, в граждан «второго сорта».

Ликвидация Картли-Кахетинского царства (1800) и последовавшее вскоре присоединение этих земель к Российской империи (1801) создало этой империи условия для вторжения на территорию Азербайджана. Грузинские феодалы чересчур серьезно восприняли указ Надир шаха его вассалу Теймуразу II об отдаче некоторых азербайджанских земель под его руку (сделано это было в пику правителю Карабахского беглярбекства Джавад хану Зиядоглу). Сам же грузинский правитель надеялся на помощь России в присоединении новых земель. После завоевания их Россией была создана территория под названием «Татарские дистанции» из пяти округов: Борчалы, Газах, Шамшадиль, Пембек и Шурагель.

После завоевания Россией данных земель судьба наших соотечественников там оказалась трагичной. Их притесняли повсюду, попирая их права. Одной из форм сопротивления азербайджанцев была их миграция в Иран и Османскую империю. Оставшиеся же на этих территориях азербайджанцы включались в народно-освободительную борьбу. Одним из ее проявлений стало восстание шамшадильцев в 1805 году. В 1810 году взбунтовались округа Пембек, Шамшадиль и Борчалы. Все эти восстания были безжалостно подавлены.

С вхождением азербайджанских земель в состав Тифлисской губернии их обитатели стали чужими для пришлых – русских господ. По оценке А.С. Надежина, азербайджанцы населяли наименее благоприятные для жизнедеятельности окраины: «Самые безутешные места заняли татары». Роль мусульманского, тюркского анклава на Кавказе постепенно снижалась, самоназвание «азербайджанцы» забывалось. Одной из уловок, применяемых русской администрацией в этих регионах для снижения веса и значимости тюркского этнического элемента, было разделение азербайджанского народа на те или иные племенные группировки.

В 1880 году был ликвидирован Борчалинский уезд и взамен создан Борчалинский уезд Тифлисской губернии. При этом были отделены Гаратепе (нынешний Гардабани) и Гарачоп (Сагареджо). В Борчалинский уезд входили Борчалинская низменность и возвышенности Лори и Триалети. Основное население уезда составляли азербайджанцы – азербайджанские села были разбросаны по всему уезду. Административным центром уезда было село Беюк Шулавер.

По свидетельству изданной в конце XIX века Энциклопедии Брокгауза и Ефрона, число азербайджанцев в Тифлисской губернии составляло 8,5%. Согласно переписи 1897 года, в этой губернии проживало 107383 татарина (азербайджанца). Это составляло 1,7% населения Тифлиса и 9,7 % населения губернии. Илья Чавчавадзе в своей статье «Борчалос мазра» («Борчалинский уезд»), опубликованной в газете «Иверия» в 1890 году, отмечает, что две трети населения этого уезда составляют азербайджанцы.

Своим вторжением в мусульманский мир Кавказа Россия разрушила цельную рыночную экономику этого края. Пришлому христианскому населению отдавалось предпочтение, и эти преференции находились под защитой русского оружия. Азербайджанцы Тифлисской губернии выращивали весенние и озимые посевы таких культур, как пшеница, рожь, просо, ячмень, табак, горох, картофель, конопля, кукуруза, лен, рис, кунжут, бобы, овес, гречиха и др. По свидетельству А.М. Аргутинского-Долгорукого, «вся Борчалинская низменность живет их (азербайджанцев) трудом».

С введением в эксплуатацию такой ветки Закавказской железной дороги, как Тифлис-Гараязы-Гёран-Зардаб-Аджиабул-Баку, азербайджанцы, как и другое население Южного Кавказа, получили возможность экспортировать рожь и пшеницу. Винные базары Тифлисской губернии снабжались трудами населения Телавийского, Сигнахского, Тионетского уездов. Немаловажное значение имело и животноводство. Традиционно азербайджанцы, завершив посевную, гнали бесчисленный скот на эйлаги. Часть членов семей оставалась в селах – собирать урожай, но после его уборки и они уходили в горы. Таким образом, летом борчалинцы отправлялись пасти скот на горные пастбища, а с наступлением холодов возвращались обратно. Отличительной чертой азербайджанцев от других народов было развитие у них коневодства. На конных заводах Дашдамира аги Гасимова, Алиаги Султанова содержались тысячи скакунов газах-борчалинской породы.

Промышленность в Борчалинском уезде до середины XIX века была развита недостаточно. В начале XX века у борчалинцев, в основном, была распространена кустарная промышленность. Они перерабатывали шерсть, изготавливая из нее войлок, ткань, килимы, ворсовые и безворсовые ковры, канаты. Сеть мастерских по переработке шерсти была весьма распространенной. В азербайджанских селах Сарван, Гызылхаджылы, Соганлыг, Нараджалал и др. жители изготавливали войлок и канаты из тонкой козьей шерсти, шили изделия из кожи. Искусные борчалинские мастера создавали красивые ювелирные изделия из меди и серебра. В Борчалинском уезде в горных шахтах добывали медь, серебро, олово, в некоторых реках мыли золотой песок. Борчалинцы занимались и рыболовством, готовили вкусные блюда из форели. На ловлю рыбы отправлялись и на озеро Гёйча. Здешнюю рыбу засаливали и отправляли на продажу в Тифлис и Гянджу.

Повышение пошлины на импорт табака (с одного рубля за пуд до 14 золотых рублей с 1887 года) благотворно сказалось на табакостроении в регионе. Азербайджанцы Борчалинского уезда разводили как завезенные из Османской империи, так и местные сорта табака. Здесь также было широко распространено ковроткачество. Борчалинские женщины ткали не только ковры, но и паласы, джиджимы, хурджуны, а также необходимые предметы для жизни на эйлагах. Эти изделия славились неповторимостью и высоким качеством. Борчалинские и Гараязынские ковры были известны далеко за пределами Юго-Западного Кавказа. Весьма прибыльной сферой было и шелководство. Шелковичные сады Борчалы, где разводили шелковичных червей, были знамениты даже за пределами этой области. Они в основном высаживались вдоль рек Храм и Дебеде, а также в Алгете и Болниси.

Ремесленники-азербайджанцы – кузнецы, каменщики, сапожники, портные, жестянщики, плотники, хлебопеки, слесари, стекольщики, цирюльники, кожевенники и пр. пользовались популярностью не только на родине, но и за ее пределами. Особенно знамениты были ремесленники сел Шулавер и Джалалоглу. Несмотря на то, что в Тифлисской губернии промышленных предприятий было не так много, азербайджанцы были в числе самых трудолюбивых рабочих на заводах. В то время в этом краю активно развивалась горно-шахтная и меднодобывающая промышленность. Медных шахт в Борчалинском уезде было особенно много – целых семь.

В Борчалинском уезде выращивали лучшую твердую пшеницу. К.А. Вермишев так сравнил борчалинский хлеб с хлебом, выращенным на Лорийской и Цалкинской равнинах: «В Борчале пшеницы представляются прекрасно налившимися, округленными, жирными, с нежной шелухой и с мягкой, белой и ароматной мукой. В народе установилась поговорка, что «хлеб Борчалинской низменности годится и для царского стола, лорийский служит для голодающих пастухов, а цалкинской лепешкой можно размозжить голову врагу своему и отравлять собак».

Помимо пшеницы, борчалинцы поставляли на рынок рожь, картофель, фрукты, арбузы, дыни, капусту, виноград, табак, сыр, сбитое и топленое масло, мед, а также дрова, шерсть, овечьи шкуры, строительный камень. Кроме того, в основном

именно азербайджанцы поставляли на рынки Тифлиса рыбу, икру, рыбий клей, шелк, шелковые ткани, меха, ковры, шафран и другие продукты. Сами же азербайджанцы в Тифлисе покупали золотые и серебряные монеты, ткани, олово, хлопчатобумажные материи, сталь, железо, сахар и прочее.

В 1864 году в Тифлисской губернии было ликвидировано крепостное право. Грузинское население восприняло это как важное событие. Азербайджанское же население отнеслось к этому довольно безразлично – как известно, в среде азербайджанцев крепостное право никогда особо и не было распространено. По оценке С. Анисимова, это накладывало свой отпечаток и на социально-психологический образ населения. Он, в частности, писал об азербайджанцах: «Они всегда были свободными людьми, не знали крепостного гнета, отчего в их характере совсем нет ничего рабского. Лица почти у всех серьезные и строгие. Держатся они самостоятельно, знают себе цену, уважают друг в друге человека; только между ними можно встретить такую честность, что ее ничем не искусишь...»

Несмотря на позитивные экономические возможности региона, в целом российское правление ухудшило положение азербайджанцев с финансово-экономической точки зрения. Сократилось количество пашен и выпасов, общинные земли забирались в казну. Подати росли, возникали трения между местными и пришлыми ремесленниками. Возможности и льготы распределялись в высшей степени несправедливо. Новые границы с Турцией и Ираном стали препятствием для традиционных маршрутов торговли. Эти трудности тормозили процесс естественного социально-экономического развития среди азербайджанцев, в свое время искусственно приписанных к Тифлисской губернии.

Азербайджанцы всеми силами старались хранить и развивать свой язык, религию, традиции, чтобы повысить свое значение, увеличить свою историко-культурную роль в регионе. С этой точки зрения важно отметить основание в Тифлисе курсов азербайджанского языка. Педагоги предложили проводить чтения на азербайджанском языке для повышения уровня культуры и образования местного общества. Азербайджанской интеллигенцией была также выдвинута идея создания мусульманского благотворительного общества.

Наши соотечественники видели, что исторические области их обитания – Гараязы, Борчалы и т.д. – не совпадают по границам с новым делением на уезды. К началу XX века эта ситуация стала своего рода клещами, в которые их захватили: с одной стороны власти теснили их на их и без того «съежившихся» землях, а с другой – размещали здесь иные народности.

В 1903 году в Тифлисе начала выходить газета «Şərqi-rus» («Русский Восток»), редактором которой стал выдающийся общественный деятель, будущий депутат Госдумы Мухаммед ага Шахтахтинский. Национальный подъем все более выражал себя в повышении интереса к присущим азербайджанцам культурным ценностям, в просветительской деятельности в области родного языка. Один из любопытных фактов той эпохи – попытка трех выпускниц Тифлисской женской гимназии открыть школу для азербайджанских девочек.

Группа азербайджанской молодежи выступила с инициативой создать постоянную драматическую труппу для проведения театральных выступлений в тех городах Южного Кавказа, где имелось азербайджанское население. Азербайджанцы начали коллективную кампанию написания заявлений. В апреле 1905 года в Кабинет министров Российской империи поступило письмо-заявление «Депутаты мусульманского населения Закавказья о нуждах этого населения», составленное А.М.Топчубашевым. Вскоре такие заявления стали поступать из разных регионов, где жили азербайджанцы.

10 июня 1905 года наместник на Кавказе Воронцов-Дашков принял депутатов от азербайджанского населения Елизаветпольской и Бакинской губерний, а также от Борчалинского уезда Тифлисской губернии, Дагестанской и Батумской

областей. А. М. Топчубашев представил наместнику их общие требования, носящие общественно-политический и экономический характер. Азербайджанские депутаты доложили наместнику о том, что армяне всячески притесняют азербайджанцев, пытаются принизить их в глазах правительства, общества, прессы. В течение часа граф Воронцов-Дашков обсуждал с группой депутатов каждый пункт их обращения, а затем выразил удовлетворение по всем вопросам и пообещал принять необходимые меры.

Разумеется, в дальнейшем никаких особых мер в вопросах, обсуждаемых на этой аудиенции, так и не было предпринято. Царизм не был заинтересован в улучшении положения азербайджанцев (равно как и других мусульманских народов). Очень любопытен посланный графом Воронцовым-Дашковым в Петербург спустя восемь лет после той встречи «Всепопданнейший отчет за восемь лет...» (1913). Согласно оценке, данной этим русским бюрократором, азербайджанцы могли численно «поглотить местные христианские народности, при отсутствии русских воинских сил». Наместник считает опасными идеи национального самосознания, рождающиеся в культурных слоях мусульманского общества.

Следствием лицемерной деятельности царского правительства в регионе стало сокращение азербайджанского населения и повышение доли армян, русских и т.д. Армяне же вели себя в Тифлисской губернии так же нагло, как и на всем Южном Кавказе – будучи пришлыми, считали себя коренным населением. Особенно примечательным с этой точки зрения стал 1905 год, когда по ряду городов Южного Кавказа прокатились стычки между армянами и азербайджанцами. Злоупотребляя покровительством правящих кругов России, армяне стремились подорвать имидж мусульманского населения в их глазах, представляя мусульман «дикими», «фанатиками».

В 1908 году, когда в Тебризе произошло восстание, в Тифлисе, так же, как и в Баку, азербайджанцы стали организовывать комитеты помощи иранским революционерам. Тифлисская комитет возглавил Н. Нариманов. Реакционные власти уже более не могли, используя свои полицейско-жандармские структуры, мешать распространению национальных идей среди азербайджанцев. В 1914–1918 гг в результате Первой мировой войны положение в Российской империи ухудшилось. Резко обострились политические, экономические, национально-культурные проблемы.

Со вступлением в войну Турции был создан Кавказский фронт. Война с Турцией на Кавказском фронте еще более ухудшила положение азербайджанцев, проживающих в Тифлисской губернии, стала причиной эскалации враждебности армян (в случае угрозы утраты Россией земель на Западном и Восточном Кавказе планировалось разыграть армянскую карту). Опасаясь сочувствия туркам со стороны азербайджанцев, русские власти преследовали их по религиозному и национальному признаку.

В начале XX века азербайджанская интеллигенция в Тифлисе активно участвовала во всех сферах общественной жизни. По данным 1916 года, в Тифлисе проживало 20 тыс. азербайджанцев. Тифлисская азербайджанская интеллигенция охотно занималась благотворительностью – в частности, среди них были широко распространены сборы пожертвований в пользу беженцев-мусульман. Растущая активность и национальное самосознание азербайджанцев беспокоили армян. Те строили фантастические планы по созданию собственного государства на азербайджанских землях, а возрождение национального духа азербайджанцев воспринимали как помеху для этих планов. Созданные еще в 1914 году военные дружины армян начали на Западном Кавказе выступления против азербайджанцев – на националистической почве. Сотни тысяч беженцев из Ахалциха искали убежища у своих соотечественников. А российские власти не препятствовали армянам ни в чем и не пресекали их террор против мирного населения. Армяне же выдвинули на передний план факт своей борьбы с османами.

Увы, борьба героических сынов Борчалы не смогла облегчить горькой судьбы этого славного края. 7 июля 1921 года согласно решению Кавказского бюро РКП (б) Лори была окончательно включена в состав Армении. Азербайджанцы были изгнаны отсюда в результате учиненных армянами кровавых событий, имевших место осенью 1918 – в начале 1919 годов.

*“Biz ermənilər qərribə millətik. Əvvəlcə özümüzü nəyə isə inandırmağa çalışırıq.
Özümüzü inandırandan sonra başqalarını inandırmağa başlayırıq.
Başqaları isə nədənsə biza inanmayanda çox inciyirik”.*

(Ovanes Kaçaznuni, 1918-ci ildə qurulan Ermənistan Respublikasının birinci baş naziri)

QƏRİBƏ MÜHARİBƏ

QƏRİBƏ MÜHARİBƏ

Borçalıdan söz düşərkən həmvətənlərimizin əksər hissəsi Dağ Borçalı, Aran Borçalı terminləri üzərində baş sındırmalı olurlar. Dağ Borçalı – Loru və Pəmbək, Şəmşədil, Tovuş məntəqələri və Şirak düzünün bir hissəsi indiki Ermənistan ərazisindədir. Bəs tarixi yurd yerlərimizin bu qiymətli hissəsi hansı möcüzə nəticəsində indi bizimlə düşmənçilik edən dövlətə birləşdirilmişdir? Yoxsa Nadir şah Borçalını eyni zamanda həm Xaxeti hakimi II Teymuraza, həm də ermənilərə vəsiyyət etmişdir? Bu “fenomeni” izah etməkdən ötrü ötən əsrin 18-ci ilinə, çar Rusiyasının dağıldığı dövrə qayıtmalı olacağıq. Borçalı uğrunda gürcü-erməni savaşı 1918-ci ilin dekabrında başlamış, müharibə, demək olar ki, bütünlüklə indiki Marneuli (Sarvan) və Səniyin məntəqələri arasında baş vermişdir.

Rusiya imperiyası dağılarkən Qafqazda üç müstəqil dövlət yaranmış, bu dövlətlər yarandığı andan etibarən bir-birinə qarşı ərazi iddiaları qaldırmışdılar. Özü də hər üç dövlətin mübahisə mənbəyi əsasən Borçalıdan ibarət olmuşdur. 1918-ci ilin 26 may tarixində Gürcüstan hökumətinin sədri Ramişvili bəyan etdi ki, dövlətin sərhəddi Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının inzibati hüdudlarına əsasən müəyyən olunur. Bu bəyanata əsaslanan Gürcüstan hökuməti artıq 1918-ci ilin iyununda Borçalı mahalında öz qoşunlarını yerləşdirdi. Dövlət məmurları yerlərdə hakimiyyət orqanlarını yaratmağa başladılar. Bu zaman özbaşınalığa yol verilir, əhalinin ərzaq ehtiyatları müsadirə olunur, sakinlər sıxışdırılaraq daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə sövq edilirdi. Borçalı əhalisi yardım üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək burada milli hakimiyyət orqanlarını yaratmağı xahiş edirdi. Azərbaycan hökuməti bu müraciətlərə biganə qalmayaraq Yelizavetpol quberniyasına qovuşan və əhalinin böyük əksəriyyəti azərbaycan türklərindən ibarət olan Borçalı mahalında qoşunlarını yerləşdirdiyinə görə 1918-ci ilin 14 iyun tarixində Gürcüstan hökumətinə etiraz notası göndərdi və məsələni danışıqlar yolu ilə müzakirə etməyi təklif etdi. İyul ayında isə Gürcüstan hökuməti cavab notası göndərdi və Qarayazı (indiki Saqareco) ərazisindən Azərbaycan hərbi hissələrinin 24 saat ərzində çıxarılmasını tələb etdi. Azərbaycan tərəfi cavabında bildirdi ki, iki dövlət arasında sərhədlər hələ müəyyən olunmadığına görə qarşıdurmadan çəkinmək və mübahisəli məsələləri danışıqlar yolu ilə həll etmək daha məqsədəuyğundur. Çıxış yolu olaraq Azərbaycan beynəlxalq komissiyanın yaradılmasını təklif etdi. Türkiyə və Almaniyanın təzyiqi altında avqust ayında Gürcüstan arbitraj komissiyasının yaradılmasına razılıq verdi. Daha sonra isə tərəflər mübahisəli məsələləri qarşidan gələn İstanbul konfransının müzakirəsinə vermək haqqında razılığa gəldilər. Konfrans ərəfəsində tərəflərdən hər biri yerli və Türkiyə mətbuatında mübahisəli ərazi barədə çoxsaylı məqalələr dərc etdirdilər. Azərbaycan nümayəndə heyətinin əsas arqumentləri Borçalı mahalında və Sıqnax qəzasının bir hissəsində azərbaycanlı əhalinin böyük əksəriyyət təşkil

Gürcüstan və Ermənistan arasında 1918-ci ilin iyun-sentyabr aylarında olan vəziyyət

Noy Ramişvili – Gürcüstanın baş naziri

General Mazniaşvili – cəbhə komandanı

Aleksandr Xatisyan – Ermənistanın baş naziri

Dro Konoyan – erməni qüvvələrinin komandanı

etməsi, habelə bu ərazilərdə yaşayan əhalinin onların yaşadığı məntəqələri Azərbaycan dövlətinin tərkibinə qatmaq haqqında təkidli müraciətləri idi. Gürcüstan nümayəndə heyəti isə bildirdi ki, bu ərazilər paytaxt Tiflisin lap “astanasındadır”, ona görə də bu yerlər mütləq Gürcüstan ərazisinə daxil olmalıdır. İstanbul konfransı Qafqaz ölkələrinin ərazi problemlərini həll edə bilmədi və 8,7 min kvadrat km-lik ərazi (Borçalı, Qarayazı və Sıqnax regionları) mübahisəli olaraq qaldı. Tərəflər bu mübahisəni daha sonra Paris sülh konfransının müzakirəsinə çıxarmışlar. Lakin Paris konfransı da bu məsələni uzun-uzadı müzakirə etmədi və hər üç dövləti de-fakto tanımaqla kifayətləndi. Ərazi problemlərini isə beynəlxalq vəziyyət aydınlaşana kimi təxirə salmağı məsləhət gördü.

Yaranmış “pat” vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq borçalılar müstəqil “Qarapapaq” respublikasını yaratmaq qərarına gəldilər. Lakin Qafqazdakı olduqca dolaşmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməkcün “Borçalı-Qarapapaq Respublikası” Araz-Türk Respublikası və Qars Respublikası ilə birləşməyi qərara aldı. Yeni dövlət özündə Naxçıvan və Sürməli qəzalarını, Araz çayı hövzəsindəki əraziləri, habelə Qars vilayətini və Axalsix-Axalkələk bölgələrini ehtiva edirdi. “Cənubi-Qərbi Qafqaz Türk Respublikasının” ərazisi 40 min kv.km-ə bərabər idi və paytaxt Qars şəhəri elan olunmuşdu. 1 mln. 764 min nəfər əhalisi olan bu dövlət böyük dövlətlər işə qarışana kimi cəmi bir neçə ay mövcud olmuşdur.

Ərazi mübahisələri heç vaxt Azərbaycanla Gürcüstan arasında silahlı münaqişəyə çevrilməmişdir. Lakin bu azmış kimi, gözlənilmədən mübahisəyə üçüncü tərəf – Ermənistan da qoşulmuşdur. Tezliklə münaqişə böyüyərək müharibəyə çevrilmişdir. Gəlin biz də bu dolaşmış məqamlara nəzər salaq. 1918-ci ilin yayında Gürcüstan ərazisi qarşılıqlı razılığa əsasən Almaniya qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi. Belə bir vəziyyət yaranmışdı ki, guya Gürcüstan Almaniyanın, Ermənistan isə Böyük Britaniyanın müttəfiqidir.

Həmin ilin payızında vəziyyət dəyişməyə başladı. Oktyabrın 14-də müttəfiqlər geniş hücumla başlayarkən aydın oldu ki, Almaniya və Türkiyə müharibəni uduzmaq ərəfəsindədirlər. Tamamilə aydın idi ki, Böyük Britaniya qoşunları tezliklə Zaqafqaziyyə qayıdacaqlar. İlk erməni-gürcü toqquşmaları da elə bu vaxtdan etibarən başlamışdır. Oktyabrın 18-də erməni silahlı dəstələri sərhəddi keçərək Köbər stansiyasını ələ keçirdi. Almanların azsaylı dəstəsi ciddi müqavimət göstərə bilmədi və onlara yardım üçün Gürcüstan hökuməti 250 nəfərlik qüvvə göndərdi. Ermənilər Köbərdən sıxışdırılıb çıxarıldılar. Oktyabrın 23-də ermənilər Karınc kəndindəki alman postuna hücum etdilər. Aydın oldu ki, Ermənistan Almaniya ilə “balaca müharibə” etmək və Böyük Britaniyaya yarımaq fikrindədir. Oktyabrın 23-dən 27-nə kimi kənd uğrunda mübarizə davam etdi, ermənilər duruş gətirə bilməyib geri çəkildilər. Bəzi gürcü tarixçilərinin fikrincə Böyük Britaniya və Ermənistan arasında anlaşma varmış. Lakin bu ehtimalı təsdiq edən bir sənəd aşkar olunmamışdır. Çox maraqlıdır ki, Borçalı müharibəsinin başlanğıcı Anton Denikinın könüllü ordusunun Soçiyə hücumu ilə üst-üstə düşmüş, yalnız ingilislərin işə qarışması denikinçilərin qarşısını almışdır.

Ermənistan artıq Borçalının bir hissəsini – Cəlaloğlu, Qarakilsə və Gümrü şəhərlərini, habelə yaxınlıqdakı yaşayış məntəqələrini işğal etmişdi. Oktyabrın 27-də səhər Tiflisdəki erməni milli şurasının üzvlərindən ibarət nümayəndə heyəti Sənain stansiyasına gəldi. Onlar baş vermiş münaqişəni anlaşılmazlıq kimi qiymətləndirdilər, hərbi toqquşmalar müvəqqəti ara verdi.

Tezliklə Almaniya və Türkiyə sülh müqaviləsini imzaladılar, Azərbaycan və Gürcüstanın vəziyyəti mürəkkəbləşdi. Cənubi Qafqaz Böyük Britaniyanın təsir dairəsinə keçdi. Dövlətlərimiz üçün bu o qədər də xoş yenilik deyildi – belə çıxırdı ki, biz Böyük Britaniyaya düşmən olan dövlətlərin müttəfiqləriyik. Həm də İngiltərə Rusiyanın ərazi bütövlüyünə tərəfdar idi. Yalnız Ermənistan xoş günlərə ümid etməyə başlamışdı – belə hesab edilirdi ki, Şərqi Anadoluya sahib olacaq və bölgədə Antantanın səlahiyyətli nümayəndəsinə çevriləcəkdir. ABŞ hökuməti Şərqi Anadoluda Amerika mandati altında Ermənistan dövlətini yaratmağı planlaşdırırdı və bu planlar Ermənistan hökumətinə məlum idi. Ermənistanın Borçalı müharibəsinə başlamasının başlıca səbəbini də elə bu eyforiyada axtarmaq lazımdır. İrəvanda Gürcüstanın nümayəndələri sülh danışıqları apararkən, Ermənistan bütün sərhəd boyunca yeni hərbi əməliyyatlara

hazırlaşdı. Gürcüstan tərəfi isə müqavimət üçün heç bir hazırlıq görmüdü. Gürcü hərbi xadimi G. Kvinitadze yazırdı: "Ermənilər bunu bilir və mübahisəli əraziləri qəfildən tutmağa ümid edirdilər. Onlar bilirdilər ki, Antantanın nümayəndələri müharibəni əvvəl-axır dayandıracaqlar."

Gürcüstan rəhbərliyi qəribə bir başısoyuluq nümayiş etdirməyə başladı. Müharibə iştirakçısı G. Mazniaşvilinin ifadəsinə görə hökumət belə hesab edirdi ki, Ermənistan hücum etməyə cürət etməyəcəkdir. Demək olar ki, hər gün İrəvana diplomatik nota göndərir və boş-boşuna cavab gözləyirdilər. Gürcüstanın hər yerində, o cümlədən, Tiflisin özündə ermənilər Gürcüstanın əleyhinə müharibə üçün pul yığırdılar. Bu barədə hökumətin başçısı Noy Jordaniyaya məlumat verildikən, cavab vermişdi: "Əsl demokratiya - bax ələ budur...". Gürcüstan rəhbərliyinin "təmkinliliyi" son nəticədə Borçalıda yaşayan azərbaycanlılara bəla oldu.

Gürcüstan tarixçilərinin şübhələri Azərbaycanın tarixçi alimlərini də düşündürür. "Nuh peyğəmbərlər" (Noy Ramişvili və Noy Jordaniya) odla oynayı, bu siyasətlə gürcü xalqının özünü təhlükə qarşısında qoyurdular.

Ermənilər isə öz işlərində idilər. Gürcü müəllifi P. Geleişvilinin yazdığına görə müharibəyə hazırlıqda erməni ruhaniləri xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Gürcüstandakı erməni kəndlərində tək-cə pul toplamaqla kifayətlənməyib, adamları xəncəri öpərək and içməyə məcbur edirdilər.

Dekabrın 5-nə keçən gecə erməni nizami hərbi hissələri Gürcüstanın sərhəddini keçərək yerli silahlı erməni dəstələri ilə birləşdilər. Dronun planına əsasən, birləşmiş qüvvələr Aleksandrovka, Voronovka, Köbər, Uzunlar, Yekaterinenfeld (indiki Bolnisi), Heydərbəy, Mqart, Karınc, Sater, Başkeçid, Daget-Xaçın, Şulaver, Bolnis-Xaçen və digər məntəqələri tutmalı idi. Bundan sonra Tiflisə yol açılacaq, Tiflis ermənilərinin gözləri yolda qalmaqta idi. Dronun fikrincə yol boyu gürcü hərbi hissələrinin müqavimətini qırmaq çətin olmayacaqdı. Borçalıdakı erməni kəndlərinin sakinləri onlara Ermənistandan gələn polkovnik Ter-Nikoqosovun rəhbərlik etdiyini açıq-aşkar deyirdilər.

Dekabrın 7-də, gecə saat 4-də Borçalıya soxulmuş erməni silahlı dəstələri qəfildən davaya başladılar. Gürcü tarixçisi Quram Marxulia "1918-1920-ci illərdə erməni-gürcü münasibətləri" kitabında yazır ki, Borçalıdan gələn xəbərlərə baxmayaraq hökumət ölkənin cənubundakı toqquşmalarda Ermənistan silahlı qüvvələrinin iştirak etdiyinə "inanmırdı". Hətta arxiv materiallarından görünür ki, 17 nəfər yuxuda olan gürcü sərhəddəsinin başlarının kəsilməsi barədə operativ məlumatın da üstündən xətt çəkib qaralaymış.

Dekabrın 12-də Ermənistan hökuməti Borçalıya təslim etmək haqqında Gürcüstana ultimatum verdi. Həmin gün Dro Qarakilsədə olan Gürcüstan rəsmi nümayəndəsi S. Mdivaniyə bildirdi ki, Xram çayına qədər Borçalı qəzasının bütün ərazisinin tutulması barədə onda Ermənistan hökumətinin əmri vardır. Bu əmrə əsasən dekabrın 13-də axşam erməni qoşunu hücumla keçəcəkdir. Həmin mühüm xəbəri öz hökumətinə çatdırmaq üçün Mdivaninin kifayət qədər vaxtı vardı. Bəs Gürcüstan hökuməti nə tədbirlər görürdü? Dekabrın 13-də guya bundan xəbərsiz olan xarici işlər naziri Y. P. Gegeçkori İrəvana teleqram göndərərək, bölgədə şuluqluq salan və dost münasibətlərə xələl gətirən məsuliyyətsiz hərbiçilərə təsir göstərməyi xahiş etdi. Dekabrın 12-də Tiflisdə bayram şənliyi keçirilmiş, bayram münasibətilə rəsmi-keçiddə iştirak etməkdən ötrü Süvari Qvardiya hissələri cəbhə xəttindən – Yekaterinenfelddən (Bolnisdən) paytaxta çağırılmışdı... Bu, Ramişvili və Jordaniyanın Ermənistan hökumətinin başçısı, Tiflisin köhnə meri Xatisyana əsl "bayram" hədiyyəsi idi. Həm gürcü əsgərlərinə, həm də borçalılara bu hədiyyə bəla başa gəldi!

Dekabrın 13-də Gegeçkori eyni məzmunlu daha bir teleqram göndərməli oldu. Dekabrın 14-nə keçən gecə Dro, Mdivaniyə dediyi kimi, yenidən hücumla başladı. Son məqsəd Xram çayı bəyan edilsə də, əsil hədəfin Tiflis olduğu məlum oldu. Daşnaklar bu şəhəri "böyük Ermənistanın" paytaxtı elan etməyi çoxdan arzulayırdılar. Hətta bundan sonra da həmin gün Y. Gegeçkori Gürcüstan parlamentində çıxış edərək demişdi: "...Sənayin hadisələri ilə Ermənistan hökuməti arasında əlaqə olduğunu söyləməyə mənim əsasım yoxdur. Biz tamamilə əminik ki, bu, məsuliyyətsiz qrupların işidir və onlar Ermənistan hökumətinə bağlı deyillər." Hörmətli oxuculardan bu "siçan-pişik" oyununu axıracan izləməyi xahiş edirəm.

Dekabrın 16-da Gürcüstan hökuməti, axır ki, Ermənistanın rəsmi ultimatumunu aldı. Yalnız bundan sonra hökumət təşvişə düşdü. Noy Jordaniya öz xatirələrində yazır: "Ermənilərin qəfil hücumla keçməsi haqqında Şulaverdən məlumat gələn kimi, məsələni anladım. Onların qəfil hücumlarının məqsədi Tiflisin həndəverini ələ keçirmək idi. Şəhərin erməni əhalisi üsyana hazır idi. Ondan sonra erməni qoşunları şəhəri çətinlik çəkmədən ələ keçirəcəkdilər... ona görə də Cuqeli və Maysuradzeye Bolnis-Xaçen yolunu kəsməyi tapşırıdım. Bu yol birbaşa Tiflisə gətirirdi."

Dekabrın 17-də Ermənistan Gürcüstana rəsmi olaraq müharibə elan etdi. Müharibə Borçalı qəzasının ərazisində getdiyindən yerli azərbaycanlı əhali böyük itkilərə məruz qaldı. Hələ dekabrın 12-də Uzunlar, Koqos və Sənayin məntəqələri yaxınlığında gedən şiddətli döyüşlər zamanı gürcü hərbi hissələri darmadağın edilmiş, sağ qalanların əksəriyyəti əsir götürülmüşdü.

Gürcüstanın müdafiə naziri G. Giorqadze Dramat Kanayanın aşağıdakı məzmununda ultimatumunu aldı: "Gürcüstan qoşunları tərəfindən Borçalı qəzasının bir hissəsinin və ermənilərin böyük əksəriyyət təşkil etdikləri Axalkələk qəzasının bütünlüklə tutulması, gürcü administrasiyasının bu rayonlardakı məsuliyyətsizliyi və özbaşınalığı, hərbi hissələrin yolverilməz hərəkətləri əhalinin haqlı hiddətini doğurmuşdur. Hazırda Gürcüstan Respublikasının hərbi hissələri bizim qüvvəmizlə Xram çayının digər sahilinə atılmış və Borçalı qəzasının ermənilər yaşayan ərazisi azad edilmişdir. Əgər qan tökülməsini istəmirsinizsə, Axalkələk qəzası ərazisindən də Gürcüstan hərbi hissələrinin çıxarılmasını təklif edirəm. Əks təqdirdə Xram çayından şimala doğru hərbi əməliyyatları davam etdirməyə məcbur olacağam."

Gürcüstan hökuməti ölkə əhalisinə müraciət edərək cənub rayonlarda yaranmış vəziyyəti bildirməyə məcbur oldu. Hökumətin əhaliyə müraciəti Gürcüstan xalqının ermənilərə qarşı dərin qəzəbini doğurdu. Gürcülərin səbirliliyinə adət etmiş erməni xadimlərində bu hiddətin səviyyəsi təəccüb yaratmışdı. Erməni tarixçisi Leo bunu belə təsvir edir: "Bütün Gürcüstanı bürüyən hiddət dalğasını təsvir etmək mümkün deyildir. Azərbaycanlılar kimi indi gürcülər də öz nəğmələrində bizim düşmən olduğumuzu bəyan edirlər."

Hələdici məqama yetişsə də, müharibənin qəribəlikləri hələ davam edirdi – ümumi səfərbərlik dekabrın 16-da, 17-də deyil, 18-də elan edildi... Gürcüstan hərbi hissələri isə geri çəkilməkdə davam edirdilər. Dekabrın 15-də gürcü hərbi hissələri Sadaxlı stansiyasına doğru geri çəkildi. Geri çəkilən hissələri arxadan qoruyan zirehli qatari ermənilər qəzaya uğratmışdılar. Zirehli qatarın heyəti döyüşə-döyüşə Ağtala stansiyasına çəkildi, onları mühasirədən üç gün sonra köməyə yetişən digər zirehli qatar qurtardı və Sadaxlıya çatdırdı. Sadaxlıda general Sulukidzenin sərəncamında cəmi 200 nəfər döyüş qabiliyyətli əsgər və çoxsaylı yaralı qalmışdı. Sadaxlıya hücum dəf edilsə də, düşmən məntəqənin qərb hissəsindən adlayaraq dekabrın 19-da Şulaverə girdi. Oradan Şulaver stansiyasına hücum edərək Tiflislə Sadaxlının arasını kəsdi. Sulukidze olan-qalan qüvvələri toplayaraq zirehli qatarın köməyi ilə mühasirəni yarmağa və Xram çayının digər sahilinə keçməyə nail oldu. Beləliklə Ermənistan ordusu sərhəd hesab etdiyi Xram çayına həm Şulaver, həm də Yekaterinenfeld (Bolnisi) rayonunda yetişdi. Bu ordu istənilən vaxt Tiflisə doğru hücumla başlaya bilərdi. Həmin istiqamətdə onların qarşısını alacaq real bir qüvvə yox idi.

Cəbhədə ağır vəziyyət yaranmışdı. Düşmən cəmi iki həftə ərzində min nəfər gürcü əsgərini və yüzə qədər zabiti əsir almış, üç zirehli qatarı, 16 topu, 35 pulemyotu, onlarla parovozu və yüzlərlə vaqonu qənimət olaraq ələ keçirmişdi. İndi ən başlıca vəzifə erməni hücumunun qarşısını almaq idi. Bu məqsədlə general Sumbataşvilinin rəhbərlik etdiyi dəstəyə zirehli qatarın köməyi ilə Xram çayına yetişmək əmr edildi. Dəstə dekabrın 19-da səhər tezdən Xram çayına çataraq döyüşə girdi. Erməni komandanlığı belə hesab etdi ki, onların qarşısında Gürcüstan ordusunun əsas hissələri dayanıb. Ona görə də düşmən ağır itki verməkdən ehtiyat edərək, Kiçik Şulaverə doğru geri çəkilməyə başladı. Sumbataşvili bu səhvdən məharətlə istifadə etdi və dəmiryolu boyunca düşmən mövqelərinə zərbələr endirməkdə davam etdi.

Nəticədə ermənilər nəinki dəmiryolundan, habelə Şulaver dağlarından da çəkildilər. Bu müvəffəqiyyətdən ruhlanan Sumbataşvili qüvvəsinin bir hissəsini Aşağı Saral stansiyasına yönəltməyi qərara aldı. Artıq səhər saat 8-ə kimi Kiçik Şulaverdən Aşağı Sarala qədər uzanan bütün yüksəkliklər gürcü dəstələrinin əlinə keçmişdi. Bu yüksəkliklərin köməyi ilə gürcülər düşməni Kiçik Şulaverdən də qovub çıxardılar. Beləliklə, general Sumbataşvili Gürcüstan ordusunun tam səfərbərliyi üçün qiymətli vaxtı udmuş oldu. Səfərbərlik aparılsa da, əsas qüvvələri təchiz edərək cəbhəyə yollamaqdan ötrü də vaxt tələb olunurdu.

Hökumət orduda kadr dəyişiklikləri apardı. Borçalı cəbhəsinə Abxaziyada Denikin ordusuna qarşı döyüşmüş istedadlı hərbiçi general Mazniaşvili komandan təyin olundu. Borçalı cəbhəsinə möhkəmləndirməkdən ötrü təcili bir neçə hissə formalaşdırıldı. Yeni komandan Marneuliyə gələrək əməliyyat planı hazırlamağa başladı. Əslində Gürcüstan ordusu daha güclü idi, ancaq onu müharibəyə hazır vəziyyətə gətirməkdən ötrü daha bir neçə gün tələb olunurdu. Mazniaşvili böyük riskə gedərək hücumu keçməyi qərara aldı. Halbuki onun ixtiyarında olan qüvvə nəinki hücum, hətta əməlli-başlı müdafiə üçün də yetərli deyildi. Qəfil hücum çəşdirmə, yoldan azdırmaq məqsədi güdüdü. Doğrudan da ermənilər nə baş verdiyini anlayana kimi, artıq gec oldu. Əgər onlar Mazniaşvilinin hücumuna məhəl qoymayaraq Tiflisə hücumu davam etdirsəydilər, müharibənin nə ilə qurtaracağını demək çətin olardı.

Dekabrın 24-də səhər gürcü zirehli qatarı erməni mövqelərini atəşə tutdu, ardınca süvari dəstəsi Xram çayını keçərək dəmiryol stansiyasına girdi. Daha sonra əsgərlər də çayı keçdilər, İmir körpüsü və dəmiryol stansiyası gürcülərin əlinə keçdi. Növbəti qiymətli qənimət Şulaver stansiyası və Şulaver yolunun cənubunda olan 648 saylı yüksəklik oldu. 648 saylı yüksəkliyin ələ keçirilməsi öz rolunu oynadı. Ermənilər inandılar ki, Şulaver doğrudan da təhlükədədir və hücumu Gürcüstanın əsas ordusu keçib. Ona görə də əsas qüvvələri ora yönəltməyə başladılar. Gürcülərin də köməyinə Abxaziyadan və Kaxetiyaadan iki batalyon gəldi. Bu qüvvələr təcili Şulaverdən cənub-qərbə, Saraclı kəndinə göndərildilər. Gürcülər bu azərbaycanlı kəndinin əhalisinin sadıqlıyına tam etibar edirdilər. Dekabrın 25-də milli qvardiya hissələri Şulaverin şimalında yerləşən 635 saylı yüksəkliyi ələ keçirdilər. Artilleriya Saraclı kəndindən Şulaveri atəşə tutdu. Borçalı müharibəsində Gürcüstan ordusu ilk dəfə aviasiyadan istifadə etdi. İki aeroplan ermənilərin mövqelərinə bombalar yağdırdı.

Borçalı savaşında azərbaycanlıların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Gürcü tarixçiləri Borçalı münaqişəsini təhlil edərkən lokal döyüşlərdə (xüsusilə də müharibənin əvvəlində) gürcü hərbi hissələrinin məhdud sayla düşməni duruş gətirə bilməsini qürurla təsvir edirlər. Borçalı savaşını həqiqətən Gürcüstan ordusunun yüksək döyüş qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Bu savaş general Mazniaşvili, Keyxosrov Çolokaşvili kimi istedadlı komandirləri ön plana çıxarmışdır (Keyxosrov – Kokutsa Çolokaşvilinin portreti Gürcüstanın ən böyük pul əskinasını bəzəyir). İmir, Saraclı, Qızılhacılı, Sadaxlı kimi onlarla azərbaycanlı kəndinin adı Borçalının müdafiəsi tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Cöyrə oğlu Qara, İsrafil ağa kimi özünümüdafiə dəstələri komandirlərinin xatirəsi Borçalıda indi də hörmətlə yad edilir. Azərbaycanlılar gürcü əsgərlərini ərzaqla təmin edir, yaralıları sığınacaq verir, hərbi əməliyyatlarda bələdçilik edirdilər. Əslində Borçalı müharibəsi azərbaycanlılar üçün ölüm-dirim savaşını olmuşdur.

Marneuli rayonunda görüş zamanı "Sadaxlı Dirçəliş İttifaqı" adlı QHT-nin sədri Sabir Mehdiyev öz kəndindən danışarkən Sadaxlının Borçalı savaşındakı rolunu qürurla qeyd edirdi. Sadaxlı – qeyri-bərabər döyüşlərdə əldən düşmüş gürcü dəstələrinin başlıca sığınacaq yeri idi. Əsgər və zabitlər üzücü döyüşlərdən sonra burada özlərini yenidən toparlayırdılar. Mühasirəyə düşmüş gürcü hərbiçiləri (general Sulukidzenin dəstəsi) zirehli qatarın köməyi ilə birtəhər mühasirəni yarıb Sadaxlıdan çıxandan sonra da, ermənilər "müdafiəsiz" saydıqları bu kəndə girə bilməmişdilər. Qəhrəman Sadaxlı sakinlərindən biri tək cə pulemyotun və patron lentini ötürən oğlunun köməyi ilə erməni hücumlarının qarşısını ala bilmişdi.

Dekabrın 25-də Gürcüstanın ordu komandanlığı əsas qüvvələri Şulaver, Yekaterinenfeld (Bolnisi) və Sadaxlı istiqamətlərində cəmləşdirdi və bütün cəbhə boyu hücumu keçmək əmrini verdi. Bolnisi döyüşündə Georgi Maysuradze, Valiko Cuqeli və Kakutsa Çolokaşvili kimi komandirlər rəşadət göstərərək erməni dəstələrini darmadağın etdilər, tezliklə şəhər ermənilərdən tamamilə azad edildi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Bolnisi – Yekaterinenfeld döyüşündə Borçalı qəhrəmanı Cöyrə oğlu Qaranın da xüsusi payı olmuşdur. Şulaver istiqamətində düşmən hələ dekabrın 26-da 170 nəfər canlı qüvvə, 7 pulemyot itirmiş, 57 erməni əsir götürülmüşdü. Bu mühüm məntəqənin cənub-şərqindəki və şimalındakı yüksəkliklər ələ keçirilmişdi. Ancaq milli qvardiya əsgərlərinin günahı ucbatından ayın 26-na təyin edilmiş hücum planı pozuldu. Çünki ötən gecə qvardiyaçılar təpələri özbaşına tərk edərək Saraclı kəndinə gecələməyə getmişdilər. Səhər ermənilər yüksəkliklərin boş qaldığını bilərək strateji yüksəklikləri ələ keçirdilər. Ertəsi gün yüksəklikləri geri qaytaran qvardiya axşam düşən kimi yenidən qonaqpərvər Saraclıya yollanmış və vəziyyət təkrar olunmuşdu.

Bu tarixdə belə məsuliyyətsizliklə vaxt itirmək olmazdı. Çünki Tiflisə varid olan Antanta nümayəndəliyi dekabrın 25-də hər iki tərəfdən hərbi əməliyyatları dayandırmağı tələb etmişdi. Ermənilər müharibənin sonunda məğlubiyyətdən də mümkün qədər faydalanmaq istəyirdilər. Onların ən böyük uğuru dekabrın 17-də Daget-Xaçen məntəqəsi tutularkən əldə edilmiş, bu zaman Tiflisə cəmi 70 km qalmışdı. Ancaq indi bütün istiqamətlərdə təşəbbüs gürcü ordusunun əlinə keçmişdi. Bir yandan Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi istiqamətində ermənilərin vəziyyəti çətinləşmişdi. Ona görə də Ermənistan müharibəni dayandırmağa razılıq verdi. Bununla belə, Ermənistanın müdafiə naziri Haqverdiyan Droya teleqram göndərərək müharibəni dayandırılana kimi mümkün qədər çox ərazi tutmağı əmr etmişdi. Məsələ burasındadır ki, ingilislər böyük neytral zonanı yaratmağı və ərazi mübahisəsini Paris sülh konfransına çıxarmağı məsləhət görmüşdülər.

Dekabrın 27-də "sülhsevər" Ermənistanın yeni silahlı qüvvələri Dronun köməyinə gəldilər. Növbəti gün Mazniaşvilinin rəhbərlik etdiyi dəstələr başıpozuq qaçan erməni əsgərlərinin dalınca Şulaverə girdilər. Dekabrın 29-da Sulukidzenin polku ermənilərin arxasına keçərək onları pərən-pərən saldı. Debedə çayının sağ sahili ilə geri çəkilən düşməni (onları bir tərəfdən də general Sumbataşvilinin dəstəsi təqib edirdi) bu polk ələ bir zərbə endirdi ki, bundan sonra daşnak ordusu daha özünə gələ bilmədi. Dekabrın 28-də Şulaver də ələ keçirildi.

Dekabrın 30-da Sulukidze yenidən (bu dəfə qalib kimi) Sadaxlıya girdi. Həmin gün Sənayin stansiyasına hücum başladı, Ləmbəli və Noraşen kəndləri tutuldu. İrəvana gedən yol tamamilə açıldı. Ordu komandanlığı yeni, iri miqyaslı hücum üçün qüvvələr toplayırdı. Nəzərdə tutulurdu ki, gürcü ordusu Sənayinə çıxdıqdan sonra, Alaverdi rayonunda erməni ordusunun qalıqları mühasirəyə alınaraq tamamilə məhv edilsin. Lakin hökumət onlara bu müharibədə son sürprizi – yeni il "hədiyyəsini" hazırlamışdı. Gürcüstan ordusunun komandanlığı bilmirdi ki (hökumət onları xəbərdar etməmişdi), bütün hərbi əməliyyatlar yeni il gecəsi dayandırılacaq. Ermənilər isə əvvəlcədən xəbərdar edilmişdilər, bildirdilər ki, revanş üçün ixtiyarlarında cəmi bir gün var. Ona görə də düşmən dekabrın 31-də Ayrımdan Debed çayının sahili boyunca Sadaxlıya doğru hücumu keçdi. Hücum edənlərin sol cinahı Sadaxlıya girməyə macal tapsa da, itki verib kənddən çıxarıldı. Sağ cinahı – Tanadağın yamaclarını tuta bildi. Saat 24:00-da müharibə dayandırıldı. Ermənilərin son hücumlarından Borçalıya yadigar olaraq erməni - gürcü sərhəddində, Sadaxlı yaxınlığında qərribə bir əyri (ermənilərin sağ cinahının uğuru) yadigar qaldı. Həmin günün səhəri erməni qoşunları Bolnis-Xaçendə və Başkeçiddə də darmadağın edildilər. Gürcüstan ordusunun heç olmasa gecə yarısına kimi vaxtı var idi. Lakin artıq 16:00-da G.Mazniaşvili Gürcüstan hökumətindən hərbi əməliyyatları dayandırmaq əmrini aldı.

1919-cu ilin ilk günündə ingilis "Şaxta babası" davakar ermənilərə yeni il hədiyyəsini – atəşkəsi təqdim etdi və Ermənistanı tamamilə məhv olmaq təhlükəsindən (Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə ilə də münasibətlərdə böyük problemləri var idi) qurtardı və sülh danışıqları başladı. Yanvarın 9-da Tiflisdə Ermənistan, Böyük Britaniya və Gürcüstanın iştirakı ilə konfrans öz işinə başladı, 17 yanvar tarixində isə son qərar qəbul edildi. Neytral zona yaradıldı və bu zonanın şimal sərhəddi cəbhə xəttinin atəşkəs durumu elan edildi. Zonanın cənub sərhəddi isə, demək olar ki, əvvəlki Gürcüstan sərhəddi ilə üst-üstə düşürdü. Yalnız kiçik bir zolaq Ermənistanın sərəncamında qalırdı. Bütün mübahisəli məsələləri Paris Konfransının müzakirəsinə vermək qərarına gəldilər. Lakin yuxarıda qeyd

etdiyimiz kimi, Paris Konfransı hər üç dövləti – Azərbaycanı, Gürcüstanı və Ermənistanı de-fakto tanımaqla kifayətləndi və cəncəl ərazi mübahisələrini beynəlxalq vəziyyət aydınlaşana kimi təxirə salmağı məsləhət gördü. Beləliklə, məğlub Ermənistan siyasi intriqalar hesabına Borçalının böyük bir hissəsini neytral zonaya çevirməyə, hətta torpaq parçası udmağa nail oldu. Əvəzində Ermənistanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşdi. Hər iki dövlətin beynəlxalq imici korlandı, böyük dövlətlər bu qan ocağının müstəqil dövlətlər kimi tanınmasına tələsmədilər.

Ermənistan ingilislər bölgəni tərk edənə kimi məsələni həll etməyə çalışsa da, müttəfiqlər bu məsuliyyəti boyunlarına götürmək istəmədilər. Gürcüstan isə Ümumqafqaz konfransının çağırılmasına nail oldu. Bu konfrans 1919-cu ilin 25 aprelində, Tiflisdə açıldı. Konfransda Azərbaycanın nümayəndə heyətini Fətəli Xan Xoyski, Məmmədyusif Cəfərov və Xasməmmədov təmsil edirdilər. Gürcüstan tərəfdən N.Ramişvili, Y.Qeçəkori, K.Kandelaki, Ermənistan tərəfdən S.Mamikonyan, S.Arutyunyan, S.Tiqryan, Dağlılar Respublikasından isə Qantemir, Butayev və Feyzullayev iştirak edirdilər. Bu konfrans həm Qafqaz dövlətləri arasında ərazi mübahisələrinə son qoymalı, həm də iqtisadi və siyasi ittifaqın yaradılması, bölgədə sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün zəmin yaratmalı idi. Gürcüstanın xarici işlər naziri Yevgeni Qeçəkori Qafqaz dövlətləri arasında hərbi ittifaqın yaradılması, bütün hərbi qüvvələrin birləşdirilməsi təklifi ilə çıxış etdi, Noy Ramişvili isə konfrans iştirakçılarında General Denikin Kəndüllü ordusundan gələn təhlükə haqqında danışdı.

Konfransda ermənilərin bəzi açıqlamaları qalmaqala səbəb oldu. Ərazi mübahisələri müzakirə edilərkən Ermənistan nümayəndələri N.Ramişvilinin yadına bəzi məqamları saldılar. Ermənilərin dediyinə görə 1918-ci ilin iyununda Gürcüstan öz qoşunlarını Borçalıda yerləşdirərkən, qonşu Ermənistanın iradə yaranmasını deyərək, hökumətin rəhbərləri Noy Ramişvili və Noy Jordaniya Tiflisdə Erməni Milli Şurasına gələrək O. Kaçaznuni, A. Xatisyan və A. Aqaronyanı səmimi olaraq əmin etmişdilər ki, onların hökuməti Borçalının erməni hissəsini Ermənistanın ayrılmaz hissəsi hesab edir. Bu vilayətin rayonlarına hərbi hissələrin yerləşdirilməsi yalnız Gürcüstan sərhəddini türk ordusunun müdaxiləsindən qorumaq məqsədini güdür. Təhlükə sovuşan kimi bütün tutulmuş erməni torpaqları azad ediləcəkdir.

Erməni Milli Şurası bunu təbii qarşılıq və həmin siyasi xadimlərə etibar etmişdir. Çünki Fevral inqilabından sonra ərazi məsələlərini ayırd etməkdən ötrü xüsusi müşavirə təşkil olunanda Zurab Avalovun sədrlik etdiyi şura sərhədlərin demarkasiyası layihəsini nəzərdən keçirərək onu kiçik dəyişikliklərlə OZAKOM-a (Zaqafqaziya Xüsusi Komitəsinə) təqdim etmişdi. 1917-ci ilin yay və payızında N.Jordaniya, N.Ramişvili və A.Çxenkelinin sədrlik etdikləri üç müşavirənin üçündə də Axalkələk və Borçalının ermənilərə məxsus olması mübahisə doğurmamışdı. Milli şuraların təşkil olunduğu bütün dövr ərzində Axalkələk və Borçalıda yaşayan ermənilər yalnız Erməni Milli Şurasına tabe olmuşlar.

Erməni nümayəndə heyəti hətta Borçalının erməni əhalisinin Borçalı müharibəsində iştirak etməsini də əks-argumentə çevirməyə cəhd göstərmişdi: "Bəli, Siqnaq və Qori erməniləri Gürcüstan polklarına, Axalkələk və Borçalı erməniləri isə Ermənistan polklarına səfərbər edilmişlər. Bu bir daha sübut edir ki, Borçalı və Axalkələk erməni ərazisidir". Tərəflərin razılığı ilə ikitərəfli komissiya da yaradılmışdı, lakin İ.Sereteli birdən-birə mövqeyi dəyişmiş, bəyan etmişdi ki, Gürcüstana nəinki Borçalı, habelə Qazax qəzası da birləşəcək. Müharibənin başlamasının səbəbi də Gürcüstanın səbatsız mövqeyidir. Sən demə Qazax qəzası da bu iki dövlət arasında bölüşdürülməliymiş. Bəlkə elə bu mürəkkəb siyasi kombinasiyalara görə Ermənistanın dövlət xadimi Ovanes Kaçaznuni Daşnaksutyun partiyasının 1923-cü ildə Buxarestdə keçirilən qurultayında etdiyi məruzədə 1918-ci ilə xatırlayarkən qeyd etmişdi ki, "bizim gürcü dövlət xadimləri ilə müqayisə üçün yanına qoymağa adamımız yoxdur" (O.Kaçaznuni – "Daşnaksutyun üçün bir iş qalmayıb", Buxarest, 1923). Gürcüstan siyasətçilərinin "şeytana papış tikmək" məharəti doğrudan da erməniləri mat qoymuşdu.

Tiflis konfransı Cənubi Qafqazın bütün hərbi və diplomatik qüvvələrini birləşdirmək, qarşıdan gələn Denikin ordusu təhlükəsinə müqavimət göstərmək haqqında qərar qəbul etdi. Bu qətnamə ermənilərdən savayı bütün qüvvələr tərəfindən dəstək tapmışdı. Ermənistanda vahid Rusiyanın bərpa ediləcəyinə hələ də ümid edirdilər. Ermənistan Respublikası Denikinlə Gürcüstan və Azərbaycana qarşı yönəlmiş gizli ittifaq da bağlamışdı.

1919-cu ilin 28 may tarixində, müstəqilliyin birinci ildönümündə Ermənistanın ali orqanı Xorurd Ermənistan dövlətini "birləşmiş" elan etdi. Yəni yaxın gələcəkdə azərbaycanlılardan, kürdlərdən, türklərdən və gürcülərdən "azad olunacaq" ərazilər müəyyən edildi. Eyni zamanda erməni qəzetlərində ingilislərin Ermənistana qarşı siyasətini pisləyən məqalələr dərc edildi.

Avqustun 15-də neytral Lori zonasından Böyük Britaniya qoşunları çıxarılmağa başladı. Bununla bağlı 1919-cu ilin 29 avqust-1 sentyabr tarixlərində Lori məsələsini müzakirə edən Tiflis konfransı müvəqqəti sərhədlərin müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarla Borçalı qəzası üç hissəyə bölünürdü: Borçalının şimal hissəsi Gürcüstana qaldı, cənub hissəsi Ermənistana verildi. Lori zonası yenidən "neytral" elan edildi.

Yerli azərbaycanlı əhalinin və Azərbaycan Respublikasının mövqeyi daha heç kimi maraqlandırmırdı. Loridə və Borçalının digər məntəqələrində yaşayan azərbaycanlılar Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyə hökumətlərinə müraciət edərək öz torpaqlarının parça-parça bölünməsinə kəskin etirazlarını bildirdilər. Təəssüf ki, Borçalının "macəraları" hələ bununla da qurtarmırdı. 1920-ci ilin oktyabrında türk qoşunları Ermənistan ərazisinin çox hissəsini, o cümlədən Gümrünü və Qarakilsəni tutarkən, Ermənistan yardım üçün təcili Gürcüstana müraciət etdi. Gürcüstan və Ermənistan arasında 1920-ci ilin 13 noyabrında müqavilə imzalandı – bu sənədə əsasən neytral zona Gürcüstana qaytarılırdı. Üç aydan sonra 11-ci Qızıl ordu Ermənistanın müstəqilliyinə son qoydu. Bolşeviklər ermənilərin ikiüzlülüyündən asanlıqla istifadə edərək Loridə erməni üsyanını qaldırdılar. Son nəticədə "erməni zəhmətkeşlərinə kömək pərdəsi" altında Qızıl ordu Gürcüstana da təcavüz etdi. Borçalı müharibəsi heç bir tərəfə xeyir gətirmədi və Cənubi Qafqaz xalqlarının bir-birinə inamını sarsıtdı. Gürcüstanla Azərbaycan arasında ərazi mübahisələrinin gedişində xalis azərbaycanlı şəhəri olan İrəvan da Ermənistanın xahişi ilə Azərbaycan tərəfindən güzəştə gedildi. Əks təqdirdə ermənilər Tiflisin paytaxt elan edilməsini tələb edirdilər. Göründüyü kimi, məntəqələrin təcavüzkarə güzəştə gedilməsi ancaq onun iştahasını qızıqdırır.

Bu qanlı münaqişədə, iştirak etməsə də, əsas udzan tərəf Azərbaycan oldu. Borçalı dərslərindən siyasi xadimlərimiz hazırda və gələcəkdə nümunə götürməlidirlər. Biz isə bölməni dahi Şekspirin deyimi ilə qurtarmaq istəyirik: "Bundan kədərli rəvayət yoxdur!"

Xram çayı üzərində köprü – hərbi əməliyyatların mərkəzi

*"We, the Armenians are strange people. First, we try to convince ourselves of something.
After convincing ourselves we began to convince the others.
And when the others don't believe us, we feel hurt".*

(Hovhannes Kachaznuni, the first Prime Minister of the Republic of Armenia founded in 1918)

STRANGE WAR

STRANGE WAR

While speaking about Borchali, majority of our countrymen have to think much on the terms of Dagh Borchali (Mountainous Borchali), Aran Borchali (Low-lying Borchali). Dagh Borchali – is in the area of Loru and Pambak, Shamshadil, Tovush settlements and a part of the Chirac plain, area of present-day Armenia. But how these precious parts of our historical domestic places have been united with the country that is enemy to us?

When the Russian Empire collapsed, three independent states were formed in the Caucasus and from the moment of establishment these states have raised territorial claims against each other. Besides, the source of controversies of all three states was Borchali. Chairman of the Georgian government Ramishvili stated on May 26, 1918 that, border of the state is defined according to administrative boundaries of Tbilisi and Elizabetopol provinces. The Government of Georgia which referred to this statement has already placed its troops in the district of Borchali on June, 1918. Government officials began to form their local authorities. In this case, arbitrariness happened, food reserves were confiscated, and residents were entangled to leave their places of permanent residence. Borchali people asked to create national authorities here by applying to the Government of Azerbaijan for assistance. Not being indifferent to these appeals, the Government of Azerbaijan sent a note of protest to the Government of Georgia on June 14, 1918, as they placed troops in the district of Borchali, where the majority of the population consisted of Azerbaijani Turks and which joined to Elizabetopol province, and offered to discuss the problem through negotiations.

Georgia agreed to establish an arbitration commission under the pressure of Turkey and Germany in August. Later, the parties agreed on presenting controversial issues to the discussion of upcoming Istanbul conference. The main arguments of the Azerbaijani delegation in Istanbul conference were the facts that the majority of people in Borchali district and Signakh region were Azerbaijanis, as well as the people living here had persistent requests about adding the territories where they lived into the territories of Azerbaijani state.

But the Georgian delegation stated that these areas were on the very "threshold" of Tbilisi, therefore, these places should be included in the territory of Georgia. Istanbul conference was unable to solve the problems of the Caucasus and 8.7 thousand square kilometres of territory (Borchali, Garayazi, Signakh). The parties later brought this issue up for the discussion of Paris Peace Conference. However, the Paris conference did not discuss this issue for a long time either and was satisfied by recognising all three governments de-facto. And advised to postpone regional issues till the international situation becomes clear.

General Mazneishvili

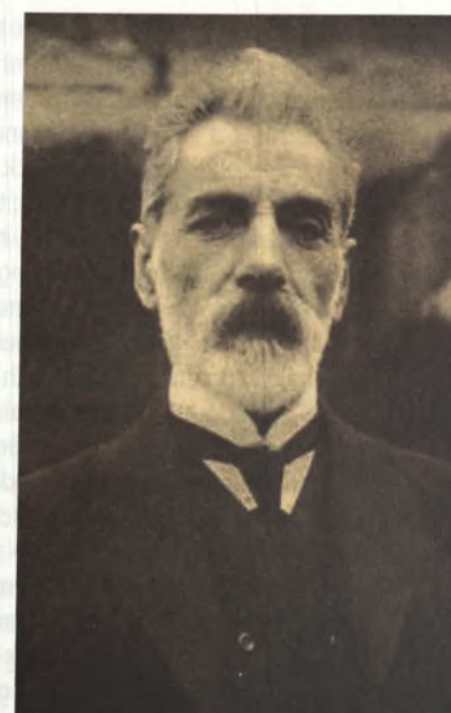
General Dro Konoyan

Noy Jordaniya - the Prime Minister of the Republic of Georgia

Hovhannes Kachaznuni - the first Prime Minister of the Republic of Armenia

Territorial disputes have never turned to the armed conflict between Georgia and Azerbaijan. But as it was not enough, unexpectedly the third party - Armenia joined the dispute. The conflict soon grew into a war. There are aspects of unsolved mystery in this war up to now for Georgian historians. Let us have a look at the complicated aspects.

It was clear in the autumn of 1918 that, Germany and Turkey were going to lose the war. The first Armenian-Georgian clashes began since then. On October 18 the Armenian armed forces captured Kobar station by crossing the border. A small group of Germans could not resist and the Government of Georgia sent a force of 250 people to help them. On October 23, the Armenians attacked German post in Karinch village. It became clear that Armenia intended to conduct "little war" with Germany and to cringe to the United Kingdom. Struggle for the village continued from October 23 till 27, the Armenians retreated failing to stand. Delegations consisting of the members of Armenian National Council in Tbilisi came to Sanain station on October 27.

They valued this conflict as a misunderstanding, military clash temporarily stopped.

Germany and Turkey signed a peace treaty soon, state of Azerbaijan and Georgia became complicated. South Caucasus passed to the sphere of influence of Great Britain. It was not a kind innovation for our state – it means that, we are allies of the states which are enemies of the United Kingdom. Besides, England supported the territorial integrity of Russia. But Armenia began to hope for nice days – it was considered that, it will own Eastern Anatolia and become an authorized representative of Antanta. The Government of the United States of America was planning to establish Armenian state under the mandate of America in Eastern Anatolia and these plans were known to the Government of Armenia. The main reason of the start of Borchali war of Armenia should be looked out in this

euphoria. While the Georgia's representatives conducted peace talks in Yerevan, Armenia was preparing for new military operations along the border. But the Georgian side did not take any measures for resistance. Georgian military figure G. Kvinitadze wrote: "The Armenians know it and hope suddenly capture contentious areas. They knew that, representatives of Antanta will eventually stop the war."

Georgian leaders began to show a strange carelessness. According to the testimony of war participant G. Mazniashvili the government considered that Armenia would not dare to attack. Almost, they sent a diplomatic note to Yerevan every day and waited for an answer in vain. In all parts of Georgia, as well as in Tbilisi, the Armenians collected money for the war against Georgia. When head of the government Noy Jordania was informed about this, he answered: "A true democracy – is exactly this...". "Restrain" of the Government of Georgia ultimately resulted in the people living in Borchali. I would like to add my opinion to the suspicions of Georgian historians – who knows, maybe this position was the response to the requests of Azerbaijan about Borchali. After Azerbaijani people of the region died or left the district, Borchali problem would be solved by itself. Instead of making concessions in regard to the historical lands of Azerbaijani people - contentious areas with Azerbaijan Democratic Republic, to share these territories with Armenia after ethnic cleansing "in the war", and to put Azerbaijan before the fact was more profitable. But "Noah prophets" (Noy Ramishvili and Noy Jordania) were playing with fire and causing danger for Georgian people through this policy.

But the Armenians continued to behave as they wanted to do. As Georgian author P. Gelashvili wrote, Armenian clergymen were specially zealous while preparing for war. Not satisfied with collecting money only, they were making the people in Armenian villages in Georgia kiss poniard and take an oath.

Armenian armed forces invading Borchali on December 7 at 4 pm, suddenly started battling. Georgian historian Guram Markhulia writes in his book under the title "Armenian-Georgian relations in 1918-1920" that despite the news from Borchali, the Government didn't "believe" the Armenian armed forces took part in conflicts in the south of the country. Even archival materials show that information about cutting 17 sleeping Georgian frontier-guards' heads off had been crossed out.

On December 12, the Government of Armenia delivered an ultimatum to Georgia to surrender Borchali. The very day, in Garakilse Dro declared to Georgian official representative S. Mdivani that he had the order from the Government of Armenia to capture the whole territory of Borchali district as far as the River Khram. By this order the Armenian troop would start assailing at night, December 13. Mdivani had enough time to inform the Government about this. But what measures were taken by the Government of Georgia? On December 13, as if unaware of this, the Foreign Minister Y. P. Gegeckori sent a telegram to Yerevan and asked to influence on irresponsible servicemen creating chaos in the region and harming friendly relations. On December 12, a celebration was held in Tbilisi and cavalry guard units were called to the capital from the front line - Katharinenfeld (Bolnisi) to take part at the celebration. This was a "celebration" gift for the head of Ramishvili and Jordania's Armenian Government, the former mayor of Tbilisi Hatisuan. This gift cost dear for the Georgian soldiers and residents of Borchali.

At the night of December 14, Dro, as he said to Mdivani, started attacking again. Though the River Khram had been declared the final objective, Tbilisi turned out to be the real target. Dashnaks were eager to declare this city the capital of "Great Armenia". And the same day Y. Gegeckori made a speech at the parliament of Georgia and stated: "... I have no ground to say that the events of Sanayin and the Government of Armenia are concerned. We are sure this has been done by irresponsible groups and they are not related with the Government of Armenia." I ask the readers to follow this play of cat and mouse till the end.

Finally on December 16, the Government of Georgia received an official ultimatum from Armenia. So, the Government of Georgia became anxious. Noy Jordania wrote in his memoirs: "As soon as I received information from Shulaveri about the sudden attack of Armenian troops, I immediately understood what the matter was. Their sudden offensive aimed at capturing the approaches

to Tbilisi, Armenian urban population were ready for uprising, then Armenian troops could have easily occupy the town... That is why, I told Jugeli and Maisuradze to immediately cut off the way in Bolnis-Khachen, as it was direct way to Tbilisi".

On December 17, Armenia officially declared war on Georgia. As the war was conducted in the territory of Borchali district, the local Azerbaijanis suffered heavy losses. Yet on December 12, Georgian military forces were routed during the hard battles near Uzunlar, Kogos and Sanayin, and most of survivors were taken hostages.

The Government of Georgia was obliged to address to the population and inform them about the situation in the south. Address of the Government to the population caused the anger of the Georgians towards the Armenians.

Despite its decisive stage, oddities of the war were yet in progress – general mobilization was declared not on December 16, 17, but on 18... Military forces of Georgia were going on retreating. Armenian army reached the River Khram which they thought to be the border, both in Shulaveri and Katharinenfeld (Bolnisi). This army could any time start the attack towards Tbilisi. There was no force that could prevent them.

The enemy, within two weeks, took hostage a thousand Georgian soldiers and nearly a hundred officers, and took three armoured trains, 16 guns, 35 machine-guns, tens of engines, hundreds of trains. The main task now was to prevent the attack of the Armenians. For this purpose, the group led by the General Sumbatashvili was ordered to reach Khram by an armoured train. The group reached Khram on December 19 morning and started battling. Armenian commander thought they faced main units of Georgian army. So, the enemy, being afraid of heavy losses, retreated towards Minor Shulaver. Sumbatashvili skillfully took advantage of this mistake and went on attacking positions of the enemy along the railway. As a result, Armenians retreated not only from the railway, but also from the mountains of Shulaver. All elevations from Minor Shulaver to Lower Saral were captured by Georgian units. Through these elevations, the Georgians drove the enemy out of Minor Shulaver, as well. So, General Sumbatashvili gained time for the mobilization of Georgian army.

The Government made changes in personnel of the army. Mazniashvili, talented soldier fighting against Denikin army in Abkhazia, was appointed commander of Borchali front. The new commander came to Marneuli and began to develop Action Plan. In fact, the army of Georgia was stronger, but some days more were needed to make it ready for the war. General Mazniashvili decided to start attack by risking. Nevertheless his forces were not enough not only for attack, but for really good defence, as well. It was late when the Armenians realized what's happening. If they went on assailing Tbilisi by neglecting Mazniashvili's attack, it would be difficult to say something about the conclusion of the war.

On December 24 morning, Georgian armoured train started to fire the positions of Armenia, and following this, cavalry squad entered the railway station crossing Khram near Imir village. Then the soldiers crossed the river and Imir Bridge, and railway station was also captured by the Georgians. Next valuable trophy was Shulaver station and the elevation 648 in the south of Shulaver road. Capture of the elevation 648 played its role. The Armenians believed that Shulaver was really dangerous and the attack was made by the main troop of Georgia. That is why, they began to direct the main forces to that position. The Georgians were aided by two battalions from Abkhazia and Kakheti. These forces were immediately sent to Sarajli village, south-west from Shulaver. The Georgians relied on loyalty of the inhabitants of this village. On December 25, National Guard Units captured the elevation 635 in the north of Shulaver. The artillery fired Shulaver from Sarajli. Georgian army used aviation during Borchali war. Two aeroplanes dropped bombs on the positions of the Armenians.

The special role of Azerbaijanis should be noted in Borchali war. While analyzing Borchali conflict, Georgian historians proudly describe the ability of Georgian military units that how they stopped the enemy with a limited number at local battles (especially at the beginning of the war). Borchali war, really demonstrated high combat capability of Georgian army. However, it could not be worse that

the historians of the neighboring country mention the courage of Azerbaijanis in the defense of the region along with the loyalty of the population. Tens of the names of Azerbaijani villages like Imir, Sarajli, Gizilhajili, Sadakhli were written in letters of gold to the history of Borchali's defense. The memory of the commanders of self-defense forces such as Joyra oghlu Gara, Israfil agha is still remembered with respect in Borchali. Azerbaijanis provided Georgian troops with food, gave shelter to the wounded persons, guided military operations. In fact, the Borchali war was a life-and-death battle for Azerbaijanis.

On December 25, Georgia's military command concentrated the main forces in the directions of Shulaver, Katerinenfeld (Bolnisi) and Sadakhli and gave the order to attack all along the front. Georgi Maysuradze, Valiko Jugeli and Kakutsa Cholokashvili by showing courage destroyed Armenian troops, in a little while the city was released from Armenians. There was the special role of Borchali's hero, Joyra oghlu Gara in Bolnisi – Yekaterinenfeld war. The representation of Entente that came to Tiflis demand to stop the military operation from both sides on December 25. At the end of the war, Armenians wanted to take advantage from the war as much as possible. Their greatest success was achieved on December 17 while occupying Daget-Khachen station, at that time it was far from Tbilisi only 70 km. But now the initiative had passed into the hands of the Georgian army in all directions. On the one hand, the situation of Armenians in the direction of Nakhchivan region became difficult. That's why, Armenia agreed to stop the war. However, Armenian Defense Minister Hagverdian commanded to invade as much as possible areas until the cessation of the war by sending a telegram. The point is that Englishmen advised to create neutral zone and to make territorial debate in Paris Peace Conference.

On December 27, new armed "peace-loving" Armenian forces came to the aid of Dro. On the next day, groups led by Mazniashvili entered into Shulaver pursuing the fleeing uncontrollable Armenian troops. On December 29, the regiment of Sulukidze scattered them through the back of the Armenians. this regiment bashed withdrawing enemy (on the one hand, they were followed by a group of general Sumbatashvili) with the right bank of Debeda river in such way that Dashnak army did not recover after it. On December 28, Shulaver was occupied.

On December 30, Sulikidze again entered into Sadakhli (this time as a winner). On that day, Sanain station was attacked; Lambali and Norashen villages were occupied. The road to Yerevan was completely opened. Army commanders collected forces for new, large-scale attack. It was intended that Armenian Army shall be destroyed by surrounding their remnants after Georgian army reached Sanain in Allaverdi. However, on December 31, at about 16:00 G. Mazniashvili received the command from Georgia Government on stopping military operations.

On January 9, conference began its work in Tiflis with the participation of Armenia, the United Kingdom and Georgia, and on January 17 the final decision was made. Neutral zone was established and the northern border of this zone was declared cease-fire of front-line. And the southern border of the zone almost was in line with the previous Georgian border. Only one small strip was at the disposal of Armenia. It was decided to give all controversial issues to the discussion of Paris conference. However, as noted above, Paris Conference satisfied to recognize all three states - Azerbaijan, Georgia and Armenia de-facto and advised to postpone tangled territorial disputes until the international situation would become clear. So, defeated Armenia succeeded to convert a large part of Borchali into the neutral zone, even to absorb a piece of land due to the political intrigues. Instead Armenia's political and economic situation worsened. International images of both countries were deteriorated; great powers didn't hasten to recognize this blood center as independent states.

Common-Caucasus conference was called with the initiative of Georgia. This conference was opened in Tbilisi on April 25, 1919. Azerbaijani delegation was represented by Fatali Khan Khoyski, Mammadyusif Jafarov and Khasmammadov. N. Ramishvili, Y. Gegechkori, K. Kandelaki from Georgian side, S. Mamikonyan, S. Arutyunyan, S. Tigranyan from Armenian side, Gantemir, Butayev

and Feyzullayev from the Republic of the Mountaineers were participated here. Conference had to put an end to territorial disputes among Caucasian countries, as well as to create economic and political union and a basis for the provision of peace and security in the region. Georgian Foreign Minister Yevgeny Gegechkori, made a speech with the suggestion of creation of a military alliance between the Caucasian states, consolidation of all military forces, and Noy Ramishvili spoke about the threat arising from the volunteer army of General Denikin to the conference participants.

Some statements of Armenians caused to scandal in the conference. While discussing territorial disputes representatives of Armenia reminded some points to N. Ramishvili. According to the opinions of the Armenians, when Georgia deployed its troops in Borchali in June 1918, in order to prevent the claim of neighboring Armenia heads of government Noe Ramishvili and Noe Jordania coming to the Armenian National Council in Tbilisi, sincerely assured O. Kachaznuni, A. Hatusian and A. Agaronyan that their government considers Borchali as an integral part of Armenia. The main purpose of deploying military units in the all regions of area is to protect Georgian border from the intervention of the Turkish Army. All Armenian lands will be released after the danger is overblown. Armenian National Council accepted it as normal and reckoned on the same politicians. As after the February Revolution, when the territorial issues were distinguished, the belonging of Akhalkalaki and Borchali to Armenia didn't make an argument in three conferences that was held in summer and autumn of 1917 chaired by N. Jordania, N. Ramishvili and A. Ckhenkeli.

It was decided in Tbilisi conference to unite all the armed and diplomatic forces and resist to the danger of Denikin's forthcoming army. This resolution was supported by all forces except Armenia. Armenia was still hoping to the restoration of united Russia. Republic of Armenia concluded a secret alliance with Denikin against Georgia and Azerbaijan.

On August 15, British Armed Forces were withdrawn from Lori neutral zone. In this regard, Tbilisi Conference which discussed the issue of Lori adopted resolution about the identification of temporary borders on August 29-September 1. Borchali district was divided into three parts with this resolution: Northern part of Borchali remains as a part of Georgia, southern part was given to Armenia. Lori was again announced as "neutral" zone.

Nobody interested in the attitude of the local Azerbaijani people and Azerbaijan Republic. Azerbaijanis living in Lori and other settlements of Borchali by addressing to the governments of Georgia, Azerbaijan, Turkey expressed their protest for the division of their lands into pieces. Unfortunately, Borchali "adventures" didn't come to an end with this. When Turkish troops occupied the most parts of the territory of Armenia, as well as, Gumru, Garakilsa in October 1920, Armenia addressed to Georgia for urgent help. Agreement was signed between Georgia and Armenia in November 13, 1920- according to this document neutral zone was returned to Georgia. Three months later, 11th Red Army put an end to the independence of Armenia. The Bolsheviks, easily using hypocrisy of Armenians rose in rebellion in Lori. As a result, Red Army attacked Georgia under "the pretense of help to Armenian labourists". Borchali War did not bring benefit to any the sides and confidence of the people of Southern Caucasus to each other was shaken. Main losing side was Azerbaijan, though it didn't take place in this bloody conflict. Our politicians should take an example from Borchali events at present and in the future. I would like to finish this chapter with the speech of Great Shakespeare: "There is no any heavy-hearted story rather than this!"

*«Мы, армяне, удивительный народ. Сначала мы сами себя в чем-то начинаем убеждать.
Убедив себя, начинаем убеждать в этом других.
И очень обижаемся, когда другие нам почему-то не верят».*
(Ованес Качазнуни, первый премьер-министр Республики Армения в 1918 году)

СТРАННАЯ ВОЙНА

СТРАННАЯ ВОЙНА

Нельзя сказать, что говоря о Борчалы, наши соотечественники используют термины Горный и Низменный Борчалы. В горной части Борчалы расположены регионы Лору, Памбак, Шамшадиль, Товуш и часть низменности Ширак, которая ныне входит в состав Армении. Каким же образом наши исконные территории стали частью государства, которое ныне воюет с нами?

После распада Российской империи на Кавказе было создано три независимых государства, которые со дня своего основания предъявляли друг другу территориальные претензии. Причем, все эти претензии обязательно включали в себя территорию Борчалы. 28 мая 1918 года глава Грузинского государства Рамишвили объявил, что государственная граница проходит по границам Тифлисской и Елизаветпольской губерний. Согласно этому заявлению, уже в июне 1918 года Грузия разместила в Борчалы свои войска, а на местах чиновники начали создавать местные органы власти. Это время ознаменовалось тем, что у жителей стали изымать продовольствие, местное население притеснялось, их вынуждали покидать родные края. Борчалинцы, обратившись за защитой к Азербайджанскому правительству, просили помочь установить местное управление власти. Азербайджанское правительство с целью защиты тюркского населения Борчалы, прилегающего к Елизаветпольской губернии, 14 июня 1918 года направило Грузии ноту протеста и предложило решить вопрос путем переговоров.

Ситуация на границе Грузии с Арменией в ноябре 1918 года

Под давлением Турции и Германии Грузия дала согласие на создание арбитражной комиссии. Позже стороны пришли к соглашению обсудить этот вопрос на Стамбульской конференции. На этой конференции основными аргументами Азербайджанской стороны были факты проживания в Борчалинском махале и Сигнахском уезде азербайджанского населения, а также настойчивые просьбы наших соотечественников включить их земли в состав Азербайджанской республики.

Представители Грузии настаивали на том, что эти земли находятся практически рядом с Тифлисом – столицей Грузии – и поэтому эти земли должны отойти к Грузии. Стамбульская конференция не смогла разрешить территориальные претензии Закавказских государств, и 8,7 тыс. кв. км (Борчалы, Гараязы и Сигнах) так и остались спорными территориями. Позднее этот вопрос стороны вынесли на рассмотрение на Парижской мирной конференции. Однако все это приняло затяжной характер, вопрос так и не был обсужден, удовлетворились только международным признанием де-факто всех трех государств. Решение территориальных проблем было оставлено до прояснения международного положения.

Территориальные споры между Азербайджаном и Грузией никогда не переходили в военный конфликт. Но тут вмешалась третья сторона – Армения, и в скором времени конфликт перешел в военное столкновение. Для грузинских историков до сих пор в этой войне остаются непонятные белые пятна. Давайте и мы рассмотрим и попытаемся разобраться в этих «белых» пятнах.

Осенью 1918 года стало ясно, что Германия и Турция проигрывают войну. Именно в это время и начинаются армяно-грузинские военные стычки. В октябре 1918 года вооруженные армянские отряды, перейдя границу, взяли станцию Кобер. Малочисленный немецкий отряд не смог противостоять натиску, и Грузинское правительство послало им на помощь отряд из 250 человек. В результате, армяне были выбиты из Кобера.

В октябре 1923 года армяне напали на немецкий пост в селе Каринч. Стало очевидно: армяне, объявив Германии «маленькую войну», хотят заполучить покровительство Великобритании. Бои за это село продолжались с 23 по 27 октября, однако армяне вынуждены были отступить. Утром 27 октября члены Тифлисского армянского национального совета прибыли на станцию Санаин. Они объявили армянское вооруженное нападение недоразумением, и «маленькая война» временно была приостановлена.

Вскоре Германия и Турция подписали мирный договор, что усложняло положение Азербайджана и Грузии. Южный Кавказ подпал под влияние Великобритании. Это было не очень радостное событие для Азербайджана, так как мы автоматически становились союзниками врагов Англии. Да и потом, Англия выступала за целостность Российского государства. Всеми этому радовалась только Армения, считалось, что она станет представителем Антанты в этом регионе и будет хозяйничать в Восточной Анатолии. США планировали создание в Восточной Анатолии армянского государства под протекторатом Америки, и эти планы были известны армянам. Именно здесь надо искать причины развязанной армянами Борчалинской войны. Пока представители Грузии проводили мирные переговоры в Ереване, армяне по всей приграничной линии готовили вооруженное нападение на Грузию. Грузинская же сторона никаких мер по защите своих границ не предпринимала. Грузинский военный деятель Г.Квинитадзе писал: «Армяне это знают и надеются захватить спорные территории. Они знают, что страны Антанты рано или поздно приостановят войну».

Министр иностранных дел Грузии
Евгений Гегечкори

Глава правительства Армении
Александр Хатисян

Грузинское правительство в это время демонстрировало странную беззаботность. По словам участника войны Г.Мазнишвили, правительство считало, что у Армении не хватит мужества напасть на них. Почти каждый день они посылали в Ереван дипломатические ноты и впустую ждали на них ответа. По всей Грузии, в том числе и в Тифлисе, армяне собирали деньги на войну против Грузии. Когда об этом сообщили главе государства Ною Джордания, он ответил: «Это и есть настоящая демократия...».

За терпимость грузинского правительства в конце концов расплатилось своей жизнью азербайджанское население Борчалы. К подозрениям грузинских историков мне хотелось бы добавить и свое мнение – кто знает, может эта война была ответом на запросы Азербайджана о Борчалы. Было проще поделить его с Арменией, а Азербайджан просто поставить перед фактом. Однако «два пророка Ноя» (Ной Рамишвили и Ной Джордания) играли с огнем, подвергая грузинский народ большой опасности.

А армяне продолжали свое дело. Как пишет грузинский автор П.Гелеишвили, особую роль в подготовке войны играли армянские священники. Не довольствуясь только сбором денег, они заставляли людей целовать кинжал и давать клятву верности «великой Армении».

7 декабря в 4 часа утра армянские боевики ворвались в Борчалы. Грузинский историк Гурам Мархулиа в своей книге «Армяно-грузинские отношения в 1918-1920 гг.» пишет, что, несмотря на ужасающие новости, приходящие из Борчалы, правительство «не верило» в участие армян в военных столкновениях. В архивах сохранилась оперативная сводка, перечеркнутая чьей-то рукой, документ гласит о том, как 17 спящим грузинским пограничникам армянские военные отрезали головы.

12 декабря Армянское правительство предъявило ультиматум Грузии о сдаче Борчалы. В тот же день Дро сообщил официальному представителю Грузии С.Мдивани, который находился в Караклисе, о том, что Армянское правительство подписало приказ о захвате всего Борчалинского уезда вплоть до реки Храм. Согласно этому приказу вечером 13 декабря армянские войска перейдут в наступление. У Мдивани было достаточно времени, чтобы довести до сведения своего правительства это сообщение. Что же предприняло грузинское правительство?

13 декабря министр иностранных дел Е.П.Гегечкори, словно ничего не зная о происходящем, посылает в Ереван телеграмму, в которой просит приструнить балующихся на границе безответственных военных и не портить дружеские отношения между государствами. 12 декабря в Тифлисе состоялись праздничные торжества, куда была вызвана из Екатериненфельда (Болниси) Конная гвардия для участия в параде... Это стало настоящим «праздничным» подарком Рамишвили и Джордания бывшему меру Тифлиса Хатисяну. Этот подарок дорого обошелся жителям Борчалы и грузинским солдатам.

В ночь на 14 декабря, как Дро и говорил Мдивани, армяне перешли в наступление. Несмотря на то, что крайней точкой захвата называлась река Храм, стало ясно, что настоящей целью был Тифлис. Дашнаки давно мечтали объявить этот город столицей «великой Армении». В тот же день Е.Гегечкори, вступая в парламенте Грузии, сказал: «...У меня нет никаких оснований утверждать, что события в Санаине связаны с армянским правительством. Мы уверены, что вся ответственность лежит на военных группировках, и они никак не связаны с армянским правительством». Прошу читателей до конца проследить эту игру в «кошки-мышки».

Наконец 16 декабря Грузинское правительство получило ультиматум Армении. Только после этого они засуетились. Ной Джордания пишет в своих воспоминаниях: «Как только получили сведение из Шулаверы о неожиданном нападении

армянских войск, для меня сразу стало понятно, в чем дело. Целью их неожиданного наступления было овладение подступами к Тбилиси, армянское население города было готово к восстанию, так что армянские войска без труда взяли бы город... Поэтому я сказал Джугели и Майсурадзе – немедленно перерезать дорогу в районе Болнис-Хачена, которая ведет прямо к Тбилиси».

17 декабря Армения официально объявила Грузии войну. Так как война шла на территории Борчалы, то наиболее сильно пострадало азербайджанское население. 12 декабря в результате сильных боев у сел Узунлар, Когос и Сенаин грузинские войска были полностью разбиты, а выжившие взяты в плен.

Грузинское правительство было вынуждено обратиться к народу и рассказать о сложившейся ситуации в южных регионах республики. Это обращение вызвало гнев народа по отношению к армянам.

Несмотря на то, что ситуация была крайне сложной, странности этой войны продолжались, всеобщая мобилизация была объявлена не 16 или 17, но аж 18 декабря... А грузинские войска в зоне боевых действий продолжали отступление. Армянские войска дошли не только до реки Храм, которую посчитали пограничной линией, но подошли к подступам Шулавера и Екатериненфельда (Болниси). С этого плацдарма можно было в любой момент совершить марш-бросок на Тбилиси, так как дорога была открытой и никакие войска им не противостояли.

За две недели боевых действий армянские войска взяли в плен тысячу грузинских солдат и около ста офицеров, три бронепоезда, 16 орудий, 35 пулеметов, десятки паровозов и сотни вагонов. Теперь самой главной задачей стало хотя бы остановить армянских захватчиков. С этой целью генералу Сумбаташвили был дан приказ выдвинуться со своим войском на бронепоезде к реке Храм. Рано утром 19 декабря грузины, достигнув реки, вступили в бой. Армяне решили, что перед ними основные силы грузинской армии, поэтому захватчики, опасаясь больших потерь, отступили к Кичик Шулавери. Сумбаташвили, воспользовавшись этим, продолжил преследование врага вдоль железной дороги. В результате армяне были выбиты не только из прилегающих к железной дороге районов, но и из Шулаверских гор. Вся горная территория от Кичик Шулавера до Нижнего Шулавера перешли в руки грузин. Отвоевав эти стратегические высоты, грузины выбили армянских захватчиков и из Кичик Шулавери. Таким образом генерал Сумбаташвили выиграл время, необходимое для полной мобилизации грузинской армии.

Правительство сделало ряд кадровых перестановок в армии. Талантливый военный деятель, полковник Мазнишвили, который сражался в Абхазии против российского генерала Деникина, был назначен главнокомандующим. Прибыв в Марнеули, Мазнишвили приступил к созданию нового плана военной операции. Грузинская армия была достаточно сильна, но было необходимо какое-то время, чтобы подготовить ее к развязавшейся войне. Пойдя на большой риск, Мазнишвили дал приказ атаковать, и это не смотря на то, что войско, находящееся в его распоряжении было недостаточно не только для атаки, но даже для маломальской обороны. Было уже поздно, когда армяне поняли этот маневр. Если бы они, невзирая на атаку Мазнишвили, продолжили наступление на Тбилиси, то неизвестно, чем бы закончилась эта война.

Утром 24 декабря грузинские военные орудия начали артобстрел армянских позиций, после чего кавалерия перешла реку Храм у деревни Имир и захватила железнодорожную станцию. Вслед за конной армией, реку форсировала и пехота, железнодорожная станция и Имирский мост перешли к грузинам. Следующей значительной военной победой, сыгравшей большую роль, стал захват высоты 648, находящейся на юге от станции и дороги Шулавер. Армяне поверили, что Шулавер находится в опасности и основные силы грузинской армии перешли в наступление именно в этом направлении. Поэтому начали перебрасывать туда свои основные части. На помощь грузинам подоспели два батальона из Абхазии и Кахетии,

которые тут же были переброшены на юго-запад от Шулавера, в азербайджанскую деревню Сарачлы, в лояльности населения которой грузины были абсолютно уверены. 25 декабря части национальной гвардии взяли высоту 635, находящуюся на севере Шулавера. Из деревни Сарачлы Шулавер был подвергнут артобстрелу. В Борчалинской войне впервые грузины использовали авиацию. Два аэроплана подвергли бомбардировке армянские позиции.

Особо хотелось бы отметить участие азербайджанцев в Борчалинской войне. Грузинские историки с гордостью говорят о том, как малочисленные грузинские военные части смело отражали натиск захватчиков (особенно в начале войны). И на самом деле, Борчалинская война продемонстрировала профессионализм командования и храбрость грузинских солдат. Но было бы хорошо, если бы историки соседнего государства, говоря о доблести грузинской армии, не забывали упоминать о верности и отваге, проявленной местными азербайджанцами в этой войне. Названия сел Имир, Сарачлы, Гызылхаджылы, Садахлы и десятки других азербайджанских сел золотыми буквами вписаны в историю обороны и спасения Борчалы. И сейчас в благодарной памяти народа живут имена командиров отряда самообороны Джейра оглу Гара и Исрафил ага. Азербайджанцы снабжали грузинскую армию продовольствием, давали приют раненым, были незаменимыми проводниками в военных операциях. Для азербайджанцев Борчалинская война была войной не на жизнь, а на смерть.

25 декабря командование грузинской армии собрало основные силы в направлении Шулавер, Екатериненфельд (Болниси) и Садахлы и дало приказ на наступление. Командиры Георгий Майсурадзе, Валико Джугели и Какуца Чолокашвили, проявив чудеса храбрости, разбили армянские войска и полностью освободили город от армян. В бою за Екатериненфельд (Болниси) особую отвагу проявил Джейра оглу Гара.

25 декабря представители Антанты в Тбилиси потребовали от воюющих сторон остановить военные действия. Даже из своего поражения армяне хотели выгадать хоть какую-то пользу. Самая их большая победа ознаменовалась взятием 17 декабря поселка Дагет-Хачен, который находился в 70 км. от Тбилиси. Но теперь перевес был на стороне грузинской армии. С другой стороны положение армян на Нахичеванском направлении тоже усложнилось. Поэтому армяне вынуждены были дать согласие на приостановление военных действий. Вместе с тем министр обороны Ахвердиян дал телеграмму до прекращения войны захватить как можно больше территорий. Дело тут было в том, что англичане хотели создать большую нейтральную зону, а территориальные претензии предлагали решить позже на Парижской мирной конференции.

27 декабря военные силы «миролюбивой» Армении пришли на помощь Дро. На следующий день армия во главе с Мазниашвили, преследуя отступающих армян, вошла в Шулавер. 29 декабря полк Сулукидзе обойдя врага с тыла, разбил армянские войска. Этот полк нанес такой урон захватчикам, отходящим по правому берегу реки Дебеда (с другой стороны их теснил генерал Сумбаташвили), от которого дашнакская армия так и не оправилась. 28 декабря грузинские войска взяли Шулавер. 30 декабря Сулукидзе вошел в Садахлы уже как победитель. В тот же день было совершено нападение на станцию Санаин, были взяты деревни Ламбали и Норашен. Дорога, ведущая в Ереван, была полностью очищена. Командование армии собирало силы для новой атаки. Предполагалось, что, выйдя из Санаина, армяне будут взяты в окружение в Алавердинском районе и полностью уничтожены. Однако 31 декабря в 16.00 Мазниашвили получил правительственный приказ о прекращении военных действий.

9 января в Тбилиси начала свою работу конференция с участием Армении, Великобритании и Грузии, а 17 января были приняты окончательные резолюции. Была создана нейтральная зона, военные действия в северной ее части были приостановлены. Южная граница этой зоны совпала с государственной границей Грузии. В распоряжении Армении осталась только маленькая полоса. Было решено все спорные вопросы обсудить на Парижской конференции. Но как мы уже говорили выше, эта конференция ограничилась только признанием де-факто Азербайджанской, Армянской и Грузинской республик, а

решение спорных территориальных претензий отложило до прояснения международного положения. Таким образом, проигравшая война Армения в результате интриг, добилась включения значительной части Борчалы в нейтральную зону и выторговала себе кусок земли. Но политическая и экономическая ситуация Армении ухудшилась. Имидж обеих республик был испорчен. Ведущие мировые государства не торопились признавать страны, развязавшие военный конфликт.

По предложению Грузии была созвана Общекавказская конференция, которая прошла в Тбилиси 25 апреля 1919 года. Азербайджан на этой конференции представляли Фатали Хан Хойский, Мамедюсиф Джафаров и Хасмамедов, Грузию – Н.Рашишвили, Е.Гегечкори, К.Канделаки, Армению – С. Мамиконян, С. Арутюнян, С. Тигранян, Горскую Республику – Кантемир, Бутаев и Фейзуллаев. На конференции должны были положить конец территориальным претензиям, создать политические и экономические связи, а также условия для создания безопасности и мира в регионе. Министр иностранных дел Грузии Евгений Гегечкори выступил с предложением создания единого военного совета и объединения вооруженных сил региона, а Ной Рашишвили сообщил об опасности, исходящей от Добровольческой армии генерала Деникина.

Однако выступление армянской делегации вызвало возмущение участников форума. При обсуждении территориальных претензий армяне напомнили Н.Рашишвили некоторые факты. По их словам, в июне 1918 года, когда Грузия разместила в Борчалы свои войска, чтобы успокоить соседнюю Армению, Ной Рашишвили и Ной Жордания, придя в Национальный Совет Армении в Тифлисе, заверили О. Качазнуни, А. Хатисяна и А. Агороняна в том, что их правительство считает Борчалы неотъемлемой частью Армении. А размещение в этом регионе своих войск объяснили необходимостью защиты своих границ от турецкого вторжения. И как только опасность вторжения исчезнет, Грузия отзовет свои войска и освободит «армянские» земли. Тогда Армянский Национальный Совет с пониманием отнесся к этому вопросу и доверился этим политическим деятелям, так как на совещаниях, проведенных летом-осенью 1917 года под председательством Н.Джордания и Н.Рашишвили, принадлежность Ахалкелек и Борчалы Армении не вызывало никаких споров и сомнений.

Тифлисская конференция приняла решение об объединении военных и дипломатических сил для отпора армии Деникина. Это решение было поддержано всеми кроме Армении. Она все еще надеялась на восстановление имперской России. Армения заключила тайный союз с Деникиным против Азербайджана и Грузии.

15 августа начался вывод английских войск с нейтральной территории Лори. В связи с этим на Тифлисской конференции, которая состоялась 29 августа-1 сентября 1919 года, была обсуждена ситуация в Лори и по его результатам принято решение о временных границах. Согласно этому решению Борчалинский уезд делился на три части: Северная часть отходила к Грузии, Южная – Армении, а Лори оставалась «нейтральной» зоной. Ни мнение местного азербайджанского населения, ни мнение Азербайджанской республики больше никого не интересовало. Азербайджанцы, живущие в Лори, Борчалы и других населенных пунктах, обратившись к правительствам Грузии, Азербайджана, Турции выразили свой резкий протест против раздробления их земель. Но, к сожалению, на этом злоключения Борчалы не закончились. В октябре 1920 года турецкие войска захватили большую часть Армении, в том числе Гюмри и Гаракилсе, Армения обратилась за военной помощью к Грузии. 13 ноября 1920 года между Арменией и Грузией был подписан договор, по которому нейтральная зона была возвращена Грузии. Через три месяца 11 Красная армия поставила конец независимости Армении. С легкостью воспользовавшись двуличием армян, большевики подняли армянский бунт в Лори. В результате, под маской «помощи армянским трудящимся» Красная армия захватила и Грузию. Борчалинская война, никому не принесла пользы, только подорвала доверие кавказских народов друг к другу. Проигравшим в этой кровавой истории стал Азербайджан, хотя в ней и не участвовал. Наши нынешние и будущие политические деятели должны извлечь из нее уроки. Я бы хотел закончить рассказ об истории Борчалы словами Шекспира: «Нет повести печальнее на свете»!

Şam yanmasa, başına pərvanə dolanmaz.
(Azərbaycan atalar sözü)

BORÇALIDAN GƏLƏN İŞIQ

BORÇALIDAN GƏLƏN İŞIQ

■ BORÇALININ MƏNƏVİ DÜNYASI

ədim Borçalı torpağının Azərbaycan mədəniyyətinə verdiyi payı tam təsvir etmək olarmı? Gürcüstanda boy atmış ziyalılar Vətənə sığınaraq öz qabiliyyətlərini, istedadlarını həyata keçirmək üçün ondan dayaq almış, son nəticədə isə özləri Vətənin dayağına çevrilmişlər. Neçə-neçə axundovlar, vazehlər, topçubaşovlar, nərimanovlar, abdulla şaiqlər millətin maariflənməsi üçün ömürlərini şam kimi əritmişlər. Bu "şamların" qeyri-adi işığında bütün Azərbaycan isinmiş və işıqlanmışdır.

Bu torpaq zamanın sınaqlarına məruz qalsa da, bütün çətinliklərə sinə gərərək bu gün də öz adət-ənənəsi, sazı-sözü, zəngin milli koloriti, təkrar olunmaz folkloru ilə yaşayır. Ağsaqqal-ağbirçək öyüdünə tanrının kəlamı kimi tapınan borçalılı əsrlərdən bəri cilalana-cilalana gələn el sənətini, zəngin folklor nümunələrini sevə-sevə yaşatmış və daha da zənginləşdirmişlər.

Dil içində dil, din içində din yaşadan soydaşlarımız neçə əsrlərdir ki, milli mənliliyini, ismət və ləyaqətini hər şeydən uca tuturlar. Bu bəşəri keyfiyyətləri nəsil-dən-nəsilə ötürmək üçün borçalılılar şivə-ləhcəsini, layla-bayatısını, nağıl-dastanını göz bəbəyi kimi əzizləyir, öz mənəvi dünyalarına yad ünsürlərin daxil olmasına imkan vermirlər. Televiziya verilişlərində bir çox ziyalılarımızın, Azərbaycan dilinin qol-qanadını sındıra-sındıra danışdığını dinləyərkən düşünürəm – bu şəxslərin azərbaycanlılığını bərpa etmək üçün mütləq onları Borçalıya ezam etmək lazımdır.

Qarapapaqların, qaraqalpaqların bugünkü nəvə-nəticələri ulu babaların həyat tərzini və məişətini layiqincə davam etdirərək ona əbədi dirilik qazandırmışlar. Yurdsevər xalq sənəti bilicilərimiz ötən əsrdə folklor ekspedisiyaları təşkil edərək bu mahaldan topladıqları nadir saz-söz incilərini xalqımıza çatdırmışlar. Müasir dövrdə də Borçalı türklərinin ulu folklor nümunələrinin yaddan çıxmasının qarşısı alınmış, onların araşdırılmasına yeni təkan verilmişdir. Vaxtilə Borçalı folkloruna göstərilən biganəliyə birdəfəlik son qoyulmuşdur.

Çoxcildlik folklor antologiyalarını planlaşdıranda toplanmış nümunələrin məhz bu və ya digər ərazi ilə bağlılığını, yerli söyləyiciləri olan aşıqların fərdi repertuarlarını və s. nəzərə alırlar. Həmin ərazinin toponim və hidronimləri, tarixi şəxsiyyətləri və qəhrəmanları haqqında rəvayət və dastanlar, el şairləri, lətifə ustaları və onların yaradıcılığı, tayfa-soy bağlılığı və s. cəhətlər nümunələrin bu və ya digər bir bölgəyə aid olmasını şərtləndirən əlamətlərdir.

Toplama zamanı antologiyalarda ümumazərbaycan folkloru üçün məlum olan bayatı, lətifə, aşıq şeiri, nağıl, əfsanə və dastanların yeni yazıya alınmış daha mükəmməl variantları da nəzərə alınır. Əgər Borçalıdan yazıya alınan "Aşıq Qərib", "Qurbani", "Abbas və Gülgəz" dastanları çap olunmuş variantlardan əsaslı şəkildə fərqlənsə, onda hökmən bu nümunələr topluda öz yerini tapır.

Dünyada mövcud olan 11 coğrafi iqlimdən 9-u Azərbaycan kimi Borçalının da payına düşür. Bu təbii üstünlük tək-cə xalqımızın maddi güzəranına deyil, həm də mənəvi dünyasının zənginliyinə şərait yaradır. Hər iqlim şəraiti ilə də özünəməxsus sənət, peşə, məşğuliyyət sahələri biçimlənir. İnsanlar, adətən məşğuliyyətləri ilə bağlı özlərinin fərqli folklorunu yaradırlar. Borçalıdakı soydaşlarımızın yaşadıkları ərazinin genişliyi və ətraf bölgələrlə sıx bağlılığı, əhalinin təbii iqlimə uyğun həyat şəraitinin rəngarəngliyi, burada yaranmış folklorun çeşid zənginliyini də müəyyənləşdirmişdir.

Bu torpaqlarda babalarımız maldarlıq, qoyunçuluq, atçılıq-ilxıçılıq, dağ və aran köçü, bağçılıq, bostançılıq, xalçaçılıq və s. sənətlərlə bağlı öz regional folklorunu yaratmışdır. Xalçaçı nəğmələri, holavarlar, sayacı sözləri, beşik nəğmələri bu qəbildəndir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Borçalı Azərbaycan mədəniyyətinə yüzrlərlə maraqlı şəxsiyyət bəxş etmişdir. İndi onların bəzilərindən, eləcə də Borçalının xalq sənəti incilərindən söz açacağıq. Ancaq nəzərə alın ki, Borçalının mənəvi dünyasının təsviri çox çətinidir. Çünki bu mövzuda nə qədər yazırsansa yaz, fərqi yoxdur, yenə də mövzu yarımçıq qalacaq...

■ BORÇALI AŞIQLARI

Borçalı ellərində qara zurna harayı, toylarda cavanların cıdıra çıxması, telli saz havaları, ustad aşıqların söz-söhbəti, "Gülşəngi" üstündə Koroğlu nəbəsi çəkməyi bu gün də yolunu yolundan saxlayır.

Burada yadellilərə qarşı mərdlik göstərən Borçalı igidlərinə də dastanlar qoşulub (Aşıq Şenliyin "Səməd ağa" dastanı kimi), tarixin neçə-neçə səhifəsi folklorlaşmış. Borçalıda saz-söz yaradıcılığının inkişaf etməsinin bir səbəbi də aşıqların bütün məclislərdə aparıcı rol oynamasıdır. Bu bölgədə saz sənətinə, sözbə böyük hörmət aşıqların da məsuliyyətini artırır. Borçalı aşıqları bu gün də ölməz ozanların yolu ilə gedərək dastan ifaçılığına xüsusi diqqət yetirirlər.

Folklorşünas Elxan Məmmədlinin təşəbbüsü ilə Borçalıda bir sıra dastanların mükəmməl variantları yazıya alınmışdır. Xüsusilə Aşıq Aslan Kosalıda yazıya alınan "Aşıq Qərib", "Abbas və Gülgəz" dastanları yüksək sənət nümunələri sayıla bilər. Hər iki dastanda ifa olunan qoşma-gəraylıların sayı və poetik tutumu da əvvəlkilərdən əsaslı surətdə seçilir.

Borçalıdan toplanan "Cahangir-Mələksuma" (söyləyəni Aşıq Məmməd Sadaxlı), "Mehdi bəy" (söyləyəni Aşıq Əhməd Sadaxlı), "Koroğlu" dastanından "Pərizad xanımın Çənlibelə gəlməyi" və ya "Ağca quzu" (söyləyəni Aslan Kosalı) kimi dastanlar musiqişünas-bəstəkar Azad Ozan Kərimlinin not yazısı ilə çapa hazırlanmışdır. Məlum dastanlarla yanaşı "Xəstə Qasım", "İsmayıl-Qızıyətər", "Yetim Hüseyn", "Şair Ağcanın Türkiyə səfəri", "Şah İsmayılın ata mülkü" kimi orijinal dastanlar da ilk dəfə Borçalıda yazıya alınmışdır.

Borçalı folklorunun əsas qollarından biri – bayatıdır. Bayatı borçalılıların qayğılarını əks etdirən ömür-gün sirdəsidir. Bu bölgədə saatlarla bayatı söyləyən, gileyini də, dərdini də, umu-küsüsünü də, sevincini də bayatı ilə ifadə edən ağbirçəklər saysız-hesabsızdır.

Borçalıya elə bil bayatı səpilib, havası bayatı qoxuyur. Nənələr dilləri ilə biçib – tökülür, hər gələne bu nemətdən sovqat verirlər. Neçə illərdən bəri eldən-obadan ayrılmışları, nənə-babaya baş çəkməyi unutmuşları Borçalı ağbirçəkləri bayatı ilə səsləyirlər:

Yalqız ağac yoldadı,
Dağlar ona daldadı.
Demirsənmi, ay zalım,
Gözlərimiz yoldadı.

Elinə-obasına dönük çıxanların da qınaq payını ünvanına bir başqa donda göndəririlər:

Borçalı aşıqları 1927-ci ildə

Aşıq Əmrax Sadaxlı

Mən aşıq Mərəndə gəl,
Gülləri dərəndə gəl,
Sağlığımda gəlmədin,
Barı can verəndə gəl.

Bu bölgədə toplanan bayatların, adətən, ilk sətirləri kəsik olur – Kərkük xoyratında olduğu kimi yarımçıqdır. Bu əlamət bir sıra mütəxəssislərin “kəsik bayatılar ancaq Kərkük türklərinə məxsusdur” hökmünü alt-üst edir, Kərkükdəki soydaşlarımızın bəlkə də vaxtilə bu ərazilərdən getmələrindən xəbər verir. Borçalı bayatılarının əksəriyyəti Kərkükdə olduğu kimi cinas qafiyələr üzərində qurulur:

Dərd ağıl,
Başda qoymaz dərd ağıl
Səni ki mehman etməz,
Xanə, yurd ol, dər dağıl.

Belə meylər,
İçilməz belə meylər,
Sevən yar sevdiyinin
Axırını beləmi eylər.

Bu bölgədə zaman-zaman bir çox aşıqlar – Xəstə Qasımla bir dövrdə yaşamış Xəstə Həsən, Qarani, sonrakı dövrlərdə Qul Allahqulu, Dost Pirməmməd, Şenlik, Güllər Pəri, İsmayıl Güllər, Faxralı Şair Nəbi, Aşıq Oruc, Aşıq Həsən, Quşçu İbrahim, Şair Ağacan, Aşıq Sadıq və Məmməd Sultanov qardaşları, Xındı Məmməd, Əmrax Gülməmmədov, Hüseyin Saraclı kimi ustadlar çalıb-çağırılmış, söz baxçasını yadigar qoyaraq, dünyadan köç etmişlər.

Azərbaycanlılarla gürcü xalqı arasında ədəbi və mədəni əlaqələrin inkişafında və yayılmasında Borçalı aşıq sənətinin gördüyü iş misilsizdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının, o cümlədən Azərbaycan folklorunun bu ölkədə təbliğində Borçalı aşıqları mühüm rol oynamışlar. Bu proses hazırda da davam edir.

Aşıq Hüseyin Saraclı

Borçalı aşıqları İmran Həsənov, Aslan Kosalı və Alxan Qarayazlı

Aşıq ədəbiyyatı tarixində Səfil təxəllüsü ilə şeirlər yazan (XVIII əsr) bir sıra aşıqlar olmuşdur ki, onlardan biri də Ustad Şenlikdir (Çıldır). Borçalıda yaşayıb-yaratmış, 1987-ci ildə dünyasını dəyişmiş qocaman aşıq Hüseyin Saraclı Səfilin, doğrudan da, Aşıq Şenliyin təxəllüsü olduğunu təsdiq edirdi. O göstərirdi ki, Şenlik öz şeirlərində Borçalı mahalının müxtəlif xalqlarının bir ərazidə mehriban, ayrı-seçkilik olmadan yaşamalarından danışmışdır. Bu xalqların el aşığı və ədəbi mühitinin sıx yaxınlığı o dövrdə nəinki Tiflis quberniyasında və Azərbaycanda, hətta Türkiyə, İran və s. Şərq dövlətlərində də məlum idi.

Aşıq Hüseyin istedadlı Borçalı şairlərindən idi. O, 1913-cü ildə Bolnisi rayonunun Saraclı kəndində anadan olmuşdur. Şair təbli Aşıq Hüseyin coşğun yaradıcılıq illərində Şair Nəbi, Ağacan, Aşıq Şenlik kimi ölməz sənətkarlarla tanış olmuş, yeri gələndə sinədəftər şeirlər demişdir. Aşıq Hüseyin Saraclı ilk dəfə sazla meydana çıxanda Borçalı qəzasının Sarvan məclislərində qocaman şair Ağacanla deyişib, onu bağlamışdır.

Borçalının ustad sənətkarlarının yaradıcılığından bəhrələnmiş tanınmış aşıqlar Alxan Qarayazlı, Kamandar Əfəndiyev, Aslan Kosalı, Əhməd Sadaxlı, Məmməd Sadaxlı, Nurəddin Qasımlı, Faxralı Nurəddin öz ustadlarının yolunu uğurla davam etdirmişlər.

Borçalının bir məşhur nəğməkarı da Aşıq Nuru olmuşdur. Aşıq Şenliyin söylədiyinə görə, o, tez-tez ətraf Sarvan, Qasımlı, Sadaxlı, Hallavar, Meçidli, Gorarxı, Arıxlı, İmirhəsən, Faxralı, Saraclı, Qızılkilsə, Hamamlı, Kəmərlı (Qəmərlı), Gümrü, Axalkələk, Sağamoy, Axıska, Oqam, Xırtız, Xospiyə, Azğur, Qarayazı, Soğanlıq və s. obalarda toy məclisləri aparmışdır.

Borçalıda aşıqlara həm də “el anası” deyirlər. Bu, elin aşıqlara verdiyi ən böyük qiymətdir. Faxralı Şair Nəbi öz divanilərinin birində bundan fəxrlə söz açır:

Adımdı Şair Nəbi, sənətin binasıyam
Sərraf olsa bu məkanda aşıqların xasıyam,
Aşıq olub el gəzmişəm, mən elin anasıyam,
Tutmuşam meydanını, dönməz pəhləvan olmuşam.

Aşıq Kamandar (Əfəndiyev Kamandar Həmid oğlu) 1932-ci ildə Borçalı mahalının Sarvan (indiki Marneuli) rayonunun Kürüstü Kəpənəkçi kəndində anadan olmuşdur. Erkən yaşlardan saz çalıb-oxumağa hədsiz marağ göstərən Kamandar 1959-cu ildə Bakıda Azərbaycan aşıqlarının IV qurultayında iştirak etmişdir. O, aşıq sənətinə tədqiqatçı kimi yanaşmış, yaradıcı aşıq-şair kimi püxtələşmişdir. Dillər əzbəri olan qoşma və gəraylıları, divani və təcnisləri, müxəmməsləri ona böyük şöhrət qazandırmışdır.

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Aşıq Kamandarın qoşma və təcnisləri Gürcüstan radiosu ilə yanaşı, Azərbaycanın radio və televiziya verlişlərində də səslənməyə başlamışdır. 1989-cu ildə Bakıda “Yazıcı” nəşriyyatında ilk kitabı olan “Borçalı laylası” adlı şeirlər toplusu işıq üzü görmüşdür. İstər Borçalıda, istərsə Azərbaycanda, eləcə də Türkiyə və İranda Kamandarın yaradıcılığı haqqında sənətşünaslar, musiqiçilər ürəkaçan sözlər demişlər. Aşıq 2000-ci ilin oktyabrında doğma Kürüstü Kəpənəkçi kəndində vəfat etmişdir.

Saz dünyasında Çıldır aşıq mühiti həm söz yaradıcılığı, həm də ifaçılıq-sənətkarlıq baxımından xüsusi yer tutur. Çıldır mahalı özünün aşıq sənəti ilə uzun müddət Anadolu və Azərbaycan aşıq məktəbləri arasında körpü rolunu oynamış, onların sənətkarlıq özəlliklərini özündə birləşdirmişdir. Çıldır aşıqları ocağının əsas ənənələri Xəstə Hasan – Aşıq Nuru – Aşıq Şenlik – Balakışi, Qasım, Nəsim – Güllüstan Çobanoğlu, Şərəf Taşlıova və digər məşhur aşıqların yaradıcılıq xətti üzrə inkişaf etmişdir. Bu ustad-şagird ənənəsi yeni yetişən istedadlara təhvil verilməkdədir.

Çıldır-Qars aşıq yaradıcılığının qonşu Axalkələk, Ağbaba, Gümrü və Borçalı aşıq yaradıcılığı ilə sıx bağlılığı vardır. Bu bağlılıqdan söhbət açılarkən öncə Aşıq Şenliyin adı çəkilməlidir.

O, türk dünyasının ən tanınmış aşıq-şairlərindən biri olmuşdur. Şenliyin babası Molla Qədir Borçalı-Qazax bölgəsindən Çıldıra köç etmiş qarapapaqlardandır. Bu isə zəngin qarapapaq folklorunun, etnoqrafiyasının və dil-ləhcə özəlliklərinin Çıldıra yayılmasına

Borçalı aşığı Səadət Buta və Narınc Xatun
ustad aşiq Mikayıl Azaflı ilə – 1984

səbəb olmuşdur. Şenlik saz-söz dərslərini məşhur Xəstə Hasanın şagirdi Lebisli Aşiq Nurudan almışdır. O, qarapapaq folklorundan faydalanmış, həmin folkloru öz şeirləri və dastanları ilə daha yüksək zirvəyə ucaltmışdır.

Doğu Anadolu, Ağbaba və Axalkələk aşığı kimi, bir çox Borçalı saz-söz ustaları da Aşiq Şenlik yaradıcılığının sehrli təsirindən qurtula bilməmişlər. Aşiq Şenliyə şagirdlik etmiş sənətkarlar İbrahim, Şivğa, Balakışi, Qazəli, Əli, Bala Məmməd, Qasım, Namaz, Əsgər, Mövlud, Nəsim, Süleyman, Hüseyn, Güllüstan onun layiqli davamçıları olmuşlar. Bu təsir yüz ildən artıqdır ki, davam etməkdədir. Maraqlı burasıdır ki, Çıldıra qonşu bölgələrdə yaşayan erməni, gürcü və yunan aşığılarının yaradıcılığına və onların bir sənətkar kimi yetişməsinə də Şenliyin çox böyük təsiri olmuşdur. Onlardan biri də Axalkələyin Prtena kəndində yaşamış və əsl adı Luka Beridze olan türkdilli gürcü aşığı Şivğadır.

Aşiq Şivğa erməni aşığı Civani (1848-1909) və XIX yüzilliyin sonlarında Qars-Axalkələk bölgəsində "baş aşiq" şöhrəti qazanmış Şenlik Çıldırlı ilə yaxın dost olmuşdur. İlk tanışlıq zamanı Aşiq Civani Şivğanı dinləmiş, sonra ona bir neçə qılıbənd demişdir. Şivğa onları asanlıqla açmışdır. Şivğanın kamil bir sənətkar olduğunu hiss edən Civani ona Aşiq Şenliklə görüşməyi məsləhət bilmişdir. Hər iki aşiq Çıldıra, qüdrətli sənətkarın görüşünə getmişlər. Aşiq Şenlik əvvəlcə Şivğanın ifaçılıq qabiliyyətini yoxlamış, sonra isə ona "Aşiq Qərib" dastanındakı Təbriz şəhərini tərif etməyi tapşırılmışdır. Bədahətən qoşulan tərif Şenliyin çox xoşuna gəlmişdir. Cavab şeirində Aşiq Şivğa o dövrdə bölgənin mədəni mərkəzlərindən biri sayılan Xirtız (indiki Xertvisi) kəndini belə tərif etmişdir:

Ey ərənlər, sizi tərif eyləyim,
Dürdü- cavahirdi malı Xirtızın.
Bir toy olur, başdan-başə bəzənir,
Geyilir yaşılı, alı Xirtızın.

Çətin sınaqdan uğurla çıxan Şivğanı Aşiq Şenlik çox bəyənmiş, nəticədə baş aşiq onu özü ilə birlikdə məclisə dəvət etmiş və deyilənlərə görə, hətta ona yaxşı bir at da bağışlamışdır. Aşiq Şenliyin təsiri sayəsində Şivğa Axalkələk bölgəsinin ən qüdrətli gürcü sənətkarına çevrilmiş və özündən sonra gələn bir çox türkdilli gürcü və erməni aşığılarının yetişməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Şenliyin Borçalıya hər səfəri yerli əhəlinin və sənətkarların yaddaşında dərin iz buraxaraq tarixləşmiş, dastanlaşmışdır. Borçalı aşığı bu gün də Şenliyin Borçalı səfərlərini məclisdə böyük həvəslə ifa edirlər. Şenlik belə səfərlərdən birində Tiflisə də getmiş və o zamankı şəhər həyatının mənəvi düşkünlüyü və natəmizliyini "həsərin çəkdiyim Tiflis şəhərinin dürlü-dürlü əlaməti var imiş" misraları ilə başlayan məşhur qoşmasında gerçək boyalarla ifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Şenliyin Borçalının Qəmərli, Abdallı, Faxralı, Qasımlı, Şuləver və başqa kəndlərinə səfərləri və yerli camaatla görüşləri onun Borçalı aşiq-şairləri ilə deyişmələrinə və yeni əsərlərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Onun Aşiq Nuru, Busatlı Pəri, Quşcu Aşiq Abbasəli, Şair Nəbi və başqaları ilə deyişmələri, eləcə də Borçalının nüfuzlu şəxsiyyətlərinə həsr etdiyi şeirləri Borçalı folklorunun incilərinə çevrilmişlər. Aşiq Şenliyin Borçalı mahalına səfərlərini əhatə edən dastan-rəvayət bölgə aşığılarının repertuarında bu gün də çox geniş yer tutmaqdadır.

Aşiq Şenlik XIX əsrdə Qafqazda Rusiya zorakılığına qarşı qətiyyətlə mübarizə aparan Borçalı igidlərinin sədaqətli nəğməkarı olmuşdur. Gürcüstan arxivlərindəki tarixi sənədlərdə və mətbuatda Çıldır qarapapaqlarının və ümumiyyətlə, Qars mahalının Borçalı qaçaqlarına arxa durmaları, onlara ən etibarlı sığınacaq olmaları əksini tapmışdır. Şenliyin şeirlərində mədh olunan Mehralı, Səməd, İsmayıl, Mahmudoğlu və başqaları sənətkarın yaxından tanıdığı Borçalı igidləri idilər. Professor F.Kırzioğlu qeyd edir ki, 1893-cü il savaflarında Qars polis baş komandanı təyin olunmuş Borçalılı Mehralı bəy Aşiq Şenliyin "Can sağ ikən yurd verməniz düşməne" şeirini öz süvari alayının döyüşlərinə bir ağızdan söyləmişdir. "Mehralı bəy atıları türküsü" kimi bəlli olan bu türkünü tədqiqatçılar həmin dövrün istiqlal marşı kimi dəyərləndirirlər:

Əsgər olan bölük-bölük bölünər,
Qars qalası sandızmi ki, alınar,
Boz atlar üstündə qılınc çalınar,
Can sağ ikən yurd verməniz düşməne.

Borçalı aşığı Çıldırlı Şenliyi həm də bəstəçi bir sənətkar, yeni havacatlar müəllifi kimi yad edirlər. Onlar "Çıldır divanisi", "Şenlik Mirzəcanı", "Şahsevəri" və hətta "Borçalı" kimi neçə-neçə saz havasının yaranmasını Aşiq Şenliklə bağlayır, öz ifalarında onlara geniş yer verirlər. Ustad aşiq Borçalı mahalını qarış-qarış gəzmiş, hər yerdə özünün sənət izlərini qoyub getmişdir.

Aşiq Məmməd Səfili (Məmməd Yusufzadə) 1870-ci ildə Adıgün rayonunda doğulub. Uzun boylu və yaraşıqlı bir insan, çox savadlı kənd xocası imiş. Həyatı məhrumiyyətlər içərisində keçib. Qanlı-qadalı 1937-ci ildə molla adı ilə həbs edilib, naməlum ünvana sürgün edilib. Vəfatı və dəfn olduğu yer bəlli deyil. Aşiq Məmməd dövrünün savadlı ziyalılarından idi. Mükəmməl dini təhsil görmüş, şəriət qanunlarını dərinləndirən mənimsəmişdi. Eyni zamanda el-obada aşiq kimi tanınıb. Şeirlərinin çoxunu "Molla", "Cindar" və "Səfili" təxəllüsləri ilə yazıb. El yığıncaqları, məclisləri onsuz keçməzmiş. Aşiq "Mən kiməm" adlı şeirində deyir:

Mən elə bir kitabəm ki, gəzərəm əldən-ələ,
Oxuduqca artar ziyam, düşərəm dildən-dilə.
Mən elə bil arıyam ki, uçaram gecə-gündüz,
Zəhmətim getməz hədə, qonaram güldən-gülə.

Səfili millətinin qədir-qiyətini bilənləri sevmiş, onlarla təmasda olmağa can atmışdır. Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə aşığın əlaqəsi də təsadüfi deyil. O, hacıya dərin hörmət bəsləmiş, hətta milyonçunun yanında bir müddət aşığı da etmişdir. Hacı da öz növbəsində el aşığının hörmət-izzətini saxlamışdır. "Koroğlu" dastanının mahir ifaçılarından biri də M.Səfili olmuşdur. Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda onun dilindən söylənmiş dastan indiyədək durur. 1929-cu ildə Vəli Xuluflu tərəfindən buraxılmış "Koroğlu" kitabındakı iki qoldan biri M.Səfilinin dilindən yazıya alınmışdır.

1925-ci ildə aşığın qardaşı Maqsud Xoca Türkiyəyə qaçmışdır. Səfilinin əlyazması ilə deyişmələr toplusunu 1937-ci ildə Maqsud Xocada görən Kırzioğlu onun surətini çıxarmışdır.

Bu əlyazmada qoşmalar, gəraylılar, cıqalı təcislər, qəzəllər, deyişmələr, bağlamalar və dastanlar yer alıb. 1927-ci ildə yaşadığı ərəzidəki bütün türk kəndlərini gəzdikdən sonra 168 misradan ibarət bir dastan qələmə almışdı. Sənətkarın dastanlarından biri "Aşiq Səfili ilə dəyirmançının dastanı"dır.

Kobliyalı Səfilinin "1915-ci il Ərdahan qırğını dastanı" da məlumdur. O, müasirlərindən Murad Zarzamlı, Aşiq Bezgün Sakunetli, Aşiq Sümmə, Şəhri Əfəndi, Əhməd Pepinov, Aşiq Bəsir və adları məlum olmayan neçə-neçə söz ustaları ilə deyişmiş, onları bağlamışdır.

Bir dəfə altı aşıq Səfilinin üstünə düşür ki, sən gərək bizim hər birimizə bir bağlama deyəsən, kim bu bağlamanı açmasa, sazını sənə verəcək. Aşıq Məmməd cavab verir ki, birinci siz deyin, razılaşırlar. Baxır ki, olmayacaq, özü başlayır. Elə bu vaxt bir gəlin altı dənə təmizlənmiş balığı bir siniyə qoyub, üstünə də ağ parça atıb gəlir. Bunu görəndə aşıq deyir:

Səfili der sinidə gördüm,

Zülfünü sinidə gördüm.

Altı məftə bir kəfəndə.

Onu da sinidə gördüm.

Höccət aşıqlar mat qalır, bağlamanı açma bilmirlər. Ududuqlarını boyunlarına alıb sazlarını Səfiliyə verirlər.

Borçalının aşıq sənətini yaşadan yüzlərlə soydaşımız var. Borçalı aşıq sənətinin bu gün ən tanınmış nümayəndəsi – Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri Zəlimxan Yaqubdur.

■ POZULMAZ NAXIŞLAR

Borçalının zəngin mənəvi dünyasının bir bucağı da – xalçaçılıqdır. Gürcüstan azərbaycanlılarının xalçaçılıq sənəti təkcə Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən deyil, Gürcüstanın sənətşünasları tərəfindən də maraqla tədqiq olunur. Xalçaçılıq qədimdən bəri Borçalı mahalında xalq sənətinin ən geniş yayılmış növü olmuşdur. Erməni tədqiqatçıları Azərbaycan xalçalarına valeh olaraq onu erməni xalçaları kimi qələmə verməyə başlayırlar. Gürcü mütəxəssislərin mövqeyi daha obyektivdir. Onların fikrincə xalçaçılıq xristian xalqlarının deyil, müsəlman xalqlarının mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Özü də ilk növbədə köçəri həyat keçirən, qoyunçuluqla məşğul olan əhali arasında yayılmışdır. Bu mövqə təkcə yalan toxuyan erməni “xalçaçılarına” deyil, Azərbaycan xalçalarını fars xalçaları kimi qələmə verənlərə də yaxşı cavabdır. Məlum olduğu kimi, nə ermənilər, nə də farslar heç vaxt köçəri həyat sürməmişlər.

Köçəri həyat sürən soydaşlarımız üçün xalça məmulatları həm evin damını, həm döşəməni, həm divarları, həm də mebeli əvəz edirdi. Bir çox məişət əşyalarını (daraq, qayçı, eynək), bəzək və kosmetika nümunələrini, hətta bəzi ərzaq növlərini (məsələn, duz, çay) qablaşdırmaq, saxlamaq üçün də xalça məmulatlarından istifadə edilirdi. Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımız köçəri həyat üçün praktiki cəhətdən daha əlverişli olan xovsuz xalçalardan, kilim və palazlardan daha çox istifadə edirdilər. Bu məmulatları – “açılıb-yığılan evləri” köç vaxtı bir yerdən başqa yerə aparmaq o qədər də çətin deyildi.

Qədimdə və yaxın keçmişdə Gürcüstandan ixrac olunan malların siyahısında xalçalar mühüm yer tuturdu. Gürcü çarlarının tacqoyma mərasimlərində, böyük məclislərdə və bayramlarda gürcü saraylarının sərt interyerini Azərbaycan xalçaları rəngləndirirdi, yumşaldırdı. Evdə, sarayda xalçaların olması mühüm atribut sayılır, çox bahalı olduğundan onun sahibinin çar ailəsinə, ya da çar ailəsinə yaxın olan nəslə mənsub olduğundan xəbər verirdi. Qoyunçuluqla bağlı olan, buynuz təsvirinin müxtəlif formaları olan naxışlar – gürcücə “borçqalo” (“Borçalı” sözünün təhrif olunmuş forması) və “rkanaxara” adlanan naxışlar Azərbaycan xalçalarından artıq gürcü təbii sənətinə köç etmişdir. Milli xalçalarımızdakı xaça bənzər naxışları dindar gürcülər vəcd ilə seyr edirlər. Gürcüləri hətta namazlıq xalçalarımızda da təsvir olunan xaçvari naxışlar heyratə gətirir. Gürcüstan tədqiqatçıları hesab edirlər ki, Borçalı xalçalarının ornamentalistikası gürcü və azərbaycan mədəniyyətlərinin sintezindən yaranmışdır. Fərəhli haldır ki, toponimlərin tez-tez dəyişməsi sənətşünaslığa sirayət etməmişdir. Bu mahalda yaranan xalçalar “Qarayazı” (indiki Marneuli), “Qaraçöp” (indiki Saqareco) və “Borçalı” (indiki Kvemo- Kartli) qruplarına bölünür. Ötən əsrdə Faxralı kəndi xalçaçılıq ənənələri ilə məşhur idi.

■ SƏHNƏ VƏ KİNO XADİMLƏRİ

Azərbaycan teatrının inkişafında Tiflis teatrının böyük rolu olmuşdur. Gürcüstanda milli teatr sənətimiz Azərbaycan dövlətinin yaranmasından əvvəl formalaşmağa başlamışdır. 1873-cü ildə fəaliyyətə başlayan Tiflis teatrında da səhnəmizin böyük sənətkarları yetişmiş, bu sənət ocağı sonralar Azərbaycan teatrının inkişafına böyük stimül vermişdir.

Tiflis teatrının səhnəsində sənət aləminə qədəm qoyan böyük sənətkarlardan biri - İbrahim Hüseyn oğlu İsfahanlıdır. Aktyor 1897-ci ildə Tiflisdə doğulmuşdur. İsfahanlı yalnız aktyor deyil, həm də bacarıqlı rejissor idi. Əslində, xüsusi bir teatr təhsili almamışdı. Heç ibtidai məktəb təhsili də görməmişdi. Yazıb-oxumağı anası Molla Məsmədən öyrənmiş, güclü mütaliəsi sayəsində ədəbiyyat aləmi ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazanmışdı. Bununla belə, o, səhnədəki oyunu ilə peşəkarlardan daha peşəkar idi.

Uşaqlıqdan çəkməçi yanında "şeyird" olan İbrahim əlinə düşən qəpik-quruşla tamaşalara qaçırdı. Zubalov adına Xalq evində, Artistlər klubunda, Gürcü Zadəgan Evində azərbaycanlı teatr həvəskarları vaxtaşırı tamaşalar təqdim edirdilər. Sənətkarın öz sözlərinə görə, səhnəyə ilk dəfə 1909-cu ildə çıxıb. Bu imkanı ona sonralar Xalq Artisti olmuş Mustafa Mərdanov və ilk azərbaycanlı baş rejissor, yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaratdı. Səhnənin cazibəsi həmin gündən onu teatra bağlayıb. 1911-ci ildə azərbaycanlıların teatr qrupu iki yerə bölünüb. Gürcü Zadəgan Evində fəaliyyət göstərən qrupa Mirseyfəddin Kirmanşahlı rəhbərlik edirdi. Bu, teatrın ikinci qrupu adlanırdı. Birinci qrup isə Zubalov Xalq Evində fəaliyyət göstərirdi. Onun rəhbəri qocaman səhnə fədaisi Mirzəli Abbasov idi. İkinci qrupun tamaşaları bədii səviyyələrinə görə daha yüksək idi. Bu qrupda Yəhya Məmmədov, Mustafa Mərdanov, Nadir İbrahimov, Həsən Səbri Abdullazadə kimi səhnə fədailəri çalışırdılar.

O zaman teatra qoşulan İbrahim İsfahanlı hər iki qrupda aktyorluq edib. Müsəlman teatr truppaları mütəmadi qastrollara çıxırdı və onun gəzdiyi şəhərlər sırasında Batum, Zaqatala, Şəki, Ağdam, Göyçay, Gəncə, İstanbul, Tehran, Rəşt, Təbriz, Xoy, Ənzəli şəhərləri vardı. Bu səfərlər sırasında altı aydan çox çəkən İstanbul qastrolu xüsusilə unudulmaz olub. Tiflisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan teatr kollektivinin işində 1920-1922-ci illərdə xeyli canlanma yarandı. 1921-ci il Tiflis Azərbaycan Teatrı üçün yeni mərhələyə keçidin astanası oldu. Bu fədakar kollektivin Tiflis Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına çevrilməsi üçün Mirzəli Abbasov, Mirzəxan Quliyev, Mustafa Mərdanov, Mirseyfəddin Kirmanşahlı ilə bərabər İbrahim İsfahanlı da böyük səylər göstərmişdir. 1922-ci ildən Dövlət Türk Dram Teatrı kimi yeni inkişaf yoluna qədəm qoyan teatr 1947-ci il yanvar ayının 2-də bağlandı.

İbrahim İsfahanlı Mirzə Fətəli Axundov adına Tiflis Dövlət Azərbaycan Dram Teatrında bir çox tamaşalara quruluş vermişdir. Sənətkar burada qırxdan çox tamaşa hazırlamışdır. Həmin əsərlərə Üzeyir Hacıbəyovun, Zülfüqar Hacıbəyovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Sabit Rəhmanın, Nəcəf bəy Vəzirovun və başqalarının əsərləri daxildir.

1932-ci ildə İbrahim İsfahanlıya Gürcüstan Respublikasının Xalq Artisti fəxri adı verilmişdir. Aktyorun yaradıcılığında Azərbaycan xüsusi yer tutur. Dövlət teatrı bağlandıqdan sonra, o, Azərbaycana gələrək Zaqatala və Qazax Dövlət teatrında baş rejissorluq edib. Aktyor "Azərbaycanfilm"də istehsal olunmuş "Böyük dayaq" filmində Yarməmməd roluna çəkilib. İbrahim İsfahanlı 13 oktyabr 1967-ci il tarixdə Tiflisdə vəfat etmişdir.

Görkəmli teatr xadimlərindən Mustafa Mərdanov, İbrahim İsfahanlı və Aleksandr Tuqanovun, ədəbiyyatşünas-alim Əziz Şərifin xatirələrində, habelə mərhum professor Abbas Hacıyevin "Tiflis Azərbaycan teatrı» monoqrafiyasında Mirzəli Abbasovun həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Həmin mənbələrdən aydın olur ki, o, teatrda "Otello", "Nadir şah", "Ölülər", "Qaçaq", "Şeyx Sənan", "Dağılan tifaq", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan", "Hacı Qara", "Müfəttiş" və s. səhnə əsərlərinə quruluş vermiş, eyni zamanda bu tamaşalarda aktyor kimi də iştirak etmişdir.

"Tiflis teatrının təməl daşını qoyan və ağır yüklərini çiyində daşıyan Mirzəli Abbasov" (ifadə İbrahim İsfahanlıındır) burada Otello ("Otello"), Hacı Qara ("Hacı Qara"), Hacı Qəmbər ("Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük"), İxtiyar ("İblis"), Nadir şah ("Nadir

şah"), Qacar ("Ağa Məhəmməd şah Qacar"), Nəcəf bəy ("Dağılan tifaq"), Fon Moor ("Qaçaq") və digər bir-birindən fərqlənən obrazlar yaratmış, tamaşaçıların sevimlisinə çevrilmişdi. Nəriman Nərimanov Tiflisdə olarkən müəllifi olduğu "Nadir şah" pyesinin tamaşasına dəfələrlə baxmış və hər dəfə Nadir şah rolunun ifaçısı Mirzəli Abbasova öz minnətdarlığını bildirmişdir.

Mirzəli Abbasov 1914-cü ildə türk dramaturqu Əli Heydər Əmirin "Səid ibn Vəqqas" əsərini tamaşaya qoyub. Bu tamaşada Azərbaycan səhnəsinin ustadlarından Hüseyn Ərəblinski də oynayırdı. O vaxtlar Tiflisdə yaşayan Əziz Şərifin tamaşa barədə yazdığı məqalədə oxuyuruq: "İran şahının rolunu böyük istedad sahibi olan Mirzəli Abbasov oynayırdı. Oynadığı rol onun xasiyyətinə tam uyğun idi və başqa bir artistin bu mürəkkəb rolu daha yaxşı oynaya biləcəyini təsəvvürə gətirmək çox çətinidir".

Mirzəli Abbasov Tiflis Azərbaycan Teatrında yeni aktyorların yetişməsi üçün gərgin əmək sərf etmişdir. Onun yetişdirdiyi aktyorlar sırasında İbrahim İsfahanlı, Mirseyfəddin Kirmanşahlı, Əli Qurbanov, Möhsün Sənanı, Əhməd Salahlı, Ələkbər Seyfi kimi sənət ustalarının adını çəkmək kifayətdir.

Mirzəli Abbasov öz qızı Diləfruzu da səhnəyə çıxarmış və o, qısa müddətdə aktrisa kimi tanınmışdır. Məhz Diləfruz Abbasovadan sonra Tiflis Azərbaycan Teatrına azərbaycanlı qızlar gəlmiş, öz talelərini səhnə ilə bağlamışlar.

Mirzəli Abbasovun yetişdirdiyi qüdrətli səhnə ustalarından biri də görkəmli komik, bədii qiraət ustası, Gürcüstanın Əməkdar artisti Abbas Qurbanov idi. Bir vaxtlar Borçalıda, onun hüduqlarından kənarında çox məşhur idi bu ad. Onu tez-tez mədəniyyət evlərində, kənd klublarının səhnəsində, bilavasitə kənd əməkçilərinin iş yerlərində - tarlalarda, fermalarda, xırmanlarda, tütün sahələrində görmək olardı, səsi radio dalğalarından eşidilərdi. Abbas Qurbanov gülüş bəxş edərdi. Onun adı zərb-məsələ, söz-söhbətlərin şirinliyinə çevrilmişdi: "Abbas Qurbanov demişkən", "Abbas Qurbanov dəsti", "Abbas Qurbanovun ərizəsi kimi"...

O, 1912-ci ildə Tiflis şəhərində doğulub. Elə həmin il Tiflis teatrsevərlərinin həyatında fərəhli bir hadisə baş verib. "Şeytanbazar" deyilən yerdə Azərbaycan teatrı üçün xüsusi bina - «Auditoriya» açılıb. Abbasın qardaşı Əli (Azərbaycanın Xalq Artisti Əli Qurbanov) və xalası oğlu Möhsün (Azərbaycanın Xalq Artisti Möhsün Sənanı) bu teatrın səhnəsində çıxış edirdilər.

Abbas Qurbanov bu teatrda bir çox maraqlı və yaddaqalan obrazlar yaratmışdır. "Şeyx Sənan"da Şeyx Əbuzər və Serqo, "Sevil"də Atakişi və Babakişi, "Almaz"da Baloğlan və Şərif, "Oqtay Eoğlu"nda Mazandaranski, "Hind qızı"nda Cəlaləddin, "Özgə uşağı"nda (S.Şaniaşvili) Sençina, "Şamil"də (Vangeli) Musa, "Koroğlu"da Vəzir, "Otello"da Rodriqo və bir çox başqa obrazlar Abbas Qurbanovu hələ gənc yaşlarından tamaşaçıların sevimlisi etmişdi.

30-cu illərdə A.Qurbanov M. F. Axundov adına Tiflis Azərbaycan Dram Teatrının bir çox uğurlu tamaşalarında çıxış etmişdi. 1938-ci ildə Tur qardaşları və A.Şeynin "Üzləşdirmə" pyesinin tamaşası böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. Rejissor V.Quşitaşvilinin hazırladığı tamaşada Abbas Qurbanov Qureviç obrazını yaratmışdı. "Yeni kənd" qəzeti 21 fevral 1938-ci il tarixli nömrəsində bu tamaşanı "teatrın parlaq qələbəsi" adlandıraraq yazırdı ki, Qurbanov bu rolla "inam və sədaqətlə dolu bir aləm yaradıb".

1938-ci ildə teatrın daha bir tamaşası - "Arşın mal alan" böyük müvəffəqiyyət qazanır. Gürcüstanın Xalq Artisti İbrahim İsfahanlının hazırladığı tamaşada Vəli rolunda A.Qurbanov çıxış edirdi. Tiflis Azərbaycan teatrının tarixinə aid qiymətli əsər yaratmış filologiya elmləri doktoru, professor Abbas Hacıyev yazır ki, həmin tamaşaya baxmaq üçün Gürcüstanın uzaq kəndlərindən belə Tiflisə gələnlər olurdu. Abbas Qurbanov bu teatrda Mirzəli Abbasov, İbrahim İsfahanlı, Mirzəxan Quliyev, Əli Qurbanov kimi sənətkarlarla çalışmış, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb, Mustafa Mərdanov, Mərziyə Davudova ilə eyni tamaşalarda çıxış etmişdi.

Ibrahim İsfahanlı

Möhsün Sənani – "O olmasın, bu olsun" filmində

Görkəmli dram və kino aktyoru, Azərbaycanın Xalq Artisti Əli Qurbanov (1898-1962) ilk sənət addımlarını Tiflis Azərbaycan teatrında atmışdır. İndiki gənc nəsil onu "Səbuhi", "Fətəli xan", "Qara daşlar", "Ögey ana", "Koroğlu", "Bir qalının sirri", "Böyük dayağ" və başqa filmlərdə yaratdığı obrazlar vasitəsilə tanıyır.

Əli Qurbanov 1898-ci ildə Tiflisdə anadan olub. Atasını uşaqlıqdan itirən Əli başsız qalmış ailəni dolandırmaq üçün erkən yaşlarından işləməyə məcbur olur. Anası Ziyət xanım övladları Əli və Abbasla (Gürcüstanın Əməkdar Artisti Abbas Qurbanov) yanaşı, dünyasını dəyişmiş bacısının uşaqlarını – Möhsün (Azərbaycanın Xalq Artisti Möhsün Sənani) və Əbülfəti (Tiflis Azərbaycan teatrının aktyoru Əbülfət Sənani) də öz himayəsinə götürmüşdü.

Möhsün Sənani kiçik yaşlarından teatr sənətinə xüsusi həvəs göstərmiş, Tiflisdə göstərilən qastrol tamaşalarına maraqla baxmışdır. Möhsünün teatra olan sonsuz marağı xalası oğlu Əliyə də keçmiş və o da erkən yaşlarından teatrla maraqlanmağa başlamışdır.

Teatrşünas Adilə İsmayılovanın "Əli Qurbanov" (Bakı, 1962) kitabından:

"...1915-ci ildə Möhsün Sənininin təşəbbüsü ilə təşkil edilmiş "O olmasın, bu olsun" tamaşasında Əli Qurbanov Rüstəm bəy rolunu kifayət qədər yaxşı oynayır. Mələhətli səsi onun müvəffəqiyyətini daha da artırır. Bu hadisədən sonra Əli Qurbanova qarşı olan maraq artır. İndi onu yalnız dram tamaşalarına deyil, hətta opera, operetta və müsəmirələrə həm artist, həm də tar çalan kimi dəvət etməyə başlayırlar".

Əli Qurbanov 1918-ci ildən aktyorluq fəaliyyətini "İbrət" dram cəmiyyətində davam etdirir. 1921-ci ilədək truppə şəklində fəaliyyət göstərmiş Tiflis teatri həmin il hökumətin qərarı ilə Tiflis Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına çevrilmişdir. Məhz həmin vaxtdan etibarən teatr fədailəri - İbrahim İsfahanlı, Mirzəxan Quliyev, Mirzəli Abbasov, Mustafa Mərdanov, Mirseyfəddin Kirmanşahlı və başqaları ilə birlikdə Əli Qurbanov da həmin teatrın aktyoru olur. Ə. Qurbanov Tiflis Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının tərkibində 1922-ci ildə Türkiyəyə, 1925-ci ildə isə İrana qastrol səfərlərində olmuşdur.

O, 1925-ci ildə Bakıya - Azərbaycan Dövlət Dram Teatrına dəvət olunmuş və ömrünün sonuna - 1962-ci ilədək burada fəaliyyət göstərmişdir. Bu teatrda hazırlanan tamaşalarda və bir sıra filmlərdə unudulmaz obrazlar yaratmış, bir sənətkar kimi pillə-pillə yüksəlmiş, Azərbaycanın Xalq Artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

Ələkbər Seyfulla oğlu Seyfi 19 mart 1901-ci ildə Tiflisdə anadan olub. "İttifaq" məktəbində təhsil alıb. Səhnəyə ilk dəfə şagird vaxtı, 1914-cü ilin əvvəllərində "Dəmirçi Gavə" (Şəmsəddin Sami) tamaşasında Bəhram rolunda çıxıb. 1917-ci ildə "İbrət" dram dərnəyinə üzv olub. 1929-cu ildə Bakı Türk İşçi Teatrına dəvət alıb. Xalq Artisti (1961-ci ildən) "Səhər" (1960), "Qanun naminə" (1968), "Mən ki, gözəl deyildim" (1968), "Uşaqlığın son gecəsi" (1968) filmlərində çəkilib. 1977-ci ildə vəfat edib.

Mustafa Mərdanovun atası onu ali təhsilli ziyalı görmək istəyirdi. Odur ki, Mustafa 1917-ci ildə gimnaziyanı bitirdikdən sonra Rostovdakı Tibb Universitetinə daxil olmuşdu. Ancaq bu fakultə Mustafanın urəyincə olmadığı üçün atasından icazə alıb, tibbi təhsillə yanaşı həm də Rostovda dram studiyasında çalışırdı. İctimai-siyasi vəziyyət çox pis olduğuna görə Mustafa Rostov şəhərində qala bilmir və 1918-ci ildə Tiflisə qayıdır, ancaq nə Tiflisdə, nə də Batumda qərar tuta bilmir. Ona görə də Mustafa 20 nəfər artist dostu ilə birlikdə Türkiyəyə gedir.

M. Mərdanov və onun artist dostları İstanbul şəhərində düz 11 ay qastrol səfərində olurlar. Bu səfərdə onlar M.S.Kirmanşahlı, Ə.Yüzbaşov, İ.İsfahanlı, M.Sənani, Həsən Səbri, Paşa Məmmədov, Həsən Qasimov, Tərhan xanım, C.Cəfərovlə birgə aşağıdakı

tamaşaları oynamışlar: "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun", "Nadir şah", "Əsli və Kərəm", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", "Pəri cadu", "Bəxtsiz cavan", "Evliykən subay" və s.

Mustafa Mərdanovun Türkiyə qastrollarındakı çıxışları haqqında İstanbulda dərc olunan "Tamaşa" jurnalı 95 il bundan əvvəl belə yazır: "Həyatda həlim, səlim və bütün qüdrət və məziyyətini inkar edən bu gənc, eyni bir ustad əlində, xariqələr göstərəcək dərəcədə istiqbal badayeyə vəd rəfah ediyor. Bizdə Qafqazın belli başlı, bütün tiplərini göstərənlərdən biri də Mustafa bəydir".

Mustafa Mərdanovun Azərbaycandakı fəaliyyətinin işıqlandırılması ayrıca bir kitabın mövzudur. İstedadlı aktyor dəfələrlə dövlət tərəfindən mükafatlandırılmışdır. Əbədiyyətə qovuşan günədək teatrla bağlı olmuş, kino sənətində də ölməz obrazlar yaratmışdır.

Həyatının 50 ilini Azərbaycan teatr sənətinə həsr edən Möhsün Sənani səhnəmizin görkəmli və məşhur artistlərindən biridir. Möhsün Sənininin adı gələndə hər kəsin üzündə təbəssüm görünür. Onun repertuarı zəngin və mürəkkəbdir. Möhsün Sənani üçün kiçik, böyük, mənfi və müsbət rollar yox idi. Sənininin xalqa sevdiren onun bənzərsiz sənətkarlığı, fitri istedadı, gənc nəsə daim qayğı ilə yanaşması olmuşdur. Sənani öz təxəllüsünü Tiflisdə azərbaycanlı məhəllələri üzərində ucalan Sənani dağından götürmüşdür. Əsl soyadı isə Cəfərovdur.

Möhsün Sənani - Cəfərov 1900-cü ildə Tiflisdə "Şeytanbazar" məhəlləsində, ruhani ailəsində anadan olmuşdur. O, 4-5 yaşında ikən ata-anasını itirmiş, nənəsinin himayəsində qalmışdır.

Dövrünün ziyalı və tanınmış adamları Tiflisdə yaradılmış teatr dərnək və cəmiyyətlərinə yardım olaraq tez-tez müşavirələr keçirirdilər. Belə müşavirələr Mustafa Mərdanovun atası Hacı Həşim Mərdanovun bəzzaz dükənində olurdu. Gürcüstanın mütərəqqi fikirli xadimləri və maarifpərvər azərbaycanlı ziyalılar bu teatra və aktyorlara bina xərclərini ödəmək və tamaşaları təşkil etmək işində səmərəli yardım göstərirdilər. N. Nərimanov, Əli Tağızadə, Əşrəf Yüzbaşiyev, H. Zərdabi, Üzeyir Hacıbəyov və Mərdanov qardaşları teatr sənətinin tərəfdarları və təbliğatçıları olmuşlar. M. Sənani 1915-ci ildən 1920-ci ilə kimi Tiflis teatr truppasında çalışır, 1921-ci ildən etibarən isə Bakının teatr səhnələrində parlamağa başlayır. O, nəinki teatrda, eləcə də kino sənətində də çox yadda qalan, təkrar olunmaz rollar ifa etmişdir. "Ögey ana", "Koroğlu", "Uzaq sahillərdə", "O olmasın, bu olsun" və s. filmləri qeyd etmək kifayətdir.

Gürcüstanda doğulmuş səhnə ustalarımız sırasında qadınlar da az deyil. Bunlardan, Azərbaycan səhnəsini uzun illər boyu bəzəyən - Şövkət Məmmədovanın adını çəkmək olar. Şövkət xanım Azərbaycanın ilk professional qadın müğənnisi, opera ifaçısı və müəllimi, SSRİ Xalq Artistidir.

Şövkət Məmmədova Tiflis şəhərində kasıb pinaçi ailəsində anadan olmuşdur. Atası Şövkətin musiqiyə olan həvəsini hiss edib, milyonçu H.Z. Tağıyevin təklifi ilə 1910-cu ildə onu Bakıya göndərir. 1911-ci ildə Zeynalabdin Tağıyev və həyat yoldaşı Sonanın köməyi ilə İtaliyada, Milan şəhərində musiqi məktəbinə daxil olur. Lakin 1912-ci ildə ona olan kömək kəsilir və Məmmədova Rusiyaya qayıtmalı olur. O, təhsilini Tiflis musiqi məktəbində davam etdirir. 1915-ci ildə Şövkət Məmmədova Kiyev Konservatoriyasına (indiki Kiyev Musiqi Akademiyası) daxil olur. 1921-ci ildən başlayaraq, o, Rusiyada, Fransada, İtaliyada, İranda və Gürcüstanda çıxışlar edir. İtaliyaya səfəri zamanı yenidən Milan musiqi məktəbinə daxil olur, orada 1912-ci ildə axıra çatdırılmamış təhsilini 1927-1930-da tamamilə bitirir.

Şövkət Məmmədova

Sonralar Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında çıxış edir. 1923-cü ildə Azərbaycanda ilk not nəşriyyatı idarəsini və Bakı Ali Teatr məktəbini (indiki Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti) yaradır. Həmçinin Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında son günlərinədək tələbələrə professional vokal dərsləri verir. Onun ifa etdiyi Rozina ("Sevilya bərbəri" – C. Rossini), Lakme ("Lakme" – L. Delib), Cilda ("Riqoletto" – C. Verdi), Şahsənəm ("Şahsənəm" – R. Qlier), Nərgiz ("Nərgiz" – M. Maqomayev), Gülçöhrə ("Arşın mal alan" – Ü. Hacıbəyov) və digər partiyaları Azərbaycanın opera sənəti tarixində yeni səhifələr açmışdır.

Müğənni və kinoaktrisa Sürəyya Qasımova 1934-cü ildə Tiflisdə dünyaya gəlir. Hələ Tiflisdə orta məktəbdə oxuduğu zaman 5 il müddətində Gürcüstanın gənclərdən ibarət yığma basketbol komandasının ən fəal oyunçusu, sonra isə kapitanı olmuşdur. Gənc qız gözəl səsə malik idi. Xalq mahnılarını və segahları özünəməxsus tərzdə ifa edirdi. 1956-1957-ci illərdə Bakıda keçirilən olimpiadada onun mələhətli ifası haqqında SSRİ Xalq Artisti Bülbül belə demişdi: Sürəyya "balaca Şövkətdir". Bundan bir il sonra, o, Moskvada VI Ümumdünya Mahnı və Rəqs Olimpiadasında Azərbaycanı təmsil etdi.

Bakıda Xarici Dillər İnstitutunun III kursunda imtahandan əla qiymət alıb çıxanda, özünü sevinclə rəfiqələrinin üstünə atmışdı. Bu artistizmi kənardan seyr edən bir qadın yaxınlaşıb soruşur: "Qızım, kinoya çəkilmək istəyirsənmi?" Sürəyyanın əvəzinə rəfiqələri birağızdan "əlbəttə-əlbəttə çəkilmək istəyir", – deyər cavab verirlər. Bu qadın Bakı kinostudiyasının rejissoru L.D.Berla idi. Sınaq çəkilişindən sonra Həsən Seyidbəyli debüt haqqında belə deyir "Bu ki, anadangəlmə Gülnarədir". Gülnarə rolundan sonra Sürəyya 1957-ci ildə "Aygün" (Şəfiqə rolu), "Kölgələr sürünür" (Afət), "Yeni il gecəsi" və s. filmlərdə yadda qalan obrazlar yaradır.

■ BORÇALI ZİYALILARI

Borçalının yetişdirdiyi ən tanınmış ziyalılardan biri Nəriman Nərimanovdur. O yalnız dövlət xadimi deyil, həm də yazıçı və publisistdir. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi-realizmin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Əsərlərində ("Nadir şah", "Qonaqlıq", "Bahadır və Sona", "Şahmərdan bəy") Azərbaycanın tarixi keçmişini, dövrün ictimai eybəcərliklərini təsvir etmişdir. "Tiflisin Azərbaycan teatrında yetişən məşhur aktyorlarımızın əksəriyyəti öz məşhur həmyerlilərinin yaratdığı dram əsərlərini səhnədə sevə-sevə canlandırmışlar.

Abdulla Şaiq - Abdulla Mustafa oğlu Talıbzadə (24.2.1881, Tiflis – 24.7.1959, Bakı) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, milli uşaq dramaturgiyasının banisidir. "Tülkü həccə gedir", "Yaxşı arxa", "Tıq-tıq xanım", "Şələquyruq" mənzum hekayələrində gözüaçıqlıq, təvazökarlıq təbliğ edilir. Onun "Gözəl bahar", (1910), "El oğlu" (1939), "Vətən" (1941), "Nüşabə" (1945), "Ana" (1946) pyesləri gənc nəsildə vətənpərvərlik tərbiyəsinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrına Abdulla Şaiqin adı verilmişdir.

Gürcüstanlı azərbaycanlılar bir əsrlik istiladan sonra milli müstəqilliyimizin ilk nişanəsi olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulmasında fəal iştirak etmişlər. Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin sədri (1918-1920), Paris Sülh Konfransına yollanan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı idi. Əlimərdan bəy öz oğlu, nümayəndəliyin katibi Rəşid

Əlimərdan bəy Topçubaşov

Abdulla Şaiq

Ötən əsrin axırlarında Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı başlayarkən müstəqilliyin qiymətini gözəl anlayan Borçalı vətənpərvərləri mübarizənin önündə idilər. Onlardan biri – istedadlı tarixçi alim, ADR-in dərslərini tədqiq edərək bizə çatdıran Nəsim Nəsimli indi də elmi fəaliyyəti siyasətlə yanaşı davam etdirir. AXC-nin fəallarıdan biri, qadın hüquqlarının müdafiəçisi xanım Dilarə Əliyeva isə dünyasını dəyişmişdir. Azərbaycanın elm, təhsil sahələrində çalışan çoxsaylı gürcüstanlı soydaşlarımız sırasında nümunə olaraq Hamlet İsxanlının adını çəkmək istərdim. Hamlet müəllim Xəzər Universitetinin təsisçisi, riyaziyyatçı alim, eyni zamanda humanitar elmlər üzrə tədqiqatçı və şairdir.

Borçalının mənəvi sərvətləri haqqında hekayətimi burada tamamlayır, lakin onu bitmiş hesab etməyərək qələm sahiblərimizi bu gözəl dünyaya dəvət edirəm.

bəylə birgə Azərbaycan elçilərinin məhsuldar fəaliyyətini təmin edə bilmişdi. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin başçıları ilə görüşmüş (o cümlədən ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla, Böyük Britaniyanın naziri Uinston Çörçillə və s.), Azərbaycan haqqında həqiqətləri onlara çatdırmışdı. Borçalının digər oğlu – Əhməd bəy Pepinov isə Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin katibi, Nazirlər Kabinetinin üzvü olmuşdur.

Həmin illərdə Azərbaycandan kənar qalan Borçalını Vətənə qovuşdurmaq üçün Emin ağa Acalov və Ömər Faiq Nemanzadə kimi Borçalı oğulları çox səy göstərdilər. Buna imkan verilməyəndə isə Borçalıdan tutmuş Axalkələkə – Gümrüyə – Qarsa – Naxçıvana kimi uzanan geniş ərazilərdə Cənub-Qərbi Qafqaz Türk Respublikasını yaratdılar. Emin ağa Acalov bu dövlətin Milli Məclisinin Sədri, Ömər Faiq Nemanzadə isə baş naziri idi. Təəssüf ki, bu dövlətin ömrü qısa olmuş, Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinin təhriki ilə Antanta dövlətləri CQQTR rəhbərlərini həbs edərək Malta adasına sürgünə göndərmişlər.

Əslən Gürcüstandan olan ziyalılar sovet hakimiyyəti illərində də nüfuz qazanmağa nail olmuşlar. Görkəmli din xadimi və ilahiyyatçı Şeyx Məhəmmədəli Hüseyn oğlu 1930-1935-ci illərdə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ali Ruhani İdarəsinin sədri olmuşdur. Məşhur riyaziyyatçı Zəhid Xəlilov – Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti idi. Abdulla Şaiqin oğlu akademik Kamal Talıbzadə eyni zamanda mədəniyyət və maarif xadimi idi.

Qeysər Kaşiyeva – ilk azərbaycanlı rəssam qadın

Q. Kaşiyeva – "Ovcunun portreti"

The moth won't go around, if the candle doesn't burn.
(Azerbaijani proverb)

LIGHT FROM BORCHALI

LIGHT FROM BORCHALI

■ SPIRITUAL WORLD OF BORCHALI

Can the gift given to Azerbaijani culture by ancient Borchali be described? Educated men grown in Borchali found shelter in the Homeland and were supported by it to demonstrate their skills and abilities, and finally they have become the support of the Homeland. Numerous akhundovs, vazehs, topchubashovs, narimanovs, abdulla shaigs burnt the candle at both ends to educate the people. In light of these "candles" the whole Azerbaijan warmed up and lighted up.

Our cognates, keeping alive the language in languages, the religion in religions, have been holding their honour and dignity higher of all. To pass such human qualities from generation to generation, they don't allow foreign elements to enter their moral world. Present descendants of garapapags made the ancestors' lifestyles and lives eternal continuing their way.

9 out of 11 climates in the world fall to Borchali's lot, as well, like Azerbaijan. Such natural advantage creates conditions not only for material welfare, but also for fertility of spiritual world of our people. Each climatic condition forms peculiar art, profession, occupation spheres. Our ancestors have created in these lands their regional folklore regarding cattle-breeding, sheep-breeding, horse-breeding, movement to mountains (in summer) and movement to lowlands (in winter), gardening, melon and gourd growing, carpet-weaving. Carpet-weaver songs, peasants' "holavars", cradle songs are of this kind.

Borchali's moral values presented hundreds of characters to the culture of Azerbaijan. We will deal with some of them, also pearls of folk art of Borchali. But note that describing spiritual world of Borchali is rather difficult than writing the book. Because no matter how much you write on this topic, the subject will remain unfinished...

■ BORCHALI'S ASHUGS

Sound of zourna, horse racing of the youth in weddings, saz musics, talks of master ashugs keep the travellers away from their way. Legends were written to Borchali's brave men demonstrating courage against strangers (like "Samad agha" by Ashug Shenlik). Numerous pages of the history became nationalized. One more reason of development of creativity in this region is principal role of ashugs in evenings of ashugs. Great respect to saz art increases responsibility of ashugs. Ashugs of Borchali pay special attention to epic performance following the path of immortal ashugs.

Versions of some legends have been written under the supervision of specialist in folklore El Khan Mammadli. Especially, legends "Ashug Garib", "Abbas and Gulgaz" told by Ashug Aslan Kosali can be accounted perfect works of art. The number and poetic capacity of goshma and geraylies in both legends differs from previous ones.

One of the groups of Borchali folklore is bayati (four-line folklore verse). Borchali smells of bayati. We hear bayaties from grandmothers, they present such a gift to everyone who comes to them.

As a usual, first lines of bayaties in this region are not full as in Kirkuk khoyrat. This sign shattered the thought - "incomplete bayaties belong only to Kirkuk turks".

Many ashugs - Khasta Hasan, Garani who lived in the same years with Khasta Gasim, also masters such as Gul Allahgulu, Dost Pirmammad, Shenlik, Guller Peri, Ismayil Guller, poet Nabi from Fakhrali, Ashug Oruj, Ashug Hasan, Gushchu Ibrahim, poet Agajan, brothers Ashug Sadig and Mammad Sultanov, Khindi Mammad, Amrah Gulmammadov, Huseyn Sarajli performed in this region from time to time and passed away leaving the creativity as a legacy.

Borchali ashugs in 1939

There were a number of ashugs in the history of ashug literature creating poems under the pen name Sefil (XVIII) and one of them is Ustad Shenlik (Childirli). Ashug Shenlik's poems dealt with Borchali's different peoples' living in the same area friendly and without discrimination. These people's ashugs and closeness of literary environment was known in Tbilisi province and Azerbaijan, even in Turkey, Iran and in other eastern states.

Ashug Huseyn was one of the talented Borchali poets. He was born in village Sarajli, Bolnisi in 1913. Ashug Huseyn with poet nature got acquainted with skilful master such as poet Nabi, Agajan, Ashug Shenlik, recited poems by heart. Ashug Huseyn Sarajli, while first performing saz, competed with poet Agajan in telling poems and singing in evenings of Sarvan, Borchali province.

Beginning from 70s of the last century, goshmas and tejnises of Ashug Kamandar sounded in radio and TV programs of Azerbaijan along with Georgia. His first book of poems collection "Borchali laylasi" (Borchali lullaby) was published by publishing house "Yazichi" in Baku in 1989. Ashug Shenlik was one of the most famous ashug-poets in Turkic world. Shenlik's grandfather Molla Gadir was a member of garapapags moved to Childir from Borchali-Gazakh region. He benefited from garapapag folklore, and made that folklore higher with its poems and legends.

The interesting point is that Ashug Shenlik had a great influence on creativity of Armenian, Georgian and Greek ashugs living in Borchali. One of them is a Georgian ashug Shivga who lived in Prtena, Akhalkalek and whose real name was Luka Beridze.

Ashug Shivga was a close friend of Armenian ashug Jivani (1848-1909) and Shenlik Childirli who was famous as "chief ashug" in Gars-Akhalkalek in the late XIX century. Owing to Ashug Shenlik's influence, Ashug Shivga became the most powerful Georgian master in Akhalkalek region and had a great role in formation of Turkic-speaking Georgian and Armenian ashugs following him.

Ashug Shenlik was a faithful songster of Borchali brave men fighting against Russian violence in the Caucasus in the XIX century. Historical documents in Georgian archives and the media reflected runaways' being supported by Childir garapapags' and generally by Gars district. Mehrali, Samad, Ismayil, Mahmudoglu and others praised in Shenlik's poems were the brave of Borchali closely known by the master.

Ashug Mammad Sefili (Mammad Yusufzada) was born in Adigun region in 1870. He was one of the skilful performers of "Koroglu". The legend told by him is still kept by the Institute of Manuscripts in Baku. One of the two parts of "Koroglu" published by Vali Khuluflu in 1929 refers to M.Sefili.

The ashug's brother Magsud Khoja ran away to Turkey in 1925. Kirzioglu, seeing Magsud Khoja had Sefili's manuscript and competition collections, made their copies in 1937.

This manuscript contains goshmas, geraylies, jigali tejnises, ghazals, competitions, baglamas and legends. In 1927, after having a trip all over Turkic villages in the region he lived, wrote a legend of 168 lines. One of the legends of masters is "Legend of Ashug Sefili and miller".

"Legend of Ardahan massacre in 1915" by Sefili from Koblia is also known. He competed with his contemporaries Murad Zarzamli, Ashug Bezgun Sakunetli, Ashug Summeni, Shehri Efendi, Ahmad Pepinov, Ashug Bashir and others whose names are unknown, in telling poems and singing and won a victory over them.

Once six ashugs insisted on Sefili's reciting baglama for each of them, and that the person unable to answer that baglama, would give his saz to him. Ashug Mammad wanted them to recite first, but they did not agree. And so he began himself. At the very moment, a woman came with a tray in which there were six cleaned fish and white cloth on it. Seeing this, the ashug said:

"Sefili says, I saw in the tray,
Saw hair in the tray.
Saw six bodies in one shroud
And it in the tray."

Stubborn ashugs were surprised and couldn't find the answer. So they admitted their loss and presented their saz to Sefili.

There are hundreds of compatriots keeping Borchali's art of ashug alive. Today, the most well-known member of Borchali's art of ashug is Zalimkhan Yagub – chairman of Azerbaijan Ashugs Union.

Ashugs Aslan Kosaly and Muhammad Sadakhli

Ashug Amrah Gulmammadov

Ashug poet Agajan

■ INDELIBLE PATTERNS

Another branch of Borchali's rich spiritual world is carpet weaving. Art of carpet weaving of Azerbaijanis from Georgia is studied with interest not only by specialists of Azerbaijan, but also by Georgian art critics. Carpet weaving has been a widely spread type of folk art in Borchali district since the ancient times. Armenian researchers were amazed at Azerbaijani carpets and presented them as Armenian carpets. Position of Georgian specialist is more objective. As to them, carpet weaving is not a part of Christian peoples' culture, but of Muslim nations'. And it has been spread not among the population leading a nomadic life, but among those occupied in sheep-breeding. Such position is a response not only to lying Armenian "carpet weavers", also to those who presented Azerbaijani carpets as Persian carpets. As it is known, neither Armenians, nor Persians led a nomadic life. Carpets were a substitute both for roof, floor, walls and furniture for our compatriots who led a nomadic life. Carpets were used to package, store household goods (comb, scissors, and glasses), pieces of jewellery and cosmetics, also some types of food (f.i., salt, tea). Our compatriots living in Georgia mainly used carpets without pile, kilim and palaz which are practically more favourable for a nomadic life. These goods – "folding houses" were not so difficult to take from one place to another during movement.

Carpets had an important role in the list of goods exported from Georgia in ancient times and the near past. Carpets of Azerbaijan decorated the interior of Georgian palaces in coronation ceremony of Georgian tsars, large gatherings and holidays. Carpets in house and palace were considered an important attribute, showed its owner's belonging to tsar's family or generation close to tsar's family.

Patterns which are related to sheep-breeding, various forms of horn image – "borjgalo" (distorted form of the word "Borchali") and "rkanakhara" have already moved to Georgian applied art from Azerbaijani carpets. Cross-like patterns on our national carpets are enthusiastically followed by the Georgians. Cross-shaped patterns described on our carpets for performing namaz astonish the Georgians. Georgian researchers consider that ornamentalistics of Borchali carpets originated from the synthesis of Georgian and Azerbaijani cultures.

It is gratifying that frequent change of toponyms has not infected study of art. Carpets woven in this district are divided into the groups of "Garayazi" (present Marneuli), "Garachop" (present Sagarejo) and "Borchali" (present Kvemo- Kartli). The village Fakhrali was popular for its carpet weaving traditions in the last century.

■ STAGE AND FILM INDIVIDUALS

The theatre of Tbilisi had a great role in development of the Azerbaijan's theatre. Our national theatre started to be formed in Georgia long before it emerged in Azerbaijan. Great artists grew in Tbilisi theatre that started to activate in 1873, and later this centre of art stimulated to development of theatre in Azerbaijan.

One of the great artists emerging in the world of art in Tbilisi theatre was Isfahanli Ibrahim Huseyn oglu. The actor was born in 1897 in Tbilisi. I. Isfahanli is not just an actor, but a skilful producer. In fact, he didn't have a special theatrical education. He hadn't even got primary education. However, he was more professional than others with his performance.

Ibrahim, who was a learner by a shoemaker, was going to performances with pennies he got. Azerbaijani theatre amateurs were periodically performing at People's House named after Zubalov, Artists club, Georgian noble house. Azerbaijani theatre group was divided into two parts in 1911. The group working in People's House named after Zubalov was led by Mirseyfaddin Kirmanshahli. This was the second group of the theatre. The second group was working in Georgian Noble House. Its leader was Mirzali Abbasov. Ibrahim Isfahanli joining the theatre at that time performed in both groups. Muslim theatre companies were going on constant tours and some of the cities travelled by the companies were Batum, Zagatala, Shaki, Agdam, Goychay, Ganja, Istanbul, Tehran, Rasht, Tabriz, Khoy, Anzali. Istanbul tour which had lasted for more than six months was particularly unforgettable among such visits.

Activity of the theatre team existing in Tbilisi revived in 1920-1922. The theatre entering a new development path as Turkish State Drama Theatre in 1922 closed on January 2, 1947.

Ibrahim Isfahanli was awarded the honorary title People's Artist of the Republic of Georgia in 1932. Azerbaijan had a special role in the actor's creativity. After the state theatre closed, he came to Azerbaijan and became chief director in Zagatala and Gazakh State theatre. Ibrahim Isfahanli died on October 13, 1967 in Tbilisi.

There is interesting information about Mirzali Abbasov's life and creativity in recollections of theatrical figures such as Mustafa Mardanov, Ibrahim Isfahanli and Alexander Tuganov, specialist in literature and scholar Aziz Sharif, as well as in monograph "Azerbaijan Theatre in Tbilisi" of deceased professor Abbas Hajiyev. "Mirzali Abbasov - founding Tbilisi theatre and bearing its load on his shoulders" (expression belongs to Ibrahim Isfahanli) had become the favourite of the audience. Nariman Narimanov, when he was in Tbilisi, had seen the performance of "Nadir shah" (the play was written by N. Narimanov) for many times and was every time expressing his gratitude to Mirzali Abbasov who performed the character "Nadir shah".

Mirzali Abbasov worked hard for development of new actors in Azerbaijan Theatre in Tbilisi. It is enough to mention the names of some actors trained by him such as Ibrahim Isfahanli, Mirseyfaddin Kirmanshahli, Ali Gurbanov, Mohsun Sanani, Ahmad Salahli, Alakbar Seyfi.

Mirzali Abbasov's daughter Dilafuz performed on the stage, as well and became popular as an actress in a short period of time. Namely following Dilafuz Abbasova, Azerbaijani girls began to perform on the stage of Azerbaijan Theatre in Tbilisi, and devoted their life to the theatre.

Distinguished drama and film actor, People's Artist of Azerbaijan Ali Gurbanov (1898-1962) took his first steps in Azerbaijan Theatre in Tbilisi. Modern generation knows him for his characters in "Sabuhi", "Fatali khan", "Gara dashlar" (Black stones), "Ogey ana" (Stepmother), "Koroglu", "Bir galanin sirri" (Secret of a castle), "Böyük dayaq" (Great support) and other films.

Father of Mustafa Mardanov wanted him to be an educated man. So, Mustafa was admitted to Medical University in Rostov after he finished gymnasium in 1917. But as this faculty was not to his heart's content, he got permission from his father and worked in

drama studio in Rostov along with getting medical education. Mustafa couldn't stay in Rostov due to complicated social and political situation and went back to 1918. But he couldn't keep patience either in Tbilisi or in Batum. And Mustafa went to Turkey with his 20 artist friends.

M.Mardanov and his friends had been on tour in Istanbul for 11 months. Elucidating Mustafa Mardanov's activity in Azerbaijan is a subject of another book. Talented actor has for many times awarded by the state. He was loyal to theatre till his death and portrayed immortal characters in movies.

Devoting 50 years of his life to theatre, Mohsun Sanani is one of the prominent and famous artists of our stage. While mentioning Mohsun Sanani's name, there appears a smile on everyone's face. Sanani assumed his pseudonym from the mountain Sanan raising over the districts of Azerbaijanis in Tbilisi. His real name was Mohsun Jafarov.

Sanani was interested in theatre from his teenage years. He was watching the performances of local theatres and artists on tour to Tbilisi with great interest. In 1911, Mohsun performed before the large audience for the first time. His performance deeply impressed them though he was very excited.

The actors of Tbilisi such as Mirzali Abbasov, Mustafa Mardanov, Ibrahim Isfahanli, who followed Mohsun Sanani's performance, approached his talent with great confidence. Although he was young, M. Sanani was entrusted to portray the characters such as Heydar bey, Suleyman bey, Vali ("Arshin mal alan"), Hambal ("Meshedi Ibad"), Rzagulu ("Nadir shah"), Casio ("Othello"). These characters brought fame to Sanani as a real actor.

M. Sanani worked in Tbilisi theatre group from 1915 to 1920, and performed on the stages of Baku beginning from 1921. He has unforgettable, inimitable roles in movies. Among them we can mention "Ogey ana" (Stepmother), "Koroglu", "Uzag sahillerde" (In the far shores), "O olmasin, bu olsun" (Neither that one, then this one) and others.

Actors of theatre and cinema Osman Haggi

and Mohsun Sanani

The women among artists born in Georgia are not few, either. It goes without saying that one of the ladies on the stage of Azerbaijan was Shovkat Mammadova. Mrs. Shovkat was the first professional female singer, opera singer and instructor, People's Artist of the USSR in Azerbaijan.

■ BORCHALI INTELLIGENTSIA

One of the most famous educated men of Borchali is Nariman Narimanov. He is not a statesman only, but also a writer and publicist. Most of the popular actors in Azerbaijan theatre in Tbilisi willingly performed plays written by their fellow countrymen.

Abdulla Shaig – Talibzadeh Abdulla Mustafa oglu (24.2.1881, Tbilisi– 24.7.1959, Baku) is one of the prominent representatives of Azerbaijan children's literature and founder of national children's drama. Azerbaijan State Puppet Theatre has been named after Abdulla Shaig.

Azerbaijanis from Georgia were active in establishing Azerbaijan Democratic Republic which was the first sign of national independence after one hundred –year conquest. Alimardan bey Topchubashov was the chairman of the Parliament of Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920), head of the delegation in Paris Peace Conference. Alimardan bey was able to ensure efficient activities of Azerbaijan representatives together with his son, secretary of the representative office Rashid bey. He had met with heads of leading states of the world (also President of the USA – Woodrow Wilson, Minister of Great Britain – Winston Churchill), delivered to them the realities about Azerbaijan. And another son of Borchali Ahmad bey Pepinov was the secretary of the Parliament of ADR (Azerbaijan Democratic Republic – 1918), member of the Cabinet of Ministers.

The intelligentsia from Georgia by origin were able to gain prestige during the years of Soviet rule. The famous mathematician Zahid Khalilov was the president of Academy of Sciences of Azerbaijan SSR, and academician Kamal Talibzadeh – son of Abdulla Shaig was cultural and educational figure.

Patriots of Borchali, realizing the value of independence when national liberation movement started in Azerbaijan at the end of the last century, were at the head of the fight. One of them – talented historian, scholar, critic of lessons of ADR Nasib Nasibli continues its scientific activity along with policy. But one of the most active members of APF (Azerbaijan Popular Front), women's rights defender Dilara Aliyeva passed away.

I would like to mention the name of Hamlet Isakhanli among our numerous compatriots from Georgia working in the fields of science and education of Azerbaijan. H. Isakhanli is the founder of Khazar University, mathematician, scientist and researcher for humanitarians and a poet.

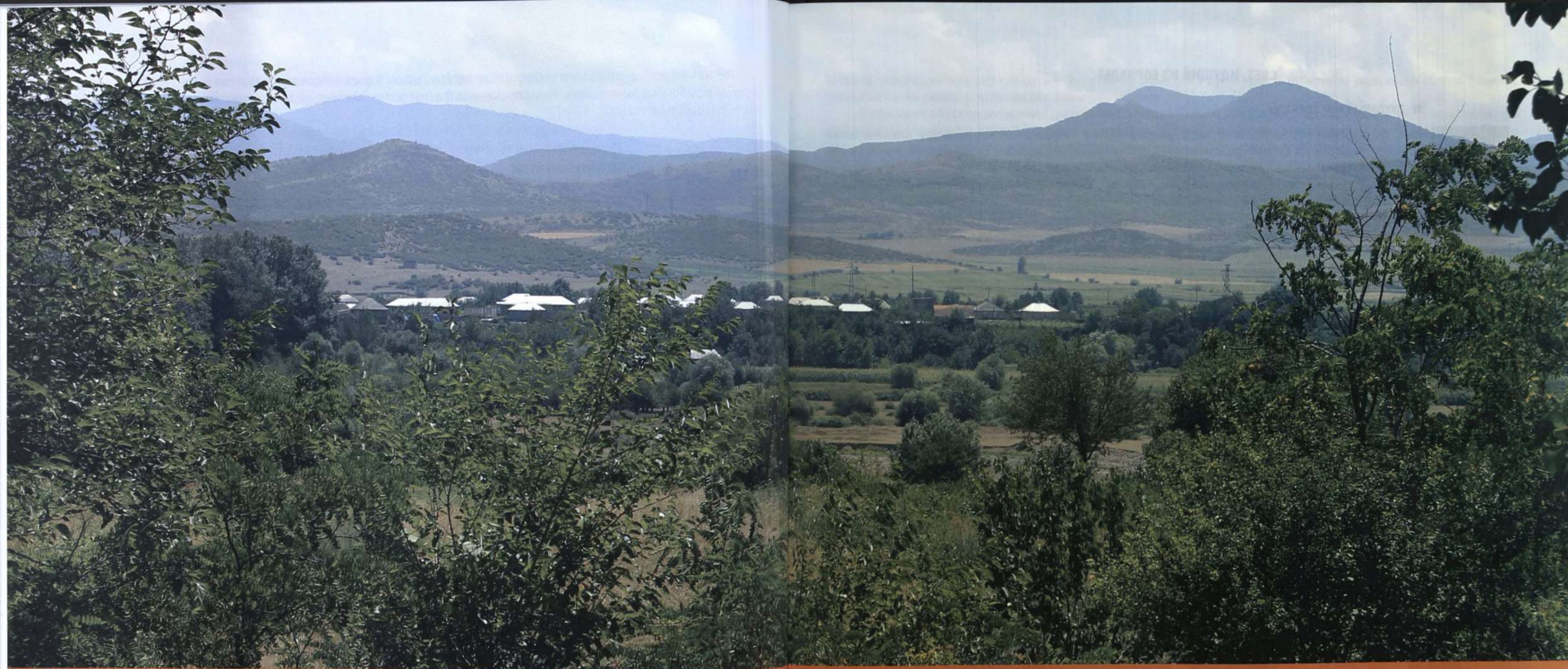
My telling about Borchali's moral values is completed for now, but it is not end yet and I invite writers to this amazing world.

Alimardan bey Topchubashov in Paris

Nigar Shikhlinskaya – first Azeri nurse

Если бы свеча не горела, то мотыльки не кружили бы вокруг нее.
(Азербайджанская пословица)

СВЕТ, ИДУЩИЙ ИЗ БОРЧАЛЫ

СВЕТ, ИДУЩИЙ ИЗ БОРЧАЛЫ

■ ДУХОВНЫЙ МИР БОРЧАЛЫ

Можно ли в полной мере описать ту лепту, какую внесли в азербайджанскую культуру древние земли Борчалы? Выросшие в Грузии представители интеллигенции, обращаясь к своей родине, видели в ней опору для претворения в жизнь своих способностей и талантов, а в потом и сами стали опорой для родины. Сколько ахундовых, вазехов, топчубашовых, наримановых, абдулла шаигов осветили своими жизнями, как факелами, дорогу к просвещению своей нации!

Сколько веков подряд наши соотечественники на чужбине увековечивали язык и веру, ставя превыше всего национальное самосознание, честь и достоинство! Чтобы из поколения в поколение сохранять эти человеческие качества, они старались не привносить в свою духовную жизнь чуждых элементов. Они, эти «гарапапаги», вечно живы и поныне, потому, что их сегодняшние потомки продолжают с достоинством их традиции в быту и образе жизни.

Из 11 климатических поясов мира 9 представлены как на территории Азербайджана, так и в Борчалы. Это преимущество служит причиной не только материального достатка нашего народа, но и создает условия для обогащения его духовного мира. Ведь те или иные климатические условия формируют определенные сферы труда, специальности, профессии. На этих землях наши деды создали свой региональный фольклор, связанный со скотоводством, овцеводством, коневодством (горным и равнинным), бахчеводством, ковроткачеством, рыболовством и другими видами профессий. Это ковроткаческие напевы, песни односельчан, колыбельные... Сотни интересных личностей подарило азербайджанской культуре духовное богатство Борчалы. Сейчас пойдет речь о некоторых из них, а также о жемчужинах народного творчества Борчалы. Правда, стоит учесть, что описать духовный мир Борчалы труднее, чем написать целую книгу. Потому что, сколько бы ни писали на эту тему, она все равно остается все еще не раскрытой до конца...

■ АШУГИ БОРЧАЛЫ

В краю Борчалы и поныне поражают путешественников глас черной зурны, скачки молодежи на свадьбах, струнные мелодии саза и речи искусных ашугов. Добавим к этому дастаны об удалцах Борчалы, выказавших мужество в борьбе с чужаками (к примеру, дастан Ашуга Шенлик «Самед ага»). Великое множество страниц истории было увековечено в фольклоре! Одной из причин развития в этом регионе ашугского искусства является и то, что именно их выступления играют главную роль на всех торжествах. Ответственность ашугов повышает и традиционное для этого региона уважение к их ремеслу «саза и слова». Вплоть до наших дней ашуги Борчалы, идя бессмертной дорогой озана, уделяют особое внимание исполнению дастанов.

В Борчалы под руководством специалиста по фольклору Эльхана Мамедли удалось записать полные варианты целого ряда эпосов – в частности, записанные со слов Ашуга Аслана Косалы такие эпосы, как «Ашуг Гариб», «Аббас и Гюлгяз», которые могут считаться произведениями высокого искусства. Поэтический объем, исполняемый в каждом из двух эпосов, и парная рифма сильно отличаются от предыдущих вариантов.

Одна из основных ветвей борчалинского фольклора – это баяты. Они здесь словно рассыпаны в самом воздухе – он будто пронизан ими! Даже бабушки здесь говорят так, словно дарят благословение каждому проходящему. Обычно в собранных в этом регионе баяты первые строки бывают усеченными, половинчатыми, словно яркюкские (близкий к азербайджанцам

этнос, проживающий в Ираке) «хойраты». Это отличие разносит в пух и прах утверждение ряда специалистов о том, что усеченные баяты характерны только для яркюкских тюрков.

В этих краях во все времена жило сразу по много ашугов. Именно здесь жили, творили и воспевали, оставив после себя цветущий сад наследия, и переселились в мир иной такие мастера, как жившие в одно время с Хесте Гасымом Хесте Гасан и Гарани, а в более позднее время – Гул Аллахгулу, Дост Пирмамед, Шенлик, Гюллер Пери, Исмаил Гюллер, поэт Наби из Фахралы, Ашуг Орудж, Ашуг Гасан, Гушчу Ибрагим, Шаир Агаджан, братья Ашуг Сади и Мамед Султановы, Хынды Мамед, Амрах Гюльмамедов, Гусейн Сараджлы.

В истории ашугской литературы XVIII века был целый ряд писавших стихи под псевдонимом Сафиль. Один из них – Устад Шенлик (Чылдырлы). В его стихах говорится о том, как дружно и нераздельно жили на одной территории – в Борчалинском регионе – различные народы. Он, ашуг этих народов, был известен в литературной среде не только в Тифлисской губернии и Азербайджане, но и в Турции, Иране и других странах Востока.

Ашуг Гусейн был одним из талантливых борчалинских поэтов. Он родился в 1913 году в селе Сараджлы Болнисского района. Во времена расцвета ашугского творчества был знаком с такими знатоками своего дела, как Шаир Наби, Агаджан, Ашуг Шенлик и делился с ними своими душевными стихами. Сам же он впервые выступил с сазом в Борчалы на одном из Сарванских меджлисов ашугов – там ему довелось состязаться с маститым поэтом Агаджаном, и в этом состязании Ашуг Гусейн вышел победителем.

В 70-х годах по грузинскому радио, а также по азербайджанскому радио и телевидению начали звучать гошма и теснифы Ашуга Камандара. В 1989 году в Баку в издательстве «Язычы» вышел в свет его первый сборник стихов под названием «Борчалинские напевы». Ашуг Шенлик был одним из самых известных поэтов-ашугов в тюркском мире. Его дед, Молла Гадир, был из числа «гарапапагов», переселившихся из Борчалинско-Казахского региона в Чылдыр. Его творчество питал фольклор «гарапапагов», который он, обогатив стихами и дастанами, вознес на вершину.

Интересно, что творчество Ашуга Шенлика оказало очень большое влияние на армянских, грузинских и греческих ашугов, проживавших в Борчалы. Одним из таких был тюркоязычный грузинский ашуг Шивга (настоящее имя – Лука Беридзе), живший в селе Пртена в Ахалкалаки. Он был близким другом армянского ашуга Дживани (1848-1909) и ашуга

Борчалинские ашуги в 1955-ом году

Ашуги Ахмед Садахлы и Сеадет Бута. День памяти ашуга Гусейна Сараджлы

Чылдырлы, удостоенного в конце XIX столетия почетного звания «главный ашуг» в Карс-Ахалкалакском регионе. Под влиянием Ашуга Шенлика Шивга стал лучшим грузинским мастером в Ахалкалакской округе; он оказывал безвозмездную помощь пришедшим ему на смену тюркоязычным грузинским и армянским ашугам.

Ашуг Шенлик преданно воспевал храбрецов Борчалы, которые вели решительную борьбу против российского засилья на Кавказе. В исторических документах из грузинских архивов и в тогдашней печати говорится о том, что именно «гарапапаги» Чылдыра (а также всего Карского уезда в целом) служили надежной опорой борчалинским повстанцам, при необходимости укрывая их и давая им всяческую поддержку. Так, воспетые в стихах Ашуга Шенлика Мехралы, Самед, Исмаил, Махмудоглу и другие повстанцы Борчалы были хорошими знакомыми этого мастера.

Ашуг Мамед Сафили (Мамед Юсифзаде) родился в 1870 году в селе Адыгюн. Он был одним из самых искусных исполнителей эпоса «Короглу». В Институте Рукописей НАНА и поныне хранится записанный с его слов дастан. В изданной в 1929 году Вели Хулуфлу книге «Кёроглу» одна из двух ветвей основана на письменном изложении устного исполнения его Мамедом Сафили.

В 1925 году брат этого ашуга Магсуд Ходжа бежал в Турцию. В 1937 году с ним там встретился известный турецкий ученый Кырзыюглу, который снял копию с рукописей сборника стихов-состязаний Сафили. В этот сборник, помимо стихов-состязаний, входили гошма, герайлы, теснифы, газели, стихотворные загадки и дастаны.

В 1927 году, обойдя все тюркоязычные деревни в области своего проживания, Сафили создал дастан из 168 полустийши-мисра. Один из эпосов этого мастера называется «Эпос мельника и Ашуга Сафили». Известен эпос Сафили «Резня в Ардагане в 1915 году». Он связан с современниками мастера Мурадом Зейналлы, Ашугом Безгюн Сакунетли, Ашугом Сюммяни, Шяхри Эфенди, Ахмедом Пепиновым, Ашугом Баширом и многими другими неизвестными мастерами слова в стихотворных состязаниях.

Ашуг Гиляби

Ашуг Камандар

Одно из мероприятий общества «Борчалы» (20 февраля 2012-го года)

Однажды шестеро ашугов попросили Сафили загадать каждому из них стихотворную загадку. И порешили: тот из них, кто не разгадает загадку Сафили, должен будет отдать ему свой саз. Ашуг Мамед предложил им начать загадывать первыми, но они не согласились, так что пришлось ему начать это состязание самому. Как раз в это время он увидел, как некая молодуха несет шесть выпотрошенных рыбин, положив их на медный поднос и прикрыв белой тканью. И загадал он такую загадку:

На подносе горе увидал,
Локон на подносе увидал.
Шестерых несчастных на подносе
В саване одном я увидал.

Не будучи в силах разгадать эту загадку, ашуги признали себя побежденными и отдали свои сазы Сафили.

Самый известный современный представитель ашугского творчества Борчалы – Залимхан Ягуб, председатель Союза Ашугов Азербайджана.

■ НЕСТИРАЕМЫЕ УЗОРЫ

Еще одна грань богатого духовного мира Борчалы – ковроделие. Надо сказать, что ковроткачество грузинских азербайджанцев с интересом изучается не только азербайджанскими, но и грузинскими специалистами.

В Борчалинском регионе ковроткачество издавна было наиболее распространенным видом народного творчества. Армянские исследователи, восхищаясь азербайджанскими коврами, позиционируют их как армянские. Позиция грузинских специалистов более объективна. По их мнению, ковроткачество не свойственно христианским народам – оно является неотъемлемым компонентом мусульманской культуры, причем прежде всего – среди населения, ведущего кочевую жизнь, занимающегося овцеводством.

Эта позиция – отличный аргумент против лжи, причем лжи не только плетущих козни армянских «ковроведов», но и тех, кто выдает азербайджанские ковры за персидские. Как известно, ни армяне, ни персы никогда не вели кочевую жизнь, тогда как для ведущих кочевую жизнь наших соотечественников ковровые изделия были и крышей, и полом, и стенами, а также заменяли мебель в их жилище. Ковровые изделия применялись для хранения различных предметов (расчески, ножницы, очки), украшений и косметики, а также для упаковки некоторых видов продуктов (например, соль, чай). Наши соотечественники, проживающие в Грузии, использовали более практичные для кочевой жизни безворсовые ковры, килимы и паласы – такие изделия было легко переносить с места на место в «сборно-разборных» домах во время кочевки.

В древности и даже в относительно недалеком прошлом ковры занимали важное место в списке экспортных товаров Грузии. Во время коронации грузинских царей, а также во время иных больших торжеств и праздников азербайджанские ковры скрашивали и смягчали строгие интерьеры грузинских дворцов. Ковры являлись очень важным атрибутом в доме или дворце. Очень дорогой ковер говорил о принадлежности его владельца к царскому роду или как минимум о родстве с царским родом.

Связанные с овцеводством различные формы орнамента, изображающие рога – такие узоры назывались «борджало» (искаженная форма слова «Борчалы») и «рканахара» – с азербайджанских ковров перекочевали в грузинское прикладное искусство. Религиозных грузин восхищал и изумлял наблюдающийся в азербайджанских национальных коврах крестообразный орнамент – он встречается даже в ковриках для намаза. Грузинские исследователи считают, что

орнаменталистика борчалинских ковров возникла на основе синтеза грузинской и азербайджанской культур. Отрадно, что частая смена топонимов не нашла своего отражения в искусствоведении. Создаваемые в этом регионе ковры подразделяются на следующие группы по топонимам: «Гараязы» (нынешний Гардабани), «Гарачоп» (нынешний Сагареджо) и «Борчалы» (нынешний Квемо-Картли). Кроме того, в прошлом веке традиционным ковроткачеством была знаменита деревня Фахралы.

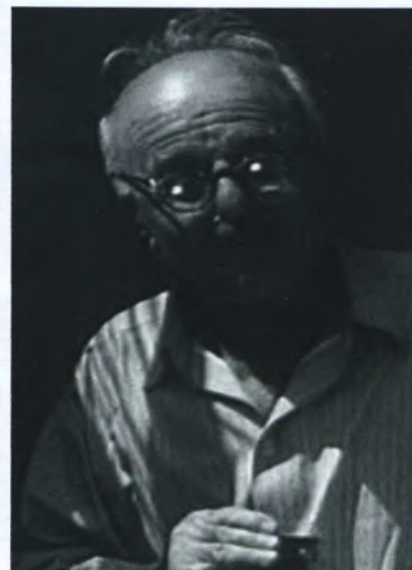
■ ДЕЯТЕЛИ СЦЕНЫ И КИНО

В развитии азербайджанского театра огромную роль сыграл Тифлисский театр. Искусство нашего национального театра в Тифлисе начало формироваться задолго до возникновения театрального искусства в самом Азербайджане. Начавший свою деятельность в 1873 году Тифлисский театр взрастил для нашей сцены крупных мастеров. Таким образом этот очаг искусства дал большой стимул для развития азербайджанского театра.

Ибрагим Гусейн оглу Исфahanлы – один из великих мастеров, сделавших первый шаг в мир искусства на Тифлисской сцене. Он родился в Тифлисе – Тбилиси в 1897 году и был не только актером, но и искусным режиссером. Не имея специального театрального образования и даже не получив образования в начальной школе, в игре на сцене он превосходил профессионалов. В детстве Ибрагим, будучи подмастерьем сапожника, едва получив свой скудный заработок, сразу бежал в театр на спектакль. Азербайджанцы – любители театра периодически устраивали представления в Народном доме имени Зубалова, клубе Артистов и в Дворянском собрании Грузии.

Актер Азербайджанского Драматического Театра г. Тбилиси Али Курбанов

Актер Алекпер Сейфи в фильме «Последняя ночь детства»

В 1911 году азербайджанская театральная группа разделилась на две части. Мирсейфядин Кирманшахлы руководил группой, которая выступала в Дворянском собрании Грузии. Этот театр назывался второй группой. Первая же группа выступала в Народном доме имени Зубалова. Ее руководителем был патриот и ветеран сцены Мирзали Аббасов. Примкнувший к театру как раз в то время Ибрагим Исфahanлы выступал в каждой из этих групп. Мусульманская театральная группа выезжала на постоянные гастроли в такие города, как Батуми, Закаталы, Шеки, Агдам, Геокчай, Гянджа, Стамбул, Тегеран, Решт, Тебриз, Хой, Энзели. Особенно незабываемыми вышли стамбульские гастроли, которые длились более полугода.

В 1920-1922 годах в коллективе азербайджанского театра в Тбилиси наблюдалось большое воодушевление. С 1922 года он стал выступать в новом качестве – как Государственный Тюркский Драматический Театр, просуществовав до 2 января 1947 года, после чего был закрыт.

В 1932 году Ибрагиму Исфahanлы было присвоено звание народного артиста Грузинской республики. В творчестве этого мастера Азербайджану уделялось особое место. После закрытия государственного театра он, приехав в Азербайджан, работал главным режиссером в Закатальском и Газахском государственных театрах. Ибрагим Исфahanлы скончался 13 октября 1967 года в Тбилиси.

В мемуарах ученого-литературоведа Азиза Шарифа, видных театральных деятелей Мустафы Марданова, Ибрагима Исфahanлы и Александра Туганова, а также в монографии покойного профессора Аббаса Гаджиева «Тифлисский азербайджанский театр» рассказано многое о жизни и деятельности Мирзали Аббасова. За выражением Ибрагима Исфahanлы «Мирза Аббасов заложил фундамент Тифлисского театра и нес на своих плечах тяжелую ношу» стоит любовь

Известный востоковед Азиз Шариф в гостях у Азербайджанского Драматического Театра г. Тбилиси

зрителей. Нариман Нариманов, будучи в Тбилиси, неоднократно смотрел пьесу «Надир Шах», которая была написана им, и каждый раз приносил свою благодарность исполнителю роли Надир шаха Мирзали Аббасову. Мирзали Аббасов много потрудился для того, чтобы вырастить в Тбилисском азербайджанском театре новую смену актеров. Среди мастеров искусства, воспитанных им – такие актеры, как Ибрагим Исфаканлы, Мирсейфяддин Кирманшахлы, Али Гурбанов, Мовсум Санани, Ахмед Салахлы, Алекбер Сейфи.

Мирзали Аббасов вывел на сцену и свою дочь Диляфруз, которая очень скоро прославилась как актриса. После этого в Тбилисский азербайджанский театр начали приходить азербайджанские девушки, которые связывали свою судьбу со сценой.

Свои первые шаги в искусстве в Тбилисском азербайджанском театре сделал и знаменитый драматический актер и киноартист, народный артист Азербайджана Али Гурбанов (1898-1962). Сегодняшнее молодое поколение знает его по созданными им образам в фильмах «Сабухи», «Фатали хан», «Черные камни», «Мачеха», «Кёроглу», «Тайна одной крепости», «Великая опора» и многим другим.

Отец Мустафы Марданова хотел видеть сына высокообразованным интеллигентом, поэтому в 1917 году Мустафа после окончания гимназии поступил в Ростовский медицинский университет. Но этот факультет был ему не по душе, и Мустафа, испросив разрешения отца, стал, не бросая медицины, участвовать в работе Ростовской драматической студии. Позднее из-за сложной общественно-политической обстановки Мустафа вынужден был покинуть Ростов и в 1918 году вернуться в Тбилиси. Но ни там, ни в Батуми он не смог решить, что ему делать дальше. В конце концов в компании своих 20 друзей-артистов он отправился в Турцию. Они пробыли на гастролях в Стамбуле ровно 11 месяцев. Освещение деятельности Мустафы Марданова в Азербайджане по своему масштабу – тема для отдельной книги. Этот талантливый актер неоднократно поощрялся со стороны государства. Большую часть своей жизни он посвятил театру, но при этом создал бессмертные образы и в кино.

Одним из знаменитых мастеров сцены был и посвятивший азербайджанскому театральному искусству 50 лет своей жизни Мохсун Санани. Это известное имя, от которого лица расцветают улыбками – его знают все. Он взял себе псевдоним в честь горы Санан, возвышающейся над азербайджанскими кварталами Тбилиси. Настоящая же его фамилия – Джафаров.

Любовь к сцене проснулась в нем еще в юношеском возрасте. Он с большим интересом смотрел выступления в тбилисских театрах местных и заезжих артистов, а в 1911 году и сам впервые выступил перед многочисленной публикой. Даже страшно волнуясь, он тем не менее произвел на слушателей и зрителей огромное впечатление.

Выступавшие вместе с ним такие тифлиские актеры, как Мирзали Аббасов, Мустафа Марданов, Ибрагим Исфаканлы, верили в его талант. Несмотря на свою молодость, Мохсун Санани в короткое время получил такие ответственные роли, как Гейдар бека, Сулейман бека, Вели («Аршин мал алан»), Носильщика («Мешади Ибад»), Рзакулу («Надиршах»), Кассио («Отелло»). Эти роли помогли ему совершить прорыв в мастерстве и принесли подлинную актерскую славу.

В 1915-1920 гг. М. Санани состоял в труппе Тбилисского театра, а с 1920 года начал блистать и на Бакинской сцене. Он создал запоминающиеся, неповторимые образы не только в театре, но и в кино – достаточно упомянуть такие фильмы, как «Мачеха», «Кёроглу», «На дальних берегах», «Не та, так эта» и другие.

Среди наших мастеров сцены – уроженцев Грузии – немало женщин. Одна из них, много лет украшавшая нашу сцену – Шовкет Мамедова, первая профессиональная певица Азербайджана, оперная вокалистка и педагог, народная артистка СССР.

■ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ БОРЧАЛЫ

Одним из наиболее известных представителей борчалинской интеллигенции был Нариман Нариманов, который являлся не только государственным деятелем, но также писателем и публицистом. Многие известные актеры Тифлиского азербайджанского театра с воодушевлением воплощали на сцене драматические произведения своего знаменитого земляка.

Также в числе этой интеллигенции можно назвать Абдуллу Шаига (настоящее имя – Абдулла Мустафа оглу Талыбзаде), который родился в 1881 году в Тифлисе, а умер в 1959 году в Баку. Видный детский писатель, он был основоположником национальной детской драматургии. Сейчас его имя носит Азербайджанский государственный театр кукол.

После целого века стагнации азербайджанцы Тифлисской губернии принимали активное участие и в становлении Азербайджанской Демократической Республики – первой ласточки нашей национальной независимости. Алимардан бек Топчубашев возглавлял парламент Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920 и азербайджанскую делегацию на Парижской мирной конференции. Вместе со своим сыном Рашид беком, секретарем делегации, он плодотворно потрудился в качестве азербайджанского посланника. Встретился с главами ведущих стран мира (в том числе с президентом США Вудро Вильсоном и британским министром Уинстоном Черчиллем) и донес до них всю правду об Азербайджане. Другой уроженец Борчалы – Ахмед бек Пепинов был секретарем парламента Азербайджанской Демократической Республики и членом Кабинета Министров.

Больших достижений добились интеллигенты – уроженцы Борчалы – и при советской власти. Знаменитый математик Захид Халилов – президент Академии наук Азербайджанской ССР, академик Камал Талыбзаде (сын Абдуллы Шаига) трудились также на ниве культуры и просвещения.

В конце прошлого века, с началом национально-освободительного движения в Азербайджане, борчалинские патриоты, прекрасно знающие цену свободе, оказались в его авангарде. Один из них – талантливый ученый-историк Насиб Насибли, исследовавший и донесший до нас исторические уроки АДР, и поныне занимается научной деятельностью наряду с политикой. А Диляра Алиева, защитник прав женщин, активный член НФА, уже покинула этот мир.

Среди многочисленных наших соплеменников родом из Грузии, трудящихся в Азербайджане на ниве науки и образования, хотелось бы отметить Гамлета Исаханлы – основателя университета «Хазар». Он не только ученый-математик, но и исследователь в области гуманитарных наук, а также поэт.

На том и завершим разговор о духовных богатствах Борчалы. Впрочем, можно ли считать его окончательно завершенным? Думается, что эта благодатная тема ждет по-прежнему мастеров пера, способных вновь и вновь раскрывать ее.

Шовкет Мамедова – первая оперная певица Азербайджана

BORÇALI AĞRILARI

BORÇALI AĞRILARI

■ "GƏLMƏLƏR" HAQQINDA BALLADA

ürüstanda millətçilik tarixi köklərlə bağlı olmamışdır. Çünki ən qədim dövrlərdən indiyədək burada etnosiyasi vəziyyət mürəkkəb olmuşdur. Ona görə də Gürcüstan çarları milli azlıqlara qarşı münasibətdə, bir qayda olaraq, ehtiyatlı siyasət yürütmüşlər. Eyni zamanda gürcü cəmiyyətində də müxtəlif güclü ölkələrə meyl edənlar arasında fikir ayrılığı mövcud olmuş, milli ideyanın formalaşmasında daima əngəllər yaranmışdır.

Müstəqillik astanasında səslənən "Gürcüstan – gürcülər üçündür" şüarı cəmiyyətin əksər üzvləri üçün ilk vaxtlar cazibədar göründü. Hadisələr elə sürətlə inkişaf edirdi ki, perspektivli, Gürcüstanın bütün etnoslarını vahid dövlətçilik ideyası ətrafında birləşdirəcək milli ideologiyanın formalaşmasına vaxt da qalmamışdı. Tarixi romanların müəllifi Konstantin Qamsaxurdiyinin oğlu, xalq hərəkatının liderlərindən biri olan Zviad Qamsaxurdiya hakimiyyət uğrunda mübarizədə bu uğursuz şüarı bayraq etdi. Radikal əhval-ruhiyyəli vətəndaşlar bu şüarı hərfi, liberal vətəndaşlar isə məcazi (yəni "gürcülər" dedikdə Gürcüstanın bütün vətəndaşları nəzərdə tutulur) mənada qəbul etdilər. Ardınca "gəlmələr" termini işə düşdü.

Bu şüarlar Gürcüstan xalqına saysız problemlər yaratdı. Cavaxetiyada yaşayan ermənilərin Ermənistan tərəfindən silahlandırılmasına, Abxaziya və Cənubi Osetiyanın isə Rusiyanın tam təsiri altına düşməsinə səbəb oldu. Ölkədə yaşayan milli azlıqların – həm yerli, həm də gəlmə etnik icmaların Gürcüstan dövlətinə inamı sarsıldı. Mərkəzdənqaçma meyilləri gücləndi.

■ BEYNƏLMİLƏLÇİ MİLLƏTÇİLƏR

Gürcüstanda azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən diskriminasiyanı yalnız Qamsaxurdiya ilə bağlamaq sadələvhlük olardı. Gürcü Stalinin SSRİ-yə rəhbərlik etdiyi dövrdə Gürcüstandakı repressiya dalğası ən çox azərbaycanlılara toxunmuşdur. "Xalq düşmənləri ilə mübarizə" planı və öhdəçilikləri Gürcüstan üzrə ən çox soydaşlarımızın və məhsəti türklərinin hesabına yerinə yetirilmişdir. Ötən əsrin qırxıncı illərində Ermənistanda olduğu kimi Gürcüstanda da etnik prinsip üzrə deportasiyalar həyata keçirilmişdir. 1944-cü ilin martında Tbilisi şəhərindən 3240 nəfər azərbaycanlı köçürülmüşdür. Onlar guya kolxozlarda iş yerlərini özbaşına tərk etmişdilər. Şəhərdə ancaq hərbi qulluqçuların, müharibə əlillərinin, müəllimlərin ailələrindən ibarət azsaylı kontingent saxlanılmışdı. Onları hələlik Gürcüstanın rayonlarına köçürdülər. Dövlət Müdafiə Komitəsinin 31 iyul 1944-cü il tarixli qərarına əsasən Türkiyə ilə sərhəd rayonlarda yaşayan türklər və azərbaycanlılar kütləvi surətdə Orta Asiya respublikalarına sürgün edildilər. 1949-cu ilin martında Gürcüstandan köçürülmüş azərbaycanlıların sayı (sağ qalanlar) 24304 nəfər təşkil edirdi. Əllinci illərdə sürgün olunanlar bəraət aldıqdan sonra Gürcüstan SSR-nin rəhbərliyi onları geriyyə qəbul etməkdən imtina etdi.

Qırxıncı-əllinci illərdən etibarən Gürcüstanda Azərbaycan dilində səslənən coğrafi adların dəyişməsi adi hal şəklini almışdır. Toponimlərin dəyişilməsində məqsəd yerli əhalini keçmiş irslə bağlayan telləri qırmaq, milli-etnik mənşəli mənəvi abidələri məhv etmək, müəyyən vaxtdan sonra onlara bu yerlərə gəlmə olduqlarını təlqin etməkdən ibarət idi. Ermənistanda olduğu kimi, burada da adların dəyişilmə səbəblərini sovet ideologiyasına uyğunlaşdırırdılar. Guya bu adlar dini xurafatın və feodalizmin qalıqlarını (tərkibində xan, bəy, ağa, seyid, molla və s. bu kimi sözlər olan adlara ilk növbədə zərbə dəymişdir) ifadə edir, zəhmətkeş kütlələrin sabit inamına mane olmuş. Bundan başqa müxtəlif rayonlarda yerləşən eyni adlı kəndlər poçt işçilərini, idarə orqanlarını "çaşbaş salırmışlar". Maraqlıdır ki, Gürcüstanda "xurafat və feodalizm qalıqları olan" adlar yalnız azərbaycanlılar yaşayan bölgələrdə aşkar edilirdi və bu adlar yeni Azərbaycandilli adlarla yox, gürcücə səslənən adlarla əvəz olunurdu.

Məlum olduğu kimi, "yenidənqurmanın" ilk illərində kütlələrin ictimai-siyasi fəallığı Kommunist partiyası və xüsusi orqanlar tərəfindən idarə olunurdu. 1988-ci ildə Gürcüstanda ictimai fəallıq artan kimi, azərbaycanlılara qarşı diskriminasiya get-gedə eybəcər hal almağa başladı. Azərbaycanlıların qovulması təşəbbüsü ilə ilk olaraq "Müqəddəs İlya Çavçavadze", "Şota Rustaveli" və "Merab Kostava" cəmiyyətləri çıxış etdilər. Bu hadisələrə Gürcüstanın kommunist rəhbərliyi bilavasitə rəhbərlik edirdi. Gürcüstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi Qumber Patiaşvilinin razılığı ilə azərbaycanlılar gürcü dilini bilmədiklərinə görə kütləvi surətdə işdən çıxarıldılar. Müxtəlif yaşayış məntəqələrində azərbaycanlıların evləri guya "qeyri-qanuni" tikilmiş evlər kimi sökülməyə başlamışdı. Özü də bunu məhkəmə orqanları, yaxud inzibati orqanlar yox, qeyri-formal, yəni faktiki olaraq qanundan kənar olan qruplar həyata keçirirdilər.

Gürcüstan hakimiyyəti dağlıq Svanetiya bölgəsindəki növbəti təbii fəlakətdən (qar aşırımından) istifadə edərək svanları kütləvi surətdə Borçalıya köçürməyə başladı. Onlar üçün azərbaycanlıların kəndlərinin yaxınlığında kəndlər salır, ya da bezikmiş soydaşlarımızın evlərini satın alırdılar. Azərbaycanlıların evlərini yarı xoşluqla – yarı məcburi satın almaqdan ötrü xüsusi fondlar yaradılmağa başladı. Dağlıq şəraitdə yaşamağa öyrəşmiş, spesifik xarakterə malik olan svanlar regionda kriminogen durumu olduqca gərginləşdirdilər və azərbaycanlıların sıxışdırılıb-çıxarılmasında mühüm rol oynadılar.

Gürcüstanın o vaxtkı rəhbərliyi təkcə qaçqınlar hesabına gürcü əhalisinin sayını artırmaqla kifayətlənməyərək başqa tədbirlərə də əl atdı. Marneuli, Bolnisi, Qardabani və Dmanisidə yaşayan azərbaycanlıların pasport qeydiyyatına alınmasında əngəllər yaranmışdı. Başqa respublikalardan öz evlərinə dönmən, yaxud hərbi xidmətdən qayıdan gəncləri daimi yaşayış yerlərində qeydiyyatla almaqdan imtina edirdilər.

Regionda yerləşdirilən svanlar hüquq-mühafizə orqanlarının dəstəyi və təhriki ilə yerli əhaliyə qarşı təxribatlar törədir, birgə yaşayış üçün dözülməz şərait yaradırdılar. Göbək kimi artan "vətənpərvər" ictimai qurumlar gürcü olmayanları ölkədən qovmağa çağırırdı, millətlərarası münasibətlərin pozulması son həddə çatırdı.

1989-cu ildən etibarən Zviad Qamsaxurdiya utanıb-çəkinmədən azərbaycanlıları ölkədən qovmağa çağırırdı. Onun Kvareli rayonunun Axalsopeli kəndində keçirilən mitinqdəki çıxışı Adolf Hitlerin nitqlərini yada salır: "Milli demokratlar adlanan, başında Çanturiya duran partiya tatarlara deyir: "getməyin, qalın". İstəyirlər ki, gürcü olmayanların sayı artsın, sonra asanlıqla bizi üstələsinlər. Bunun nəticəsidir ki, daha nə tatarlar (azərbaycanlılar), nə də leqlər (dağıstanlılar) Gürcüstandan getmirlər. Güc bizim tərəfimizdədir, gürcü xalqı bizimlədir, biz bütün xainlərin öhdəsindən gələ bilərik, hamı onlara lazımı cavab verməlidir. Biz Gürcüstandan bütün qatı düşmənlərimizi, burada yuva salmış qeyri-gürcüləri qovacağıq".

Hələ də böyük inzibati imkanlara malik olan Gürcüstan SSR-nin rəhbərliyi bölgədə sabitliyi bərpa etməkdən ötrü heç bir tədbir görmədi.

Kommunist partiyasının orqanları olan bir sıra qəzet və jurnallarda ("Kommunist", "Axalqazrda kommunisti", "Molodyoj Qruziyi", "Sosialisturi Rustavi", "Literaturi Sakartvelo", "Soplis Sxovreba"), habelə radio və televiziya verilişlərində geniş miqyaslı antiazərbaycan təbliğatı aparılır, "qonaqlardan" tezliklə Gürcüstanı tərk etmək tələb olunurdu. Həm paytaxt Tbilisidə, həm də regionlarda "Gürcüstan – gürcülər üçündür" hərəkatı get-gedə genişləndi. Artıq 1989-cu ilin payızında Borçalı regionunda məsul vəzifələrdə bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdı. Müəssisə və təşkilatlarda işləyən azərbaycanlılar bütün pillələrdə (rəhbərlikdən tutmuş fəhlələrə qədər) kütləvi surətdə işdən qovulurdular. Dmanisi və Bolnisi rayon mərkəzlərində soydaşlarımızın şəxsi yaşayış evləri partladılırdı. Dmanisi və Bolnisi rayon mərkəzlərində soydaşlarımızın şəxsi yaşayış evləri partladılırdı. Rayonda rəsmi mətbuat orqanı olan "Znamya pobedi" qəzeti vasitəsilə (1 iyul, 1989-cu il tarixli nömrədə) gürcülərin azərbaycanlılara ultimatumu haqqında məlumat çap olundu. Ultimatumda soydaşlarımızdan öz evlərini təcili surətdə boşaldaraq Gürcüstanı tərk etmək tələb olunurdu. Kənarından kömək gəlməsin deyərək rayon mərkəzləri ilə azərbaycanlı kəndlərinin rabitəsi kəsilir, avtobus marşrutları dayandırılırdı. Dmanisidən Marneuliyə kimi 60 km yolu piyada qət etmək lazım gəlirdi. Məcburi köçürmə Dmanisi və Bolnisi

şəhərlərdən sonra kəndlərə yayılmağa başladı. Dmanisi rayonunda bir-birinə qonşu olan Muğanlı və Saatlı kəndlərinin sakinləri kütləvi surətdə Azərbaycana pənah gətirməyə məcbur oldular. Dmanisi rayonunun Qızılkilsə, Hüseynkənd, Gödəkdağ, Salamməlik, Qəməli, Qarabulaq, Şindilər, Şahmarlı, Baxçalar, Ormeşən kəndlərinin sakinlərinin əksəriyyəti doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur oldular.

Xüsusi partiya təhsili görmüş "beynəlmiləçi" kommunistlər qeyri-formallardan daha çox təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik idilər və soydaşlarımızın sıxışdırılması zamanı öz bacarıqlarından maksimum istifadə edirdilər. Lakin Borçalıda gürcü etnik əksəriyyəti yaratmaq ideyasının iflasa uğramasına "partiya təcübəsi" mane ola bilmədi. Özlərinin formalaşdırdıqları əfsanəvi statistikaya inanən adamlar əgah oldular ki, "azad olunan" ərazilərə, boşalmış evlərə köçürmək üçün gürcü ailələri kifayət etmir. Yeni yaradılan gürcü qəsəbələrinin çox vaxt ancaq adı mövcud olurdu. Fakt qarşısında qalan Gürcüstan hakimiyyət orqanları orijinal metodlara əl atdılar.

Kəndlərə beş-on gürcü ailəsi köçürür (bu həm də lazım gələndə süni münaqişə yaratmaq üçün lazım idi), kəndin rəhbərliyini gürcülərə tapşırır və bununla da kəndi "gürcüləşmiş" hesab edirdilər. Lakin həmin bir-neçə gürcü ailəsi soydaşlarımızın vərdiş etdikləri acınacaqlı şəraitə uyğunlaşa bilmirdilər.

Bolnisi rayonunun qədim Saraclı kəndində (ustad aşiq Hüseyin Saraclının yurdunda) yaşayan min iki yüz ailədən beş yüzü Azərbaycana və Rusiyaya köçmüşdü. Onların əvəzində kəndə 10 gürcü ailəsi köçürüldü. Demografik absurd özünü Dmanisi rayonunda daha çox biruzə vermişdir. Sahəsi təqribən 1200 kv.km olan rayonun ərazisində cəmi 28,5 min nəfər (2010-cu ilin 1 yanvar tarixinə olan məlumat) yaşayır. Yəni 1 kv.km-ə cəmi 24 nəfər sakin düşür. Bəzən azərbaycanlıların boşaltdıqları kəndlərə gürcülərin əvəzinə başqa millətlərin nümayəndələri doluşur. Məsələn, vaxtilə azərbaycanlıların yaşadığı Qızılkilsə kəndində indi ermənilər yaşayırlar.

Milli ayrı-seçkilik yalnız acınacaqlı demografik vəziyyətlə yox, soydaşlarımızın Gürcüstan rəhbərliyinə inamının sarsılması ilə də nəticələnirdi. 1989-cu ildə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların kütləvi etiraz aksiyaları baş verdi. Bolnisi, Dmanisi və Marneuli rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar mərkəzi Rustavi olmaqla Borçalı muxtariyyətinin yaradılmasını tələb etdilər. Onların tələbi etnik gürcülərin güclü müqaviməti ilə üzləşdi.

Ancaq bu tələb gürcü cəmiyyətinə bir qədər ayıldıcı təsir göstərdi. Borçalıdakı hadisələr bu vaxta qədər kölgədə qalırdı və Gürcüstan cəmiyyətində narahatlıq doğurmurdu. "Qafqaz demokratiya institutu" (qeyri-hökumət təşkilatı) inkişaf proqramının direktoru Aleksandr Corcadzenin qeyd etdiyi kimi "azərbaycanlı əhalinin narazılığı haqqında siqnal mütəmadi gəlib çatırdı". Lakin vətəndaşların əksəriyyəti Borçalı probleminə bu ana qədər öz axarında düzələcək bir məsələ kimi baxırdı. Müstəqilliyə can atan, lakin ərazisinin bir hissəsini itirmək təhlükəsi qarşısında qalan Gürcüstanı yeni konfliktlərlə üzləşmək (bu vaxt Samsxe-Cavaxetiyada da vəziyyət o qədər qənaətbəxş deyildi), təklənmək perspektivi cəlb etmirdi.

Beləliklə Gürcüstanın suverenliyi ideyası ilə daban-dabana zidd olan "Gürcüstan – gürcülər üçündür" şovinist şüarı artıq gürcülərin özləri üçün ciddi problemlər yaratmışdı. "Qırmızı millətçilik" kommunistlərə üzde qalmağa, xal qazanmağa, kütlələrin nifrətini özlərindən yayındıraraq yalnız azərbaycanlılara qarşı yönəltməyə imkan vermədi. Müstəqilliyə və özləri üçün xoş güzərana ümid bəsləyən gürcülər onları süpürüb hakimiyyətdən uzaqlaşdırdılar.

■ BƏDİL "TARİXİN" SONU

Gürcüstanın müstəqilliyinin əldə olunması və Zviad Qamsaxurdiya başda olmaqla radikal millətçilərin hakimiyyətə gəlməsi azərbaycanlıların vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. SSRİ vaxtında Dmanisi və Bolnisi rayon mərkəzlərinin əhalisinin 50%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi. İndi isə onların, demək olar ki, hamısı öz evlərindən qovulmuş, tək Bolnisiyə 800 ailə öz evlərini tərk etməli olmuşdu. Dmanisi şəhərində isə hal-hazırda cəmi 3427 adam yaşayır (azərbaycanlılar burada, demək olar ki, yoxdur).

Bizim həmvətənlərimizə qarşı Gürcüstanda aparılan ayrıseçkilik siyasətində istisnasız bütün respublika rəhbərlərinin rolu var. Lakin dövlət səviyyəsində bu siyasəti yeganə olaraq Gürcüstanın ilk prezidenti Zviad Qamsaxurdiya həyata keçirirdi. Onun verdiyi ilk fərmanlardan biri – 16 iyul 1991-ci ildə imzaladığı "Gürcüstan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi haqqında" fərman idi.

Fərmanda köçürülmə təbii bir proses kimi qələmə verilirdi və bu proses hüquqi normalara uyğun keçirilməli idi. Bununla bağlı boş qalan evlərin satışı tənzimlənməli, respublikanı tərk etmək istəyən şəxslər qeydə alınmalı idi. Yeni prezident müasir hüquq aktlarını onun atasının tarixi romanlarında təsvir olunmuş orta əsrlərin çar fərmanları ilə səhv salmışdı. Buna baxmayaraq, bu fərman bizim həmvətənlərimizin Gürcüstandan köçürülməsində xüsusi rol oynamışdı.

Bir neçə gün ərzində azərbaycanlılara məxsus minlərlə şəxsi evlər satılmışdı. Həmin fərmana görə dövlət tərəfindən bu evlərin alınması üçün dövlət büdcəsindən "Sosial müdafiə və demografiya fonduna" vəsait ayrılmışdı.

Z. Qamsaxurdiyanın qısa hakimiyyət dövrü ərzində Gürcüstandan 27500 həmvətənimiz köçürüldü, 99 nəfər oğurlandı, 660 nəfər işdən azad olundu. Gürcü radikal millətçiləri əvvəl Cənubi Osetiyada, sonra isə Abxaziyada məğlub olandan sonra öz resurslarını azərbaycanlılara qarşı yönəltdi. Qamsaxurdiyanın devrilməsindən sonra təşkil olunmuş İnsan Hüquqları üzrə Parlament Komissiyasının üzvü A.İ.Skaçkov Qamsaxurdiya hakimiyyəti dövründə baş vermiş özbaşınalığa həsr olunmuş çıxışında demişdi: "Sabiq lider milli münaqişələri özü yaradır, onlara başçılıq edirdi. Həmin münaqişələrin törədilməsində əsas məqsədi – nəyin bahasına olursa olsun, azərbaycanlıları vəzifələrdən kənarlaşdırıb Gürcüstanı tərk etməyə məcbur etmək idi. Təkcə vəzifədən deyil, hətta xadimləri azərbaycanlı ailəsində anadan olduğuna görə işdən qovurdular. İndi isə azərbaycanlılar nəinki şəhərləri, hətta öz kəndlərini də tərk etməyə məcbur idilər".

Ədəbiyyat aləmindən hakimiyyətə gələn Qamsaxurdiyanın sonu kədərli oldu. Və bunun da səbəbi o idi ki, o özünü millətçilərlə əhatə etmişdi. Gürcü olmayan hər kəs onun üçün düşməne çevrilmişdi. Hətta onun məsləkdaşları ağır hadisələr baş verdikcə təcridcənə ondan uzaqlaşmağa başladı. Etnik dağınıqlıq yerlibazlığa gətirib çıxarmışdı. Qamsaxurdiyanın özü də gürcü yox, Zuqdididən gələn miqrəl olması onların yadına düşdü. Vəziyyət artıq dərəcədə kəskinləşəndən sonra o, Gürcüstan-Azərbaycan dostluğundan danışmağa başladı. Həyatını qurtarmaq üçün qaçmağa məcbur olanda isə o, Gürcüstan-Azərbaycan sərhədində Azərbaycandan siyasi sığınacaq istədi. Təbii ki, Azərbaycan rəhbərliyi onun bu xahişini rədd etdi.

■ "DOSTUMUZ VƏ QARDAŞIMIZ"

Qamsaxurdiya dövrü qurtarıqda seçilən yeni parlamentdəki 234 nəfər deputat sırasında bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Gürcülər bunu azərbaycanlı əhalinin passivliyi və laqeydliyi ilə izah etdilər. Azərbaycanlıların gürcü dövlətinə inamı həqiqətən sınımışdı. Lakin yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisələrin fonunda soydaşlarımız həqiqətən müti və passiv olsa idilər, indi Borçalıda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmazdı.

1993-cü ildən etibarən gərginlik nisbətən yüngülləşməyə başladı. Abxaziyada vəziyyət kəskin olduğuna görə soydaşlarımıza münasibət yumşaldı. Əvəzində bu zaman Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları millətlərarası münasibətləri qızışdırmağa cəhd göstərdilər.

Qamsaxurdiya dövrü qurtarıqda seçilən yeni parlamentdəki 234 nəfər deputat sırasında bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Gürcülər bunu azərbaycanlı əhalinin passivliyi və laqeydliyi ilə izah etdilər. Azərbaycanlıların gürcü dövlətinə inamı həqiqətən sınımışdı. Lakin yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisələrin fonunda soydaşlarımız həqiqətən müti və passiv olsa idilər, indi Borçalıda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmazdı.

1993-cü ildən etibarən gərginlik nisbətən yüngülləşməyə başladı. Abxaziyada vəziyyət kəskin olduğuna görə soydaşlarımıza münasibət yumşaldı. Əvəzində bu zaman Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları millətlərarası münasibətləri qızıqdırmağa cəhd göstərdilər. Erməni təxribatları əsasən Marneuli rayonuna yönəlmişdi. Ermənilərin yaşadığı Şulaveri kəndində və Şaumyan qəsəbəsində Azərbaycandan gəlmiş iki gənc qətlə yetirildi. Sadaxlı kəndinin sakini oğurlanıb Ermənistanı aparıldı. Arıxlı kəndinin bir sakini də öldürüldü. 1993-cü ilin 11 avqust tarixində Marneuli rayon mərkəzindəki bazarda partlayış baş verdi. 1992-ci ildə isə İmir kəndi yaxınlığındakı körpü partladılmış, Daxili işlər nazirliyinin məlumatına əsasən Ohanov soyadlı bir erməni şübhəli bilinmişdi. Həmin ilin martında isə Armen Sarkisoviç adlı bir erməni Tiflis-Bakı qatarında gürcü səmşinləri qarət edir və özünü azərbaycanlı kimi qələmə verir. Saxlanılarkən, o, xüsusi tapşırıq aldığını etiraf etmişdir. Təəssüf ki, Gürcüstanın inzibati orqanları bu təxribatlara adekvat reaksiya verə bilmədilər və erməni terroru azərbaycanlı əhalini uzun müddət gərginlikdə saxladı.

1993-cü ilin sonundan etibarən Şevardnadze kriminogen vəziyyəti tədricən yüngülləşdirməyə nail oldu. Bütün Gürcüstanda, o cümlədən də Borçalıda silahlı quldur dəstələri tərkisilahlı edilməyə başladı. Tbilisi ilə Bakı arasında "isti telefon xətti" işə düşdü və Borçalıda vəziyyəti normallaşdırmaqdan ötrü səy göstərildi. Hər iki respublika müharibə vəziyyətində yaşadığına görə Gürcüstan və Azərbaycan rəhbərləri izafi problemləri aradan qaldırmağa cəhd göstərdilər. Azərbaycan Borçalıda qarətlə, adam oğurluğu və işgəncələrlə məşğul olan cinayətkar qrupları ləğv etməkdə Gürcüstanı yardım etdi. Svanların həyətlərində, ot tayalarının altında azərbaycanlılardan oğurlanmış 200 minik maşını aşkar edildi.

İki dövlətin münasibətləri tədricən möhkəmlənirdi. Neft kəməri və nəqliyyat koridoru ilə bağlı beynəlxalq iqtisadi layihələr Gürcüstan və Azərbaycanı bir-birinə daha sıx bağlayırdı. Gürcüstandakı soydaşlarımız rahat yaşam hüquqlarının qorunması, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90-cı illərdə apardığı siyasətlə, Gürcüstan-Azərbaycan dostluq və əməkdaşlıq kursu ilə sıx bağlıdır. 1996-cı ildə hər iki dövlətdə səfirliklər fəaliyyət göstərməyə başladı. Bakıdan Gürcüstanın əksər azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə avtobus marşrutları açıldı. Bu amillər soydaşlarımızın Borçalı ilə bağlanmasına, onların milli xüsusiyyətlərinin qorunub-saxlanmasına müsbət təsir etdi. Azərbaycanlılara qarşı Gürcüstanda zorakılıq aktlarına son qoyulmuş, 1995-ci ildə partiya siyahısı ilə beş nəfər soydaşımız – Hidayət Hüseynov, Ramiz Bəkirov, Müqəddəs Nemətov və başqaları Gürcüstan parlamentinə üzv seçilmişdi.

■ QIZILGÜL VƏ ONUN TIKANLARI

Mixail Saakaşvilidən əvvəlki hakimiyyətin azərbaycanlılara miras qoyub getdiyi ən böyük problem – şəxsi torpaq sahələri məsələsi idi. "Qızılğüllər inqilabı" nəticəsində hakimiyyətə gələn Mixail Saakaşvili də Borçalının azərbaycanlı əhalisinə torpaq sahələrinin paylanması məsələsini həll edə bilməmişdir. Qanuna görə hər ailəyə 1 hektar torpaq sahəsi ayrılmalıdır. Bu o qədər də çox deyil. Dmanisi rayonunun Sartıçala kəndində yaşayan hər bir gürcü ailəsinə 3 hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır. Onunla qonşu olan Muğanlı kəndində hər azərbaycanlı ailəsinə cəmi 15 sot torpaq sahəsi verilib. Qardabani rayonunda da vəziyyət ürəkaçan deyil.

İnsanların torpaqdan ayrılması onları dolanışıq üçün vəsaitdən məhrum etmək və ənənəvi həyat tərzindən, elə Gürcüstanın özü üçün də mühüm olan həyat tərzindən ayırmaq deməkdir.

2002-ci ilin noyabrında Qardabani rayonunun azərbaycanlı sakinlərinin yeni etiraz dalğası başlamışdı. Bu dəfə soydaşlarımız (artıq torpaq hayında deyildilər) avtomobil yollarında quldurluq edən cinayətkar dəstələrin qarşısını almağı tələb edirdilər. Vəziyyət o qədər gərgin idi ki, noyabrın 22-də Azərbaycan Milli Məclisi Gürcüstan parlamentinin spikeri Nino Burcanadzeyə gürcüstanlı soydaşlarımıza qarşı törədilən zorakılıq aktlarına görə etiraz məktubu göndərdi. Milli Məclis belə hesab edirdi ki, bu hərəkətlərin kökündə etnik motivlər dayanır.

2004-cü ilin yanvarında, prezident seçkiləri ərəfəsində Saakaşvili bildirdi: "Azərbaycanlılar bizim qardaşlarımızdır, Gürcüstan vətəndaşlarıdır və mən onları gürcü əhalini qoruduğum kimi qoruyacağam."

Azərbaycanlılar da borclu qalmadılar. 2004-cü ilin 28 mayında keçirilən növbədənənar seçkilər zamanı Borçalı seçicilərinin 76%-i Saakaşviliyə səs verdi. Bu nəticə həm namizədin özü üçün, həm də ekspertlər üçün gözlənilməz olmuşdu.

2004-cü ilin 24 yanvar tarixində Bakıya rəsmi səfəri zamanı Mixail Saakaşvili azərbaycanlıları "Gürcüstanın milli sərvəti" adlandırdı. Hələ seçki ərəfəsində fəal soydaşlarımız deputatlığa namizədlərin siyahısında cəmi bir nəfər azərbaycanlının daxil edilməsini narazılıqla qarşılamışdılar. Hakimiyyət yeni parlamentdə cəmi bir nəfər soydaşımızın olmasını yenə də azərbaycanlı əhalinin passivliyi ilə izah etmişdi. Lakin bu məntiqə uyğun deyildir. Axı, azərbaycanlılar elliklə Saakaşviliyə səs verəndə passiv deyildilər. Lap elə Şevardnadzenin vaxtında parlamentdə 5 deputatla təmsil olunanda da.

2000-ci illərin əvvəllərində sərhəd buraxılış məntəqələrində (əsasən Qırmızı Körpüdə) dövlət məmurları ilə azərbaycanlı əhali arasında xoşagəlməz qarşıdurmalar adət şəklini almışdı. 2005-2006-cı illərdən etibarən isə torpaq problemi yenidən kəskinləşdi. Gürcüstanda soydaşlarımızın torpaq sahələrindən məhrum edilməsinə münasibət heç də birmənalı deyildir. Çünki soydaşlarımız Gürcüstanın kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Borçalının iqtisadiyyatında əsas işçi qüvvəsi azərbaycanlılar sayılırlar. Axı kimsə torpağı əkib-becəməli, heyvanlara baxmalıdır.

Marneuli və Qardabani rayonlarında azərbaycanlıların mövqeyi kifayət qədər güclüdür. Məhz bu rayonlarda 2005-2006-cı illərdə "kontrabanda ilə mübarizə" kompaniyası geniş yayılmışdı. Xüsusi dəstələrin kəndbəkənd axtarış aparması "kontrabanda" və "narkotik alveriylə" izah olunurdu. Sakinlər əsaslı olaraq deyirdilər ki, kontrabanda ilə mübarizəni evlərdə yox, sərhəddə aparmaq lazımdır. Kontrabanda ilə mübarizə erməni kəndlərinə toxunmurdu. Qardabani rayonunun keçmiş rəhbəri Fazil Əliyev yazır: "ermənilərin kontrabanda yolu ilə Gürcüstanı gətirdiyi mallar ölkə iqtisadiyyatının 50%-ni təşkil edir. Ancaq bir nəfər də erməni məsuliyyətə cəlb edilməyib."

■ YOL AYRICINDA – DEMOKRATIYA, YOXS DEMOQRATIYA

Gürcüstanda azərbaycanlı əhaliyə, eləcə də gürcü olmayan digər etnoslara qarşı diskriminasiyanın başlıca səbəbi – respublika-də əsas millət sayılan gürcülərin sayca az olması və demoqrafik problemlər yaşamasıdır. Öz ölkələrində əriyib yox olmaq qorxusu daim gürcü cəmiyyətinin şüurunu narahat edir, bütöv bir millətin ictimai-siyasi davranış motivasiyasına çevrilir. Bu motivasiya azərbaycanlı əhaliyə qarşı xüsusilə kəskin formada təzahür edir. Bunun da iki səbəbi var: birinci – azərbaycanlılar Gürcüstanda öz milli varlıqlarını ən çox qorumuş millətdirlər, onların assimilyasiya olunmasına heç bir güman yoxdur; ikincisi – soydaşlarımıza qarşı diskriminasiyanın tarixi nisbətən zəngindir. Bu siyasətin əsasını Qafqazdakı güclü türk etnik varlığını zəflətməyə çalışan çar hakimiyyəti qoymuşdur.

Gürcüstan Cənubi Qafqazda ən polifonik dövlətdir. Məlum olduğu kimi, Ermənistan monoetnik dövlətdir, Azərbaycanda isə əhalinin 85%-ni azərbaycanlılar təşkil edirlər. 2002-ci ilin siyahıya alınmasına görə gürcülər Gürcüstanda əhalinin 84 %-ni təşkil edirlər. Borçalıda yaşayış məntəqələrini gəzib müsahibələr götürərkən rəsmi adamlar mənə sakinlərin sayı haqqında rəsmi məlumatlardan fərqlənən məlumatlar verirdilər. Gürcüstan sovet ensiklopediyasında əksini tapmış 1979-cu il statistikasına görə, gürcülər burada əhalinin 68.8 %-ni təşkil edirlər. Özü də burada acarlar ayrı etnos kimi göstərilməyib. Əgər 33 il ərzində etnik artım 16 % təşkil edibse, gürcü qardaşlarımızın qorxusu nə ilə bağlıdır?

Gürcülər indi də lazları, minqrelləri və svanları ayrı etnos hesab etmirlər. Lakin svanlar və minqrellər dini mərasimləri öz dillərində icra edirlər. Mühüm dini kitabları svan və minqrel dillərinə tərcümə etməyə də səy göstərilir. Minqrel dilinin öz qrammatikası mövcuddur. Xoş avazlı minqrel mahnısını dinləyərkən gürcü dostumdan mətni tərcümə etməyi xahiş etdim. O isə cavabında mahnının mətnini başa düşmədiyini bildirdi.

Gürcüstanda demoqrafiya problemləri dillər əzbəridir. Bu problemi alimlər, mədəniyyət xadimləri, siyasətçilər, hətta din xadimləri də müzakirə edirlər. Katolikos-Patriarx II İliya bəyan etmişdir ki, kilsə millətin artımı naminə öz torpaqlarını güzəştə getməyə hazırdır. Bir şərtlə ki, bu torpaqlarda gənc ailələr üçün yeni qəsəbələr salınsın. "Ölkənin bəzi rayonlarında bəzi kəndlər boş qalıb. Baxmayaraq ki, burada münbit torpaqlar və bol məhsul əldə etmək üçün şərait var." Müqəddəs atanın sözlərinə görə bu ərazilərdə XXI əsrin kəndlərini yaradacaq insanlar yaşamalıdır. O, qeyd etmişdir ki, respublika rəhbərləri bu işdə kömək etməyə hazırdırlar.

Təəssüf ki, müqəddəs ata boş kəndlər haqqında məsələ qaldırarkən onların niyə boş qalması səbəbinə toxunmur. Həmin boş qalan kəndlər və münbit torpaqlar əsasən Borçalıdadır. Soydaşlarımızın torpaq sahələrindən məhrum olduğu Borçalıda kilsəyə geniş torpaq sahələri verilib. Bir çox azərbaycanlı kəndlərinin yaxınlığında, adətən yüksəkliklərdə, yeni kilsələr tikilir. Belə kilsələrdən biri 10 min nəfərdən çox soydaşımızın

yaşadığı Bolus-Kəpənəkçi kəndindədir. Kəndin yaxınlığında, olduqca yüksək bir təpədə yeni kilsə binası ucaldılmışdır.

Gürcüstanın demoqrafiya problemləri beynəlmilləşmiş, hətta Dünya Bankı tərəfindən də təhlil edilmişdir. Dünya Bankının mütəxəssisləri hesab edir ki, Gürcüstan demoqrafik problemlərini nizama salmaqdan ötrü mütləq öz iqtisadiyyatında ciddi islahatlar aparmalıdır. Lakin Gürcüstanın iqtisadiyyatı hələlik ciddi uğurlar nümayiş etdirə bilmir.

Bəs Gürcüstanın alimləri demoqrafiya problemləri haqqında nə fikirləşirlər? Demoqrafiya problemləri üzrə görkəmli mütəxəssislər T.Putkaradze və Z. Vurkadzenin "Etniçeskaya struktura i demoqrafiçeskiye problemi Qruzii" ("Gürcüstanın etnik strukturu və demoqrafiya problemləri") məqaləsinə nəzər salaq. Müəlliflərin fikrincə Gürcüstanda əhalinin azalması millətlərarası münaqişələr, nəzarət edilməyən ərazilər, yeni doğulan körpələrin ölümü, miqrasiya proseslərinin güclənməsi kimi proseslərlə əlaqədar olmuşdur. Əhalinin azalması ən çox azərbaycanlılar yaşayan Kvemo-Kartli bölgəsində müşahidə edilmişdir.

Məqalədə başqa ölkələrin təcrübəsi də təsvir edilir. Avstraliyada kişilərin sayı qadınlardan çoxdur. Bu problemi həll etməkdən ötrü Avstraliya hökuməti ölkəyə gəlmək üçün subay qadınlara və gənc qızları olan analara əlverişli şərait yaratmışdı və Gürcüstandan bu şərtlərə uyğun olaraq onlarla gürcü ailəsi Avstraliyaya köçmüşdü. Belə çıxır ki, Gürcüstan öz iqtisadiyyatını qaydaya salmaq əvəzinə başqa ölkələrin demoqrafiya problemlərinin həllinə yardım edir. Soydaşlarımıza gəlincə, onlar gürcü əhalisinin demoqrafik problemlərinin səbəbkərləri deyillər. Etibarlı işçi qüvvəsi sayılan azərbaycanlıların sıxışdırılıb ölkədən çıxarılması gürcülərin sayını artırmayacaq, əksinə ölkənin iqtisadi durumunu və demoqrafik problemləri daha da gərginləşdirəcəkdir. Ölkənin çətin durumuna daha çox davam gətirə bilən məhz azərbaycanlılardır. Onlar çar hakimiyyətinin 120 illik istibdadı, daha sonra da 70 illik sovet hakimiyyəti dövründə möhkəm immunitet qazanmışlar.

Şevardnadze dönəmində gürcü və azərbaycan xalqlarının dostluğu, qardaşlığı haqqında şüarlar daha çox səslənmişdir. Lakin indi də (şüarlara ehtiyac olmadan) Azərbaycanda Gürcüstan xalqına rəğbətlə yanaşır, gürcüləri tarixi müttəfiq hesab edirlər. Bu həm gürcü-azərbaycan əlaqələrinin tarixi kökləri ilə, həm də Azərbaycan dövlətinin rəsmi mövqeyi ilə bağlıdır. Mənim fikrimcə bu rəğbətin görünməyən tərəfi də var – yaşadığımız mürəkkəb regionda və mürəkkəb şəraitdə biz həqiqi dost və qardaş həsrətinəyik. Ümidlərimiz qeyri-ixtiyari yaranır və arzu ediləni gerçəklik kimi qələmə verməyə başlayırıq. Lakin "səmavi məhəbbət" heç vaxtla yerdə baş verən hadisələrə gözümüzü bağlamamalıdır.

Gürcüstanın Katolikos-Patriarxı II İliyanı ölkənin demoqrafik problemləri çox narahat edir

PAINS OF BORCHALI

■ BALLAD ABOUT "ALIENS"

The nationalism in Georgia has not been connected with historical roots. Because ethnopolitical situation has been complicated since the ancient times. For this reason, Georgian tsars had as a rule pursued cautious policy in relation to national minorities. The slogan "Georgia – for Georgians" sounded on the threshold of independence seemed very attractive to most of the members of the community at first.

Events were developing so rapidly that no time was for formation of prospective national ideology to unite all ethnic groups in Georgia around the idea of a single state. One of the leaders of the national movement – Zviad Gamsakhurdia made this unsuccessful slogan a flag in the struggle for power. Radical citizens accepted this slogan literally, and liberals accepted figuratively (that is, "Georgians" means all the citizens of Georgia). Then the term "aliens" appeared.

These slogans caused innumerable problems for the Georgian people, and led to Armenians' – living in Javakheti – being armed by Armenia, also Abkhazia's and South Ossetia's falling under complete influence of Russia. National minorities living in the country – both local and alien ethnic communities lost confidence in Georgian people. The Azerbaijanis, who wanted the independence of Georgia most, even the largest ethnic group after the Georgians according to official figures, distinguished for their loyalty in relation to the Georgians, were struck by sufferings.

■ INTERNATIONALIST NATIONALISTS

It would be credulity to relate discrimination against the Azerbaijanis in Georgia to Gamsakhurdia only. The wave of repression in Georgia mostly touched the Azerbaijanis in the period of Stalin's' ruling the USSR. The plan and obligations of "fight against the people's enemies" were fulfilled owing to our compatriots and Meskhetian Turks. In the forties of the last century, deportations were carried out according to the ethnic principle in Georgia as in Armenia.

Beginning from the forties and fifties, change of geographical names sounded in Azerbaijani in Georgia became common. As in Armenia, they were conforming the reasons of geographical names change to soviet ideology. As if these names referred to remainders of religious prejudice and feudalism, and hindered the confidence of working masses. Besides, villages with the same names in different regions confused postal employees and management bodies. Interestingly, names which are "remainders of religious prejudice and feudalism" in Georgia were found only in regions where the Azerbaijanis lived, and such names were replaced not with Azerbaijani names, but with names sounding in Georgian. Meanings of the Azerbaijani villages named in state register without informing the inhabitants caused not only residents' shock, but also postal employees'.

As it is known, social and political activity of the masses were managed by communist party and special service agencies during the first years of "reconstruction". In 1988, discrimination against the Azerbaijanis became much worse in Georgia as soon as social activity increased. The initiative of driving the Azerbaijanis out was first shown by "Saint Ilya Chavchavadze", "Shota Rustaveli" and "Merab Kostava" communities. These events were directly ruled by the communist leaders of Georgia. The Azerbaijanis, with Gumber Patiashvili's consent – Secretary I of the Georgian Communist Party's Central Committee – were being dismissed in mass due to not knowing the Georgian language. Houses of the Azerbaijanis in various residential places started to be torn down as the "illegally" built houses. And this was being carried out not by judicial authorities or administrative authorities, but by non-formal, i.e. illegal groups.

The Government of Georgia took advantage of next natural disaster (snow slide) in mountainous Svanetia region and moved svans to Borchali. Svans, who were accustomed to live in mountainous areas and with specific character, made the criminogenic situation in the region more difficult and played a great role in removing the Azerbaijanis. They committed sabotage with the support and instigation of law enforcement agencies, and created intolerable conditions to live together.

Beginning from 1989, Zviad Gamsakhurdia called for driving out the Azerbaijanis from the country. His speeches in meetings resembled Adolf Hitler's speeches. Georgia, still having great administrative capabilities took no measures to restore stability in the region.

Large-scale anti-Azerbaijani propaganda was spread in some papers and journals ("Communist", "Akhgadzrda communisti", "Molodyoj Qruziyi", "Sosialisturi Rustavi", "Literaturi Sakartvelo", "Soplis Skhovreba") which were Communist Party publications, as well as in radio and TV programs, and the visitors were required to leave Georgia in a short period of time. The movement of "Georgia – for Georgians" gradually expanded. No Azerbaijani remained in high posts in Borchali in autumn 1989. The Azerbaijanis of all classes (from leaders to workers) working in institutions and agencies were being dismissed in mass.

Private dwelling houses of our compatriots in the centres of Dmanisi and Bolnisi regions were being blown out. Through the paper named "Znamya pobedi" (issued on July 1, 1989) information on Georgians' ultimatum to the Azerbaijanis was published. The compatriots were required to urgently leave their houses and Georgia in the ultimatum. The communication of Azerbaijani villages with the centres of the region were cut off in order not to get aid, as well bus routes were suspended. Forced movement began to spread in villages after Dmanisi and Bolnisi cities.

"International" communists, who had got special party education, had more organizational skills than non-formals, and took advantage of their skills in maximum while removing the compatriots. However "experience of party" could not prevent from failure of the idea of creating Georgian ethnic majority in Borchali. People believing in legendary statistics formed by themselves became aware that Georgian families were not sufficient for moving to the left areas and freed houses. Newly built Georgian settlements in most cases had only the name. The governmental authorities of Georgia, remaining face to face with themoved to Azerbaijan and Russia. And 10 Georgian families moved to the village in exchange for them.

"Red nationalism" didn't allow the communists to gain point and to direct the hatred on to the Azerbaijanis. The Georgians, who hoped for independence and good life, removed them from the power.

■ END OF LITERARY "HISTORY"

Georgia's gaining independence coincided with radical nationalists' – led by Zviad Gamsakhurdia – coming to power and so the situation of the Azerbaijanis became worse. Half of the population living in Bolnisi and Dmanisi during the USSR period were the Azerbaijanis. Nearly all of them had been removed from their houses. 800 families from Bolnisi only were obliged to leave their houses. And totally 3427 people live in Dmanisi nowadays.

All the leaders of Georgia have a part in discrimination policy against our compatriots. But the only leader, who approached the discrimination from formal standpoint at the state level, was the first President of Georgia Zviad Gamsakhurdia. One of the decrees signed by Gamsakhurdia was about "Controlling movement processes in the Republic of Georgia" dated July 16, 1991.

The decree says movement is a natural process, and this process should be carried out according to legal regulation, sale order of the freed houses should be determined, as well as those who want to leave the republic should be recorded. The new president

confused the legislative acts meeting the modern requirements with shah's (tsar) decrees described in historical novels of Middle Ages. In spite of this, that decree played a special role in removing our compatriots from Georgia. Private houses of thousands of Azerbaijanis "who wished to leave", "who were dismissed on his/her own will" were purchased. To purchase these houses, funds had been allocated from the state budget for "Social Protection and Demographic Fund" according to that decree.

During the short period of Z.Gamsakhurdia's rule, 27500 compatriots were deported from Georgia, 99 people were kidnapped, and 660 people were discharged from their post. Georgian nationalism which failed in South Svanetia first and then in Abkhazia turned all resources of the state against the Azerbaijanis. A.I.Skachkov – member of law commission of the parliament organized after Gamsakhurdia was dethroned – described in his speech the tyranny during the period of Gamsakhurdia's rule as follows: "Former leaders were governing international disorder. Their main aim was the Azerbaijani staff to be dismissed in any way and be obliged to leave the republic. And even cleaners were being discharged because they were born in Azerbaijani families. Now the Azerbaijanis have to leave not only the centres of the regions, but also villages."

Gamsakhurdia, who had come to power with artistic imagination, had a miserable end. Because he had united around himself not the whole people, but the nationalists. All non-Georgians had become his enemies. His supporters also started to turn away from him in such a disaster that Georgia faced. Ethnic breakdown was completed with localistic tendencies. It was remembered that he was not a Georgian, but was a Mingrelian, came from Zugdudi. When he was in a trouble, he had started to speak about the Georgia-Azerbaijan friendship, and while trying to escape, he had passed the borders of Azerbaijan and asked for a shelter. And it goes without saying that the leaders of Azerbaijan refused him.

■ "FRIEND AND BROTHER"

Tension began to relatively reduce from 1993. Attitude to our compatriots became softer as the situation was critical in Abkhazia. Special service agencies of Armenia made effort to aggravate interethnic relations instead. Armenian sabotage was mainly directed to Marneuli. Unfortunately, administrative agencies of Georgia couldn't adequately react to this sabotages and Armenian terrorism kept Azerbaijani population in tension for a long time.

Shevardnadze succeeded in gradually alleviating the criminogenic situation from the end of 1993. All gang of robbers started to be disarmed in Georgia, as well as in Borchali. Azerbaijan helped Georgia in abolishing criminal groups involved in robbery, kidnapping and torture in Borchali. 200 cars hijacked from the Azerbaijanis were found in svans' yards, under haystacks.

Relations between the two states were becoming stronger. International economic projects regarding oil pipeline and transport corridor made Georgia and Azerbaijan be more closer. Protection of our compatriots rights living in Georgia, no doubt, is closely linked to the national leader Heydar Aliyev's policy in the 90s and the friendship and cooperation between Georgia and Azerbaijan. In 1996, embassies started to work in both countries. Bus routes opened from Baku to most Azerbaijani residential places in Georgia.

During the period of Shevardnadze's rule, acts of violence in Georgia against the Azerbaijanis had been put an end and in 1995, five persons were elected members of the Georgian parliament.

Ilia II Catholicos Patriarch of Georgia calls to solve demographic problems.

■ ROSE AND ITS THORNS

As a result of "Rose Revolution", Mikhail Saakashvili, who deposed Shevardnadze, blocked the issue of giving plot of lands to the Azerbaijanis. According to the law, 1 ha plot of land should be allocated for each family. It is not so much. 3 ha plot of land had been allocated for each Georgian family living in Sartichala village, Dmanisi. But each Azerbaijani family had been given a plot of land of totally 15 hundred sq.m in the neighbouring village Muganli.

In November 2002, Azerbaijani inhabitants' wave of protests began in Gardabani. For this once, compatriots (they didn't think about lands already) required to prevent criminal groups who were robbing on highways. The situation was so hard that Milli Mejlis of Azerbaijan sent, on November 22, a letter of protest to the speaker of the Georgian Parliament Nino Burjanadze due to acts of violence against our compatriots in Georgia.

In January 2004, Saakashvili stated on the eve of the presidential elections: "The Azerbaijanis are our brothers, citizens of Georgia and I will protect them as I protect Georgian population."

And the Azerbaijanis did not remain indebted. 76% of Borchali electors voted for Saakashvili in the extraordinary elections held on May 28, 2004. This result was unexpected both for the nominee himself and experts. And how did M. Saakashvili justify Azerbaijani electors' hopes?

Mikhail Saakashvili called the Azerbaijanis "Georgia's national wealth" when he was on an official visit to Azerbaijan on January 24, 2004. But there was no need for certainty yet. Yet on the eve of elections, our active compatriots were dissatisfied with inclusion of only one Azerbaijani into the list of candidates.

Position of the Azerbaijanis was strong enough in Marneuli and Gardabani. Examining the population started in these regions. Special groups with masks were searching houses in villages and taking people. Pretext was "smuggling" and "drug trafficking". The inhabitants were saying smuggling should be combated not in houses, but in the border. Naturally, combating smuggling didn't concern Armenian and Georgian villages.

The former head of Gardabani Fazil Aliyev wrote: "Goods brought to Georgia through smuggling constitutes 50% of the country's economy. But no Armenian has been called to account".

■ CROSSROAD – DEMOCRACY OR DEMOGRAPHY

There are two main reasons for discrimination against the Azerbaijanis and non-Georgian ethnic groups in Georgia. The first reason is the small number of Georgians who are considered the main population in the republic and their demographic problems. The second reason is that the Georgians look down on other nations. The fear of disappearing in their native lands always troubles the Georgian community, becomes public and political conduct motivation of the nation, and has a great impact on internal policy of the state.

Georgia is the most polyphonic state in the South Caucasus. According to census in 2002, the Georgians constitute 84% of the people in Georgia. While conducting interview in residential places of Borchali, officials gave me information which was different from that of provided officially on the number of inhabitants. The statistics of 1979 reflected in soviet encyclopaedia of Georgia shows that the Georgians constitutes 68.8% of the population here. And ajars have not been shown as a separate nation in this encyclopaedia. If ethnic increase has been 16% within 33 years, what are our Georgian brothers afraid of?

The Georgians don't consider laz, Mingrelians and svans a separate ethnic group. However svans and Mingrelians conduct religious ceremonies in their native language. And it is also made effort to translate religious books into the svan and Mingrelian languages. The Mingrelian language has its own grammar.

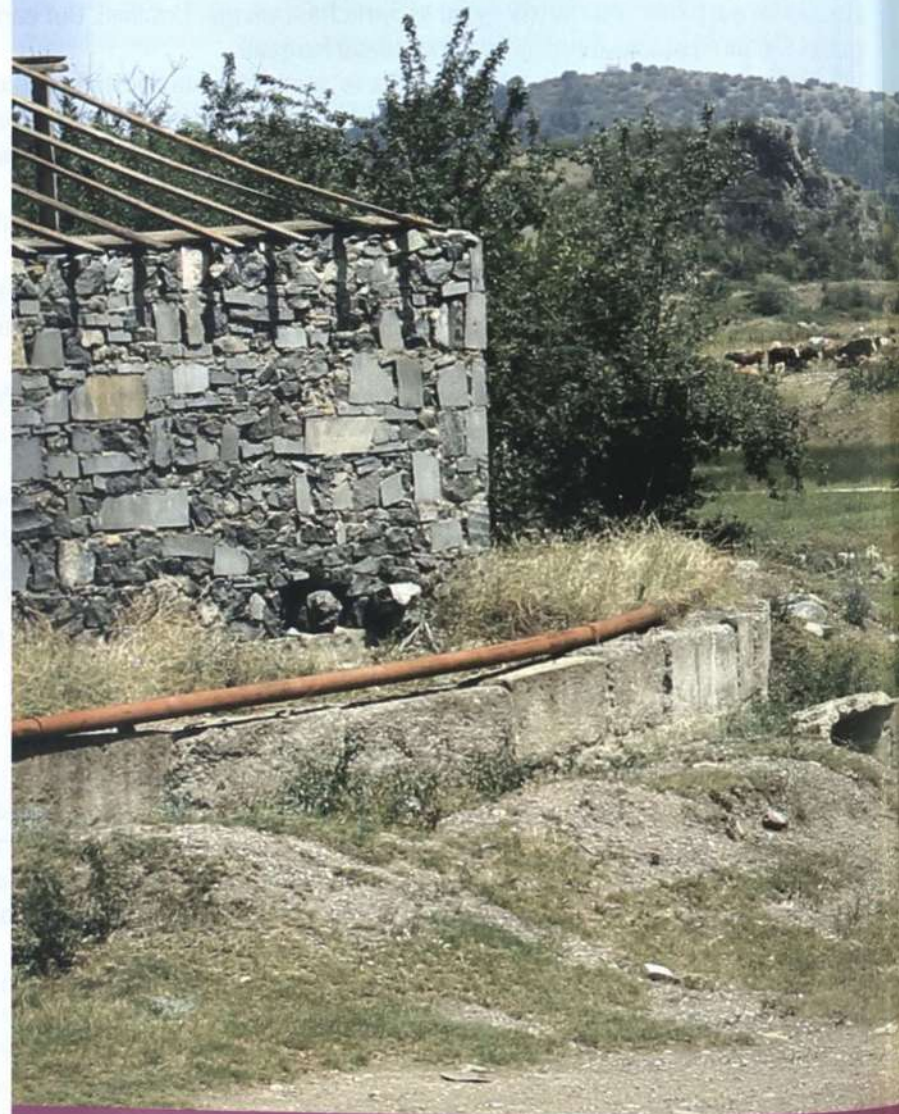

Hopes for national growth are mostly related to such ethnic groups. Demographic problems in Georgia are famous. This problem has even been analysed by the World Bank. According to the experts of World Bank, Georgia must carry out serious reforms in its economy in order to solve the demographic problems. But the economy of Georgia cannot yet demonstrate serious achievements.

And what do the scientists of Georgia think about the demographic problems? Let's see the article of prominent specialists for demographic problems - T.Putkaradze and Z. Vurkadze named "Ethnic structure and demographic problems of Georgia". As to the authors, reduction of the population in Georgia was connected with the processes such as interethnic conflicts, death of the newborn, increase of migration. And the reduction in the number of the population has mainly been recorded in Kvemo-Kartli where the Azerbaijanis lived. The article says that there are results related to people's starving. The cases of children's being killed, sold or abandoned by parents become more. The number of the unemployed increases. There is a lack of funds in middle-income family's budget to take care of their existing children and to have new ones. The number of the divorced and singles grows more.

Our compatriots don't cause demographic problems. Driving the Azerbaijanis, who are confident workforce, out of the country will not lead to increase in number of the Georgians, on the contrary economic state and demographic problems in the country will become aggravated. It is the Azerbaijanis who stand such a difficult situation. They have acquired strong immunity during 120-year despotism of tsarist government, then 70-year soviet rule, and then 20-year independence of Georgia.

■ БАЛЛАДА О «ПРИШЛЫХ»

рузинский национализм не имеет исторических корней. С древних времен на этой земле жили представители различных этносов. Поэтому, как правило, грузинские цари всегда вели лояльную политику по отношению к национальным меньшинствам. На первых порах независимости лозунг «Грузия – для грузин» воспринималась основной частью общества с воодушевлением.

События развивались с такой скоростью, что на формирование национальной идеологии, опирающейся на идею государственности и консолидирующей все этносы, проживающие в Грузии, времени не было. Звиад Гамсахурдиа, являясь одним из лидеров национального движения, сделал ставку на этот лозунг в борьбе за власть. Радикально настроенные граждане восприняли этот лозунг буквально, а либеральная часть общества – образно (т.е. понимая под словом «грузины» все народы, проживающие в Грузии). Позднее появился термин «пришлые».

Подобные лозунги создали многочисленные проблемы для грузинского народа. Это стало причиной того, что Армения стала снабжать оружием этнических армян Джавахетии, а Абхазия и Южная Осетия полностью подпали под влияние России. Национальные меньшинства, как исторически проживающие на этих землях, так и некоренные национальные общины окончательно потеряли веру в грузинское правительство. Азербайджанское население, даже по официальным данным занимающее второе место по численности после грузин и отличающееся наибольшей лояльностью к грузинскому народу, более того, не меньше грузин жаждавшее свободы Грузии, подверглось гонениям и унижениям.

■ НАЦИОНАЛИСТЫ – ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТЫ

Было бы наивно связывать дискриминацию азербайджанцев в Грузии только с именем Гамсахурдиа. В сталинские времена наибольшая волна репрессий в Грузии коснулась именно азербайджанцев. План по выявлению «врагов народа» выполнялся в основном за счет наших соотечественников и турок-месхетинцев. В сороковых годах прошлого столетия, так же как и в Армении, в Грузии проводилась депортация по этническому принципу.

В сороковых-пятидесятых годах обычным делом в Грузии стало переименование азербайджанских топонимов в грузинские. И так же как в Армении, оправдывали это советской идеологией. Будто все эти топонимы являлись отголосками религиозных и феодальных пережитков и мешали трудовому народу в строительстве новой жизни. Кроме того деревни с одинаковыми названиями существовали в разных районах, и это будто создавало путаницу в почтовой службе. Интересно, что «подобные религиозные и феодальные отголоски» в Грузии касались только азербайджанских населенных пунктов и заменялись они не новыми азербайджанскими, а грузинскими топонимами. В последние годы названия азербайджанских населенных пунктов, включенных в государственный реестр, причем без ведома местного населения, вводят в шок не только проживающих там азербайджанцев, но и работников почтовой службы, о которой раньше так пеклись грузинские чиновники.

Как известно, в первые годы перестройки социально-политическая активность масс управлялась Коммунистической партией и спецслужбами. С 1988 года по мере увеличения социальной активности в Грузии дискриминация в отношении азербайджанцев постепенно стала приобретать все более уродливые формы. Первыми с призывом изгнать азербайджанцев из Грузии выступили общества «Святого Ильи Чавчавадзе», «Шота Руставели» и «Мераб Костава». Контролировала их активность Коммунистическая партия Грузии. По указанию I секретаря ЦК партии Грузии Гумбера Патиашвили, азербайджанцы, не знавшие грузинского языка, в массовом порядке были уволены с работы. В некоторых районах республики дома азербайджанцев были признаны несанкционированными постройками, вследствие чего начался снос этих жилищ. Причем сносились эти дома не по решению суда и не административными органами, а неформальными группировками, другими словами, незаконными бандами.

Грузинские власти, воспользовавшись природной стихией (сходом снежной лавины), начали переселять население из горной Сванетии в Борчалы. Сваны, привыкшие жить в горной местности, обладающие особым менталитетом, серьезно осложнили криминогенную обстановку в регионе и сыграли большую роль в вытеснении азербайджанского населения с исконных территорий. Опираясь на поддержку правоохранительных органов и по их наущению, они организовывали диверсии против местного населения, тем самым создавая невыносимые условия для жизни.

С 1989 года Звиад Гамсахурдиа открыто и не стесняясь призывал изгонять азербайджанцев из страны. Его выступления на митингах сильно напоминали речи Адольфа Гитлера. Правительство Грузинской ССР, которое все еще обладало административным потенциалом, никаких действий для восстановления стабильности в регионе не предпринимало.

Коммунистические печатные органы («Коммунист», «Коммунисти Ахалгазрда», «Молодежь Грузии», «Социалистури Рустави», «Литератури Сакартвело», «Соплис Цховреба»), а также радио и телепередачи развернули крупномасштабную антиазербайджанскую пропаганду и требовали, чтобы «гости» как можно быстрее покинули Грузию. Движение «Грузия – для грузин» постепенно расширялась. Уже осенью 1989 года в Борчалы на ответственных постах не осталось ни одного азербайджанца. Все азербайджанцы, начиная от руководителей всех уровней и кончая простыми рабочими, были изгнаны с работы.

В районных центрах Дманиси и Болниси дома наших соотечественников подрывались. 1 июля 1989 года в официальном районном органе печати «Знамя Победы» был опубликован ультиматум азербайджанскому населению, в котором требовалось, чтобы наши соотечественники в срочном порядке освободили свои дома и покинули Грузию. Чтобы лишить азербайджанцев какой-либо помощи со стороны, все коммуни-кации между районным центром и азербайджанскими деревнями были отрезаны, отменено было также и автобусное сообщение. Принудительное выселение азербайджанцев из районных центров Дманиси и Болниси постепенно начало распространяться по всему району.

Получившие образование в специальных партшколах коммунисты-«интернационалисты» обладали недюжинными организаторскими талантами, и все свои навыки направили на создание невыносимых условий для жизни и притеснение азербайджанского населения. Однако весь их «партийный опыт» не помог им создать грузинское этническое большинство в Борчалы, так как выяснилось, что в «освобожденные» районы переселять некого. Так что новозаложенные грузинские села существовали только на бумаге. Столкнувшись с неумолимым фактом, грузинское правительство прибегло к оригинальному методу. В азербайджанские деревни переселяли 5-6 грузинских семей, во главе сельского совета ставили грузина и тем самым объявляли населенный пункт грузинским. В старинную деревню Сараджлы Болнисского района (родине ашуга Гусейна Сараджлы), где проживало 1200 азербайджанских семей, в Россию и Азербайджан было выселено 500 семей, а вместо них в деревню переселили 10 грузинских семей.

«Красный национализм» не помог коммунистам набрать очки и отвести народный гнев от себя и направить его против азербайджанцев. Грузинский народ, жаждущий свободы и надеющийся на лучшую жизнь для себя и своих детей, лишив их власти, смел из истории.

■ КОНЕЦ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ «ИСТОРИИ»

Обретение Грузией независимости и совпавший с этим приход к власти радикальных националистов во главе с Звиадом Гамсахурдиа еще более ухудшил положение азербайджанцев. Во времена СССР 50% населения райцентров Дманиси и Болниси составляли азербайджанцы. Теперь же почти все они были изгнаны из своих домов. Только в Болниси 800 семей были вынуждены покинуть свои дома. А в городе Дманиси сейчас живут только 3427 человек (азербайджанцев здесь почти нет).

В политике дискриминации наших соотечественников в Грузии без исключения есть доля всех руководителей республики. Но первым и единственным эту политику на государственном уровне открыто проводил первый президент Грузии Звиад Гамсахурдиа. Одним из первых документов, подписанных Гамсахурдиа 16 июля 1991 года был указ «О регулировании миграционных процессов в Грузинской республике».

В указе говорилось, что переселение – вполне естественный процесс, и этот процесс должен осуществляться в соответствии с правовыми нормами, должны были быть урегулированы правила продажи пустующих домов, а также учет желающих покинуть республику. Новый президент перепутал современные законодательные акты со средневековыми (царскими) указами, описанными в исторических романах своего отца. Тем не менее, этот указ сыграл особую роль в выселении наших соотечественников из Грузии.

В течение нескольких дней были распроданы тысячи частных домов азербайджанцев. В соответствии с этим же указом, для покупки этих домов государством были выделены средства из государственного бюджета в «Фонд социальной защиты и демографии».

За короткий период правления З.Гамсахурдиа из Грузии было депортировано 27500 наших соотечественников, похищены 99 человек, 660 человек были уволены. Воинствующий грузинский национализм, проигравший битву вначале в Южной Осетии, а затем в Абхазии, развернул все свои ресурсы против азербайджанцев. Член парламентской комиссии по правам человека, организованной после свержения Гамсахурдиа, А.И.Скачков в своем выступлении о творящемся произволе во время правления Гамсахурдиа говорил: «Бывший лидер создавал и руководил межэтническими столкновениями. Основной их целью было любыми путями заставить азербайджанцев уволиться с занимаемых постов и покинуть Грузию. И о каких постах мы говорим?! Даже уборщиц увольняли с работы за то, что они родились в азербайджанских семьях. А сейчас азербайджанцы вынуждены покидать не только города, но и свои деревни».

Конец Гамсахурдиа, пришедшего к власти из мира литературы, был печальным. И причиной этого явилось то, что он окружил себя националистами. Все негрузины превратились для него во врагов. Да и единомышленники его по мере возникновения драматических ситуаций постепенно стали отворачиваться от него. Этническая раздробленность закончилась местничеством. Вспомнили, что и сам он был не грузином, а мегрелом, пришлым из Зугдиди. Когда ситуация

испортилась до крайней степени, он начал говорить о грузино-азербайджанской дружбе, а когда бросился в бега, ради спасения собственной жизни на азербайджано-грузинской границе просил у Азербайджана политического убежища. Естественно, азербайджанское руководство отвергло его просьбу.

■ «НАШ ДРУГ И БРАТ»

С 1993 года ситуация стала относи-тельно улучшаться. В связи с критической ситуацией в Абхазии отношение к нашим соотечественникам несколько смягчилось. Но зато в это время спецслужбы Армении предприняли множество попыток усложнить криминальную ситуацию в регионе. Грузинские власти не смогли адекватно отреагировать на эти провокации, и армянский терроризм долгое время держал азербайджанское население в напряжении.

В конце 1993 года Шеварднадзе удалось несколько улучшить криминогенную ситуацию в республике. По всей Грузии, в том числе и в Борчалы, начали разоружать вооруженные банды. Азербайджан оказал помощь Грузии в ликвидации в Борчалы бандформирований и группировок, занимающихся кражей и пытками людей. Во дворах сванов было обнаружено около 200 украденных у азербайджанцев легковых автомобилей, укрытых стогами сена.

Постепенно отношения наших двух стран укреплялись. Заключение международных экономических договоров по строительству нефтепровода и транспортного коридора еще больше сблизило Грузию и Азербайджан. Охрана жизненных прав наших соотечественников в Грузии, безусловно, тесно связана с политикой, проводимой в 90-х годах Общенациональным Лидером Азербайджанского народа Гейдаром Алиевым. В 1996 году в обоих государствах начали работать посольства. Было открыто автобусное сообщение между Баку и районами Грузии, где проживают азербайджанцы. Во время правления Шеварднадзе был положен конец насилию и открытому притеснению азербайджанцев в Грузии, в 1995 году в парламент Грузии по партийным спискам были избраны 5 азербайджанцев.

■ РОЗА И ЕЕ ШИПЫ

Михаил Саакашвили, свергший в результате «Революции роз» Шеварднадзе, очень умело заморозил процесс выдачи азербайджанскому населению Борчалы земельных участков. В соответствии с законом каждая семья должна была получить 1га земли. Это не так уж много. В грузинской деревне Сартычала Гардабанского района каждой семье было выделено 3 га земли. А жителям соседнего азербайджанского села Муганлы – всего 15 соток.

В ноябре 2002 года началась волна протеста азербайджанцев, проживающих в регионе Гардабани. На этот раз наши соотечественники требовали обеспечить безопасность на автомобильных дорогах, где орудовали бандитские группировки и бандформирования. Ситуация была настолько напряженной, что 22 ноября Милли Меджлис Азербайджана вынужден был направить спикеру парламента Грузии Нино Бурджанадзе официальное письмо с протестом против актов насилия, совершаемых в отношении наших соотечественников.

В январе 2004 года, накануне президентских выборов, Саакашвили заявил: «Азербайджанцы наши братья и сестры, они граждане Грузии, и я буду их защищать, так же как и грузин».

Азербайджанцы в ответ на это заявление в долгу не остались. На внеочередных выборах 28 мая 2004 года 76% избирателей Борчалы отдали свои голоса Саакашвили. Этот результат стал неожиданностью не только для самого Саакашвили, но и для экспертов. Как же М. Саакашвили оправдал ожидания избирателей?

Во время своего официального визита в Баку президент Грузии М. Саакашвили назвал азербайджанцев «национальным богатством Грузии». Но пока что никаких оснований для веры в эти пафосные слова не было. Еще во время предвыборной кампании из всех азербайджанцев, выдвинувших свою кандидатуру на избрание на пост депутата, только один был включен в список кандидатов, что вызвало недовольство избирателей-азербайджанцев. Позиции азербайджанцев в Марнеули и Гардабани были достаточно сильны. Но население и в этих регионах начали проводить сквозь сито. Отряды спецназа в масках, обходя деревни, врываются в дома, проводят обыски, арестовывали по каким-то подозрениям мужчин и уводили с собой. Все это делалось под предлогом «борьбы с контрабандой и наркотиками». Жители говорили, что эту борьбу надо вести на границах, а не в крестьянских домах. И естественно, эта «борьба» не затронула ни грузинские, ни армянские деревни.

Фазиль Алиев, бывший глава Гардабанского района пишет: «Товары, ввозимые контрабандой армянами в Грузию, составляют 50% всей экономики страны. Но ни один армянин не был привлечен к ответственности за противоправные действия».

■ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ – ДЕМОКРАТИЯ ИЛИ ДЕМОГРАФИЯ

Процесс дискриминации не только азербайджанцев, но и других народов в Грузии имеет две причины. Первая причина: численность грузин, являющихся основными жителями страны малочисленно, и страна переживает демографический кризис. Вторая причина: некоторые грузины смотрят на представителей других наций свысока. Грузин волнует постепенное сокращение своей численности, они находятся под угрозой оказаться в меньшинстве в собственной стране, и это превращается в мотивацию социально-политического поведения и оказывает значительное влияние на внутреннюю политику. И особую уродливую форму она принимает по отношению к азербайджанскому населению.

Грузия является самым полифоническим государством на Южном Кавказе. По данным переписи 2002 года 84% населения Грузии являются грузины. Обходя борчалинские деревни, общаясь с официальными лицами, я получал статистические данные, которые сильно отличались от государственных статистических данных. Статистические данные 1979 года, опубликованные в Грузинской советской энциклопедии свидетельствуют о том, что 68,8% населения республики составляют грузины. Аджары здесь не показаны как отдельный этнос. Если за 33 года этнический прирост составил 16%, то чего так боятся наши грузинские братья?

Патриарх Грузии Илия II озабочен проблемами демографии

Теперь грузины не считают за отдельный этнос ни лазов, ни мингрелов, ни сванов. Просто сваны и мингрелы религиозные службы и обряды проводят на своем языке. Делаются попытки перевести религиозные книги на сванский и мингрельский языки. Мингрельский язык имеет свою грамматику. Увеличение численности грузин связывают только с припиской к грузинам этих этносов, так как потеря прироста населения пугает их.

В Грузии постоянно говорят о демографической проблеме. Эта проблема даже была проанализирована Всемирным банком. По мнению экспертов Всемирного банка, чтобы решить демографические проблемы Грузия должна провести серьезные экономические реформы. Но Грузия пока не может похвастаться особыми успехами в экономике.

Грузинские ученые по проблемам демографии Т.Путкардзе и З.Вуркадзе в статье «Этническая структура и демографические проблемы Грузии» утверждают, что снижение численности населения связано с межнациональными конфликтами, увеличением смерти новорожденных, усилением процесса миграции. Больше всего сокращение численности населения наблюдается в Квемо-Картли – регионе, населенном азербайджанцами.

В статье отмечается, что наблюдаются печальные факты смерти от голода, случаи убийства детей родителями, продажа детей, отказ от них. Растет число безработных. Что зачастую финансовые средства не только не позволяют содержать уже существующих детей, но делают бессмысленным рождение новых. Возрастает количество разводов, а также людей, которые не могут позволить себе завести семью.

Наши соотечественники не являются причиной демографической проблемы грузин. Вытеснение азербайджанцев, являющихся наиболее работоспособной частью населения, из страны никак не может решить эту проблему, напротив, только ухудшит не только демографическую ситуацию, но и экономическое положение. К тому же азербайджанцы более других народов Грузии терпеливо противостоят как политическим, так и экономическим трудностям Грузии. За 120 лет царской власти, 70 лет советской власти и последние 20 лет независимости Грузии азербайджанцы выработали стойкий иммунитет.

*Azərbaycan dövləti soydaşlarımızın təəssübünü çəkməlidir – həm dirilərin, həm də dünyadan köçənlərin.
(Tbilisidəki Azərbaycan məzarlığının önündə düşüncələrdən)*

TİFLİSDƏ AZƏRBAYCAN İZLƏRİ

TİFLİSDƏ AZƏRBAYCAN İZLƏRİ

■ SALAM, SƏNAN DAĞI!

ir çox məşhur Azərbaycan ziyalılarının beşiyi olan Tiflis - Tbilisi həmişə məni doğma şəhər kimi qarşılayır. Əsl Şərqi şəhəri kimi bura Azərbaycanda doğulan ziyalıları cəlb edir. Qədim Şərqi müsəlman mədəniyyət mərkəzlərindən olan Tiflis şəhəri əvvəllər paytaxt olmayıb. Gürcüstanın birinci paytaxtı kiçik Mxeta şəhəridir. Adlı-sanlı gürcü feodallarının, dövlət xadimlərinin bir çoxu da elə Mxetada dəfn edilib.

Gürcülərin fikrincə Tiflis təsadüfən salınmışdır. Mxetadan bir qədər aralanıb Kür sahilində ov edən çar Vaxtaq Qorqasal kəklik ovlayırmış. Kəklik isti bulağa düşərək tezliklə bişir. Gürcü hökmdarı məmnun qalır. Çünki yeyib-icməyi xoşlayırmış. Bu yerdən o qədər xoşu gəlir ki, yeni şəhər salmağı əmr edir. Ötən əsrdə, sovet hakimiyyəti illərində gürcülər Kür üzərində, keçmiş Şah Abbas məscidinin üstündə kəklik ovçusuna möhtəşəm heykəl qoyublar. Şəhərin boynuna dolanan Kür çayına isə gürcülər Mtkvari deyirlər. "Mtkvari" - "bulanıq" deməkdir. Doğrudan da bütün Gürcüstan boyu bulanıq axan Kür çayının suları ancaq Azərbaycan ərazisində durulmağa başlayır.

Köhnə Tiflis şəhərin cənub-şərqi hissəsində, Kürün hər iki sahilində, təqribən şəhərin XII əsrdə tutduğu sahədə yerləşir. Dar küçə və dalanlar orta əsrlərə məxsus şəhərsalma üslubunun nişanələridir. Meydan - tarix boyu azərbaycanlıların ən sıx yaşadığı məhəllə olub. Bütün Qafqazda tanınan Şeytanbazar, Şah Abbas və Cümə məscidləri, məşhur kükürd hamamları, tarix və mədəniyyətimizlə bağlı olan bir sıra tikili və bunalar burada yerləşib. İndi Meydan məhəlləsi çox dəyişilib, buradakı abidələrin, köhnə mülklərin bəziləri, o cümlədən Şah Abbas məscidi və məscidin ətrafındakı evlər tamamilə sökülüb. Ancaq köhnə Tiflisin siması üçün darıxan gürcü cəmiyyətinin istəyini nəzərə alaraq dövlət heç olmasa bir hissəni bərpa etmək istəyir. Meydan kompleksinin və yaxınlıqdakı küçələrin bərpası ilə bağlı layihə "Mirzə Şəfi məhəlləsi" adlanır.

Burani paytaxtın ayrıca inzibati-ərazi bölgüsünə çevirmək nəzərdə tutulur. Tiflisin köhnə hissəsində və Rustaveli prospektində (köhnə Qolovin küçəsində) şəhərin iki siması əks olunub. Əgər Rustaveli küçəsində şəhərin Avropa siması daha çox nəzərə çarpırsa, köhnə hissəsində, Meydandan başlayaraq Kürün hər iki hissəsində əsl şərqi simasını, şəhərsalma üslubunu görürük. Açıq, naxışlı

Tiflisin köhnə fotosu və Azərbaycan məhəllələri Sənan dağında Narinçala xarabalıqları

eyvanlar, kiçik daxili həyətlər, naxışlı kərpic hörgü, fiqurlu taxta pilləkənlər - bunlar müsəlman şərqi vurduğu möhürdür. Meydanın ətrafındakı müsəlman məscidlərinin bir hissəsi və Şah Abbas məscidi sökülsə də, köhnə Tiflis müsəlman Şərqi məxsus, Azərbaycanın bir çox qədim şəhərlərinin tarixi məhəllələrində qarşılaşdığımız görkəmini qoruyub saxlayıb.

Xoşbəxtlikdən Tbilisidə yaxşı anlayırlar ki, Avropa turistlərinin nəzərində Tiflisə bənzərsiz görkəm verən də elə şərqi məhəllələridir. Burada bir müsəlman məscidi indi də fəaliyyət göstərir. Narinçalanın yaxınlığındakı atəşpərəst məbədinin qonşuluğunda qalaydan hazırlanmış "Deda Sakartvelo" ("Ana Gürcüstan") abidəsi ucalır. Bir əlində şərabi pialəsi, o biri əlində isə qılınc tutan qadın heykəli şəhərin qonaqlarını qarşılayır. Şərqi ölkələrindən gələn turistlər deyirlər ki, şərabi də, qılınc da yəqin Avropadan gələn qonaqlar üçündür...

Gürcü dilinin özünəməxsus cəhətləri var. Adlıq hal şəkilçisinin ("i") mövcudluğu "Tiflis" kəlməsini "Tibilisiyə" çevirir. "i" adlıq hal şəkilçisi bir çox Azərbaycan kəndlərinin adına da əlavə edilib. Və bəzi Azərbaycan sözləri gürcü dilinə köç edərək "i" şəkilçisi ilə bir qədər şirinləşiblər. Maraqlıdır ki, gürcülər anaya "dədə", ataya isə "mama" deyirlər...

Köhnə Tiflis Sənan dağının ətəklərində qərar tutub. Sənan dağı - yəqin ki, Tiflisin Azərbaycanda ən çox sevilən abidəsidir. Görkəmli ədibimiz Hüseyn Cavid bu dağa "Şeyx Sənan" dramını həsr etmişdir. Çoxları məşhur teatr və kino aktyorumuz Möhsün Sənaninin öz təxəllüsünü bu dağın adından götürdüyünü bilmir. Mtasminə Sənan dağının bir hissəsidir. Gürcülər də azərbaycanlılar

Cümə məscidinin yerləşdiyi məhəllə

kimi bu dağı müqəddəs sayırlar. Elə "Mtasminə" sözünün mənası da "müqəddəs dağ" deməkdir. Mtasmində hörmətli gürcülər, o cümlədən Stalinin anası dəfn olunmuşdur. Sənan dağı ona görə müqəddəs sayılır ki, həvari David Qareci uzun müddət zahid kimi dağın ətəyndəki mağarada yaşamışdır. David Qarecinin adını daşayan məbəd kompleksi Azərbaycanın Gürcüstanla həmsərhəd olan ərazisində yerləşir.

Vaxtilə Şah Abbas məscidinin yerləşdiyi ərazinin yaxınlığında XII əsrdə tikilmiş Metex kilsəsi ucalır. Vaxtilə həm məbəd, həm qala, həm də gürcü çarlarının iqamətgahı imiş. Metex qalasından çar üsul-idarəsi həbsxana kimi də istifadə edirdi. Bir çox inqilabçılar kimi Nəriman Nərimanov da bu qalada saxlanmışdır.

Tiflisin köhnə fotosundakı azərbaycanlı qəbiristanlığının yerində indi Botanika bağı yerləşir Müqəddəs məzarlığa gedən yoldakı şalala

■ MÜQƏDDƏS MƏZARLAR

Gürcüstanda olarkən birinci "rəsmi" ziyarətım Botanika bağındakı azərbaycanlı qəbristanlığından, daha doğrusu, onun dövrümüə gəlib çıxmış kiçik bir parçasından başladı. Bu qəbristanlıqda Azərbaycanın olduqca məşhur oğulları, işıqlı simaları dəfn edilmişlər. Tbilisidə olarkən bu məzarlığı ziyarət etmək istəsəniz, mütləq Botanika bağında Mirzə Fətəli Axundovun qəbrini soruşun. Burada dəfn olunan digər görkəmli soydaşlarımızı az tanıyırlar. Girəcəkdə soruşsam da, məzarlığı tapmağa iki saat vaxt itirdim. Parkda heç bir göstərici, nişan yoxdur. Çox təəssüf! Gürcülər xarici turistləri cəlb etməyə səy göstərirlər. Bu şəxslər isə yalnız Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərqdə də məşhurdurlar.

Tbilisinin botanika bağı şəhərin bəzəyidir. Burada indi geniş bərpa işləri aparılır. Yeni təmir işləri və landşaft dizaynı park massivini abadlaşdırır və müasirləşdirir. Əvvəllər bu geniş ərazidə Azərbaycan qəbristanlığı, Narınqalanın bağ sahəsi və Sulu lək məhəlləsi yerləşirdi. İndi Botanika bağı azərbaycanlılar məhəlləsinin lap yuxarı hissəsində, Kürün qollarından birinin axdığı dərədə, Sənan dağının arxa hissəsində yerləşir. Kürə qovuşmağa can atan çay, burada 40 metr yüksəklikdən tökülən şalalə əsl təbiət möcüzəsi yaradıb. Ordan da yuxarıda yerləşən, saf bulaqlardan qidalanan Tısbəğa gölü - şəhər əhalisinin ən sevimli istirahət yeridir.

Parkda gəzən bir qrup gəncin Azərbaycanca danışdığını eşitdim və ümidlə onlara yaxınlaşdım. Yeri gəlmişkən, öz mənşəyini Narınqalanın bağından götürən Botanika bağı gənclərin sevimli gəzinti, istirahət və əyləncə yeridir. Heç kim - nə bağı işçiləri, nə də hər hansı bir polis nəfəri buraya gələnlərə yaxınlaşıb zəhləsini tökmür.

Gənclərin danışığından gürcüstanlı soydaşlarımız olduqlarını anladım. Bu yaraşlıq gənclər Tbilisinin müxtəlif ali məktəblərinin tələbələri idilər. Məzarlığın yerini soruşdum və gənc soydaşlarımın özlərini itirdiklərini gördüm. Müasir geyimli-kecimli gənc qız şirin-şəkər Borçalı ləhcəsində mənə "vallah, bilmirik, qapıdan xavar alın" dedi. Ürəyimdən keçdi ki, onlara "axı o məzarlarda yatanların

Botanika bağındakı məzarlıq bu gözəl guşənin yaxınlığında yerləşir

xatirinə Gürcüstanın ali məktəblərində oxuyursunuz" deyim. Yaxşı ki, ürəklərini qırmadım. İllər keçər, çox şeyi başa düşərlər. Kim bilir, bəlkə bu gənclərin sırasından bacarıqlı elm və mədəniyyət xadimi, məşhur mütəxəssis çıxacaq, öz yurduna dayaq olacaq.

Məzarlığı axtararkən həttə qərribə bir yazı ilə də rastlaşdım. Böyük Britaniya kraliçasının doğum günü münasibətilə bu ölkənin səfirliyinin əməkdaşları parkda adi bir ağac əkməmişlər. Və bu barədə qızıla çalan təmtəraqlı xatirə lövhəsi vurulmuşdur. Bu parka gəlməzdən əvvəl şəhərin mərkəzindən Qurucu Davidin heykəlinin şəhərin ucqarına köçürüldüyünü eşitmişdim. Vaxtilə Qafqazın ən məğrur xalqlarından olan gürcüləri zəmanə çox dəyişib. Yəqin ki, bir-birimizi yenidən öyrənməliyik.

Six ağacların arasında gizlənməmiş müqəddəs məzarlar birdən-birə qarşıma çıxdılar, ilk anda donub qaldım. Sanki keçilməz cəngəlliklərdə birdən-birə qədim şəhərin xərəbəlikləri ilə üzləşmişdim. Məzarlığın səliqə-sahmanı öz yerindədir. Ancaq bu səliqədən ötən əsrin doxsanıncı illərinə xas olan üslub duyulur. Məzarlıqda yatan mütəfəkkirlərimiz Mirzə Fətəli Axundova və Mirzə Şəfi Vəzehə, ADR-in qurucularından olan Fətəli Xan Xoyskiyə və Həsən bəy Ağayevə abidə qoyulub. Digər ADR xadimlərindən Məmməd Həsən Hacınskinin də məzarı burdadır.

Bir neçə məzarın əski sinə daşları da saxlanılıb. Ayrıca bir xatirə lövhəsi ziyarətçiləri qarşılayır. Bu xatirə lövhəsindən məzarlığın 1996-cı ildə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə abadlaşdırıldığından bilgi aldım və burada uyuyan bir sıra məşhur soydaşlarımın adlarını oxudum: "Mirzə Şəfi Vəzeh, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Ağayev, Əliqulu Qəmküsar, Rzaqulu Nəcəfov, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Mahmud Ülkər, Eynalı bəy Sultanov, Adilə Şahtaxtinskaya, Behbud ağa Şahtaxtinski, Mehdiqulu xan Vəfa, Məmməd Həsən Hacinski, Nazlı xanım Məmmədquluzadə, Həməzət bəy Qayıbov, Müzəffər Nərimanov, Fərəc Sultanov, Mirzəli Abbasov, İbrahim İsfahanlı, Abbas Qurbanov, Muqdal Zamanov, Ənvər Xudaverdiyev, Murtuz Mürədov, Mustafa Vəliyev, Yusif Hacızadə, Hüseyn Baxmalov, Rzabala Rzayev".

Allah lövhədə qeyd olunmuş "iyirmi altılara" da, məzarının izi qalmamış bütün soydaşlarımıza da rəhmət eləsin! Məzarların üstündə əklillər gördüm. Ara-sıra ziyarətçilər səliqə-sahman işi də görürlər. Lakin bu abidənin Azərbaycana məxsus milli abidə kimi qeydə alınması, ona daimi qulluq üçün lazımi şərait yaradılması Gürcüstanda nüfuzumuzu artırardı. Gürcü cəmiyyətinə məlum olardı ki, Azərbaycan dövləti soydaşlarımıza sahib durmağı bacarır - həm yaşayanlara, həm də dünyasını dəyişmiş görkəmli soydaşlarımıza!

Botanika bağındakı Azərbaycan məzarlığının xatirə lövhəsi

Müqəddəs məzarlıqda M.F.Axundovun abidəsi

■ HƏSƏD QALASI – NARINQALA

Tbilisidə ən gözəl müsəlman memarlıq abidəsi şəhərin üstündə, Sənan dağında ucalan möhtəşəm Narinqaladır. Bu abidə şəhərin bütün bucaqlarından yaxşı müşahidə edilir. Gürcüstanda Narinqalanı “şəhərin ürəyi və ruhu” adlandırırlar.

Narinqalanın inşası üçün çox uğurlu strateji məkan seçilib. Bu hərbi qurğu Kür çayının axarı boyunca uzanan yolu nəzarət altında saxlayır. Odlu silah geniş istifadə edilməyə başladıqdan sonra isə şəhərə yaxınlaşan bütün yolları atəş altında saxlamağa imkan verirdi. Gürcülər Narinqalanın ərəblərin Qafqaza yürüşündən, Tiflis əmirliyinin yaranmasından əvvəl tikildiyini iddia etsələr də, qalanın təyinatının İpək yolu üstündəki hərbi baza olduğu aydındır. Qala şəhəri qorumaqdan ötrü deyil, qarnizonun və müsəlman hakimlərin müdafiəsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Narinqala istehkaminin öz adını Elxanilərin hakimiyyəti dövründə götürdüyü güman edilir. Azərbaycan ərazisində bu adı daşıyan bir neçə qala məlumdur. Tarixi Azərbaycan şəhəri olan Dərbənddə də Narinqala mühüm strateji istiqamətdə tikilmiş və Azərbaycan ərazilərini uzun müddət şimaldan gələn basqınlardan qorumuşdur. “Narin” türk xalqlarının dilində “kiçik” mənasını verir.

Gürcülər Narinqalanı “Şuris Sixe” də adlandırırlar. Şuris Sixe – “Həsəd qalası” deməkdir. Narinqala alınmaz qala sayılırdı. Gürcü çarlarının iqamətgahı olan kiçik Metex qalasına nisbətən çox güclü istehkam idi. Gürcülər gürcü hakimlərinin yerləşdiyi Metex qalasına və Səfəvi qarnizonunun saxlandığı əzəmətli Narinqalaya baxıb müqayisə edərkən başqa ifadə tapa bilməmişlər. Qalanın bünövrəsinin eramızın ikinci-üçüncü əsrlərində qoyulduğu güman edilir. Lakin bu qurğuya qala görkəmini, heç şübhəsiz ki, VII-VIII əsrlərdə ərəblər vermişlər. Bürclərin birində (Şahtaxtı bürcündə) müsəlman hakimlərin dövründə rəsədxana da fəaliyyət göstərmiş.

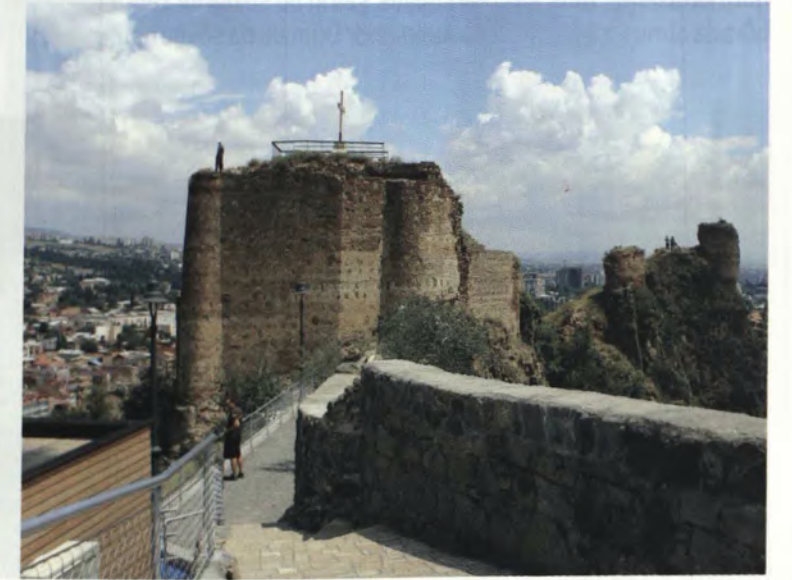
Qurucu David Tiflisi alanda qalanı dağıtmamış, əksinə istehkamda və Tiflis əmirinin sarayında bərpə işləri gördürmüşdür.

Meydan məhəlləsi və Narinqalanın ümumi görünüşü

Narinqala divarlarında şərq naxışları

Narinqaladakı İstanbul bürcü

Təqdim etdiyimiz fotolardan görüldüyü kimi, qala Sənan dağının lap zirvəsində qərar tutaraq, aşağıya doğru uzanır. Buna görə də qala iki hissəyə – Yuxarı və Aşağı qalalara bölünür. Yuxarı hissə uzunsov, aşağı hissə isə dördkünc şəklindədir. Qalanı avropalı turistlər heyrlətlə seyr edirlər, çünki memarlıq üslubuna görə bu qurğu xristian xalqların hərbi istehkamlarından xeyli fərqlənir. Qaya parçaları ilə kərpic hörgünün sıralanması, hörgüdəki şərq üslubunda yaraşlıq naxışlar isə tamaşaçıları valeh edir.

Qalanın ərazisində 1996-cı ildə müasir inşaat materialları ilə kilsə də tikib-ucaldıblar. Deyilənə görə keçmişdə burda kilsə var imiş. Lakin məlumdur ki, tarixin bütün dövrlərində, ta ruslar gələnə kimi, qala müsəlman qarnizonunun əlində olub. Tiflisi ələ keçirən çar David nəinki qalada, müsəlman əhalinin yaşadığı məhəllədə kilsə tikməyib, hətta müsəlmanların həyat tərzini pozan bir çox şeyləri (məsələn donuz saxlamağı və kəsməyi) qadağan edib.

Tiflisdə Çar David müsəlman alimlərinə, sufilərə, ilahiyyat alimlərinə xüsusi qayğı göstərirdi. XII əsrdə yaşayıb-yaratmış ərəb səlnaməçisi Əhməd Əl-Fariqi yazır ki, müsəlman ziyalıları burada gördükləri münasibəti heç Bağdadda da görməmişlər.

Çariça Tamar isə adətən Metex qalasında kilsədə ibadət edərdi. Gürcüstanın sonrakı tarixi müsəlman qalasında kilsə tikmək üçün münasib olmamışdır və ümumiyyətlə Tiflisin köhnə fotolarından görüldüyü kimi, Narinqalada heç bir kilsə olmamışdır. Yeni məbəd 1996-cı ildə inşa edilmişdir. Ölkə çətin durumda olduğu üçün Gürcüstan rəhbərliyi buranın Avropa mədəniyyətinə, xristian dünyasına mənsub olduğunu nəzərə çarpdırmağa çalışır. Amma xristian Avropanın başı öz problemlərinə qarışdığından bu səylərin səmərəsindən danışmaq çətinidir.

Narinqala 1827-ci ildə baş vermiş güclü zəlzələdən xeyli zərər çəkmiş, orada yeni kilsənin tikintisindən savayı elə bir iş aparılmamışdır. Ancaq indi də bu milli abidəmiz Tbilisinin üzərində əzəmət və qürurla ucalır. Bu abidə daha çox Azərbaycan abidəsi olduğuna görə milli abidəmiz kimi qeydə alınmalı, onun bərpası üçün Azərbaycan dövləti vəsait və mütəxəssislərlə Gürcüstana yardım etməlidir.

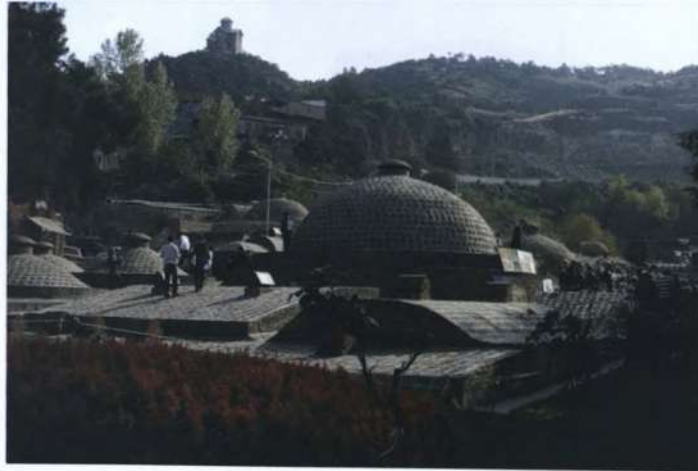

■ SARAYLAR VƏ HAMAMLAR

Azərbaycanlı məhəlləsindəki hamamlar Tbilisi sakinlərinin qürur mənbəyidir. Qafqazda olan dekabristlər, rus ziyalıları bu tipik Azərbaycan hamamlarını yetərincə vəsf etmişlər. Onların "türk hamamları" adlandırılması hərfi mənada başa düşülməməlidir. Həmin hamamlar Səfəvi hökmrənliyi dövründə tikilmişdir. Azərbaycanlı əhaliyə çar hakimiyyəti "tatar" ayaması yapışdırmazdan əvvəl hamı soydaşlarımızı türk kimi tanıyırdı. Hamamın yanında durarkən kükürlü bulaqların qoxusunu hiss edirsən. "Tbilisi" adı da "tbili"- "isti" sözü ilə izah edilir. Ancaq bir çox alimlər əsrlər boyu işlənən Tiflis adının yunan mənşəli olduğunu bildirirlər. Hər halda məlumdur ki, Tbilisi adı 1936-cı ildə işlənməyə başlanmışdır.

Hamamların yanında göy və firuzəyi kaşılarda bəzədilmiş, misilsiz gözəlliyə malik olan şərq sarayı ucalır. Tbilisi sakinləri ona "Göy hamam" deyirlər. Həqiqətən o hamam kompleksinin bir hissəsi kimi istifadə edilir (daha çox istirahət və əyləncə üçün). Tikili həm saray, həm də məscid təsiri bağışlayır. Tiflisdəki köhnə fotolarını araşdırarkən həqiqətən möhtəşəm bir sarayla rastlaşdım. Çar administrasiyasının maymaqlığından istifadə edərək bu cür sarayı (onun çox hissəsi sökülüb və yerində bir-iki mərtəbəli evlər tikilib) hamama çevirən şəxsin çox güclü yumor hissi varmış...

Deyənlərə görə hələ XV əsrdə bu hamam gürcü çarları ilə knyazların arasında mübahisə mənbəyi olub. Əsl şərq hamamı kimi Tiflis hamamı da təkcə yuyunma yeri deyil, görüş, əyləncə, gözəl vaxt keçirmə yeri imiş. Şəhər sakinləri bəzən sübhə kimi söhbətdən doymazmışlar. Peşəkar aradüzəldənlər, elçilər isə gələcək gəlinə baxmağa, onu bəy tərəfinin xanımlarına göstərməyə gəlmişlər. Burada sövdələr bağlayır, təntənəli naharla əlamətdar hadisələri qeyd etmişlər. Əlbəttə bu funksiyaları Qərbi dünyanın heç bir hamamı yerinə yetirməmişdir. Avropa ölkələrindən gələn məşhur qonaqlar Tiflis hamamlarına heyran qalırdılar. 1829-cu ildə Qafqazda olmuş Puşkin "Ərzuma səfər" əsərində Göy hamamı belə vəsf etmişdir: "Nə Rusiyada, nə də Türkiyədə buna bənzər bir şey görməmişəm". Tiflis sakinləri böyük şairin bu sözlərini xatirə lövhəsinə həkk edib Göy hamamın divarına vurublar. Tiflis hamamları burada olmuş fransız yazıçısı Aleksandr Dümanı da şövqə gətirmişdi.

Azərbaycanlı məhəlləsindəki kükürd hamamları

Ortaçala məhəlləsindəki Soyuq hamamın qalıqları

"Göy hamam" əslində möhtəşəm saray imiş

Bu da "Göy hamam" adlanan sarayın köhnə fotosu

■ TİFLİS MƏSCİDLƏRİ – NƏ VAR, NƏ YOX

Tiflisin köhnə açıqcasında Şah Abbas məscidinin təsviri

Tarixçilərin verdiyi məlumata görə Tiflisdə orta əsrlərdə 7 məscid var imiş. Onlardan günümüzə yalnız biri gəlib çatıb. Nariñqalanın yanında, Botanika küçəsinin sonunda yerləşən məscid şəhərdə salamat qalmış yeganə müsəlman məbədidir. Dağ atəyində, kərpicdən tikilən məscidin bünövrəsi 1723-cü ildə qoyulub. Hərbi münaqişələr zamanı dağıntılara məruz qalıb, 1846-1851-ci illərdə italyan memar Covanni Skudierinin layihəsi əsasında bərpa olunub. Dağılmış məscidin bərpası üçün şəhərin Qazan əsilli tatar sakinləri təşəbbüs göstərmişdilər. Ona görə də bərpaçıların xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq azərbaycanlılar bu ocağa "Qazan tatarı məscidi" də deyirlər. Məscidin quruluşunda həm islam, həm də yeni qotika elementləri duyulur. Məscidin qapısı üzərində yaraşıqlı səkkizguşəli minarə ucalır. Məscidin xüsusi işıqlarla nura boyanan gecə mənzərəsi ecazkar təsir bağışlayır.

Deyilənə görə bu məbəd əvvəl ancaq sünnü məscidi imiş. Şah Abbas məscidi söküləndən sonra şiə müsəlmanları da burada namaz qılmağa başlamışlar. Əvvəllər namaz qılan sünnü və şiələri pərdə ayırmış. 1996-cı ildə əslən Borçalının Marneuli rayonundan olan şiə ruhani Əli Əliyev məscidin imam-xətibə təyin olunmuş, onun təklifi ilə aralıqdakı pərdə ləğv edilmiş və sonrakı dövrdə də pərdəyə ehtiyac qalmamışdır. Əli Əliyev indi Gürcüstanda yaşayan bütün müsəlmanların təmsilçisidir.

Sünnülərin dini rəhbəri dmanisili Yasin Əliyev, şiələrin təmsilçisi isə tiflisli Vaqif Əkbərovdur. Azərbaycan icmasının müftiliyinə tabe olan bu məscid dünyada şiə və sünnülərin bir yerdə namaz qıldığı nadir məscidlərdən sayılır. Nə yaxşı ki, soydaşlarımız Gürcüstan paytaxtında dini dözümlülüyün gözəl nümunəsini nümayiş etdiriblər. Dini tolerantlığın daha bir gözəl nümunəsi isə dövrümüzdə gəlib çatmış fotolar və rəsmlər əsasında bütün Şərqdə məşhur olan Göy məscidin bərpa edilməsi olardı. Gürcüstanda rəsmi məlumata görə 500 min, qeyri-rəsmi məlumata görə isə bir milyondan artıq müsəlman yaşayır. Tbilisinin 30 min nəfər müsəlman sakini vardır. Cami bir məscid müsəlmanların ehtiyacını əlbəttə ödəyə bilmir. Tiflisin fotolarından görüldüyü kimi, burada kilsələr bir-birinin yanında sıralanır.

Göy məscid – Şah Abbas məscidi haqqında söhbət açmazdan əvvəl qədim Tiflisin məscidləri haqqında qısa məlumat vermək istərdim. Tiflisin müsəlman əhalisi VIII əsrdə ərəblərin buraya yürüşündən və Tiflis əmirliyinin yaradılmasından sonra formalaşmışdır. Bununla belə tarixçi Platon İoseliani şəhərdə ilk məscidin XVI əsrdə qızılbaşlar tərəfindən tikildiyini iddia edir – o, Kür çayının sahilində inşa edilmiş Şah Abbas məscidini nəzərdə tutur. 1522-1524-cü illərdə ucaldılan bu məbəd Şah Abbasla bağlanılsa da, ondan əvvəl – hələ Şah İsmayılın dövründə tikilmişdir. Əslində orta əsrlərdə Tiflisdə yeddi məscid olmuşdur. XVII əsrdə Kartli hökmdarı, olduqca mömin bir müsəlman olan Rüstəm şah bir neçə məscid inşa etdirmişdi və onlardan biri Yaxın Şərqi ən mötəbər məscidi sayılırdı. Həmin tikili, təssüf ki, dövrümüzdə gəlib çatmamışdır.

Cümə məscidi qalanın lap yaxınlığında yerləşir. Qaladan bir qədər aralıda, Ana Gürcüstan abidəsinin yanında qədim atəşpərəstlər məbədinin qalıqları durur. Düzdür, deyirlər ki, bütün abidələr dövlət tərəfindən qorunur. Amma bununla belə məhəllə sakinləri atəşpərəstlər məbədinin içində bostan bitkiləri əkirlər. Kim bilir, bəlkə də Tbilisidəki atəşpərəstlər məbədi gürcü inqilabçıları Stalin və Beriyaya orijinal ideyalar verib – atəşpərəstlik rəmzi olan əbədi məşəl sovet ideologiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevrilib... 1720-ci ildə türklər atəşpərəstlik məbədinə məscidə çevirmişdilər. Lakin çar hakimiyyəti dövründə məscidə fikir verən olmadı və məbəd öz-özünə dağılmağa başladı. Dövrünün məşhur fotoqrafı olan Proskudin-Qorskinin 1905-ci ildə çəkdiyi fotoda bişmiş kərpicdən tikilmiş məscid və onun əzəmətli minarəsi təsvir olunub. Kataloqdakı məlumatda həmin məscidin Xarpxi məhəlləsində, yəni atəşgahın olduğu ərazidə yerləşdiyi bildirilir.

Tiflisin şiə məscidi bir sıra görkəmli Avropa rəssamları tərəfindən təsvir edilmişdir – İtaliyadan Luici Premaççi, Almaniyadan Karl Vittke, Rusiyadan Nikanor Çernetsov tərəfindən və s. Şah Abbas məscidi Lavrenti Beriyanın şəxsi göstərişi ilə sökülüb. Beriya demişdi ki, şəhərin bütün müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlılar, indi kommunizm quruculuğu ilə məşğuldurlar və iki məscidə ehtiyacları yoxdur. Bu ərafədə Tiflisin azərbaycanlı "kommunizm qurucuları" şəhərdən kütləvi sürgün edilmişdilər və etiraz edəcək bir qüvvə də qalmamışdı. Həm də şiə müsəlmanların "şaxsey-vaxsey" mərasimləri əhalini narahat edirmiş.

Cümə məscidinin yerləşdiyi məhəllə təmir edilir

Məscidin interyeri

Əsl səbəb isə ondan ibarət idi ki, məscid şəhərin axartılı-baxartılı yerində yerləşir və çoxdan bəri Gürcüstan rəhbərlərinin gözlərini "qamaşdırırdı". Təsvir edirlər ki, Göy məscid Kürün lap yaxınında yerləşirdi, o vaxt Sahilboyu küçəsi hələ salınmamışdı. Çayın suları məscidə yaxınlaşanda ləpələr məscidin qübbələrində əks olunub qərribə effekt yaradırmış. Ziyarətçilər məscidin girəcəyindən Kür çayında üzən balıqları seyr edə bilirlərmiş.

Tiflisin digər məscidləri haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Onlar, yəqin ki, o dövrdə şəhərin tarixi məhəllələrinin yerləşdiyi ərazidə yerləşirmiş. Şah Abbas məscidinin şərq ornamentləri ilə süslənmiş kaşılarının nümunələri Gürcüstanın incəsənət muzeyində saxlanılır. Bu muzeydəki "Azərbaycan izləri" - etnoqrafik materiallarla yanaşı, Qacar boyakarlıq məktəbinə məxsus tablolar da ibarətdir. Şahları, saray əyanlarını, adlı-sanlı gözəl xanımları təsvir edən bu tablolar milli sənətsünaslığımız üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşıyırlar.

Məscidə gedən yol

■ TİFLİSİN AZƏRBAYCAN MƏHƏLLƏLƏRİ

Tiflis keçmişdə olduğu kimi, indi də Azərbaycan məhəllələrindən başlayır – qonaqları əvvəlcə Ortaçala məhəllələri qarşılayır və sonra Kür boyunca ehməllicə Meydan adlandırılan tarixi məhəlləyə ötürür. Həm qürur, həm də təssüf hissi ilə qeyd edirəm ki, Tiflisin azərbaycanlılar yaşayan köhnə məhəllələri köhnə Bakıdan daha çox azərbaycanlı simasını qoruyub saxlamışdır!

Bakının ən uzun prospektlərindən biri Tbilisinin şərəfinə adlandırılıb. Rəsmi məlumata görə Tbilisidə də Bakı küçəsi vardır. Amma Tbilisinin bütün məhəllələrini əhatə edən xəritədə Bakı küçəsini tapa bilmədim (bu xəritədə Moskva, Kişinyov, Budapeşt küçələrini tapmaq o qədər də çətin deyildir).

Gürcüləri unutmazlıqda günahlandırmaq çətinidir. Bir çox küçələr görkəmli ziyalıların adını daşıyır. Rus ziyalıları Lermontovun, Pisarevin, Uşakovun, Mayakovskinin, Yesenin, hətta məşhur bolşeviklər Fabritsius və Uritskinin adını daşıyan küçələr də vardır. Çox təəssüf! Tiflisdən həm Azərbaycanın, həm də Gürcüstanın adını şərəfləndirən neçə-neçə soydaşımız çıxıb. 1918-ci ildə Azərbaycanın və Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin qalib Avropa dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınması üçün var-qüvvəsini əsirgəməyən tiflisli Əlimərdan bəy Topçubaşov yad etmək kifayətdir. Azərbaycanlılar yaşayan Ortaçala məhəlləsində Nəriman Nərimanovun adını daşıyan küçə var imiş. Lakin indi həmin küçə başqa adı daşıyır.

Meydanın yaxınlığında möhtəşəm Sion məbədi yerləşir. Gürcülərin ən əziz inanc yerlərindən biri olan bu məbəddə Müqəddəs Yevstafi Mxetelinin nəşi uyuyur. Mxeteli – yəni "mxeteli" adlandırılarsa da, bu qədim soydaşımız vaxtilə Gəncə şəhərindən öz dini əqidəsinə görə Mxetaya pənah aparmışdır. Təəssüf ki, mxetalılar da onu qoruya bilməmiş, əsl adı Bəqrobəndav olan Yevstafi ataşpərəstlər tərəfindən edam edilmişdir. 550-ci ildə gəncəli soydaşımız gürcü kilsəsi tərəfindən müqəddəs şəhid elan edilmişdir.

Şəhərin ən mötəbər yaşayış massivlərindən biri olan Sololaki Narınqalanının yaxınlığından başlayır. Bu massivin adı da Azərbaycan mənşəlidir. İndiki Botanika bağının başlanğıcı Narınqalanının bağından götürülüb. Yerdə qalan ərazisinin çox hissəsi isə, şəkildən görüldüyü kimi, azərbaycanlı qəbristanlığının yerində salınmışdır. Səfəvilərin hökmranlığı dövründə bağı sulamaq üçün asma su xətti – akveduk çəkilmişdi. Bağa və arxa "Sulu lək" adı qoyulmuşdu. Sonralar Sulu lək adı arxın mənbəyi olan bulağa və dağın aşağı yamacındakı sahəyə də şamil edilməyə başlamışdı. Sulu lək bağlarının bir hissəsi şəxsi həyətlərə düşüb. Keçmişdə Sulu lək şəhərin ucqar məhəlləsi sayılırdı, indi isə paytaxtın ən nüfuzlu məhəlləsidir. Sulu ləklə Sololaki adlarını yumor hissi ilə müqayisə edirəm. Gürcü dilinin xüsusiyyəti elədir ki, bir səs dəyişilən kimi, ad tanınmaz olur. Belə olan təqdirdə Borçalı kəndlərinin adlarını dəyişməyə ehtiyac varmı?

Tbilisidə son illərdə yeni bir məhəllə də formalaşmış. Plexanov küçəsi Avropaya can atan Tbilisinin tam Avropa üslubunda tikilmiş yeganə küçəsidir. Bu küçənin salınmasında Qafqaz canişini Vorontsovun böyük rolu olub. Plexanov küçəsinin başlanğıcını götürdüğü meydan Vorontsovun adını daşıyırdı. İndi isə Saarbrücken şəhərinin adını daşıyır. Təzəcə bərpa olunmuş bu məhəllə özünün türk restoran və kafeləri, türk iş adamlarının ofisləri ilə tanınır. Qurucu David və Plexanov küçələrinin əhatə etdiyi ərazi bütövlükdə "türk məhəlləsi" kimi məşhurdur.

Hazırda Tbilisinin Vera, Vaşlıcuvar, Saburtalo, Sanzona və Vake massivlərində də azərbaycanlılar kompakt şəkildə yaşayırlar. Tbilisi hər tərəfdən soydaşlarımızın yaşadığı kəndlərlə əhatə olduğundan, şəhər böyüdükcə paytaxta yeni-yeni Azərbaycan məhəllələri daxil olur.

Tbilisidə Heydər Əliyev adına park

Ortaçala məhəlləsində azərbaycanlı ailəsi

Tbilisinin köhnə məhəlləsində "Bakı" restoranı

Mirza Fətəli Axundovun ev muzeyi

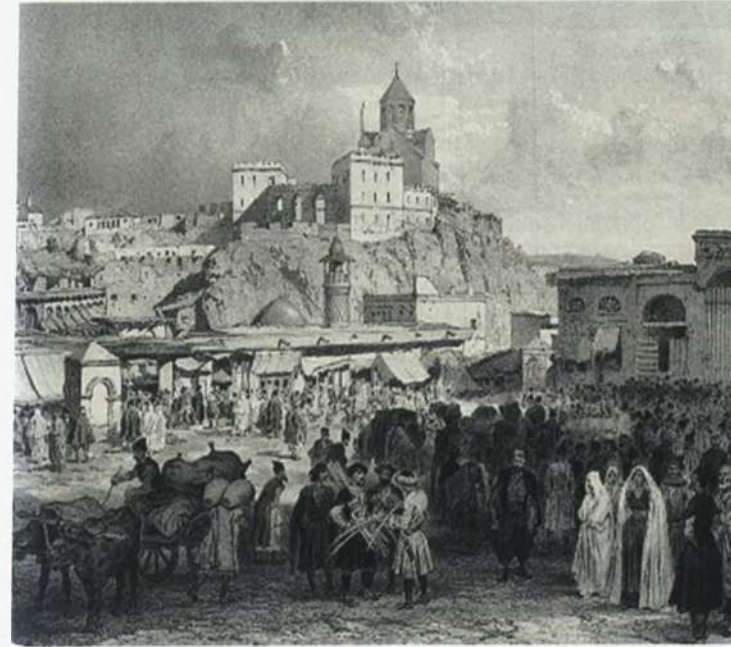
M.F.Axundovun abidəsi

Şeytanbazarın azərbaycanlı alverçiləri

Tiflisen azərbaycanlı musiqiçiləri

Meydanın "Şeytanbazarı" köhnə qravürada

Cüma məscidinin yerləşdiyi köhnə məhəllə

Meydanda "Seidabad" Azərbaycan restoranı Azərbaycanın təbii sənət nümunələri Tbilisinin xarici qonaqlarının zövqünü oxşayır

■ TİFLİS GÖRÜŞLƏRİ

Tiflisdə ilk görüşüm Gürcüstan Azərbaycanlıları Konqresinin sədr müavini Kamil Əliyevlə oldu. GAK-ın sədri Hüseyin Yusifovla da görüşmüşdüm – ancaq rəsmi şəxs, Kvemo Kartli vilayətinin qubernator müavini kimi.

Kamil müəllim isə əvvəlcədən xəbərdarlıq etdi: "Mən iqtidar yönümlü deyiləm, müxalifət nümayəndəsiyəm. Ancaq Gürcüstan Azərbaycanlıları Konqresi ölkənin azərbaycanlı vətəndaşlarının vəziyyətini yüngülləşdirmək, problemlərini həll etmək yolunda hökumətlə əməkdaşlıq edir. Konqresin sədr müavini kimi bu əməkdaşlığın genişlənməsinə tərəfdaram. Əgər heç bir əlaqə olmasa, sözümlü, tələbimizi yuxarılara necə çatdırı bilərik?"

Kamil Əliyev Konqresin fəaliyyəti haqqında məlumat verdi: "Soydaşlarımızın Gürcüstanda fəaliyyət göstərən digər qurumları ilə sıx əlaqə saxlayır və fəaliyyətimizin ən vacib məqamlarında gücümüzü koordinasiya etməyə çalışırıq. Bütün təşkilatları sadalamaq istəmirəm, onların hamısının fəaliyyəti vacibdir. Təkcə iki təşkilatı – "Ozan" cəmiyyətini və Gürcüstan Azərbaycanlılarının Mədəniyyət Mərkəzini qeyd etmək istərdim. Mədəniyyət Mərkəzinin sədri Fazil Həsənov və "Ozanın" sədri Kamil Kirəclı xüsusilə fəaldırlar.

Gürcüstan azərbaycanlıları Azərbaycanın təəsübünü həmişə çəkmiş, onun dərdlərini ürəkdə daşımışdır. Ötən əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərində Azərbaycan dövləti uğursuzluqlarla üzləşəndə, Gürcüstan ictimaiyyətinin içində başımız aşağı idi. Lakin canımızı dişimizə titub burdakı dərd-sərimizə tab gətirəndə də Azərbaycanı təbliğ etməkdən yorulmurduq. İndi isə Azərbaycan Respublikası iqtisadi cəhətdən dirçəlib, onun beynəlxalq aləmdə siyasi nüfuzu artıb, biz də fəxrlə "azərbaycanlıyıq" deyirik. Azərbaycan Avropa

Kamil Əliyev – GAK-ın sədr müavini

İttifaqına və NATO-ya inteqrasiyaya doğru addımlar atır. Gürcüstanda Heydər Əliyev böyük hörmətlə yad edirlər. Rustavi şəhərində onun adını daşıyan park inşa edilir. Bu gün Azərbaycan dövləti Gürcüstanda nüfuz sahibidir və bunda bizim , azacıq da olsa, payımız vardır.

Borçalı azərbaycanlıları Azərbaycan dövlətinin iqtisadi dəstəyini kommunikasiyaların çəkilməsində, onun köməyi ilə yeni iş yerlərinin açılmasında görürlər. Mən isə mədəniyyətimizlə bağlı məqamlara toxunmaq istəyirəm. Borçalı ta qədimdən sənət dünyasıdır. İndi də bu sənət inkişaf edir, aşıq musiqisi üstündə müasir havalər yaranır. Xalq arasında populyar olan "Əjdər əmi" mahnısı Borçalıda qoşulub. Toylarda həvəslə oxunan "Ceyranım" nəğməsini isə Marneuli rayonunun Təkəli kəndindən Qarnet ağanın oğlu bəstələyib. Həmin kənddə Koroğlu qalası ucalır. Tbilisidə, funikulyorun arxa tərəfində də Koroğlu qalası vardır – Zavqisi, Kocor, Şindisi kəndlərinin qovşağında yerləşir. Bu kəndlərdə Koroğlivi (Koroğlu oğulları) soyadını daşıyan çoxsaylı gürcü ailələri yaşayırlar. Tarixi abidələrimizin bərpasında Azərbaycanın köməyi hava-su kimi lazımdır.

Gürcüstan məktəblərində Azərbaycanın tarixi və coğrafiyası tədris olunmur. Azərbaycan və Gürcüstanın təhsil nazirlikləri bu yöndə bir razılıq əldə edə bilərlər. Vaxtilə bütün SSRİ-də tanınan Tbilisi Azərbaycan Dram Teatrı acınacaqlı vəziyyətdədir. Yaxşı olar ki, heç olmasa mədəniyyət xadimlərimiz özlərini kimsəsiz hiss etməsinlər."

Kamil Əliyevlə söhbətdən sonra Tbilisidəki Azərbaycan Dram Teatrının direktor müavini Namiq Hacıyevlə görüşdüm.

Namiq müəllim həm də teatrın rejissorudur. O, Gürcüstanın tanınmış mədəniyyət xadimi Valeh Hacıyevin oğludur.

Böyük ənənələrə malik dram teatrının indiki durumu haqqında söhbətimizin qısa məğzini diqqətinizə çatdırıram. Bu mədəniyyət ocağının indiki sahəsi cəmi 700 kvadrat metrdir. Üç il əvvəl 13 aktyorla tamaşa hazırlanırdı, indi isə 6 nəfər aktyorla tamaşa hazırlamaq lazım gəlir. 2005-ci ildən etibarən teatra Kapanadze soyadlı gürcü rəhbərlik edir. Teatrın texniki işçilərinin də yarısı gürcülərdən ibarətdir.

Valeh Hacıyevin fikrincə teatra Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı olan adam rəhbərlik etməlidir. "Kapanadze teatra rəhbərlik etdiyi 7 il ərzində cəmi dörd tamaşa hazırlayıb – "Xanuma" tamaşası, Osetiya savaşına həsr olunmuş "Müharibə" pyesi, Nodar Dumbadzenin bir pyesi və istisna olaraq Azərbaycan mövzusunda "Xocalı" tamaşası. Bakıda qastrolda olanda belə gürcü müəlliflərin tamaşalarını səhnədə nümayiş etdirdik. Bakıdakı Gənc Tamaşaçı Teatrı sağ olsun ki, tamaşaların yüksək səviyyədə tərtib olunmasında bizə yardım göstərdi. Teatrımızın öz rəssamı, dekoratoru yoxdur. Səhnə dekorasiyasını digər teatrlardan borc almalı oluruq. Əlbəttə, müavin kimi azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin səhnəyə qoyulmasına səy göstərirəm. Son dövrlərdə M.F. Axundovun "Müsyö Jordan və Məstəli şah", Əli Əmirinin "Köhnə ev" əsərlərini səhnəyə qoymuşam. Tamaşalarımızı Rustavi teatrında və Borçalının digər yaşayış məntəqələrindəki mədəniyyət sarayları və klublarında nümayiş etdiririk."

Namiq Hacıyev – Tbilisidəki Azərbaycan Dram Teatrının direktor müavini

Tbilisidə növbəti müsahibim şəhərin nüfuzlu ziyalılarından sayılan Leyla Əliyeva oldu. Leyla xanım M.F.Axundov adına Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzinin direktorudur. Mərkəz Mirzə Fətəlinin mülkündə yerləşir. İndiki statusla 2007-ci ildə, Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvilinin sərəncamı ilə təsis olunub. Hazırda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin vəsaiti ilə bina bərpa olunmaqdadır. Təmir işləri ilə əlaqədar olaraq binanın daxilinə və eksponatlara baxa bilmədik. Direktor Leyla xanımla da azərbaycanlıların sıx yaşadığı Ortaçala məhəlləsində yerləşən və həmyerlilərimizin mədəniyyət ocağı rolunu oynayan "Allahverdi" kafesində görüşdük. Kafenin yerləşdiyi küçə əvvəllər Nəriman Nərimanovun adını daşıyırmış. İndi Jani Kalandadze adlı mərhum gürcü millət vəkili adını daşıyır.

L. Əliyeva gürcücə səlis danışır, əvvəlcə Tbilisi Universitetini, daha sonra Qafqaz Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib. M.F. Axundov adına Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbərliyinə də elə onun təsis olunduğu vaxtdan Gürcüstanın Mədəniyyət və Abidələri Mühafizə Nazirliyinin qərarı ilə təyin olunub.

Leyla xanım əvvəlcə Mərkəz haqqında məlumat verdi. Muzeyin binası olduqca yüksək zövqlə təmir edilir. Hələlik üç zal haqqında danışmaq olar – Musiqi otağında xalqımızın milli çalğı alətləri, Gürcüstanda yaşamış məşhur azərbaycanlı ifaçıların alətləri, bu ifaçılar haqqında məlumatlar təqdim olunur. Dostluq zalında gürcü – Azərbaycan mədəni əlaqələrini əks etdirən eksponatlar toplanmışdır. Üçüncü zalda isə Azərbaycan mədəniyyətini təmsil edən eksponatlar – milli geyimlər, xalçalar, qədim əşyalar saxlanılır.

"Mərkəzdə 1700-dən artıq kitab fondu olan Azərbaycan kitabxanası yaratmışdıq, - deyə Leyla xanım gileyləndi, - əlimizdən alıb "ədəbi klub" adı ilə işbazların sərəncamına verdilər. Məgər özümüz orada ədəbi tədbirlər keçirə bilməzdik?". Mərkəz təşkil olunandan bəri 75 tədbir keçirilmişdir. Mədəniyyət Mərkəzinin nəzdində müxtəlif dərəcələr, xalçaçılıq məktəbi fəaliyyət göstərir. Xalçaçılıq məktəbi yetirmələrinin əl işləri beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilir, musiqi dərəcəsinin ifaçıları nüfuzlu tədbirlərdə azərbaycanlı icmasını layiqincə təmsil edirlər.

Leyla Əliyeva – M.F.Axundov adına Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru

Alxan Binnətoğlu – M.F.Axundov adına Mədəniyyət Mərkəzinin əməkdaşı

Binnət Alxanoğlu – Gürcüstan azərbaycanlıları Konqresinin administratoru

Batımda keçirilən Dünya Gəncləri Festivalında Mərkəzin muğam ustaları qrupunun ifasında "Bayatı-Şiraz" muğamı və rəqs kollektivinin "Sarı gəlin" rəqs kompozisiyası birinci yerə layiq görülüb. 2012-ci ilin iyununda Bakıda keçirilən fortepiano festivalında Mərkəzi təmsil edən Rasim Pirməmmədov tamaşaçıların böyük rəğbətini qazandı. İyunun 12-də R. Pirməmmədov konservatoriyada solo konsert verdi. Söhbətimizin sonunda Leyla xanım Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm naziri Əbülfəs Qarayevdən xeyli razılıq etdi – "biz onun dəstəyini hər an hiss edirik" - dedi.

Leyla xanımdan sonra M.F.Axundov adına Mədəniyyət Mərkəzinin digər əməkdaşı Alxan Binnətoğlu ilə görüşdük. Alxan müəllim publisist və filoloqdur, maraqlı kitabların müəllifidir. Oğlu Binnət Alxanoğlu Gürcüstan Azərbaycanlıları Konqresinin administratoru, başqa sözlə, icra aparatının rəhbəridir. Mərkəzin yaxınlığında gəzərək söhbət edərkən Azərbaycan ilə bağlı üç yeri nişan verdi. Birinci qarşımıza Soyuq hamam, daha doğrusu onun qalıqları çıxdı. Kükürd bulaqlarının isti suyu Meydandan bura gəlib çatanadək bir qədər soyuyurmuş. Ona görə də hamama Soyuq hamam adı qoyulub. Bir vaxt Ortaçala sakinlərinin sevimli yeri olan bu məkan indi acınacaqlı gündədir. Onu milli üslubda bərpa etmək və yaxınlıqda yerləşən kükürd hamamlarının suyunu müasir boru xətti ilə elə gətirmək olar ki, zərər qədər də soyumaz.

Digər məkan M.F. Axundov adına məktəbin kərpicdən tikilmiş binasıdır. Binanın həyatında görkəmli dramaturqun abidəsi qoyulub. Alxan müəllim məktəbin fəaliyyəti və məşhur yetirmələri haqqında xoş xatirələr söylədi. Yalnız bir məlumat ürək ağrıtdı. Qocaman bir müəllim ona danışmış ki, 1947-ci ildə Tbilisinin azərbaycanlı əhalisi kütləvi köçürülərkən məktəb boş qalıbmış. Tbilisinin Azərbaycan Dram Teatrı da o vaxt bağlanmışdır.

Məktəbin yaxınlığında Azərbaycan memarlıq ənənələri üslubunda inşa edilən binanın görkəmi əhvalımızı durultdu – bu, Azərbaycanın Gürcüstandakı səfirliyinin yeni binasıdır. Hələlik səfirlik fəaliyyətini Vake məhəlləsində davam etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan səfirliyinin binası ölkəmizin imicinə müvafiq olmalıdır. Gürcüstanda dövlətimiz haqqında pərəstişlə danışılar.

Tətbiqi sənət nümunələrimiz "Allahverdi" Azərbaycan milli kafesində... ..və Tiflis küçələrində

"Gürcüstan" qəzetinin redaktoru Süleyman Süleymanovla görüşümü də rəğbətlə xatırlayıram. Süleyman müəllimi Heydər Əliyev adına parkda gözləyərkən parkda istirahət edən azərbaycanlı gənclərlə tanış oldum. Onlardan biri dedi ki, parkın arxasındakı qonaq evində çalışır. Özü Marneuli rayonunun Kürdlər kəndinin sakinidir. Qonaq evi Azərbaycan şirkətlərindən birinin sifarişinə tikilmişdir və orada çalışan yüzdən yuxarı işçinin əksəriyyəti azərbaycanlılardır. Ümumiyyətlə, Gürcüstanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan şirkətləri azərbaycanlı soydaşlarımızı işlə təmin etməyə çalışırlar.

Gənclərlə görüşüm barədə Süleyman Süleymanova danışdım, gülümsədi, – "elə mən özüm də Marneulinin Kürdlər kəndində doğulmuşam" dedi. Süleyman müəllimin ehtimalına görə bu müasir mehmanxanayı "AZAL" şirkəti tikdirib.

S.Süleymanov qırx ildən çoxdur ki, "Gürcüstan" qəzetinin baş redaktorudur. Əvvəllər Gürcüstanın partiya və komsomol təşkilatlarında çalışıb. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə "Gürcüstan" qəzetinə Azərbaycan tərəfindən dəstək göstərilmiş. İndi isə iki min nüsxə tirajı olan qəzet bütünlüklə Gürcüstan hökumətinin vəsaiti hesabına çap olunur və pulsuz yayılır.

Onun fikrincə hazırkı dövrdə Gürcüstanda insan haqlarına münasibət tam fərqlidir. Vahid etnopolitik varlıq ideyası formalaşmışdır, etnik qrupların və gürcü xalqının inteqrasiyası prosesi get-gedə dərinləşir. Mixail Saakaşvili milli azlıqlar haqqında qanunun müzakirəsi zamanı dedi ki, "milli azlıq" ifadəsinin tərəfdarı deyil, "etnik qrup" ifadəsi daha səlis səslənir. Süleyman müəllim Gürcüstanın gələcəyinə ümidlə baxır. Hesab edir ki, ölkə keçmişlə deyil, gələcəklə yaşayır, insan haqlarına və demokratik prinsiplərə dərin hörmət formalaşır.

Soydaşlarımızın dövlət dilinə münasibəti və təhsil problemləri haqqında Süleyman müəllim aşağıdakıları dedi: "Bir filoloq kimi dil məsələsinə münasibətdə həssasam. İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq öz ana dilini qorumalı, onun incəliklərini öyrənməlidir. Lakin tərkibində yaşadığımız dövlətin dilinə də xüsusi hörmətlə yanaşılmalıdır. Azərbaycan icması gürcü cəmiyyətindən təcrid olunmuş şəkildə yaşaya, yalnız "öz qazanında qaynaya" bilməz. Əslində heç kimi zorla gürcü dilini öyrənməyə məcbur etmərlər. Lakin dil öyrənilməsi həyatı qat-qat asanlaşdırır, bir çox problemləri arxada qoyur. Təhsil məsələsinə gəldikdə isə, məktəblər azalmır, optimizasiya olunur. Bir neçə xırda məktəb birləşdirilir. Gürcüstan o qədər də zəngin ölkə deyil, dövlətin bir orta sinif qədər şagirdi olan məktəbi tam ştatla saxlamağa imkanı yoxdur. Hər il ölkənin ali məktəblərinə 150 azərbaycanlı tələbə qəbul olunur. Ali məktəbə qəbul zamanı gənclərimiz öz ana dilində yalnız bir test imtahanı verirlər."

Müəssisə sahibim şəhərdə Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı muzeylərdən də danışdı. Tbilisidə M.F.Axundov adına mərkəzdən savayı Cəlil Məmmədquluzadənin, 1932-ci ildə Gürcüstanın Xalq Artisti fəxri adına layiq görülmüş İbrahim İsfahanlının ev-muzeyləri var. Mirzə Şəfi küçəsində Nəriman Nərimanovun ev-muzeyi durur. Yeri gəlmişkən, Mirzə Şəfi küçəsi və ona yaxın küçələr bərpa olunmaqdadır. Təmir işləri tam qurtardıqdan sonra bu məhəlləyə Mirzə Şəfi məhəlləsi adını vermək nəzərdə tutulur.

İki mədəniyyət ocağının Azərbaycanın köməyinə ehtiyacı vardır – "Molla Nəsrəddin" jurnalı redaksiyasının və Tbilisidəki Azərbaycan Dram Teatrının. İndi bu teatr Heydər Əliyevin adını daşıyır.

Söhbətimizin sonunda Süleyman müəllim Gürcüstanın dövlət orqanlarında işləyən soydaşlarımızla görüşməyi məsləhət görmüşdü. Onlardan biri – gənc dövlət müşaviri Savalan Mirzəyevlə müsahibəmi təqdim etmək istədim. Gənclərlə müsahibə çox vaxt daha səmimi alınır. Savalan Mirzəyev Gürcüstan Reinteqrasiya Nazirliyinin müşaviri, bu qurumun Kvemo Kartli bölgəsi üzrə nümayəndəsidir.

"Reinteqrasiya Nazirliyi əsasən Abxaziya və Cənubi Osetiyanın inteqrasiyası üçün nəzərdə tutulub. Lakin Nazirliyin tərkibində vətəndaş inteqrasiyası şöbəsi də vardır. Burada 2009-cu ildən etibarən işləyirəm. Əvvəllər Qardabani rayonunun icra hakimiyyəti orqanında icra aparatının rəhbəri idim. 2009-cu ildə Reinteqrasiya naziri Qardabanidə dəyirmi masa müşavirəsi keçirmişdi. Söhbət əsnasında dedi ki, bölgə üçün Nazirliyin nümayəndəsini sizin aranızdan seçəcəyəm. Dəyirmi masa iştirakçıları da mənim namizədliyimi məsləhət gördülər."

S.Mirzəyev 1986-cı ildə, Qardabani rayonunda anadan olub. Valideynləri siyasətdən uzaq adamlardır. Anası evdar qadın, atası – həkimdir. Orta məktəbi azərbaycanca, ali məktəbi isə gürcücə qurtarıb. 18 nazirliyin (demək olar ki, əksər dövlət qurumlarının) Kvemo Kartli bölgəsi üzrə fəaliyyətinə – dövlətin üzünə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Gürcüstan dövləti "Tolerantlıq və milli inteqrasiya iş planı" qəbul etmişdir. Bu plan 2009-2014-cü illər üzrə 5 illik müddəti əhatə edir və öhdəçiliklər də həmin plandan irəli gəlir.

Bir arzum da Tbilisidə yaşayan soydaşlarımızın ailəsi ilə görüşmək idi. Ortaçala məhəlləsində, M.F.Axundov adına mərkəzin arxa həyətidə yaşayan Hüseyinovlar ailəsi ilə görüş mənə xoş təəssürat oyatdı. Ailənin başçısı Amangəldi Hüseyinov həvəskar şairdir. Evin xanımı Tbilisinin ətrafındakı Azərbaycan kəndlərindəndir. Danışığında bir qədər Qarabağ ləhcəsi hiss olunur. "Bizim kənddə hamı Nadir şahın vaxtında Qarabağdan köçürülənlərdir. Ara sakitlik olanda Qarabağdan ayağımız üzülməzdi". Hüseyinovların gəlinləri gənc, yaraşlı gürcü xanımdır.

Söhbət arası Amangəldi köhnə Tiflis haqqında şeirini oxudu:

Babalar yurdumuz, a köhnə Meydan,

İndi sən olmusan Abanotuban!

Hanı Şeytanbazar, Arşınmalalan?

Dağıldı, qalmaqaldan sənəndən bir dalan.

Bax, belə. Tbilisinin orta azərbaycanlı ailəsinin obrazı budur – ailə başçısı köhnə Tiflisin, ailənin xanımı Qarabağın həsrətini çəkir, hər ikisi yarı gürcü olan nəvələrini duz kimi yalayrlar. Tiflis görüşləri haqqında bu qədər.

Tbilisi səması altında

*The Government of Azerbaijan should defend our compatriots – both the alive and the deceased
(from thoughts at Azerbaijani graves in Tbilisi)*

TRACES OF AZERBAIJAN IN TIFLIS

TRACES OF AZERBAIJAN IN TIFLIS

■ HELLO, SANAN MOUNTAIN!

Tbilisi – Tbilisi which is a cradle of a lot of famous Azerbaijani intellectuals always welcome me like the native city. As a real eastern city, it has always attracted the intellectuals born in Azerbaijan.

As it was in the past, Tbilisi begins from Azerbaijani blocks and nowadays – the visitors are first welcomed in Ortachala, and then are followed to a historical block called Meydan along Kura. Today, the Azerbaijanis live compactly in massifs of Tbilisi – Vera, Vashlijuvar, Saburtalo, Sanzona and Vake. Tbilisi includes villages where the

Azerbaijanis live, and new Azerbaijani blocks enter in the city as the city grows larger.

Old Tiflis is situated in the south-eastern part of the city, on both sides of Kura, roughly in the area which the city covered in the XII century. Narrow streets and side-streets are signs of town planning style of the Middle Ages. Throughout the history, Meydan has been a block where the Azerbaijanis compactly live. Sheytanbazar, Shah Abbas and Jume mosques, which are popular in the whole Caucasus, famous sulphur baths, many structures and buildings related to our history and culture were located here. But Meydan has quite changed, some of the monuments, old properties and the mosque Shah Abbas, houses around the mosque have been torn down.

European appearance of the city is mainly striking in Rustaveli Street, while the old part of the city reflects the real eastern appearance, style of urban planning on both sides of Kura starting from Meydan. Open, patterned balconies, small indoor yards, embroidered brick masonry, figured wood stairs have been made by Muslim east. Though a part of the structures around Meydan and Shah Abbas mosque have been torn down, old Tiflis has preserved the appearance of historical blocks of many old cities or towns of Azerbaijan and belonging to Muslim east. Fortunately, Tbilisi understands that it is eastern blocks endowing Tiflis with unique appearance.

Old Tiflis is located at the foot of Sanan Mountain. Sanan is apparently the most popular monument of Tiflis in Azerbaijan. The prominent man of letters Huseyn Javid dedicated his drama “Sheikh Sanan” to this mountain. Well-known actor of our movies and theatre, Mohsun Sanani adopted his pseudonym from the name of this mountain. Mtasmina is a part of Sanan. Like the Azerbaijanis, the Georgians believe this mountain is holy. And “Mtasmina” itself means “Holy Mountain”.

Old photo of the Tiflis and Azerbaijan quarters

Naringala ruins in the Sanan mountain

■ HOLY GRAVES

While being in Georgia, I first visited grave-yard of the Azerbaijanis in Botanical garden, i.e., a piece of it that reached up today. Rather well-known figures of Azerbaijan were buried in this grave-yard. If you want to visit this grave-yard when you are in Georgia, ask about Mirza Fatali Akhundov's grave. The other prominent figures of Azerbaijan buried here are less known. Though I asked in the entrance, it took me two hours to find the grave-yard. No sign or index exists in the park. Alas! The Georgians try to involve tourists. But these figures are not only known in Azerbaijan, but also in the Middle East.

I heard a group of youth speaking in Azerbaijani and approached them hopefully. The attractive youths were the students of different higher schools in Tbilisi. They lost themselves when I asked them where the grave-yard was situated.

And I stiffened when suddenly saw the graves hidden among the dense trees. As if I had unexpectedly come across the ancient city ruins in impenetrable jungles. Monuments have been erected to our thinkers buried in this grave-yard - Mirza Fatali Akhundov and Mirza Shafi Vazeh, also two of the founders of ADR - Fatali Khan Khoysky and Hasan bey Aghaev. One of the figures of ADR Mammadhasan Hajinsky was also buried here.

There is a separate memorial plaque meeting the visitors. This memorial plaque points to reconstruction of this grave-yard in 1996. I saw wreaths on graves. Sometimes the visitors make order there. But noting this monument as the one belonging to Azerbaijan, creating necessary conditions for caring about it would increase our influence in Georgia. The Georgian community would be aware that the government of Azerbaijan is able to support its compatriots – both the alive and deceased!

Monuments of the founders of ADR – Fatali Khan Khoysky and Hasan bey Aghaev

Holy grave

■ FORTRESS OF ENVY – NARINGALA

The most beautiful architectural monument of Muslims in Tbilisi is the immense Naringala which is located over the city – at the Sanan Mountain. The monument is clearly seen from all corners of the city. In Georgia, Naringala is called “heart and soul of the city”. Naringala has been constructed in a very successful strategic place. This military structure keeps control over the road stretching along the flow of Kura. And allowed to keep all roads under fire, when firearms began to be used widely. Though the Georgians say Naringala has been built before the attack of the Arabians over the Caucasus, establishment of the Emirate of Tiflis, designation of the fortress is obviously military base over Silk Way. The fortress has not been intended to protect the city, but the garrison and Muslims rulers.

Naringala fortification is supposed to have taken its name in the period of Elkhanis' power. There are some fortresses that bear the same name. Also, Naringala situated in Derbent – the historical city of Azerbaijan has been built in a significant strategic position and had for a long time defended the territories of Azerbaijan from the attacks from the north. “Narin” means “very small” in the Turkic languages.

The Georgians call Naringala “Shuris Sikhe”. “Shuris Sikhe” means “fortress of envy”. It was considered impregnable fortress. It was much stronger fortification than small Metekh which was the residence of the Georgian tsars. The Georgians couldn't say a word while comparing Naringala where Safavid garrison were being kept and Metekh – residence of the Georgian tsars. Fortress appearance to this structure was undoubtedly given by the Arabians in the VII-VIII centuries. Observatory was functioning in one of the towers (Shahtakhti) during the period of Muslim rulers.

One of the towers of Naringala Oriental tale

European tourists watch the fortress amazedly, because this structure is quite different from the military fortifications of Christian peoples due to its architectural style. It is admirable with sequence of rocks and brick masonry, patterns on the masonry in eastern style. Upon the instruction of the leaders of Georgia, a big iron cross has been secured on the top of Istanbul stronghold on upper part of the fortress for the purpose of weakening the influence of Muslim east. There was built a church with modern construction materials in 1996. It is said, here was a church in the past. But it is known that in all periods of the history, the fortress was under the control of Muslim garrison till the Russians came. Tsar David, who occupied Tiflis, didn't built a church in the block where the Muslims lived, even prohibited many things that could ruin the Muslims' living style (f.i. keeping and killing pigs/swines).

Ahmed Al –Farig, an Arabian annalist who lived in the XII century, writes Muslim intellectuals has not seen the attitude in Baghdad like in Tiflis. Tsarina Tamar would usually pray in the church in Metekh. The subsequent history of Georgia was not appropriate for constructing a church in the Muslim fortress and in general, no church is seen in Naringala in old photos of Tiflis. Naringala became damaged much as a result of strong earthquake in 1827, and no work carried out there (except the construction of a church).

■ PALACES AND BATHS

Baths in the Azerbaijani blocks are pride for the inhabitants of Tbilisi. Decembrists in the Caucasus, Russian intellectuals have sufficiently described the specific Azerbaijani baths. An eastern palace decorated with blue and turquoise tiles and amazing beauty is raised near the baths. The inhabitants of Tbilisi call it “Blue Bath”. Indeed, it is used as a part of the bath complex (mostly for recreation and entertainment). The structure looks like both a palace and a mosque. While reviewing the old photos of Tiflis, I saw a really magnificent palace.

As a real oriental bath, Tiflis bath was a place not only for having bath, but also a place of meeting, entertainment, and for spending a good time. The residents wouldn't have enough talk till dawn. Professional intermediaries, match-makers would go there to see the future daughter-in-law and show her to the ladies of the son-in-law's side. People would conclude agreements, mark significant events at grand dinner. Of course, no bath of Western world has carried out similar functions. Guests coming from European countries were amazed at Tiflis baths. Pushkin, who was in the Caucasus in 1829, devoted “Travel to Erzurum” to the Blue bath. Tiflis baths caused Alexandre Duma's zeal.

Tiflis baths have been constructed in the style of traditional Azerbaijani architecture. Low structures are completed with domes on the top. Main parts of the baths are under the ground. To lighten inside, there have been

“Blue Bath” looks like both a palace and a mosque

Ruins of the Soyug-hamam (Cold bath-house) in the Ortachala quarter

Sulphur baths resemble the baths in Old City in Baku

put glass windows on the domes. In other words, these baths resemble the baths in Icherisheher in Baku. Tiflis inhabitants invite the visitors of the city to the baths with great pride. Those who use hot sulphur baths, kisechis' and masseurs' services feel extremely hale. By the way, most of the kisechis are the Azerbaijanis in Tiflis baths.

Mosque and baths with domes is a unique complex, create an oriental tale together with embroidered, patterned balconies. There was built palaces in the style of Azerbaijani architecture in Tiflis in the past. Vakhtang VI had a palace constructed in the style of Azerbaijani architecture near the Georgian ruler Muslim Rustam shah's palace. According to historian Vakhushti Bagrationi, it was wholly decorated with marble, azure and golden water, and wall paintings in miniature motifs. One of the longest avenues in Baku has been named in honour of Tbilisi. According to official data, there is also a street called Baku in Tbilisi. But nobody knew where this street was. Baku Street doesn't exist in the map which covers all blocks of Tbilisi. There was a street named after Nariman Narimanov in Ortachala block where the Azerbaijanis live. But its name was also changed.

One of the massifs of the city Sololaki begins near Naringala. The name of this massif is also of Azerbaijani origin. The present Botanical Garden starts from the garden of Naringala. And most of the rest area has been laid in the place of graveyard of the Azerbaijanis. During the period of Safavids' rule suspended water line - aqueduct had been laid to water the garden. The garden and canal had been named "Sulu lek" (Watered Bed). Later, the name "Sulu lek" began to be applied to the spring which was the source of the canal and the area at lower slope of the mountain. A part of watered bed yards belonged to private yards. In the past, "Sulu lek" was considered the remote block of the city, but now it is the most respected block of the capital.

■ MOSQUES IN TIFLIS – THE LEFT

According to the historians, there were 7 mosques in Tiflis in the middle ages. Only one of them reached up today. The mosque near to Naringala, at the end of the street leading to Botanical garden is the only safe Muslim temple in the city. It was restored in 1846-1851 according to the project by an Italian architect Giovanni Scudieri. An eight-pointed minaret rises over the mosque gate. Night view of the mosque with special lights makes a miraculous effect.

It is said, this mosque belonged only to the Sunnis before. After the Shah Abbas mosque was torn down, the Shiahhs also began to pray here. Restoration of Goy mesjid (Blue Mosque) which is popular in the East would be a good example for religious tolerance on the basis of photos and paintings. According to the official data, 500 thousand Muslims, and over one million according to non-official live in Georgia. Tbilisi has 30 thousand Muslim residents. Surely, one mosque doesn't meet needs of the Muslims. As we see in the photos of Tiflis, churches here are situated near to each other.

Though it was constructed in 1522-1524 and its name is connected with Shah Abbas located in the place of Vakhtang Gorgasal monument, it had been built yet during the period of Shah Ismayil's rule. In fact, there were seven mosques in Tiflis in the Middle Ages. The ruler of Kartli, a Muslim Rustam shah had several mosques constructed in the XVII century, and one of them was considered the greatest mosque in the Middle East. But unfortunately, that structure didn't reach up today.

Shah Abbas Mosque and Azeri quarters in past

View of Shah Abbas Mosque from the Kura river

Juma mosque

Goy mosque – Shah Abbas mosque was described by some prominent European artists – Luigi Premazzi from Italy, Karl Witte from Germany, Nicanor Chernetsov from Russia. The mosque was torn down on the order personally given by Lavrenti Beria. And the real reason was that the mosque situated in a significant place of the city and was “dazzling” the eyes of Georgian rulers.

There is no information about other mosques in Tiflis. They were probably situated in the territory where historical blocks of the city were situated in those times. And models of glazed tiles of Shah Abbas mosque decorated with oriental ornaments are kept in Museum of Art in Georgia. “Traces of Azerbaijan” in this museum consist of panels belonging to Gajar school of painting together with ethnographic materials. These panels describing shahs, courtiers, well-known beautiful ladies are of great importance for the national study of art.

■ AZERBAIJANIS IN OLD TBILISI

Stages from life of the Tiflis Azerbaijanis

■ MEETINGS IN TBILISI

My first meeting in Tbilisi was with Kamil Aliyev – deputy chairman of the Congress of Azerbaijanis in Georgia. Kamil Aliyev gave some information about the activity of the Congress: we closely communicate with other agencies of the compatriots in Georgia and try to coordinate our force in all important points of the activity. I would like to note two organisations in particular – the community “Ozan” and Azerbaijani’s Cultural Centre in Georgia. Chairman of the Cultural Centre Fazil Hasanov and Chairman of “Ozan” Kamil Kirajli are specially active.

The Azerbaijanis from Georgia have always protected Azerbaijan and shared their troubles. In early nineties of the last century, when the government of Azerbaijan faced failures, we hung our head in Georgia’s public. But we didn’t get tired of

propagandizing Azerbaijan even we withstood troubles here. Today, the government of Azerbaijan has influence in Georgia and we have a share in this matter even it is a little.

Borchali has been a land of art since old times. This art is developing nowadays as well, new melodies are born under ashug music. "Ejder emi" and "Jeyranim" which are popular have been composed in Borchali. There is fortress Koroglu behind the funicular in Tbilisi – numerous Georgian families with surname Korogluvishvili (Koroglu's sons) live in the nearest villages. Azerbaijan's aid is strongly needed in restoration of historical monuments and development of Borchali culture.

History and geography of Azerbaijan is not taught in Georgian schools. Ministries of Education of Azerbaijan and Georgia can reach an agreement. Drama Theatre of Azerbaijan in Tbilisi yet known in the USSR is in deplorable condition".

I met Deputy Director of Drama Theatre of Azerbaijan in Tbilisi - Namig Hajiyev. Mr. Namig is also the producer of theatre. I bring to your attention the talk about the present condition of the drama theatre with great traditions. The present area of this centre of culture is 700 square metres. Plays were being prepared with 13 actors three years ago, but now they are prepared with six actors. The theatre has been managed by a Georgian with surname Kapanadze since 2005.

As to Valeh Hajiyev, the theatre should be managed by a person representing the culture of Azerbaijan: "Kapanadze prepared four plays in total during 7 years he managed the theatre – "Khanuma", "War" dedicated to war in Ossetia, Nodar Dumbadze's play and exceptionally, "Khojaly" about Azerbaijan. We demonstrated on the stage the plays by Georgian authors when they were on tour in Baku. Young Spectator's Theatre helped us to prepare the performance in a high level. Our theatre does not have own artist and decorator. We have to obtain stage decoration from other theatres."

Kamil Aliyev – deputy chairman of the Congress of Azerbaijanis in Georgia

My next interlocutor in Tbilisi was Leila Aliyeva. Mrs. Leila is the director of Azerbaijan Cultural Centre named after M. F. Akhundov. The building is under restoration at the expense of Azerbaijan State Oil Company. In connection with reconstruction work, we met with Mrs. Leila in Ortachala – the block where the Azerbaijanis live compactly. This street had previously been named after Nariman Narimanov. But now it bears the name of Jani Kalandadze – late Georgian MP.

Mrs. Leila informed us about the Centre first. The building of the museum is being repaired in an extremely delicate taste. But we can talk about three halls for the present –our people's national musical instruments, instruments of famous Azerbaijani performers lived in Georgia, information about these performers is introduced in music room. Exhibits reflecting cultural relations between Georgia and Azerbaijan have been collected in the hall of friendship. And exhibits - national garments, carpets, old items representing the culture of Azerbaijan are in the third hall.

Various circles, carpet school operate under the Cultural Centre. Works of carpet school pupils are demonstrated in international exhibitions, and performers of the music circle properly represent the Azerbaijani community in prestigious events.

"Bayati Shiraz" mugham and "Sari gelin" dance composition performed respectively by mugham masters of the centre and dance team took the first

place in World Youth Festival in Batumi. Rasim Pirmammadov representing the Centre in piano festival held in Baku in June 2012 won sympathy of the audience. On June 12, R. Pirmammadov gave a concert at the conservatoire. At the end of our interview, Mrs. Leila expressed her satisfaction with Abulfas Garayev – the Minister of Culture of the Republic of Azerbaijan – "we always feel his support", she said.

Another native structure in Ortachala is the brick building of school named after M.F.Akhundov. A monument to the playwright has been erected in the yard of the structure. Building constructed near the school in architectural style belonging to Azerbaijan has been intended for the Embassy of Azerbaijan in Georgia. Surely, the building of the embassy of Azerbaijan should correspond to the image of our state.

I remember my meeting with editor of paper "Gurjustan" (Georgia) Suleyman Suleymanov with sympathy, as well. S.Suleymanov has been chief editor of "Georgia" for over forty years. He worked in party and Komsomol organizations in Georgia before. "Georgia" was being supported by Azerbaijan during the period of Heydar Aliyev's rule. But now the paper with a circulation of two thousand copies is printed at the expense of Georgia in whole and distributed at no charge.

As to him, Georgia has completely different attitude towards human rights nowadays. There has been formed a single idea of ethnopollitical creature, and the process of integration of ethnic groups and Georgian people is becoming deeper. Mr. Suleyman hopes for Georgia's future. The country does not live in the past, but in the future, and deep respect is formed in democratic principles.

"A human being, regardless in which country he/she lives, should protect native language, study it to a nicety. But the language of the state we are part of should also be respected. Azerbaijani community cannot live as isolated from the Georgian

Savalan Mirzayev – counsellor of the Ministry for Reintegration of Georgia

Leila Aliyeva, Suleyman Suleymanov and Nariman Suleymanov

society. Learning the Georgian language facilitates the life of our compatriots, and leaves many problems behind. Regarding education, schools don't decrease, but are optimized. Some small schools are united. Georgia is not so rich country, the government cannot afford to maintain the school having one secondary class with full staff. 150 students from Azerbaijan enter the universities of Georgia every year. And the applicants take only one test in their native language when they apply for entrance to a university", said Mr. Suleyman about the compatriots' attitude towards state language and education problems.

While summarizing our talk, Mr. Suleyman advised to meet the compatriots working in governmental bodies of Georgia. I would like to present the interview with one of them – young state counsellor Savalan Mirzayev. Savalan Mirzayev is counsellor of the Ministry for Reintegration of Georgia and representative of this body for Kvemo Kartli.

The Ministry for Reintegration has mainly intended for reintegration of Abkhazia and South Ossetia. However, the ministry has a department of civil integration. S. Mirzayev was born in Gardabani in 1986. His parents are not related to politics. Mother is a housewife and father is a doctor. He finished secondary school in Azerbaijani and university in Georgian. He controls the activity of 18 ministries (nearly most of the state agencies) for Kvemo Kartli region – state's fulfilling the undertaken obligations. The government of Georgia accepted "National Integration and Tolerance program". This program covers 5-year period for 2009-2014, and the obligations arise out of that program.

I also wished to see the families of the compatriots living in Tbilisi. The meeting with the Huseynovs living in back yard of the Centre named after M.F.Akhundov made a pleasant impression on me. The head of the family Amangeldi Huseynov is an amateur poet. His spouse is from an Azerbaijani village around Tbilisi. Garabagh dialect is felt a little in his speech. "The inhabitants of our village are the ones moved from Garabagh during the period of Nadir shah's rule. We wouldn't stop visiting Garabagh when there was peace." The Huseynovs' daughter-in-law is a young nice Georgian woman.

This meeting caused my opinion about middle Azerbaijani family in Tbilisi – the head of the family misses old Tiflis and the woman misses Garabagh, and they love their half-Georgian grandchildren very much. That is all about the meetings in Tbilisi.

Meeting of the Borchali Public Society in Tbilisi

Shah Abbas Mosque, Azeri quarters and Naringala in the picture of Luigi Premazzi

*Азербайджанское государство должно заботиться о наших
соотечественниках, как о живых, так и о мертвых.*

(Из раздумий на азербайджанском кладбище Тбилиси)

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ СЛЕДЫ В ТБИЛИСИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ СЛЕДЫ В ТБИЛИСИ

■ ПРИВЕТ, ГОРА САНАН!

К олыбель многих известных представителей азербайджанской интеллигенции Тифлис-Тбилиси всегда приветствует меня как родного. Этот восточный по духу город всегда привлекал азербайджанских интеллигентов.

Старый Тифлис находится на юго-востоке нынешнего Тбилиси, по обе стороны реки Куры, на территории, примерно занимаемой городом в XII веке. Узкие улочки и тупики – память о средневековом стиле градостроительства. На протяжении всей истории Мейдан был самым густонаселенным азербайджанцами кварталом. Именно здесь находились известные на всем Кавказе Шейтанбазар, мечеть шаха Аббаса и Джума-мечеть, серные бани и другие памятники азербайджанской истории и культуры. Сейчас квартал Мейдан сильно изменился, многие памятники и старинные особняки снесены, в том числе мечеть Шаха Аббаса и окружающие его дома.

Если при взгляде на город с улицы Руставели, поражает европейская планировка города, то при виде с квартала Мейдан по обе стороны реки Кура вам открывается панорама чисто восточного города. Открытые украшенные балконы, маленькие закрытые дворики, здания, выложенные рисунком из кирпича, искусно вырезанные и украшенные деревянные лестницы – все это печать мусульманского востока. Несмотря на то, что мечеть Шаха Аббаса и прилегающие к нему дома были снесены, старый Тифлис сохранил облик восточного города, так похожий на старые азербайджанские города. К счастью, в Тбилиси понимают, что именно этот неповторимый восточный колорит и привлекает европейских туристов.

Старый Тифлис раскинулся у подножья горы Санан. Эта гора, наверное, самый любимый тифлисский памятник в Азербайджане. Выдающийся писатель Гусейн Джавид именно этой горе посвятил свою драму «Шейх Санан». А знаменитый азербайджанский актер театра и кино Мовсум Санани взял от этой горы себе псевдоним. Мтацминда является частью этой горы. Грузины, как и азербайджанцы, считают эту гору священной. «Мтацминда» в переводе с грузинского означает «священная гора».

Знаменитые узорчатые балконы Мейдана

Крепость Нарынгала находится чуть выше азербайджанской мечети

■ СВЯЩЕННЫЕ МОГИЛЫ

Первое, что я посетил в Грузии – было расположенное на территории Ботанического сада азербайджанское кладбище, вернее ту малую часть, которая ныне сохранилась. Здесь похоронены одни из самых знаменитых, ярких личностей Азербайджана. Если вы будете в Тбилиси, непременно посетите могилу Мирзы Фатали Ахундова, расположенную на кладбище в Ботаническом саду. Здесь мало знают о других видных деятелях Азербайджана, похороненных на этом кладбище. Мне пришлось два часа искать могилу нашего знаменитого соотечественника, несмотря на то, что при входе в сад я спросил, как можно ее найти. Никаких указателей там нет. Очень жаль. Грузины всеми силами стараются привлечь в свою страну зарубежных туристов. А наши соотечественники знамениты не только в Азербайджане, но и во всем Ближнем Востоке.

Услышав, как группа молодых людей, гуляющих по парку, говорит на азербайджанском языке, я подошел к ним. Ребята оказались студентами различных тбилисских вузов. Но когда я спросил дорогу к месту захоронения наших великих соотечественников, они растерялись.

Я замер, когда неожиданно среди плотно засаженных деревьев передо мной появились эти священные для нас могилы. Казалось, пройдя через густые заросли джунглей, я вдруг оказался у развалин древнего города. Это были

могилы Мирзы Фатали Ахундова и Мирзы Шафи Вазеха. Над ними и над могилами основоположников Азербайджанской Демократической Республики Фатали Хан-Хойского и Гасан-бека Агаева возведены памятники. Здесь же находится могила еще одного видного деятеля АДР Мамедгасана Гаджинского.

Посетителей здесь встречает памятная доска, установленная в 1996 году и повествующая о благоустройстве могил, проведенном по инициативе Азербайджана. Время от времени посетители убирают могилы. Но если бы на государственном уровне был установлен надзор и уход за могилами наших выдающихся личностей, это еще больше бы увеличило влияние Азербайджана в Грузии. Грузинскому обществу стало бы ясно, что Азербайджан в состоянии заботится о наших соотечественниках, как живых, так и усопших.

Надгробные памятники

Ничто не может стереть вас из нашей памяти

■ НАРЫН-ГАЛА – КРЕПОСТЬ, ВЫЗЫВАЮЩАЯ ЗАВИСТЬ

Нарын-гала – самый красивый памятник азербайджанской архитектуры в Тифлисе – расположен над городом на горе Санан. Этот памятник просматривается с любой точки города. В Грузии Нарын-гала называют «сердцем и душой города». Стратегическое расположение для строительства крепости было выбрано очень удачно. Этот исторический памятник контролирует всю дорогу, идущую вдоль реки Кура, и дает возможность огневой защиты всех подступов к городу. Хотя грузины и утверждают, что крепость построена еще до арабского нашествия и построена до образования Тифлисского эмирата, не вызывает сомнений, что крепость – это военная база, возведенная на Великом Шелковом пути, служащая в первую очередь для охраны купцов и караванов, и разумеется, для защиты мусульманских правителей и Тифлисского гарнизона.

Башни и узоры Нарын-гала

Предполагается, что крепость получила свое название во времена правления Ильханидов. На территории Азербайджана известны несколько крепостей с таким названием. В Дербенте, исторически являющимся азербайджанским городом, также существует крепость Нарын-гала, построенная на стратегически важном участке, которая долгое время охраняла северные рубежи Азербайджана. В переводе с тюркского «нарын» означает «маленькая».

Грузины также называют Нарын-гала «Шурис Цихе». Шурис Цихе переводится как «крепость вызывающая зависть». Нарын-гала славилась своей неприступностью. По сравнению с замком Метех, считающейся резиденцией грузинских царей, Нарын-гала была укреплена гораздо лучше. Именно к такому выводу пришли грузины, сравнивая цитадель грузинских

царей с Нарын-гала, в которой находился гарнизон сефевидов. Нет сомнений, что это великолепие крепости придали арабы в VII-VIII веках. В одной из башен (в башне Шахтахты) во времена мусульманских правителей действовала обсерватория.

Европейские туристы с интересом знакомятся с этим историческим памятником, потому что он сильно отличается от христианских крепостей. Кирпичная кладка, перемежающаяся огромными валунами, красивые восточные орнаменты восхищают. На самом вершине Стамбульской башни установлен большой железный крест, чтобы как-то ослабить влияние мусульманского Востока. В 1996 году на территории крепости даже возведена церковь из современных строительных материалов.

Говорят, в старину на этом месте действительно находилась церковь. Тем не менее, известно, что с древнейших времен, вплоть до завоевания Кавказа русскими, крепость находилась в руках Иранского гарнизона. Царь Давид, завоевавший Тифлис, не возводил церкви не только в этой крепости, но и вообще в мусульманских районах, более того, запретил многое, противоречащее мусульманским законам и христианам, проживавшим в мусульманских кварталах (например, держать свиней). Живший в XII веке арабский путешественник Ахмед аль-Фариг писал, что прием, который оказывают мусульманским ученым в Тифлисе, не видели даже в Багдаде. Царица Тамар обычно молилась в церкви, находящейся в замке Метех. В позднейшей истории не было никаких причин возводить церковь в мусульманской крепости, да и на старинных фотографиях не запечатлено в Нарын-гала никакой церкви. В 1827 году Нарын-гала сильно пострадала в результате землетрясения, с тех пор, никаких реставрационных работ, за исключением постройки церкви в конце прошлого века, там не проводилось.

■ ДВОРЦЫ И БАНИ

Бани, находящиеся в азербайджанских кварталах, являются гордостью жителей города. Декабристы, побывавшие на Кавказе, представители русской интеллигенции дали достаточно высокую оценку этим баням. Рядом с банями стоит восточный дворец несравненной красоты, украшенный синими и бирюзовыми изразцами. Жители Тбилиси называют его «голубая баня». В самом деле, он используется как часть комплекса бань (в основном для отдыха и развлечений). Здание похоже и на мечеть, и на дворец. Среди старых фотографий Тифлиса – это подлинно великолепный дворец.

Как и везде на Востоке, баня в Тбилиси служит не только местом, где моются люди, но и местом встречи, развлечения, приятного времяпровождения. Жители города иногда до утра засиживались в бане за разговорами. Здесь проводились деловые сделки, приходили сваты на смотрины невесты, праздновали знаменательные события, заказывали праздничные обеды. Конечно же, ни одна европейская баня не выполняла подобных функций. Знаменитые европейцы, посетившие «турецкие бани» Тифлиса были в восторге от увиденного. В 1829 году А.С.Пушкин, побывавший на Кавказе, с восхищением описал баню в повести «Путешествие в Эрзрум». С таким же восхищением описывал тифлиские бани и французский писатель Александр Дюма.

Тифлиские бани построены в традиционном азербайджанском архитектурном стиле. Невысокие строения венчаются куполами. Главная часть бань находится под землей. Для внутреннего освещения в куполах сделаны окна. Одним словом, эти бани напоминают Бакинские бани, расположенные в исторической части города Ичери Шехер. В Тбилиси гостям с большой гордостью предлагают посетить тифлиские бани. Приняв серные ванны, воспользовавшись услугами «кисачи» –

«Синяя баня» – баня или дворец?

А.Пушкин точно не купался в синем дворце.

человека, обтирающего тебя специально сшитой варежкой – и массажиста, гости чувствуют себя заново рожденными. Кстати, большая часть кисачи в тифлиссских банях – азербайджанцы.

Комплекс состоящий из мечети, бани с куполами, окружающих домов с украшенными красивыми балконами создает ощущение необычайно красивой восточной сказки. В прошлом в Тифлисе были дворцы, построенные в азербайджанском архитектурном стиле. Рядом с дворцом мусульманского правителя Грузии Рустама, Вахтанг VII возвел дворец в азербайджанском стиле. По словам грузинского историка Вахушти Багратиони, дворец был полностью украшен мрамором и позолотой, стены были расписаны восточными миниатюрами.

Тифлиссские бани ни чем не отличаются от старых Бакинских.

Развалины "Союз хамам" – "Холодной бани" в Ортачала.

Караван-сарай в стиле азербайджанской архитектуры недалеко от Майдана

■ ТИФЛИССКИЕ МЕЧЕТИ

По данным историков в средние века в Тифлисе было 7 мечетей. До наших дней сохранилась только одна из них. Это мечеть, расположенная в самом конце Ботанической улицы, возле Нарын-гала. В 1846-1861 годах мечеть была отреставрирована по проекту итальянского архитектора Джованни Скудиери. Перед дверями мечети возвышается красивый восьмиконечный минарет. По ночам красиво освещенные мечеть и минарет производят особое впечатление.

Говорят, раньше эта мечеть была суннитской. После того, как снесли мечеть Шаха Аббаса, мусульмане-шииты стали прихожанами этой мечети. Реставрация на основе старинных фотографий и рисунков этой древней, знаменитой на всем Востоке Синей мечети стала бы примером религиозной толерантности. По официальным данным в Грузии проживает 500 тысяч, а по неофициальным данным более одного миллиона мусульман. В самом Тбилиси проживает 30000 мусульман. Конечно, одна мечеть не может удовлетворить потребности всех мусульман. Церквей же в Тбилиси множество.

Стоявшая на месте нынешнего памятника Вахтангу Горгасалу, построенная в 1522-1524 годах мечеть, хотя и связана с именем Шаха Аббаса, была построена еще во времена Шаха Исмаила. В XVII веке правитель Картли Рустам Шах, будучи набожным мусульманином, построил несколько мечетей, одна из которых заняла место в ряду самых красивых на Ближнем Востоке. К сожалению, эта мечеть до наших дней не сохранилась.

Голубая мечеть – мечеть Шаха Аббаса – была не раз изображена на картинах известных европейских художников – итальянца Луиджи Премасси, немца Карла Витке, русского художника Никанора Чернецова. Эта мечеть была снесена по

Мечеть Шаха Аббаса на старой открытке Тифлиса

Облик мечети сохранился на старых фотографиях

Синяя мечеть, располагающаяся у самой Куры

Интерьер действующей мечети

личному распоряжению Лаврентия Берия. Причиной сноса явилось то, что мечеть находилась в самом центре города и «мозолила» глаза грузинского руководства.

Точной информации о других тифлисских мечетях нет. Вероятнее всего, они находились в исторических кварталах города. Изразцы с восточными орнаментами из мечети Шаха Аббаса в настоящее время хранятся в Музее искусств Грузии. В этом музее «азербайджанские следы в Грузии» наряду с этнографическими изделиями представлены также настенными росписями школы Гаджара. Эти росписи, на которых изображены шахи, дворцы, красивые женщины, члены ханских семей имеют большое значение для нашего искусства.

■ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ КВАРТАЛЫ ТБИЛИСИ

Как и в прошлом Тбилиси начинается с азербайджанских кварталов. Древний квартал Ортачала ведет вас вдоль Куры вплоть до квартала Мейдан. С гордостью и сожалением должен отметить, что старые азербайджанские кварталы в Тбилиси больше Бакинских сохранили свой национальный колорит.

Один из самых длинных проспектов Баку назван в честь столицы Грузии. По официальным данным и в Тбилиси есть улица Баку. Но я так и не смог найти человека, который бы знал, где находится эта улица. Не нашел я эту улицу и на карте Тбилиси. Есть Московский проспект, Будапештская, Кишиневская улицы, но нет никаких следов улицы, названной в честь нашей столицы. Единственным топонимом-показателем существования азербайджанцев в Тбилиси является квартал Ортачала.

Один из самых престижных жилых районов города Соллаки начинается недалеко от Нарын-гала. Название этого массива имеет азербайджанские корни и берет свое название от сада Нарын-гала, который находится в самом начале Ботанического сада. Остальная часть Ботанического сада, как это можно увидеть и на старинных фотографиях, разбита на месте азербайджанского кладбища. Во времена правления Сефевидов для полива сада здесь был построен акведук. Сад и акведук назывались «Сулу лек». Позднее так стали называть и родник, из которого брали воду и территорию, прилегающую к подножью горы. Часть территории садов Сулу лек находится ныне в частных владениях. В прошлом Сулу лек считался окраиной, а теперь это самый престижный район города.

В настоящее время азербайджанцы компактно проживают в массивах Вера, Вашлычувар, Сабуртало, Санзона и Ваке. В связи с тем, что Тбилиси находится в окружении азербайджанских деревень, с ростом города все больше азербайджанских населенных пунктов включаются в черту столицы.

Азербайджанские ковры в старом Мейдане

Строительство нового здания посольства Азербайджана в Тбилиси.

Фасад школы им. М.Ф.Ахундова

Национальное кафе «Аллахверди»

■ ТБИЛИССКИЕ ВСТРЕЧИ

Первая моя встреча в Тбилиси состоялась с Камилом Алиевым, заместителем председателя Конгресса азербайджанцев Грузии. Он рассказал мне о деятельности Конгресса: «Мы держим тесную связь с другими азербайджанскими организациями Грузии и стараемся координировать нашу деятельность в решении важных вопросов. Особо хотелось бы отметить две организации: «Озан» и Центр культуры азербайджанцев Грузии и их руководителей – Камила Киречли и Фазиля Гасанова.

Азербайджанцы Грузии всегда болели душой за Азербайджан, близко принимая все его проблемы. В девяностые годы прошлого века, когда Азербайджан переживал трудное время, мы чувствовали себя незащищенными в грузинском обществе. Но, несмотря на это, сжав зубы, мы упорно продолжали в меру сил пропагандировать Азербайджан. Сегодня Азербайджан является влиятельной страной для Грузии, и в этом есть хоть и малая, но и наша заслуга.

С древнейших времен в Борчалы любят народное искусство, здесь издревле жили ашуги, мастера игры на сазе. И сейчас мы развиваем это искусство, на основе нашей народной музыки создаются новые мелодии. Популярные в народе мелодии «Аждар Ами» и «Джейраным» были созданы в Борчалы.

В Тбилиси за фуникулером находится крепость Кёроглу, а в близлежащих деревнях живет много грузинских семей, носящих фамилию Кёроглушвили (сыновья Кёроглу). Нам нужна помощь Азербайджана, как в реставрации наших исторических памятников, так и в культурном развитии.

В грузинских школах не изучают историю и географию Азербайджана. Министерства образования Азербайджана и Грузии могут подписать договор о решении этой проблемы. Тбилисский азербайджанский драматический театр, который в свое время был знаменит во всем СССР, сейчас находится в плачевном состоянии».

Я встретился с Намиком Гаджиевым, заместителем директора Тбилисского азербайджанского драматического театра. Он является также и режиссером театра. В настоящее время площадь этого очага культуры составляет всего 700 квадратных метров. Три года назад спектакли тут ставились силами 13 актеров, сейчас же осталось всего 6 актеров. С 2005 года театром руководит грузин Капанадзе, да и большую часть технического персонала театра составляют грузины.

По мнению Гаджиева азербайджанским театром должен руководить человек, связанный с азербайджанской культурой. «За время 7-летнего руководства Капанадзе в театре было поставлено всего 4 спектакля, это «Ханума», «Война» – спектакль, посвященный конфликту в Южной Осетии, пьеса Нодара Думбадзе и как исключение – спектакль «Ходжалы», повествующий о трагедии азербайджанского народа. Во время Бакинских гастролей мы показывали спектакли грузинских авторов и выражаем благодарность руководству Театра Юного зрителя за создание наиболее благоприятных условий для нашей работы. У нас нет своих художников и декораторов, и нам приходилось брать в долг декорации в других театрах».

Следующим моим собеседником стала Лейла Алиева – директор Центра Азербайджанской культуры им.М.Ф.Ахундова. В настоящее время при финансовой поддержке Государственной нефтяной компании Азербайджана в здании Центра проводятся реставрационные работы, поэтому мы встретились с ней в квартале Ортачала, где компактно проживают азербайджанцы. Раньше эта улица носила имя Наримана Нариманова, а теперь носит имя покойного грузинского депутата Джани Каландадзе.

Вначале Лейла-ханум рассказала о руководимом ею Центре. Реставрация здания проводится на очень высоком уровне. На базе Центра создан и музей. Пока можно говорить только о трех залах – в Музыкальной комнате можно будет увидеть наши национальные инструменты и вещи, принадлежащие азербайджанским артистам жившим в Грузии. В зале

Азербайджанский портной в старом Тифлисе

Тифлисский квартал Мейдан

Мастерские в азербайджанском квартале

Вид старого Тифлиса с крепостью Нарын-гала

Постановка в Баку спектакля «Ханума» (автор – Капанадзе, директор Азербайджанского Драматического Театра в г. Тбилиси)

Дружбы собраны экспонаты, отражающие культурные связи Азербайджана и Грузии. В третьем зале собраны экспонаты, представляющие нашу национальную культуру – одежда, ковры, старинные вещи.

В Культурном центре действуют различные кружки и школы. Работы учащихся в школе ковроткачества демонстрируются на международных выставках, а участники самодеятельности выступают во всех официальных концертах и мероприятиях, представляя азербайджанскую диаспору Грузии.

На Всемирном фестивале молодежи в Батуми певцы-ханенде представляющие Центр исполнили мугам «Баяты-Шираз», а танцевальная группа исполнила танец «Сары гелин» за что были удостоены первого места.

В июне 2012 года на фортепианном фестивале в Баку Культурный Центр представлял Расим Пирмамедов, завоевавший симпатии зрителей. Фестиваль состоялся в июне 2012 года. 12 июня Расим Пирмамедов дал сольный концерт в консерватории. В конце беседы Лейла-ханум выразила благодарность министру культуры Азербайджанской Республики Абульфасу Гараеву: «Мы каждую минуту чувствуем его поддержку».

Другим родным очагом квартала Ортачала является средняя школа, носящая имя М.Ф.Ахундова. Во дворе школы стоит памятник видному азербайджанскому драматургу. Недалеко от школы находится новое здание посольства Азербайджана в Грузии, строящееся в азербайджанском архитектурном стиле. Безусловно, здание посольства должно соответствовать имиджу нашей страны.

Я тепло вспоминаю и свою встречу с Сулейманом Сулеймановым, который уже на протяжении сорока лет является главным редактором газеты «Гурджюстан». Раньше он работал в партийных и комсомольских организациях Грузии. Сейчас эта газета выходит тиражом в 2000 экземпляров, издается полностью за счет грузинского правительства и распространяется бесплатно.

По его мнению, в настоящее время подход к правам человека в Грузии совершенно иной. Уже сформулирована этнополитическая идея, все больше углубляется процесс интеграции грузин с этническими меньшинствами. Сулейман-муаллим с надеждой смотрит на будущее Грузии. Страна живет не прошлым, а будущим, формируется глубокое уважение к правам человека и демократическим принципам.

Об отношении наших соотечественников к государственному языку и проблемам образования Сулейман-муаллим сказал следующее: «Вне зависимости от того, где живет человек, он должен знать и беречь родной язык, изучать все его тонкости. Но наряду с этим необходимо и уважать и знать язык страны, в которой он проживает. Азербайджанская община не может жить в отрыве от всего общества Грузии. Изучение грузинского языка облегчит нашу жизнь, решит множество проблем. Что касается образования, ситуация в этой области постепенно оптимизируется. Маленькие школы объединяются в одну. Грузия страна не очень богатая, и у нее нет возможности содержать полный штат учителей в школах, где мало учащихся. Каждый год в вузы страны поступает около 150 азербайджанцев. На вступительных экзаменах наши абитуриенты сдают один тест на родном языке».

Лейла Алиева – директор Центра Азербайджанской Культуры им. М.Ф. Ахундова

В конце нашей беседы Сулейман-муаллим посоветовал мне встретиться с нашими соотечественниками, работающими в госучреждениях. Я бы хотел представить вашему вниманию свою беседу с Саваланом Мирзоевым. Он является советником Министерства Реинтеграции Грузии и представляет в этой государственной структуре регион Квемо Картли.

Это министерство создано в первую очередь для реинтеграции Абхазии и Южной Осетии. В министерстве есть также отдел гражданской интеграции. С. Мирзоев родился в Гардабани в 1986 году. Родители его далеки от политики. Мать домохозяйка, отец – врач. Среднюю школу он окончил на азербайджанском языке, в вузе же учился на грузинском отделении. В 18-ти министерствах (почти, в большинстве правительственных учреждений) он следит за выполнением в регионе Квемо Картли взятых государством на себя обязательств. Грузинское правительство приняло рабочий план о «Толерантности и национальной интеграции», охватывающий период 2009–2014 год в котором и прописаны эти обязательства.

Мне очень хотелось встретиться с семьей наших соотечественников, проживающих в Тбилиси. И такой семьей стала семья Гусейновых, живущих в квартале Ортачала за Центром имени М. Ф. Ахундова, эта встреча оставила в моей душе самые теплые впечатления. Глава семьи Амангельди оказался поэтом-любителем. Его жена родом из близлежащих к Тбилиси деревень, говор у нее был карабахский. Оказалось, что жители этих деревень были переселены сюда из Карабаха еще во времена Надир-шаха, и до Карабахской войны они часто ездили на свою прародину. Сын Амангельди Гусейнова женат на грузинке.

Так я познакомился со среднестатистической тбилисской азербайджанской семьей – глава семейства тоскует по старому Тбилиси, жена – по Карабаху, оба души не чают в своей внучке, которая сладко щебечет и на азербайджанском, и на грузинском языке.

Пожалуй, это все о моих тбилисских встречах.

Мемориальная доска на азербайджанском кладбище Тбилиси

Надгробные памятники основателей Азербайджанской Демократической Республики Гасан бека Агаева и Фатали Хан-Хойского, убитых армянскими киллерами в Тифлисе в 1920 году

"Gürcüstan – Vətənimiz, Azərbaycan – milli dövlətimizdir".
(Hüseyn Yusifov – Kvemo-Kartli vilayətinin qubernator müavini)

ELDƏN-ELƏ

■ VƏTƏNİMİZ... GÜRCÜSTANDA

ürçüstanda yaşayan soydaşlarımızın əksəriyyəti söhbətlərimiz əsnasında bu ölkəni özləri üçün Vətən saydıqlarını bildirirdilər. Onları başa düşürəm. Mən də Borçalıda olarkən orada özümü doğma yurdumdakı kimi hiss edirdim. Türkiyədə, İranda, Dağıstanda, dünyanın başqa yerlərində yaşayan soydaşlarımızla söhbət edərkən xarici ölkənin vətəndaşı ilə danışdığımı hiss edirəm. Lakin Borçalı camaatı ilə görüşlərimdə belə bir hissi yaşamadım. Borçalılar danışq tərzinə, adətlərinə, ümumiyyətlə mentalitetə görə Azərbaycan vətəndaşlarından heç nə ilə fərqlənmirlər.

Onlar milli varlıqlarını tam qoruyub saxlamışlar. Borçalının bir sıra iri kəndlərində, hətta bəzi rayon mərkəzlərində olarkən Azərbaycandan kənara çıxdığımı unudurdum. Xüsusilə Marneuli şəhərində. Ancaq bu barədə ayrıca danışacağam. Hələlik sə deyim ki, Borçalıda olarkən Azərbaycandakı mənzərələri, evləri, küçələri, insanları xatırladan bu yerləri Vətənimin bir parçası kimi duydum.

Gürcüstanda keçirdiyim vacib müsahibələrdən biri Kvemo-Kartli (Borçalının rəsmi adı) vilayətinin qubernator müavini Hüseyn Yusifovla söhbətimdir. Hüseyn müəllimlə Tbilisidə görüşsəm də, öncə Borçalının inzibati mərkəzi, vilayətdəki ən iri yaşayış məntəqəsi olan Rustavi şəhəri haqqında məlumat vermək istərdim. SSRİ-nin dağıldığı ərafədə 160 min sakini olan şəhərin indi cəmi 116 min sakini var. Sənayenin infrastrukturunu dağıdıqca bir çox qeyri-gürcü mütəxəssislər və onların ailələri ölkəni tərk etmişlər. Şəhər sakinlərinin azalması da elə bu səbəbdəndir. Şəhər sakinləri arasında soydaşlarımız da nisbətən azdır.

Rustavi Gürcüstanın tarixində mühüm rol oynamış şəhərdir. XI əsrin gürcü tarixçisi Leonti Mroveli şəhərdəki qalanın hələ Makedoniyalı İsgəndərin ordusuna müqavimət göstərdiyini qeyd edir. Lakin şəhər həmişə Rustavi adlanmamışdır. Köhnə adı Bostandərədir.

Şəhər 1086-cı ildə səlcuq hökmüdarı Sultan Alparslan tərəfindən fəth edilmişdir. Lakin bundan 11 il sonra 40 minlik qarapapaq ordusuna arxalanan Qurucu David səlcuqlara bac-xərac ödəməkdən imtina etmiş, 1115-ci ildə Rustavini geri almış, 1122-ci ildə isə üstəlik müsəlman şəhəri Tiflisi də fəth etmişdir. XIII-XV əsrlərdə şəhər əvvəlcə monqolların, daha sonra Əmir Teymurun qoşunları tərəfindən ağır dağıntılara məruz qalmışdır.

Rustavi şəhərinin ən görkəmli binası – Metallurgiya zavodunun baş ofisi

Hüseyn Yusifov Kvemo-Kartli vilayətinin keçmiş qubernator müavini

Borçalı – doğma yurd

Sovet hakimiyyəti illərində Bakı-Tiflis dəmiryol xəttində yerləşən şəhər tədricən sənaye mərkəzinə çevrilməyə başlamış, burada müxtəlif miqyaslı 90 müəssisə tikilmişdir. Şəhərdəki ən iri sənaye müəssisəsi – Metallurgiya zavodu Azərbaycandan gətirilən dəmir filizinin hesabına fəaliyyət göstərirdi. 1948-ci ildə şəhər böyüməyə başlamış, üç yeni böyük küçə yaranmışdır. Birinci və ikinci küçəyə ənənəvi sovet adları (Metallurqlar və Komsomol küçələri) verilmiş, üçüncü küçə isə şəhərin tarixi mərkəzinin qədim adı ilə adlandırılmışdır – Bostanqala.

1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra Rustavinin qara günləri başladı və şəhərin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğradı. Tanınmış Amerika rəssamı Qreq Lindkist Rustavinin sement zavodlarının dağıdılmasını öz tablo və installyasiyalarında təsvir etmişdir.

Kvemo-Kartli qubernatorunun keçmiş müavini Hüseyn Yusifovun iş yeri də Rustavi şəhərindədir. Hüseyn müəllim eyni zamanda Gürcüstan Azərbaycanlıları Konqresinin sədridir. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, onunla Tbilisidə, Konqresin iqamətgahında görüşdüm. H.Yusifov 1961-ci ildə, Marneuli rayonunun Böyük Muğanlı kəndində, ziyalı ailəsində anadan olub. Gəncədəki Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını bitirib. İndi də Borçalıda kənd təsərrüfatının inkişafına maraq göstərir, soydaşlarımızın başlıca yaşayış mənbəyi olan sahələrin tənəzzül etməməsi üçün əlindən gələni əsirgəmir. Onun dediyinə görə, Borçalı mahalının bir sıra kəndləri indi də maldarlıqla bağlı ənənələri qoruya bilib, aran və dağ hissələrə bölünüb.

Azərbaycanlı vitse-qubernatorun atası Yusif Yusifli uzun müddət Gürcüstanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, bir sıra mədəniyyət ocaqlarına (muzeylərə) rəhbərlik etmişdir. Gözəl şeir və poemaları, müxtəlif illərdə çap olunmuş maraqlı məqalələri ilə tanınır. Gürcüstanda olarkən Yusif Yusiflinin tərtib etdiyi "Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbiyyat tarixi" toplusunu mənə təqdim etdilər. Gürcüstandakı Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin çap etdiyi bu kitabı qonaq evində birnəfəsə oxudum.

Gürcüstan Azərbaycanlılarının Konqresi 2008-ci ilin 17 mart tarixində, özünün I qurultayında təsis olunub. Konqresin 11 nəfər təsisçisindən ikisi, təəssüf ki, dünyasını dəyişmişdir. İdarə heyəti əvvəllər 27 nəfərdən ibarət idi. Lakin idarə heyətinin üzvü, "Konqres" qəzetinin baş redaktoru Gülyaz Əliyeva vaxtsız vəfat edib. Göründüyü kimi, fəaliyyət göstərdiyi 4 il ərzində Konqresin itirdiyi də, qazandığı da olub. H.Yusifovun verdiyi məlumata görə Gürcüstandakı azərbaycanlıların bir çox ictimai qurumları bölgələrdə fəaliyyət göstərir. Müsahibim onların nümayəndələri ilə də görüşməyi məsləhət gördü və "Qeyrət" cəmiyyətinin sədri Əlibala Əsgərovu xüsusilə qeyd etdi. Gürcüstanlı soydaşlarımızın indiki fəallığında və onların konsolidasiyasında Ə.Əsgərovun böyük payı vardır.

■ SARVAN ELİNDƏ

Elin inzibati mərkəzi Marneuli şəhərindəyəm. Azərbaycanın rayon mərkəzlərinə bənzəyir. Baş küçə Gürcüstanın milli qəhrəmanı Keyxosrov Çolokaşvilinin adını daşıyır. Digər bölgələrdə yeni adların necə gəldi, tələsik qoyulduğunun şahidi olmuşam. Ancaq 1918-ci ilin Borçalı savaşında mühüm rol oynamış bu tarixi şəxsiyyətin xatirəsini borçalılar əziz tuturlar. Gürcüstanla dünyaya iddialı Ermənistan arasında baş verən müharibənin əsas ağrı-acısı Marneuli bölgəsinin payına düşmüşdü. Keyxosrov Çolokaşvili kimi oğullar, onlara dəstək verən Borçalı igidlərinin dəyanəti olmasaydı, kim bilir, bəlkə bu yerlərdə bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmazdı.

Evlərə tamaşa edir, həyətlərə boylanıram. Dükanlarda, məişət xidməti ocaqlarında, çayxana və yeməxanalarda reklam lövhələri Azərbaycan dilindədir. Divarlara, elektrik dirəklərinə vurulan elanlar da həmçinin. Bir elan xüsusilə xoş təsir bağışlayır – hansı soydaşımızsa həmyerlilərinə pulsuz hüquq xidməti təklif edir. Üzərində Azərbaycanın iri şəhərlərinin – Bakının, Sumqayıtın, Gəncənin və sair yerlərin adları yazılmış müasir tipli avtobuslar yan-yanı düzülüb. Sürücülər çayxanaların açıq eyvanlarında oturub doğma dilimizdə olandan – keçəndən söhbət edirlər.

Marneuli şəhərinin mərkəzi küçəsi

Heydər Əliyev parkı və Azərbaycanın köməyi ilə tikilmiş idman mərkəzi

Dəmyə Gorarxı kəndinin mənzərəsi

Əlibala Əsgərov – "Qeyrət" cəmiyyətinin sədri

Hüseyn Yusifovun tövsiyyəsinə müvafiq olaraq Marneuli rayonunda ilk görüşümü Dəmyə Gorarxı kəndində "Qeyrət" cəmiyyətinin sədri Əlibala Əsgərovla keçirdim. Kəndin girəcəyində, keçmiş mədəniyyət evinin qarşısında görüşdük. Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələrinin səhifələrindən adı düşmür. Ancaq oxucuları "məyus" etməli olacağam – Borçalıda milli zorakılığa qarşı müqavimət hərəkatının rəmzi sayılan bu insan nə Qaçaq Nəbi kimi igidə, nə də həmyerlisi Nərimanov kimi siyasi liderə bənzəmir. Sadə işçi görkəmində qarşıladı məni. Bağda-bostanda işləməyə də macal tapır.

Məni kəndə gətirən taksi şoferi gileylənmişdi: "Hamiya kömək edir, savadı-səriştəsi olan azərbaycanlıların irəli getməsinə şərait yaradır, di gəlki özünə gün ağlamır". Söhbət zamanı tezliklə başa düşdüm ki, ilk sadə təəssürat aldadıcıdır. Əlibala müəllimin gözlərində yenilməz bir iradənin qığılcımlarını duydum. Axı sürücüyə necə başa salasan ki, dünyanın hər yerində siyasi funksionerlər elə bu cürdür? Özlərini gözə dürtməyi sevmir, sakitcə öz işlərini görürlər. Borçalıda kimin vəzifəyə irəli çəkilməsi, kimin millət vəkili seçilməsi deyil, milli birlik və bərabərlik ideyalarının necə irəli getməsi mühümdür. Mənə elə gəlir ki, Ə. Əsgərov kimi şəxslər bacarıqlarını, səylərini öz şəxsi mənafeələrinə sərf etsələr, onların qeyri-adi enerjisi, iradələrindəki tilsim tezliklə əriyib-yox olar. Həyatım boyu belə hadisələrin çox şahidi olmuşam...

Söhbətimizi ümumi məsələlərdən başladıq – Gürcüstanda azərbaycanlıların real sayından. Ancaq müsahibim söhbətin məcrasını məharətlə ona daha maraqlı olan istiqamətə yönəltdi – Azərbaycan rəhbərliyinin Gürcüstanla münasibətlərdə prinsiplial mövqe tutmasının vacibliyinə: "Gürcüstanda azərbaycanlıların sayı rəsmi məlumatlara görə 284 min nəfərdir. Lakin kəndlərə baş çəkərkən özünüz görəcəksiniz ki, rəsmi rəqəmlər realıqla uyğun deyil. 1996-cı ildə ulu öndər Heydər Əliyev Eduard Şevardnadze ilə bərabər Tbilisidəki Zaxar Poliaşvili adına opera və balet teatrında azərbaycanlı icmasının nümayəndələri ilə görüşərkən Gürcüstan liderini ölkədəki soydaşlarımızın real sayını söyləməyə sövq etdi. Şevardnadze Gürcüstanda 500 min nəfər azərbaycanlının yaşadığını dedi. Heydər Əliyevin təkidi ilə E.Şevardnadzenin çıxışı Azərbaycan dilinə tərcümə olundu. Gürcüstanda dəmir iradəni sevir-lər. Tbilisinin mərkəzində Heydər Əliyevin abidəsi əbəs yerə qoyulmayıb."

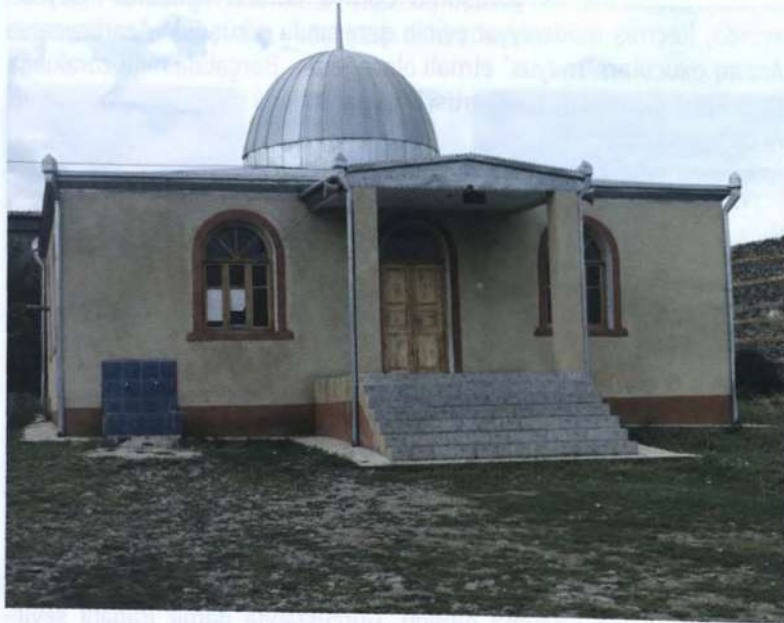

Həmin illərdə Əlibala Əsgərov Heydər Əliyevə bir-neçə dəfə məktubla müraciət edib. Diaspora Komitəsinin yaranması üçün müraciət edən təşkilatlardan biri də "Qeyrat" hərəkatı olmuşdur. Diaspora Komitəsi Gürcüstanda bir-neçə Azərbaycandilli qəzetin nəşrinə, habelə Azərbaycanlıların Mədəniyyət Mərkəzinə (Mərkəzin sədri Fazil Həsənovdur) yardım edir. Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkəti – SOCAR Gürcüstanda çox fəaldır. Bu təşkilatın köməyi ilə Borçalının azərbaycanlı kəndlərinə qaz xətti çəkilir. Ölkə boyu açılan yanacaq doldurma məntəqələrində azərbaycanlılar işlə təmin olunur.

İlk vaxtlar qaz xətti çəkilərkən erməni kəndlərinin əhalisi şikayətlənirdi: "Qaz xətti erməni kəndlərindən yan ötür". SOCAR-ın Gürcüstan bölməsinin rəhbərliyi bu iddialara aydın cavab verdi: "Biz bura ermənilərə qaz çəkməkdən ötrü gəlməmişik". Lakin ermənilərin gileylənməsinə baxmayaraq marşrut boyunca onlara da pay düşür. Məsələn, ermənilərin yaşadığı Boqdanovka kəndi Borçalının ilk qaz çəkilən kəndlərindən biridir. Müqayisə üçün deyək ki, hələ bütün azərbaycanlı kəndlərinə qaz yetişməyib. Marneulidə erməni faktoru – rayonda 11 min nəfər erməni yaşayır. Burada etnik zəmində konflikt qeydə alınmayıb. Arabir xeyrdə-şərdə görüşürük".

Dəmyə Goraxının 200-250 illik tarixi vardır. Əhalinin bir hissəsi buraya Nadir şahın vaxtında Gürcüstan valisinə təbəə olaraq köçürülüb. Dəmyə Goraxı Böyük Goraxından qopmadır. Kəndin məşhur nəsiləri – Namaz evləri, Əmiraslanlılar, Şəmillər, İmanlılar, Hoppadanlılar və başqalarıdır. Hoppadanlılar nəslinin mənşəyi ilə maraqlanıram – axı Bakıda, İçəri şəhərdə də Hoppadanlılar məhəlləsi vardır. Əlibala müəllim gülümsünür: "Çar hökumətinin vaxtında bu nəslin torpaqlarını ruslar müsadirə ediblər. Kəndlilər etiraz edib, hoppanıb-düşüb, ancaq bir nəticə hasil olmayıb. O vaxtdan adları "hoppadanlılar" qalıb."

Bəs görəsən indi torpaq sahələri ilə əlaqədar vəziyyət necədir? Əlibala müəllim bu suala təəssüf hissi ilə cavab verdi: "Kənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatıdır – bostançılıq, tərəvəzçilik, heyvandarlıq. Torpaq qıtlığı onların başlıca dərdir".

Dəmyə Goraxı kəndinin məscidi

Kənd evləri

Dəmyə Goraxı kəndinin sakinləri – Kamil İbrahimov və Təhməz Əliyev

Mameyi – Kirovka kəndinin sakini Adil Məmmədov

"Qeyrat" təşkilatının təkə Borçalıda deyil, Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan digər bölgələrində də şöbələri fəaliyyət göstərir. Əlibala Əsgərovun soydaşlarımız arasında böyük nüfuza malik olduğunun şahidi oldum. Onun adından müraciət etdiyim rəsmi və qeyri-rəsmi şəxslər həvəslə müsahibə verirdilər.

Dəmyə Göraxında ikən kəndin iki ağsaqqal sakini ilə də görüşdüm. Onlardan biri 74 yaşlı haqlamış Kamil İbrahimovdur. Kamil kişi kənd təsərrüfatının indiki ağır şəraitindən giley-güzar elədi: "Sovet hökumətinin vaxtında şərait daha yaxşı idi. İşdən qaçan yox idi. İndi iş bizdən qaçır. İş yeri yoxdur. Ailəm cüzi təqaüdümə göz dikib. Dörd övladım vardı, biri rəhmətə gedib. Övladlarımla zəhmətə qatlaşmağa hazırım, amma səmərəsi azdır. Yetişdirdiyimiz məhsulu kənara çıxara bilmirik. Bağlarımızın meyvəsini də sata bilmirik. Burada məşhur Borçalı şaftalısının bir yeşiyini cəmi 5 lariyə alırlar. Kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən müştərək gürcü-azərbaycanlı müəssisələrinin yaradılmasına da ehtiyac var."

Digər ağsaqqal – Təhməz Əliyev başqa bir məsələdən nigarançılığını bildirdi: "Ötən əsrin əllinci illərindən bəri Borçalını 300-400 min ziyalı tərk edib. İndiki dövrdə isə axın artıq əhalinin digər təbəqələrini də əhatə edib. Burada qalanlar ancaq işçi kütləsi, uşaqlar, bir də az sayda müəllimlərdir. Müəllimlərimiz 60-70 yaş həddinə çatıb. Bura təzə müəllim gəlmir, gələnlər gürcü məktəb direktorlarıdır. Məncə Gürcüstan və Azərbaycanın birgə təhsil komissiyası təşkil olunmalı, Borçalıda təhsil problemləri üzrə ortaq məxrəc əldə edilməlidir. Bir çox kəndlərdəki mədəniyyət evləri yararsız vəziyyətdədir. Uşaqlarımız harada milli mədəniyyət mirasımızı öyrənsinlər, yaşatsınlar?"

Axılı kəndinin məktəbi Heydər Əliyev fondu tərəfindən təmir edilmişdir

Səbinə Talıbova – "Göyərçin" İttifaqının sədri

Mameyi kəndində

Qədim məzarlar

Marneulidə baş çəkdiyim növbəti kənd Axılı-Lələli kəndi oldu. Bu kəndlər əvvəlcə ayrı olub, sonra böyüdükcə birləşiblər. Axılı kəndinin məktəbi Heydər Əliyev Fondunun köməyi ilə təmir olunub.

Axılı kəndindən yolumuzu Borçalının hüdduduna, Ermənistanla sərhəddə yerləşən Mameyi (Kirovka da adlanır) kəndinə saldıq. Kəndin ortasından Ermənistanla doğru dəmiryol xətti gedir. Qonşu dövlətin kəndi o qədər də uzaqda deyil. Bir neçə dəfə heyvan otaran sakinlər azıb o tərəfə keçiblər. Bir təhər qayıtıblar, amma, əlbəttə ki, sürüsüz. Mameyi kəndinin tarixi XVII-XVIII əsrlərə gedib çıxır. Çar hökumətinin vaxtında kənd ağalıq yeri imiş. Burada Mamey adında çox varlı bir ağa yaşayırmış, pambıq zavodunun sahibi imiş. Kəndin 150 təsərrüfatı, 700-750 nəfər sakini, natamam orta məktəbi vardır. Mameyinin girəcəyindəki təzə məscid Azərbaycanda yaşayan gürcüstanlıların köməyi ilə tikilib. Yeni məscid xeyir-şər üçün lazım olan avadanlıqla da təmin olunub. Azərbaycanlı iş adamları bu kənddə yeni orta məktəb binasının tikintisinə də hazırlıq görürlər. Bir sözlə, Mameyi kəndi nə qədər qıraqda olsa da, gözdən uzaqda deyil.

Məscidin qarşısında qucağında nəvəsini tutmuş kənd ağsaqqalı ilə tanış olduq. 73 yaşlı Adil Məmmədov ömrü boyu bu kənddə yaşayıb. Ancaq Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda təhsil alarkən kənddən müvəqqəti ayrı düşüb. Adil kişi üç oğul atasıdır, övladlarından ikisi ali savadlıdır. Övladlarından biri aqronom, biri avtomobil təmiri üzrə mütəxəssis, üçüncüsü isə SOCAR-ın Gürcüstandakı yanacaq doldurma məntəqələrindən birinin meneceridir. Gürcüstan üçün heç də pis göstərici deyildir.

Adil Məmmədov müsahibəmdə iki əsas məqamı vurğuladı – torpaq sahələri paylanarkən ədalətin gözlənilməməsini, bir də milli zəmində baş verənlər. Adil kişinin dediyinə görə torpaq paylanarkən yaranan absurd vəziyyətin yaranmasında, yəni torpaq sahələrinin ilk növbədə yerli sakinlərə deyil, kənardan gələn təsadüfi adamlara – əsasən gürcülərə paylanmasında soydaşlarımızın da günahı var.

Bəs milli münasibətlər necədir? "Milli zəmində heç bir münaqişə qeydə alınmayıb. Ölkə prezidentinin fərmanı ilə "tatrebo" kəlməsi artıq təhqir hesab olunur, bu kəlməni işlədən dövlət qulluqçuları cəzalandırılır.

Rayon mərkəzinə qayıdarkən yolumuz Sadaxlıdan keçdi. Sadaxlı Borçalının ən qədim və böyük kəndlərindən biridir. Müəyyən səbəblərə görə bu kənd öz yerini 1-2 km olmaqla 2-3 dəfə dəyişmişdir. Kənd ilk vaxtlar Bənövşə çayının sahilində (yerli əhali onu Çaxrax da adlandırır), sol tərəfi Daşçıxan adlanan yerdə yerləşmişdir. Kəndin ətrafındakı Sarı körpü, Taxtalı arx, Daşçıxan, Mameyi qəbristanlığı, Tarpın daşı adlanan ərazilərdə aparılan qazıntılar zamanı ox ucları, gil qablar, müxtəlif ibtidai alətlər, günəş və şüa rəmzli bəzək əşyaları tapılmış, Muşul meşəsində saxsı borular, saxsıdan düzəldilmiş çarhovuz pilləkanları aşkar edilmişdir. Göyçəlidə olan iri tikili bu yerlərin qədim insan məskəni olduğunu göstərir və öz tədqiqatçıları gözləyir. Sadaxlı ətrafındakı köhnə qəbristanlıqlardan birində yazısını oxumaq mümkün olan qəbir daşının 400 illik tarixi vardır. Buradakı daha qədim daşların yazıları tamamilə itdiyinə görə onların yaşlarını ancaq mütəxəssislər təyin edə bilər. Çox güman ki, üzü üstə döşənmiş və qibləyə baxan bu qəbir daşları çox-çox əsrlər qabaq buralarda yaşamış, ancaq sonralar müxtəlif yerlərə köçmüş qədim türk tayfalarına mənsubdur. Uzaq keçmişlərdə bu kəndin meşələrində kömürxanalar fəaliyyət göstərmiş, kirəc yandırılır, kərpic kəsilir, dəmirçixana, su dəyirmanı işləyirmiş. Onların izləri bu gün də qalmaqdadır. Sadaxlı kəndinin yerləşdiyi dağlı, meşəli, çəmənli, olduqca əlverişli coğrafi məkan, füsunkar təbiət, yaxınlıqdan axan Debeda və Bənövşə çayları, bərəkətli torpaqlar, qonşu ərazilərə gedən çoxsaylı yolların üstündə yerləşməsi, Tiflis- İrəvan dəmir yolunun buradan keçməsi bu kəndin daim böyüməsi və inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. 1918-ci ildə baş vermiş Borçalı müharibəsində Sadaxlı mühüm strateji rol oynamış, kəndin sakinləri Gürcüstan hökumətinin tərəfində ermənilərə qarşı fədakarlıqla döyüşmüşlər. Sadaxlı döyüşündə Çopur Əli adlı şəxsin şücaəti tarixə düşüb. Əli bir pulemyotla kəndə hücum edən böyük erməni dəstəsinin qarşısına sipər çəkib, onları qırdıqca-qırıb, borçalıların ürəyindən tikan çıxarıb.

Sovet hakimiyyəti illərində də kəndin inkişafı sürətlə davam etmişdir. 1926-cı ildən etibarən Sadaxlıda tibb məntəqəsi yaradılmış, 1930-40-cu illər arasında radio qovşağı işə düşmüş, daha sonra gündəlik və həftəlik bazar açılmışdır. Həmin illərdə o vaxtlar üçün nadir olan hadisə baş vermişdi - Debeda çayı üzərində su elektrik stansiyası tikilmiş və Sadaxlıya elektrik enerjisi verilmişdi. Bu həmin dövr üçün elə bir əhəmiyyətli hadisə idi ki, SSRİ-nin o vaxtkı rəhbəri İosif Stalin öz çıxışlarından birində qeyd etmişdi: "Gürcüstanın Sadaxlı kəndində elektrik işıqları yanır - bax, sosializm bu deməkdir".

Sadaxlı bu gün də Borçalının ən böyük və inkişaf etmiş kəndlərindən biridir. Kəndin ilbəl böyüməsi və əhalinin artması nəticəsində zaman-zaman mal-qara saxlamaq üçün dağ ətəyi - meşə ətəyi ərazilərdə salınmış binələr tədricən daimi yaşayış yerlərinə - kəndlərə çevrilmişlər (Mollaoğlu, Xuldərə, Təzəkənd və Burma kəndləri bu gün Sadaxlının ətrafına düzülmüş mənəvi övladlarıdır). Həmin kəndlər bu gün də Sadaxlı kənd İcra nümayəndəliyinin tərkibindədirlər və sadalanan beş kəndin əhalisi mehriban qohumlar kimi xeyirdə-şərdə bir yerdədirlər. Bu gün yuxarıda adları çəkilmiş dörd kənd istisna olmaqla, təkcə Sadaxlıda, dəmir yol stansiyasında yaşayanlar da daxil olmaqla, 2066 ailədə 8659 adam yaşayır.

Sadaxlı kəndində 2 orta məktəb, 30 çarpayılıq xəstəxana, 3 məscid, mədəniyyət evi, ticarət yarmarkası, dəmir yol stansiyası, avtobus vağzal, rabitə qovşağı, kənd məclisi idarəsi, ərazi polis bölməsi və s. fəaliyyət göstərir.

Sadaxlı kəndinin ərazisində Debeda çayının sahilində yerləşən və keçmiş kənd bazarının davamçısı olan böyük yarmarka, keçmişdə olduğu kimi, bu gün də nəinki qonşu ərazilərdən, hətta ən ucqar yerlərdən axışib gələrək alış-veriş edən insanlar hesabına kənd əhalisinin dolanmasına müsbət təsir edir. 1874-cü ildə salınaraq kənddən keçən Tiflis - İrəvan dəmir yolu 60 km məsafədə yerləşən Tiflislə kənd əhalisinin əlaqəsini təmin edir.

Debeda (Təveytə) çayı – Sadaxlı uşaqlarının sevimli istirahət yeri

Sadaxlının həndəvərində aşkar edilmiş qədim abidələrlə yanaşı, son yüzilliklərin yadigarları olan abidələr də vardır. Onlardan biri indi Ermənistan ərazisi sayılan, keçmişdə Azərbaycan türklərinin yaşadığı Ləmbəli (indiki adı Baqrataşen) kəndləri arasında axan Debeda (yerli ləhcədə Təveytə adlanır) çayının üzərində salınmış körpüdür. Bu iki kəndi birləşdirən körpüdən bir az aralıda (deyilənə görə Nadir şah Əfşarın vaxtında) salınmış daha bir qədim körpünün tağları indiyə kimi durmaqdadır. Həmin körpünün Sadaxlı tərəfindəki tağında (körpü 6 tağlıdır) bərkidilmiş qövsvari metal lövhədə rus dilində belə yazını oxumaq mümkündür: "Bu körpünü 1892-ci ildə Borçalı qəzası əhalisinin köməyi ilə knyaz G. Şerəşidze tikdirmişdir".

Sadaxlı kəndinin tarixi qədim olduğuna görə onun yaranması və adı haqqında müxtəlif fikirlər söylənir. Qiyasəddin Qeybullayevin "Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən" və "Qədim türklər və Ermənistan" adlı əsərlərindən məlum olur ki, XIII əsrin əvvəllərində Qazax-Borçalı ərazisində çox böyük bir sahədə nəhəng türk tayfalarından olan sadak tayfaları yerləşərək Sadaxlı adlı yaşayış məskənləri qurmuşlar. Maraqlıdır ki, qağaz türklərinin yaşadığı Moldova Respublikasının Çimişli rayonunda Sadaxlı adlı iri yaşayış məntəqəsi vardır.

Kvemo Kartli bölgəsinin keçmiş qubernator müavini Hüseyn Yusifovun dediyi kimi, Borçalının bir çox bölgələrində soydaşlarımızın ictimai birlikləri fəaliyyət göstərir. Onlardan birinin – "Sadaxlı" Dirçəliş İttifaqının fəaliyyət dairəsi Sadaxlı kəndi ilə bərabər ətraf "qohum" kəndləri, obaları da əhatə edir. Bu təşkilatın sədri Sabir Mehdiyevlə də tanış oldum. İttifaqın 250 nəfər üzvü var. "Sadaxlının" fəaliyyət dairəsi genişdir – xeyriyyəçilik, sosial problemlərin həlli, yaxınlıqdan keçən Gürcüstan-Ermənistan sərhədində monitorinqin aparılması. Sabir Mehdiyev üzümündə sual ifadəsini görərək izah edir: "2008-2010-cu illərdə Ermənistan tərəfdən sərhəd tez-tez pozulur, ordan gələn quldur dəstələri əhalinin mal-qarasını sürüb aparırdılar. 2008-ci ildə burda monitorinq aparmaq üçün Avropa Şurasından nümayəndələr gəldi. Gürcüstanla Rusiya arasında müharibə başladığı üçün çıxıb getdilər, ancaq həmin ilin

Marneuli rayonunda
Quşçu qalası

Sabir Mehdiyev –
Sadaxlı Dirçəliş İttifaqının sədri

dekabrında yenidən gəldilər. Sərhəddə baş verən quldurluq halları barədə onlara müfəssəl məlumatlar verdik. Belə halların iki dövlət arasında münasibətlərə pis təsir edəcəyi, gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxaracağı barədə erməni ictimai təşkilatlarını da xəbərdar etmişik.”

“Borçalıdakı soydaşlarımız Sizin fikrinizcə nə dərəcədə ictimai fəaldırlar?” sualına Sabir müəllim nikbin ruhda cavab verdi: “Ela bir vaxtımdır var idi ki, yiyəsiz quzu vəziyyətində idik. Amma indi azərbaycanlıların çoxsaylı qurumları var. Hətta “Gürcüstan Azərbaycanlıları Təşkilatlarının Mobilizasiyası” qurumunu yaratmaq istəyirik. Artıq qeydiyyatdan ötrü Gürcüstanın Ədliyyə Nazirliyinə də müraciət olunub. Bizim fikrimizcə, bu qurumun koordinasiyası ilə soydaşlarımızın birliklərinin fəaliyyət səmərəsi xeyli yüksələcəkdir.”

Sabir Mehdiyevin müsahibəsindən Azərbaycana da “pay” düşdü: “ Milli dövlətimiz olan Azərbaycanın bizə çox köməyi dəyir. Kəndlərə qaz, su xətləri çəkilir. Bu, yaşayış imkanlarımızı xeyli yaxşılaşdırır, Borçalıdan əhali axınının qarşısını alır. Eyni zamanda azərbaycanlıların siyasi çəkisini artırır – hamı görür ki, Gürcüstan azərbaycanlıları sahibsiz deyil. Amma məsələ bununla bitmir. Azərbaycan dövləti gətirib çörəyi də evimizdə paylayası deyil ki?”

Yaxşı olar ki, Borçalıda kəndlilərin zəhmətilə əldə edilən məhsulların Azərbaycan bazarlarına çıxarılması üçün şərait yaradılsın. Borçalılar Gürcüstanın bütün vətəndaşlarından xüsusi zəhmətsevərliyi ilə fərqlənilər. Amma bu zəhmətin bir mənası olmalıdır, axı!”

Müsahibimə qulaq asa-asa fikirləşirəm – məgər o haqlı deyil? Gürcüstandan Azərbaycana əhali axınıni inzibati metodlarla saxlamaqdansa, buradakı azərbaycanlıların güzəranını yaxşılaşdıracaq tədbirləri müəyyən etmək daha yaxşıdır. Oradakı soydaşlarımız Cənubi Qafqazda həmişə Azərbaycanın mənafeyini qoruyacaq böyük qüvvədir.

Marneuli şəhərində
N.Nərimanovun abidəsi

Nəriman Nərimanov adına şəhər parkı

Rayon icra hakimiyyətinin
müavini Heydar Musayev

Marneuli rayonu sakrebulosunun (şurasının) və rayon icra hakimiyyətinin binası

Marneuli sakrebulosunun rəhbəri İsfəndiyar Kərimov

Rayona növbəti gəlişimdə rayon rəhbərliyi ilə də görüşdüm. Marneuli rayon sakrebulosunun (məclisinin) sədri İsfəndiyar Kərimov Azərbaycandan gəldiyimi bilib məmnuniyyətlə müsahibə verdi. Əvvəl özü haqqında danışdı – 51 yaş var, ali savadlıdır. Ziyalı ailəsində doğulub, atası Kərim Kərimov Gürcüstanın Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində Azərbaycan şöbəsinin müdiri olub. Bir övladı var. Gürcüstandakı 64 rayonun və Kvemo-Kartlidəki 7 rayonun rəhbərləri arasında yeganə azərbaycanlıdır.

“Rayon rəhbəri kimi həm soydaşlarımızın problemlərinə kömək etməli, həm də bir azərbaycanlı kimi digər məmurlara nümunə olmalıyam. Bu, digər soydaşlarımıza yol açılması üçün çox mühümdür. Gürcüstanda idarəçilik üsulu Azərbaycandan bir qədər fərqlənir. Marneuli məclisinin – sakrebulonun 26 nəfər deputatı var, onlardan 10 nəfəri qanunvericilik hüququna malikdir. Rayonun su, qaz, yol, elektrik problemləri prioritet təşkil edir – insanları ən çox narahat edən məsələlər bunlardır. Biz də onları ilk növbədə həll etməyə səy göstəririk. Azərbaycan Respublikası bizə su və qaz çəkilməsində, məktəblərin təmirində çox kömək edir. Rayon mərkəzində Heydər Əliyevin adını daşıyan parkın salınmasında və idman kompleksinin tikilməsində böyük kömək edilib”.

Rayon rəhbərinin arxasında Gürcüstan bayrağından fərqlənən bir bayraq gördüm. Sən demə, Marneuli rayonunun öz bayrağıdır. Gürcüstan Respublikasının bölgələri kifayət qədər fəaliyyət müstəqilliyinə malikdirlər. Qaz xətləri çəkilən zaman erməni kəndlərinin şikayətlərini yada salıram, İsfəndiyar müəllim təsdiq edir: “Bəli, onlara qaz çəkilmədiyi üçün şikayətlər olmuşdu. Ancaq SOCAR-ın Gürcüstan bölməsinin kəskin cavabı ilə bu söz-söhbətin qarşısı birdəfəlik alındı... Biz də öz tərəfimizdən rayonda milli ayrı-seçkilik, azərbaycanlılara qarşı provakasiyaların yaranmasına imkan vermirik. İlkin məlumat daxil olan kimi, xoşagəlməz hadisələrin qarşısını alırıq.”

Marneuli şəhəri kifayət qədər abad, təmiz təəssürat bağışlayır. İsfəndiyar müəllim izah edir: "Bu, əlbəttə, asan başa gəlmir. Şəhərimizin təmizlik xidməti pis işləmir, bir neçə zibil maşını əhaliyə xidmət edir. Lakin məsələ bununla bitmir, əsas məsələ, bayaq dediyim kimi, kommunikasiyaların çəkilməsidir. Işıq, qaz və su təchizatı – daimidir. Hələ bütün küçələrə su çəkilməyib, amma iş gedir. Bəzən böyük bir küçənin evlərinə cəmi 12 gün ərzində su çəkməyə nail oluruq. Şəhərin özündə və kəndlərdə mövcud olan su arxlarının sakinlər tərəfindən təmizlənməsi çox vacibdir. Bir dəfə suyu tam gücüylə buraxanda az qalmışdı ki körpünü dağıdaq... Bəzən su arxının lap üstündə ev tikilir. Belə olmaz, axı!"

İsfəndiyar müəllimdən Azərbaycandan nə kömək gözlədiyini soruşdum.

"Azərbaycan onsuz da bizə çox kömək edir, - dedi, - ən böyük köməyi Marneuli rayonunda yaşayan azərbaycanlı həmyerlilərimdən gözləyirəm. Rayonda 133546 nəfər sakin yaşayır və onların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarətdir. Onların daha fəal olmasını arzulayıram. Soydaşlarımız nədənsə mədəni tədbirlərdə az iştirak edirlər. Azərbaycanlı kəndlərinin, demək olar ki, hər birində məscidlər fəaliyyət göstərir. Dini zəmində heç bir basqı yoxdur. Gürcülərin özləri çox dindardırlar. Lakin bütün məscidlər dövlət reyestrindən keçməlidir."

İsfəndiyar Kərimovun yadına salıram ki, rayon kəndlərindəki mədəniyyət evlərinin bir çoxu yararsız vəziyyətdədir, yaxud bağlıdır. Belə olan təqdirdə kənd nümayəndələri harada məşq edib rayon və respublika miqyaslı mədəni tədbirlərdə öz məharətlərini nümayiş etdirdinsinlər?

"Haqlısınız, ancaq mədəniyyət evləri qərəzli məqsədlərlə deyil, obyektiv səbəblərə görə bağlanır. Ötən əsrin əllinci-altmışıncı illərində tikilən, yarıdaqalmış mədəniyyət evlərini əsaslı təmir etmək, yeni avadanlıqlarla, kadrlarla təmin etmək üçün vəsait çatmır. Gürcüstanın çox yerində vəziyyət belədir. Ona görə də bir-neçə yaxın kəndin yalnız birində mədəniyyət evi fəaliyyət göstərir. Digər kəndlərdə də hələlik ictimai əsaslarla öz fəaliyyət dərnəkləri yaratmaq olar."

Qaçaqan kəndində yanacaq problemi hələ də qalır.

Qaçaqan məzarlığında Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Məhəmməd Qocayevin məzarı

Qeyri-ixtiyari olaraq fikirləşdim ki, Borçalıdakı mədəniyyət ocaqlarının bərpasında soydaşlarımıza Azərbaycanın böyük köməyi dəyə bilər – həm vəsaitlə, həm də kadrların hazırlanması ilə.

İ.Kərimov isə sözüne davam edir: "Fəallığın elə növü var ki, xüsusi vəsait tələb etmir. Yaxın vaxtlarda yeni seçkilər keçiriləcəkdir, amma bəzi soydaşlarımız indidən ultimatum verirlər ki, bütün problemlərimizi həll etməsəniz, ümumiyyətlə seçkilərə getməyəcəyik. Öz-özünə də problem həll olunarmı? Bunun üçün hamımızın səyi, bir az da səbr lazımdır. Marneuli xəstəxanalarında əksər tibbi xidmətlər pulsuzdur. Dövlət bahalı cərrahiyyə əməliyyatlarının, müalicə xərclərinin yarısını ödəyir. Bu ilin sentyabr ayının 1-dən etibarən isə bütün əhali sığorta ediləcəkdir. Sakrebulo binası ilə üzbəüz, Nəriman Nərimanov adına parkda Marneuli Mədəniyyət Mərkəzinin binası yerləşir. Orada həm də azərbaycanlıların Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyət göstərir, soydaşlarımızın Mədəniyyət Mərkəzinə Fazil Həsənov rəhbərlik edir. Oranın əməkdaşları ilə də görüşə bilərsiniz".

İnzibati binada daha bir görüşüm Marneuli İcra hakimiyyəti başçısının müavini Heydər Musayevlə oldu. Gürcüstanda idarə üsulu belədir: icra hakimiyyəti birbaşa prezident aparatının deyil, rayon məclisinin – sakrebulonun qərarlarını həyata keçirir. H.Musayev rayonun Dəmyə Gorarxı kəndindəndir. Qori şəhərindəki İqtisadiyyat İnstitutunu, habelə iki illik hüquqşünaslıq kurslarını bitirib. Onun dediyinə görə, təkcə Marneulidə deyil, həmçinin Bolnisi, Qardabani və Dmanisi rayonlarında da icra hakimiyyətlərinin müavinləri azərbaycanlılardır.

Bir çox soydaşlarımızdan fərqli olaraq Heydər müəllim əsas köməyi Azərbaycandan deyil, Gürcüstan hökumətindən gözləyir. Dedi ki, Gürcüstan hökuməti kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə dörd illik proqram tərtib edib, Marneuli bölgəsində bu planın realizə olunması prosesi öz ahəngində gedir. Bir çox azərbaycanlı soydaşlarımız kimi Heydər Musayev də Abxaziyada Gürcüstanın ərazi bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak edib.

Marneuli rayonunun maraqlı tarixə malik kəndlərindən biri də Qızılhacıdır.

Qaçaqan kəndinin məzarlığı

Qızılhacılı kəndi Marneuli şəhərinin qərb hissəsində, dəniz səviyyəsindən 400-420 metr yüksəklikdə yerləşir. Bala Muğanlı, Tamaris, Hallavar və Candar kəndləri ilə qonşudur.

2002-ci ilin siyahıya almasının nəticələrinə görə Qızılhacılı kəndinin əhalisinin sayı 7124 nəfərdir (rayon əhalisinin 7,5%-i). Qızılhacılı kəndi əhalisinin sayına görə Borçalının azərbaycanlılar yaşayan ən iri kəndlərindən hesab olunur. Kənd əhalisinin əsas məşğulluq sahəsi kənd təsərrüfatıdır. Qızılhacılılar daha çox faraş tərəvəz və kartof yetişdirirlər.

Sadaxlıdan Təzəkəndə sarı gedən yolun tən ortasından dağətəyi əraziyə tərəf ayrılan yolla 500-600 metr getsəniz, təbiətin mənzərəli bir guşəsində üç tərəfdən meşələrlə əhatə olunmuş, çox da böyük olmayan Burma Təzəkənd kəndinə çatarsınız. Kəndin adı onun yuxarı tərəfində yerləşən, üstünü meşələr örtmüş iki böyük təpənin adından götürülmüşdür. Ləlvər dağından əsən küləklərin qarşısını alan bu təpələr küləkləri burularaq bu kənddən yan keçməyə məcbur edir. Bu yerlərə vaxtilə "Qazaxlar" da demişlər. Çünki burada 1918-ci ildə yerləşmiş ilk daimi sakinlər çox illər bundan əvvəl Qazaxdan əvvəlcə Qaraçöpə, sonralar oradan Sadaxlıya köçmüş və "qazaxlılar" kimi tanınmış Cəfəroğlular nəslidir.

Sadaxlı hündürlüyündəki Xuldərə kəndinin tarixçəsi isə belədir - kəndlərin ilbəl böyüməsi nəticəsində Xuldərə kəndini qonşu Mollaoğlu və Sadaxlı kəndlərindən ayıran məsafə cəmi 50-100 metrə qədər qısalmışdır. Gözəl təbiətə, bol suya və əlverişli təbii şəraitə malik olan bu yerlər son vaxtlara qədər Sadaxlı sakinlərinin binə, əkin-səpin və otlaq yerləri olmuşdu. Kənd Bənövşə çayının hər iki qolunun tam ortasında, meşə ətəyi zolaqda, olduqca təmiz havası olan bir yüksəklikdə yerləşib. Bu kəndin ilk daimi sakini 1919-cu ildə Sadaxlıdan köçüb gələn Bedilli nəslindən Bediloğlu İsmayıl İsa oğlunun ailəsi olub və kəndin yaranma tarixi də, deyilənə görə, bu ailədən başlayıb. Sonra Sadaxlı kəndində nəsilin böyüməsi və sıxlıq yaranması nəticəsində Ayvazlı, Dəmirçəlli, Nəcəfli, Əfəndiöyü nəsilərindən də bura yeni-yeni ailələr köçmüş və kənd tədricən böyüməyə başlamışdır.

ARDNŞ-nin (SOCAR) Borçalıdakı çoxsaylı yanacaq doldurma məntəqələrindən biri

Xuldərə kəndində bu gün 215 ailədə 891 adam yaşayır və onların xeyli hissəsini kəndin ilk sakinləri Bedilli nəslinə mənsub olan və Bediyev soyadını daşıyan ailələr təşkil edir. İndi Xuldərə kəndi içməli və suvarma suları ilə tam təmin edilmiş, münbit əkin sahələri, yaraşlıqlı evləri olan abad məskənə çevrilmişdir. Kənddə 1945-ci ildə Əfəndiöyülü Alı kişinin evində 2 sinifli ibtidai məktəb açılmış, həmin məktəbin ilk müdiri Sadaxlı kəndinin sakini Musa müəllim təyin edilmişdi. 2003-cü ilin 1 sentyabr tarixində Xuldərə məktəbinə orta ümumtəhsil məktəbi statusu verilmişdir.

Bir neçə kəlmə də kəndin adı haqqında. Qeyd etdiyimiz kimi, kənd iki mənzərəli təpə arasındakı dərədə yerləşir. Kənd ilk dəfə məskunlaşmağa başlanarkən onu Təzəkənd adlandırmışlar. Lakin, demək olar ki, eyni vaxtlarda Sadaxlıdan 5-6 km aralıda, Qaradaş adlanan ərazidə Sadaxlıdan ayrılaraq köçənlərin hesabına başqa bir yeni kənd də əmələ gəlməyə başlamış və xalq arasında həmin kəndə də Təzəkənd deməyə başlamışlar. Bu iki yeni kəndi fərqləndirmək üçün Bənövşə çayının qolları arasında salınmış kəndə dərənin adı ilə "Xuldərə" deməyə başlamışlar. Kəndin adı ilə bağlı müxtəlif fikirlərdən bu nəticəyə gəlmək olur ki, mənzərədə onun ətrafındakı mənzərəli dərənin adı durur. "Xüld" sözü farsca "cənnət" mənasını verir. Dərə lap qədimdən "Xüld dərə", yəni "Cənnət dərəsi" adlanırmış. Sonralar burada salınmış kəndin adı da "Xuldərə" şəklinə düşmüşdür.

1980-1990-cı illərdə Sadaxlı kənd sovetinin sədri işləyən Cəbrayıl Məmmədov kəndin adının müasir səslənməsi üçün ("Güldərə") yuxarı təşkilatlara müraciət etsə də, bir nəticə hasil olmamışdır. Kənd bu gün də Xuldərə adlanır.

Qaçaqan kəndində ev

Quşçu kəndində mənzərə

Son vaxtlar əhalinin artımı və yeni torpaq sahələrinin paylanması ilə əlaqədar olaraq tikilən evlər Sadaxlı və Mollaoğlu kəndlərinin arasındakı məsafəni yaxınlaşdıraraq cəmi 500 metrə çatdırmışdır. Bu kəndin yerləşdiyi ərazi də, Sadaxlı kimi, keçmişdə keçilməz meşələrlə əhatə olunmuşdu. Həmin meşələrdə palıd ağacları çoxluq təşkil etdiyindən bura Palıdlı adlanırmış və mal-qara saxlamaq üçün olduqca əlverişli yer hesab olunmuş. Yeri gəlmişkən, həmin qocaman palıd ağaclarından bəziləri Mollaoğlu kəndinin yan-yörəsində bu gün də durur. Bu əraziyə ilk daimi yurd salan Molla adlı bir kişinin ailəsi olub və kəndin adı da, tarixi də həmin şəxslə bağlıdır. Kəndin keçmiş məktəb direktoru, mərhum Qasım Əhmədov babalarının bura köçməsi və kəndin yaranması haqqında maraqlı məlumatlara malik idi. Molla kişinin yurd yeri Sadaxlı kəndində knyaz Mağalovun (Mağalaşivilinin) öz evinə faytonla gedib-gəldiyi yolun üstündə, təxminən indi Mədəniyyət evi olan məntəqədə yerləşdiyinə görə knyaz ona təklif edirdi ki, gedib ona məxsus olan böyük sahələrin istədiyi yerində özünə yurd yeri seçsin. Molla kişi Sadaxlıdan 2-3 km aralı, Bənövşə çayının sahilində Palıdlı adlanan mənzərəli və mal-qara saxlamaq üçün əlverişli yerdə özünə daimi yurd yeri seçir və bununla da gələcəkdə Mollaoğlu adlanacaq kəndin ilk daimi sakini olur, Sadaxlıdan ayrılan ilk kəndin təməli qoyulur.

Bu gün Mollaoğlu kəndi içməli su ilə tam təmin edilmiş, abad evləri, orta məktəbi olan, dinimizə hörmət bəsləyən adamları, tanınmış ziyalıları və müdrik ağısaqqalları ilə tanınan bir kənddir. Məşhur ustad aşiq Məhəmməd Sadaxlı, onun oğlu, aşiq-şair Mehman Məhəmmədoğlu, aşiq Nadir Səmədov bu obanın fəxrirlər. Kənd böyüməkdə və abadlaşmaqda davam edir.

Rayona səfərimin sonunda Qaçaqan kəndinə baş çəkdim. Qaçaqan Azərbaycan sərhəddindən cəmi 7 km aralıda, Tbilisi-Bakı avtomobil yolunun üstündə yerləşir. Abad kənddir, kəndin mərkəzi rayon mərkəzini xatırladır. Ancaq, deyəsən, yanacaq problemi hələ tam həll olunmayıb. Kəndin mərkəzi küçəsində odun yüklənmiş maşınlar yan-yana düzülüblər.

Vaxtilə bu kənddən 7 nəfər sosialist əməyi qəhrəmanı çıxıb. Sovet qanunlarına görə Qaçaqanın sakinlərini bütün vergilərdən azad etməli imişlər. Di gəl ki, qəhrəmanlardan biri məişət zəminində dava-şavaya düşərək fəxri addan məhrum edilib və Qaçaqanda "kommunizm" baş tutmayıb. Deyilənə görə Borçalıdan savayı belə bir kənd ancaq sovet Moldovasında var imiş. Düzü məni təəccüb bürüdü – yeddi əmək qəhrəmanını yetişdirən kəndi Gürcüstanda əl üstündə saxlamalı idilər. Bu faktdan nəinki Azərbaycanda, hətta Gürcüstanda da geniş əhalinin xəbəri yoxdur. Yeddi qəhrəman oğullu Qaçaqan Gürcüstandakı soydaşlarımızın fəvqəladə dərəcədə zəhmətkeşliyinin simvoludur. Qaçaqan qəbristanlığında həmin 7 əmək qəhrəmanından biri olan Məhəmməd Qocayevin məzarını gördüm. M.Qocayevin övladları ilə görüşdüm. Qaçaqan kəndinin digər sakinləri ilə də söhbətlərim oldu. Qaçaqanlılar kəndin tarixindən, eləcə də yaşadıkları indiki problemlərdən həvəslə danışdılar.

Vaxtilə Gürcüstanın bütün dövlət və yerli idarə strukturlarında azərbaycanlılar layiqincə təmsil olunublar. O vaxt rus dili daha çox işlənirmiş, indi isə gürcü dili əsasdır. Qaçaqan sakinlərinin nöqtəyi-nəzərinə görə, Borçalı sakinlərinin elə Azərbaycanın özündə də problemləri var: "Yeni ailə quranlar, əgər onlardan biri Gürcüstan vətəndaşındırsa, uzun müddət ərzində vətəndaşlığa qəbul edilmirlər: "Eyni bir millətin nümayəndələri olmamız bir yana qalsın, bu, beynəlxalq normalara da ziddir."

Qoçulu kəndində mənzərə

Sakinlərdən biri görünən dağları nişan verib xiffətlə dilləndi: "O görünən Babəkər dağlarıdır. Həmin dağların arxası Borçalının bir parçasıdır. İndi Ermənistanın Noemberyan rayonunun ərazisidir. Orada da Koroğlu qalası var. Sovetlər dövründə öz yurdumuz kimi gedib-gəlirdik. 1989-cu ildə SSRİ-də əhalinin ümumi siyahıya alınması zamanı məlum oldu ki, azərbaycanlıların sayı güman edildiyindən qat-qat çoxdur.

Yeddi əmək igidi kəndinin digər sakini isə Qaçaqanın keçmişindən və indiki problemlərindən danışdı: "Kəndimiz qədim zamanlardan İpək yolunun üstündə yerləşir. Bərəkətli torpağı, əkin sahələri, bağ-bağatı ilə məşhurdur. Bizim kənddə yetişdirilən giləsi birbaşa Kremlə göndərirdilər. Suyumuz Ləmbəli arxı ilə o taydakı Ləmbəli kəndindən (ermənilər onu Baqrataşen adlandırırlar) gəlir. Bir vaxt hardan gəlməsinin elə bir fərqi yox idi. Amma su indi cırə ilə verilir."

Marneuli rayonunun kəndlərini gəzib-dolaşdıqdan sonra yolumu Bolnisi rayonuna saldım. Bolnisi rayon mərkəzi Marneulidən o qədər də uzaq deyil. Bir sıra kəndləri isə Marneuli kəndləri ilə qonşudur.

Rayon mərkəzində icra hakimiyyəti başçısının azərbaycanlı müavini Ramin Əsədovla görüşdüm. R.Əsədov 1981-ci ildə Tbilisidəki Saburtala azərbaycanlı məhəlləsində anadan olub. Tbilisi Dövlət Universitetini və Jvaniya adına məktəbi – dövlət idarəçilik kurslarını bitirib. Orta təhsilini gürcücə başa vurub və bu dildə gürcülərdən pis danışmır. Millətçilərin tüğyan elədiyi vaxtlarda ən çox zərər çəkən rayonlardan biri Bolnisi idi. Ona görə indiki vəziyyətdən danışmağı xahiş edirəm.

"Həqiqətən Bolnisi azərbaycanlıları ötən əsrin səksəninci, qismən də doxsanıncı illərində məşəqqətlərlə üzləşiblər. İndi Bolnisi şəhərində çox az sayda azərbaycanlı yaşayır. Rayondakı azərbaycanlı kəndlərinin, demək olar ki, hamısının adı 20-28 il bundan qabaq dəyişdirilib. Lakin azərbaycanlı əhalinin bu günkü vəziyyətini o illərlə müqayisə etmək mümkün deyil. İndi azərbaycanlılar Gürcüstan vətəndaşlarının malik olduğu bütün imtiyazlardan istifadə edirlər. Ancaq ölkənin qayğılarını, problemlərini də gürcülərlə birlikdə yaşayırlar.

Qoçulu körpüsü

Arıxlı kəndinin məscidi

İndi gürcüstanlı azərbaycanlıları qayğılandıran əsas məsələ Dağlıq Qarabağda, Abxaziyada və Cənubi Osetiyada sülhün bərqərar olması, qaçqınların öz yurd-yuvalarına qayıtmasıdır. Bolnisi rayonunda 75 min nəfər əhali yaşayır. Bu rəqəmin 70 faizini azərbaycanlılar təşkil edir. Bolnisiyədəki qırx doqquz kəndin qırx üçü azərbaycanlı, dördü gürcü, ikisi isə erməni kəndidir. Tarixi əhəmiyyəti olan kənd adlarının bərpa olunması dövlətin gündəliyindədir. Hələlik əhali – azərbaycanlılar da, gürcülər də hər iki addan istifadə edirlər, bu elə bir xüsusi narahatlıq yaratmır. SSRİ dövründə də hərdən yaşayış məntəqəsinin adının əvəzinə sovxoz adını işlədərdilər. Rayonumuzun ən məşhur azərbaycanlı kəndləri Kəpənəkçi, Faxralı, Darvaz, Saraclı, Qoşakilsə, Arıxlı, Qoçulu, Kolayır kəndləridir."

Azərbaycanlı rəhbər işçinin olması soydaşlarımızın cari problemlərini operativ həll etməyə imkan yaradır. Görüşümüz zamanı bir azərbaycanlı ailəni qəbul etdi və bir neçə dəqiqə ərzində məsələ həll olundu – işsizlik ucbatından Rusiyaya üz tutmuş bir soydaşımız cəncəl işə düşüb, məhkəməyə vətəndaşın daimi yaşayış yerindən arayış tələb olunur. Gürcüstanda rus dilində arayış verməyi sevmirlər, oki qaldı Rusiyaya göndərmək lazım gələ... Ramil müəllimin zəngi ilə iş yoluna düşdü. R.Əsədov mənə rayonu daha tez tanımaq üçün bələdçi götürməyi məsləhət gördü və razılıq verən kimi icra hakimiyyətinin bir gürcü əməkdaşına mənə lazımı kömək göstərməyi tapşırırdı. Öz Vətəninin ingiliscə adı ilə adaş olan Georgi Bolnisiyə səfər yoldaşım oldu.

Bolnisi şəhərinin özündən sonra ilk baş çəkdiyim məntəqə Arıxlı kəndi oldu. Düzü Bolnisinin özündə azərbaycanlılardan elə bir əsər-ələmət qalmadığı üçün bu iri kəndin Azərbaycanın rayon mərkəzlərini xatırladan küçələrinə daxil olanda özümü dogma yurdda hiss etdim və eynim açıldı. Arıxlı kəndi Xram çayının sağ sahilində, Marneuli-Bolnisi avtomobil yolunun kənarında, rayon mərkəzindən 15 km şərqdə, dəniz səviyyəsindən 420 m hündürlükdə yerləşir.

Bolnisi rayon İcra Hakimiyyəti başçısının müavini Ramin Əsədov

Bolnisi rayon Məclisinin və İcra Hakimiyyətinin inzibati binası

Toponimika mütəxəssislərinin izahatına görə, kəndin adı qıpçaqların Arıq tayfasının, Orta Asiyadakı qıpçaq-qaraqalpaqlarda indi də mövcud olan Arıq qövminün adını əks etdirə bilər (XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış səlnaməçi Şəmsəddin Bitlisi Gürcüstandakı Arux tayfası haqqında yazır). Arıxlı kəndinin ərazisi Gürcüstan arxeoloqlarını çox maraqlandırır, onların burada apardığı tədqiqatlar barədə qısaca məlumat vermək istədim.

Kəndin yaxınlığında bir neçə arxeoloji məskən aşkarlanıb. Eramızdan əvvəl V və IV minilliklərə aid olan məskəndə tökmə palçıqdan dairəvi möhrədəmlər, maralın şaxəli buynuzundan hazırlanmış naxışlı alətlər, çınqıldan günəşə, aya bənzər biçimdə qadın heykəlcikləri, gildən hazırlanan öküz fiquru, eramızdan əvvəl III minilliklərdə yayılmış Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinə aid məskəndə isə çınqıldan hazırlanan insan fiquru tapılmışdır. Eramızdan əvvəl II-I minilliklərə və bizim eradan əvvəl IX-VII əsrlərə aid edilən məskəndə, kəndin şimalındakı qayalı yarğanda tapılmış tunc ox ucluqarını, sümük və dəmir üzəngiləri, tunc bıçaq uclarını gürcü arxeoloqları ta qədim vaxtlardan buralarda türkdillik sak tayfalarının yaşaması ilə əlaqələndirir, bu maddi mədəniyyət abidələrinin böyük bir qismini sak tipli hesab edirlər. Kənddə X-XIII əsrlərə aid ikipəncərəli ibadət ocağı, onun içində quyu məzar, daş sanduqə tabutlar, səkkiz otaqlı yaşayış binasının və açıq hamamın qalıqları, müxtəlif rəngli və sadə saxsı qablar da tədqiqatçıları çox maraqlandırmışdır. Gürcü arxeoloqları (Manana Sinauridze və s.) bu qənaətə gəlmişlər ki, burada qədim şəhər yerləşmiş. Çayın yüksək qayalı sağ sahilində qəsr, aşağıda, hər iki sahilə isə yaşayış məskənləri yerləşirmiş. Aşkar edilən məzar daşları və başqa arxeoloji örnəklər qıpçaq tiplidir. Bir sözlə, Arıxlı kəndinin yeri tədqiqatçılar üçün açıq hava altında muzeydir.

2006-cı ildə kənddə beş min nəfərə yaxın sakin qeydə alınmışdır. Arıxlı məktəbi məşhur təhsil ocağıdır. Məktəb 1901-ci ildən fəaliyyətdədir. Hal-hazırda orta məktəb (2005-ci ildə 30 sinifdə 772 şagird oxuyurdu) onun banisi, Qori seminariyasının məzunu Hüseyn Əfəndiyevnin adını daşıyır.

Borçalının XIX əsrdə öz şücaətləri ilə ad çıxarmış el qəhrəmanları Alı ağa və Koxalı Hacıxəlil ağa bu kənddə doğulmuşlar. Qori seminariyasının məzunları, maarifçi Siracəddin, Ziyəddin və Bahəddin Əfəndiyevlər, habelə şairə Xınalı Xanım Arıxlıdandırlar.

Kəndin yenidən təmir olunmuş gözəl məscidi var. Onu böyük məmnuniyyətlə ziyarət etdim. Əlbəttə rəsmi görüşüm də oldu və bu dəfə müsahibim Arıxlı sakrebulosu – bələdiyyəsinin səlahiyyətli nümayəndəsi Nizami Əliyev idi. O nəql etdi ki, Arıxlı icra nümayəndəliyinə 6 kənd daxildir – Arıxlının (Naxidurinin) özü, Həsən xocalı (Xidisquri), Sisqala (Balaxauri), Daşdıoğullar (Muxrana), Əsmələr (Mtskneti) və Qoçulu (Çapala).

Daşdıoğullar kəndi Arıxlı sovetliyinə daxil olan altı kənddən ikincisidir. Maşaver çayının sol sahilində yerləşir. Kəndin adı XIX əsrə aid sənədlərdə Ağbabalı kimi qeyd olunur. 2002-ci ildə kənddəki 279 ailədə 893 nəfər, 2006-cı ildə isə 900 nəfər yaşayırmış.

Qoçulu kəndi Maşaver çayının sağ sahilində yerləşir. Maşaver çayının üstündəki körpü orta əsrlərdə tikilsə də, bu gün də etibarlılığını saxlayır. Tağvari körpü çayın olduqca mənzərəli vadisini daha da nəzərə çarpdırır. Körpünün altında şafalı bulaq, bir də balıq tutmaq üçün əlverişli yerlər vardır.

Qoçulu kəndi – balaca balıqçı Mirəli

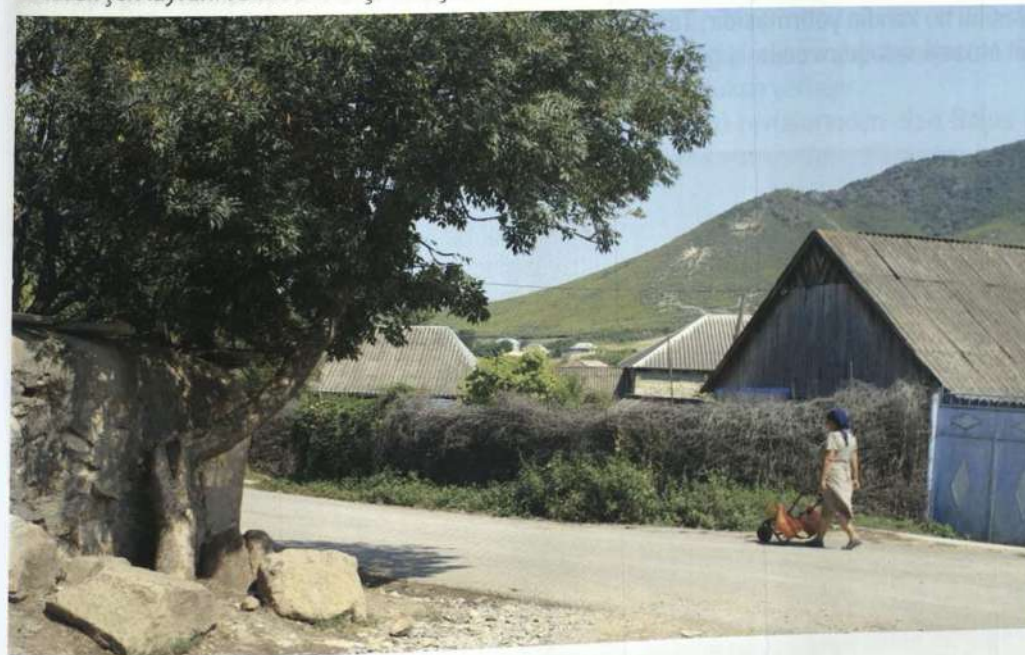
Kəndin küçələri gözəl mənzərəli, sakinləri şirin dillidir. Qoçulu küçələrini doyunca dolaşdım, sakinlərlə söhbət etdim. Kənd Daşdıoğullar, Hasən xocalı, Cəfərli və Əsmələr kəndləri ilə qonşuluqda, rayon mərkəzindən 14 km şərqdə yerləşir. 2002-ci il siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Qoçulu kəndində 1623 nəfər sakin yaşayırdı. Sakrebulonun səlahiyyətli nümayəndəsi Nizami Əliyevlə söhbətimdə demişdi ki, Gürcüstan dövləti hər il kənd icra nümayəndəliklərinin ehtiyacları üçün müəyyən vəsait buraxır. Bu il həmin vəsait hesabına Qoçulu kəndində 400 nəfərlik xeyir-şər yeri təşkil edilmiş, lazım olan inventarla təmin olunmuşdur.

Qoçulu kəndindən sonra Faxralıya üz tutduq. Faxralı – Bolnisi rayonunda ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biridir. Kənd haqqında yerli şairin şövlə qoşduğu bir bənd belə səslənir:

Bu torpaqdı sazın-sözün mahalı,
Hər çəmən, hər talası bir xalı.
Dağları var yapıncılı, çalmalı,
Kitab tutmaz min dastanın, Faxralı!

Doğrudan da Faxralı Bolnisi rayonunun ən böyük, axar-baxarlı kəndlərindən biridir. Borçalının bir çox kəndlərində olduğu kimi, bu kənddə də əhali mal-qara saxlamaqla yanaşı, əkinçiliklə məşğul olur. Yaylaqlarda əsrlərin yadigarı kimi mal-qoyun arxacları, xalxallar, yüksək zirvələrdə düzəldilmiş daş qaravullar (nişangahlar) hələ də durur.

Deyənlərə görə Faxralı toponimi "fəxr" və "Alı" (hamının öyündüyü el qəhrəmanı Alının adıyla) sözlərinin qovuşmasından yaranmışdır. Qazax rayonunun Dağ Kəsəmən kəndinə birləşmiş Faxralı kəndi ilə, həm də Goranboy rayonunun Faxralı kəndi ilə eyni kökdən olduğunu deyirlər. Otuzuncu illərin dünyagörmüş qocaları deyirdilər: "Faxralı yeddi kəndin sonudur." Onu da deyirlər ki, Faxralı otuzdan çox tayfanı özündə birləşdirmişdir.

Faxralı kəndində küçə

İbrahim Qasımov – Faxralı icra nümayəndəsi

Vaxtilə kənddə yeddi mindən artıq əhali yaşayıb. Faxralı sakinləri su qıtlığından əziyyət çəkirlər. Kəndin əkin sahələrinin çox hissəsi susuz-dəmyə torpaqlardır. Həyatı sahələri suvarmaq üçün su çatmır. Kənddə 15-dən artıq bulaq var, hər kəs suyu özünə yaxın olan bulaqdan gətirir.

Borçalıda saz-söz, din, təhsil ocaqlarından biridir. Şairlər Fatma Alı qızı, Polad, İveylər Allahverdi, Güllər Pəri, Misgin Nəbi, yaradıcı aşıq Sarvan Bayram, ifaçı aşıq Dünnü (Dünyamalı), el igidləri Qara Namaz, Qaçaq Rustəm, Çərçioğlu Hümbət, Dəli Eyyub, Azərbaycan Milli Məclisinin üzvü olmuş professor Şamil Qurbanov, Mətbuat Şurasının sədri Əflatun Amaşov və tanınmış hüquqşünas İsxan Aşurov, folklorçu Elxan Məmmədli Faxralı kəndinin yetirmələridirlər.

Kəndin adı bir çox kitablarda yad edilir. Səməndər Məmmədovun Faxralı şairlərinin əsərlərindən ibarət "Faxralı tək ağır elim var mənim" toplusu, Hüseynqulu Məmmədlinin "Görüm Faxralının biri olsun beş", Rəşid Faxralının "Oğuz eli - Faxralı" kitabları bizə Faxralı haqqında dəyərli məlumatlar verir.

2002-ci ildə kənddə 1447 ailədə 6891 nəfər, 2006-cı ildə isə 1568 ailədə 6784 nəfər yaşamışdır.

Faxralının da adı dəyişdirilərək Talaveri qoyulub. Ancaq nə yerli sakinlər, nə də rayon əhalisi bu qondarma ada əhəmiyyət vermir.

Baş çəkdiyimiz növbəti kəndin - Qoşakilsə kəndinin adı "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Şahsuvar-Kolagir və Aşağı Kovxa qışlaqlarına malik olan kənd kimi yad edilir. Müasir Qoşakilsə iki hissədən ibarətdir - Yuxarı və Aşağı Qoşakilsə. Qoşakilsə Xram çayının sağ sahilində, rayon mərkəzindən 23 km cənub-şərqdə yerləşir.

2002-ci ildə Yuxarı Qoşakilsədə 263 ailədə 1053 nəfər, Aşağı Qoşakilsədə isə 142 ailədə 604 nəfər yaşamışdır, 2006-cı ildə isə bu rəqəmlər 1002 və 556 nəfər təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, köç davam edir. Hər iki kəndin uşaqları bir orta məktəbdə təhsil alırlar. Tarixçi alim, keçmiş millət vəkili Nəsim Nəsimli bu kəndin yetirməsidir. Tanınmış rəssam, Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən tabloları dəfələrlə alınıb Dövlət Muzeyinə təqdim edilmiş gürcüstanlı soydaşımız Məhəmməd Orucov da bu kənddə boyabaşa çatmışdır.

Faxralı kəndinin mərkəzində

Abdallı kəndi Maşaver çayının sol sahilində, rayon mərkəzindən 11 km qərbdə, avtomobil magistralının kənarında yerləşir. 1905-ci ildə erməni-müsəlman münaqişəsi zamanı bu kəndin əhalisi Ağdamın Abdal-Gülablı kəndindən qaçqın düşmüşdür. Kəndin yaxınlığındakı qaya üzərində Koroğlu qalası yerləşir.

Əhalisi 2002-ci ildə 232 ailədə 829 nəfər, 2006-cı ildə 185 ailədə 800 nəfər olmuşdur.

Abdallının tanınmış şəxsiyyətləri içərisində ilk öncə məşhur Borçalı qaçağı Kor İsmayıl yada düşür. Gürcü və rus çarlarına qarşı amansız mübarizə aparan İsmayılın dəstəsində 100-dən çox Borçalı igidi döyüşürdü. İsmayılın nəsil gerbi Cəfərli kəndində qorunub-saxlanılır. Hazırda kənddə 2 orta məktəb və klub fəaliyyət göstərir. İlk orta məktəb 1927-ci ildə açılmışdır. 2005-ci ildə burada 13 sinifdə 136 şagird təhsil alır.

Abdallı kəndi idmançıları ilə də məşhurdur. Akrobatika üzrə Avropa çempionu Elnur Məmmədov, bodibildinq üzrə Azərbaycan və Rusiya çempionu, Avropa və dünya bürünc mükafatçısı Anatollu Məsimov, Azərbaycan və Gürcüstanın məşhur şahmatçısı Aqşin Məsimov məhz bu kəndin yetirmələridirlər.

Kəpənəkçi kəndinin tarixi adı Bolus-Kəpənəkçidir. İndiki rəsmi adı isə Kverno-Bolnisidir. Bolnisçayın sahilində, rayon mərkəzindən 6 km cənubda, dəniz səviyyəsindən 600 m hündürlükdə yerləşir.

Bu toponimin Bolus hissəsini qədim pəçənəq (bacanaq) tayfalarından olan Bolus tirəsi ilə, Kəpənək hissəsini isə Kapan (Kəpən) qolu ilə bağlayırlar. Kəndin 1013 hektar ərazisi vardır. Rəsmi məlumatlara görə kənddə 2002-ci ildə 6766 nəfər, 2006-cı ildə isə 7700 nəfər yaşayıb.

1912-ci ildə Tiflisdə çıxmış "Bəsdir oyan" kitabının müəllifi, 1918-ci ildə qurulan Qars İslam Şurasının sədri Emin ağa Hacallı Kəpənəkçidə doğulmuşdur. Bu kəndin müasir dövrdə yaşayan görkəmli ziyalılarından şair Zəlimxan Yaqubu və Abbas Abdullanı yada salmaq yerinə düşər. Ancaq bu, əlbəttə, tam siyahı deyildir.

Kəndin girəcəyində, kənd qəbristanlığının yanında, hündür təpənin üstündə təzə tikilən kilsənin silueti görünür. Yaxınlıqda xristian icması yaşamır. Olsa-olsa Gürcüstanın dindar alpinistləri gəlib bu yüksəklikdəki məbədi ziyarət edə bilirlər. Əlbəttə, hakim yüksəkliklərdə tikilən bu kilsələr, daha çox gürcü varlığından xəbər verən simvolik mayaklar rolunu oynayır. Əslində bu tikililərdə bəzək-tamamlama işləri gördürmək üçün Gürcüstan dövlətinin vəsaiti də yoxdur, ölkə iqtisadi sıxıntı çəkir.

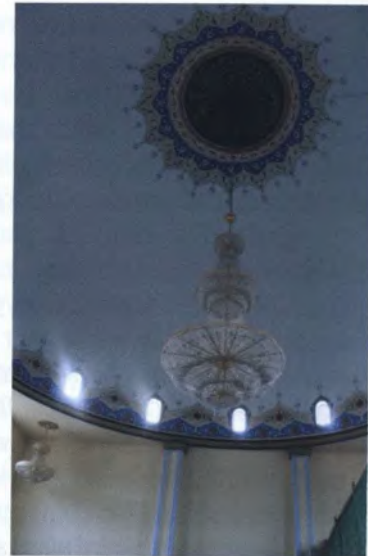
Kənd sakrebulosunun səlahiyyətli nümayəndəsi Hümbət Tükənovla görüşdük. Bizə kənd haqqında bilmədiyimiz məlumatları verdi. Sən demə, indi, rəsmi məlumatdan fərqli olaraq, Bolus Kəpənəkçi kəndinin 10300 nəfər sakini vardır. Artıq Kəpənəkçi Borçalının ən böyük kəndidir. Kəpənəkçinin məhəllələri burada yaşayan nəsilərin soyadları ilə adlanır - Zərgərovlar, Göyüşovlar, Ocaqovlar və s.

Kəndin ilk məktəbi 1917-cı ildə yaradılıb. Kənd böyük olduğuna görə hazırda burada dörd təhsil ocağı fəaliyyət göstərir - orta məktəb, baza məktəbi, Talıblı ibtidai məktəbi və Qəşməhlə ibtidai məktəbi. Məktəblərdən biri "Kəpənəkçi" xeyriyyə cəmiyyətinin sədr müavini Nurəddin Mirzəliyevin oğlu İmran Mirzəliyevin adını daşıyır. Mərhum İ. Mirzəliyev səriştəli həkim kimi ad çıxarmışdı. Yol qəzasında faciəli şəkildə həlak olub.

"Bu yaşıl ağacın üstü Allahın, bu yaşıl ağacın altı bizimdir" (Zəlimxan Yaqub)

Bolus-Kapanekçidə avtobus dayanacağı Kapanekçi məscidinin interyeri

Akourt (Ayorta) kəndi Maşaver çayının sol sahilində, rayon mərkəzindən 12 km qərbdə, dəniz səviyyəsindən 720 m hündürlükdə yerləşir.

Yerli sakinlər kəndi Ayorta adlandırırlar. Bu toponim Ağayurdu deyimi ilə, yaxud türk dillərindəki aka (böyük qardaş) və yurd sözləri ilə də əlaqələndirilir. Kəndin yaxınlığında V-VII əsrlərə aid edilən, iri dördkünc daşlarla hörülmüş alban kilsəsi aşkarlanmışdır. 2002-ci ildə Akourt sakinlərinin sayı 286 ailə üzrə 1174 nəfər olmuşdur.

Sıra Bala Muğanlıya çatdı. Bala Muğanlı kəndi Borçalı çökəyində, rayon mərkəzindən 20 km şərqdə, Marneuli-Bolnisi avtomobil yolunun kənarında yerləşir.

Belə güman edilir ki, kəndin adı qədim Midiyada yaşamış Muğan tayfalarının adı ilə bağlıdır. Kəndin yaxınlığında arxeoloji qazıntılar zamanı erkən tunc dövrünə aid əşyalar aşkar edilmişdir. Daş sərđabə tədqiq olunarkən içindən Kür-Araz mədəniyyətinə aid edilən, daşdan, gildən hazırlanmış naxışlı qablar tapılmışdır. Bir neçə il qabaq Bala Muğanlıdakı 278 ailədə 1250 nəfər yaşayırdı.

Maşaver çayının sağ sahilində, rayon mərkəzindən 14 km qərbdə Dəllər (Müşevən) yerləşir. Azərbaycanda da Dəllər məntəqəsi olduğu üçün bu toponimin açmasını nəzərinizə çatdırıram. Kəndin adına Aran-Dəlləri də deyilir. Dəllər adı türk mənşəli tele-tələ tayfasının adını əks etdirir. Gözəl mənzərəli kəndin elə bir abidəsi, nişanı yoxdur. Ancaq kəndin yaxınlığındakı, Pir deyilən yerdəki qəbirüstü daşlarda kaman, saz çalıb-oxuyan aşıq təsvirləri diqqəti çəkir. 2006-cı ildə kəndin 1200 nəfər sakini vardı.

Güləver kəndi də Qoşakilsə kimi iki hissədən – Aşağı və Yuxarı Güləverdən ibarətdir. Kənd Gədi çayının sol sahilində, rayon mərkəzindən 17 km qərbdə, dəniz səviyyəsindən 810 m hündürlükdə yerləşir.

2006-cı ildə yuxarı hissədə 117 ailədə 500 nəfər, aşağıda isə 150 ailədə 781 nəfər yaşayırdı.

Yuxarı Güləverdə ilk məktəbin əsası 1930-cu ildə qoyulmuşdur. Hazırda Yuxarı Güləverdə baza məktəbi, Aşağı Güləverdə isə orta məktəb fəaliyyət göstərir.

Kapanekçi kəndinin sakinləri gözəl və möhtəşəm məscidlə fəxr edirlər.

İmirhəsən (Savanet) kəndi Maşaver çayının sağ sahilində, rayon mərkəzindən 13 km şərqdə, Tbilisi-Kazret dəmiryol istiqamətində yerləşir.

Kəndin adı köhnə mənbələrdə Mirasan-Durğaya kimi yad edilir. Bu toponimi Əmir Teymurla da bağlayırlar. Onu deyək ki, noqayların tərkibində indi də çoxsaylı imir tayfası yaşayır. İmirhəsənin əhali sayı 2006-cı ilin məlumatına görə 1720 nəfərdir.

Marneuli-Bolnisi avtomobil yolundan 7 kilometr aralıda, Xram çayının sol sahilində Kolagir kəndi yerləşir.

Toponimin qədim türk mənşəli Kula tayfasının adı ilə türk dillərindəki "giren", yəni min alaçıqdan ibarət düşərgə sözünün qarışması ilə düzəltdiyi güman edilir. Kəndin adına hələ 1696-cı ilin fərmanlarında rast gəlinir. Yaxınlıqda məğrur Kolagir qalasının xarabalıqları durur. Əvvəlcə bu yerdə Ağqala qalaçası var imiş. XVIII əsrin axırlarında gürcü valisi II İraklinin xanımı Darəcan onun əsasında indiki qalanı inşa etdirmişdir.

2002-ci ildə kənddə 553 ailədə 2319 nəfər, 2006-cı ildə isə 517 ailədə 2400 nəfər yaşamışdır. Bu rəqəm kənd əhalisinin qismən artmasına baxmayaraq, bir sıra ailələrin mühacirət etməsindən xəbər verir.

Darvaz kəndi - Darvaz adının "darvaza" sözündən yarandığı ehtimal edilir. Orta əsrlərdə bu söz, bir çox Azərbaycan sözləri kimi, gürcü dilinin leksikonuna daxil olmuşdur. Darvaz kəndində ilk dünyəvi məktəbin əsası 1919-cu ildə qoyulmuşdur. İndi məktəb xeyriyyəçi Ziya Abbasovun adını daşıyır. 2005-ci ildə burada oxuyanların sayı 267 nəfərə olmuşdur. 2002-ci ilin məlumatlarına əsasən kəndin əhalisi 3743 nəfər (847 ailə) təşkil etmişdir.

Darvazda doğulanlar sırasında Osmanlı İmperiyasının ordusunda xidmət etmiş hünərli sərkərdə Mehralı paşanın, akademik - Mədəd Çobanovun, yazıçı-publisist Musa Nəbioğlunun, professor Valeh Hacılarının adlarını darvazlılar fəxrlə çəkirlər. Darvaz kəndi Gədi (Keda) çayının sol sahilində, rayon mərkəzindən 23 km qərbdə yerləşir. Qonşu kəndləri Kipircik və Dəmirlidir.

Dolaşdığım kəndlər haqqında söhbəti gələcəkdə davam etdirəcəyəm – yol adamı yorur, təəssüratdan isə doymursan.

"Georgia – our homeland, Azerbaijan – national state".
(Huseyn Yusifov – Kvemo-Kartli deputy governor)

FROM LAND TO LAND

FROM LAND TO LAND

■ IN OUR HOMETLAND... GEORGIA

While conversing with the compatriots living in Georgia, the majority stated that they considered that country their Motherland. And I felt as if I was in my native land when I visited Borchali. I feel I am communicating to a foreign citizen while having talk with compatriots living in Turkey, Iran, Daghestan and other places around the world. But I didn't have similar feeling in my meetings with the people in Borchali. People of Borchali don't have any difference from Azerbaijani citizens for their speech style, traditions, and generally for mentality. They have preserved their

national existence. When I visited Borchali, I felt as if those lands were part of my Homeland reminding views, houses, streets, people in Azerbaijan.

One of the significant conversations I had in Georgia was with Huseyn Yusifov - former deputy governor of Kvemo-Kartli (Borchali's official name).

Huseyn Yusifov's office is located in Rustavi. At the same time, Mr. Yusifov is the chairman of the Congress of Azerbaijanis in Georgia. I met with him at the Congress residence in Tbilisi. He was born in 1961 in a noble family in Great Mughanli village, Marneuli. H. Yusifov expressed the compatriots' attitude towards the Government of Georgia in a word: "Georgia is our homeland and Azerbaijan is our national state". I felt loyalty in his and Azerbaijani public servants' - who I talked to in different regions - attitude towards the Government of Georgia. As to them, present state of the Azerbaijanis is significantly different from the previous years. Law on national minorities prevented violation of the compatriots' rights, and arbitrariness of officials. The Azerbaijanis are represented in all levels of state development. Main problem of the compatriots at present is connected with learning the state language. The Government of Georgia provides necessary conditions for eliminating this problem by degrees.

The Congress of Azerbaijanis was established on March 17, 2008 in its first congress. According to information given by H. Yusifov, there are many public unions of the Azerbaijanis in Georgia functioning in. My interlocutor advised me to meet with their representatives, as well and mentioned Alibala Asgarov - chairman of "Geyrat" community in particular. Alibala Asgarov has a great part in activity of the compatriots from Georgia and their consolidation.

■ LAND OF SARVAN (CARAVANEER)

I am in Marneuli - the administrative centre of the land. The main street bears the name of Keykhosrov Cholokashvili - national hero of Georgia. I saw some streets bear names which don't attain any meaning or significance. But the people of Borchali revere the historical personality's memory who played a special role in Borchali battle in 1918.

I watched the houses and looked round the yards. Billboards in shops, customer service centers, tea houses and dining halls are in Azerbaijani. As well as the advertisements on walls and power poles. And there is an advertisement that particularly attracts attention - one of the compatriots offers free legal advice to fellow-countrymen. There are

Huseyn Yusifov - former deputy governor of Kvemo-Kartli

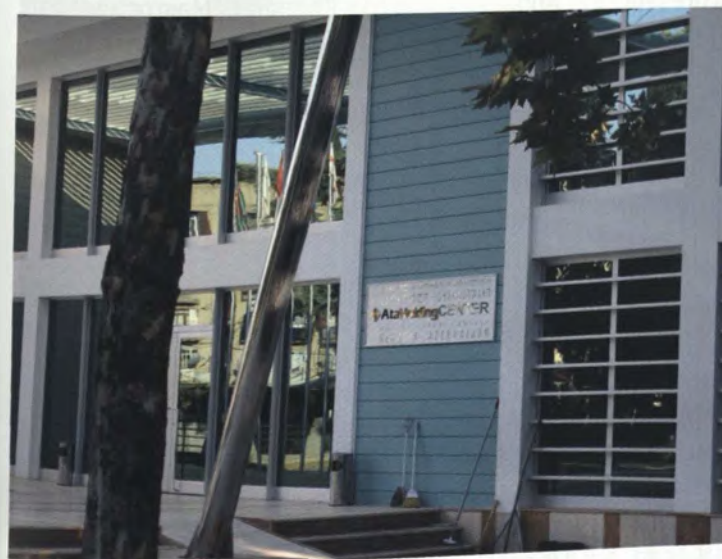
modern buses with names of Azerbaijan's cities - Baku, Sumgayit, Ganja and other places written on it. Drivers talk about the past sitting in open balconies of tea houses.

Following Huseyn Yusifov's recommendation, I first met with Alibala Asgarov - the chairman of "Geyrat" community in Demye Gorarkhi village, Marneuli. We met at the entrance to the village, in front of the former cultural centre.

We started our conversation with general issues such as real number of the Georgians in Georgia. But my interlocutor skillfully changed the talk in to the importance of principled position of Azerbaijan's authorities in relations with Georgia: "According to official data, the number of the Azerbaijanis in Georgia is 284 thousand. But when you visit villages, you will see that numbers don't correspond to reality. In 1996, when Heydar Aliyev together with Eduard Shevardnadze met with the representatives of Azerbaijani community at opera and ballet theatre in Tbilisi named after Zakhar Poliashvili, he asked the Georgian Leader real number of the compatriots in the country. Shevardnadze said there lived 500 thousand Azerbaijanis in Georgia. At the insistence of Heydar Aliyev, Shevardnadze's speech was translated into Azerbaijani."

In those years, Alibala Asgarov addressed letters to Heydar Aliyev for several times. One of the organizations applying for establishment of Diaspora Committee was "Geyrat" movement. According to the interlocutor, State Oil Company of Azerbaijan - SOCAR is very active in Georgia. Through this organization, gas lines are laid in Azerbaijani villages of Borchali. And the Azerbaijanis are provided with jobs in filling stations in the country.

"At first, inhabitants in Armenian villages complained when gas line was provided: "Gas line is not provided in Armenian villages". Leaders of SOCAR's department in Georgia distinctly answered these claims: "We haven't come here to lay gas line for the Armenians". But despite of the Armenians' complaint, they also should have share in this respect. For example, Bogdanovka where the Armenians live is one the villages supplied with gas. To compare, not all Azerbaijani villages have been supplied with gas. 11 thousand Armenians live in Marneuli. No ethnic conflict has been met here. Sometimes we meet in wedding parties and mourning ceremonies".

Sport complex in the Marneuli city

Panorama in the Demye Gorarkhi village

Alibala Asgarov - the chairman of "Geyrat"

New mosque of Demye Gorarkhi village

Interestingly, what is the situation regarding the plot of lands at present? Mr. Alibala answered with regret: "Main occupation of rural population is agriculture - melon and gourd growing, vegetable-growing and cattle-rearing. While distributing lands in 1996, most of the country people remained without any land under different pretences. Plot of lands were privatized and the villagers' remaining without lands were legalized, after Saakashvili came to power. Most of the inhabitants lease sowing areas from the Georgians."

"Geyrat" has departments not only in Borchali, but also in other regions of Georgia where the Azerbaijanis live. I witnessed Alibala Asgarov has great respect among the compatriots. Officials and non-officials, I addressed to in his behalf, readily gave an interview.

The following village I visited in Marneuli was Akhili-Leleli. These villages were separate before, and then united as growing. School in Akhili was repaired assisted by Heydar Aliyev Foundation. The village is large enough. Unfortunately, the young cannot find any job, and go to other regions for this purpose.

After leaving Akhili, we visited the border of Borchali, Mameyi village (also Kirovka) which borders on Armenia. There is a railway passing through the village towards Armenia. Village of the neighbouring state is not so far. Inhabitants grazing cattle have for several times lost and passed opposite side, and hardly returned, but without herd. The village has 150 yards and 700-750 inhabitants. The new mosque at the entrance of Mameyi has been built by assistance of Georgia's Azerbaijanis living in Azerbaijan. The new mosque has been provided with equipment necessary for mourning ceremonies. Azerbaijani businessmen are going to construct a new secondary school building in this village. In other words, Mameyi is apart, but it is not far away.

In the village, I got acquainted with a village elder with grandchild in his arms. 73-year-old Adil Mammadov has lived in this village for all his life. I underlined two main points while talking to him – fairness in distribution of plot of lands and happenings on national ground. According to Adil, our compatriots are also guilty in absurd situation occurred while distributing lands, that is, presenting lands not to local inhabitants first, but to outsiders and mainly the Georgians. "The local Azerbaijanis were informed falsely while distributing plot of lands, and were threatened with significant land tax. Majority of the compatriots don't know the legislation of Georgia. Those who didn't fear and could have a land at that time, shares his/her land with other villagers now."

And what about the national relations? "No conflict has been observed on national ground. Upon the decree of the President Saakashvili, "tatrebo" is considered an insult. Public servants using this word are punished."

While returning to the centre of the region, we passed through Sadakhli. Sadakhli is one of the most ancient and largest villages in Borchali. A gravestone, note on which is possible to read in one of the old grave-yards around Sadakhli has 400 years of history. Mountainous, wooded, meadowy fascinating nature where Sadakhli is situated, the Debeda and Benovshe rivers flowing near, Tiflis-Irevan railway which passes through this area caused the growth and development of this village. The village played an important strategic role in Borchali war in 1918, and the inhabitants selflessly fought against the Armenians on Georgian Government's side. Bravery of Chopur Ali in Sadakhli battle went down in history. Ali shielded the village from Armenian troops who attacked with a machinegun.

The village continued to develop rapidly during the Soviet period, as well. Radio set started to operate in 1930-40, and then daily and weekly markets opened. In those years, there happened an event that was rare for those periods - hydroelectric power station was constructed on the Debed River and Sadakhli was supplied with electric light. This was a very significant event for that period and

The mosque in Mameyi (Kirovka) village

Yard in the Mameyi village

the leader of USSR Iosif Stalin stated in one of his speeches: "Sadakhli village in Georgia has electric lights – this is what is called socialism."

Today, Sadakhli is one of the largest and most developed villages in Borchali. 2066 families have 8659 members including the inhabitants living near Railway station. There are 2 secondary schools, 30-bed hospital, 3 mosques, cultural centre, market, railway station, bus station, communication centre, office of village's council, territorial police department, etc in Sadakhli.

Great market located on the bank of Debeda in Sadakhli territory and which is successor of former village market is benefit for the rural population thanks to people coming from neighbour areas and even from outskirts. Tiflis-Irevan railway constructed in 1874 passing through the village ensures contacts between Tiflis which is situated at 60 km distance and the country people.

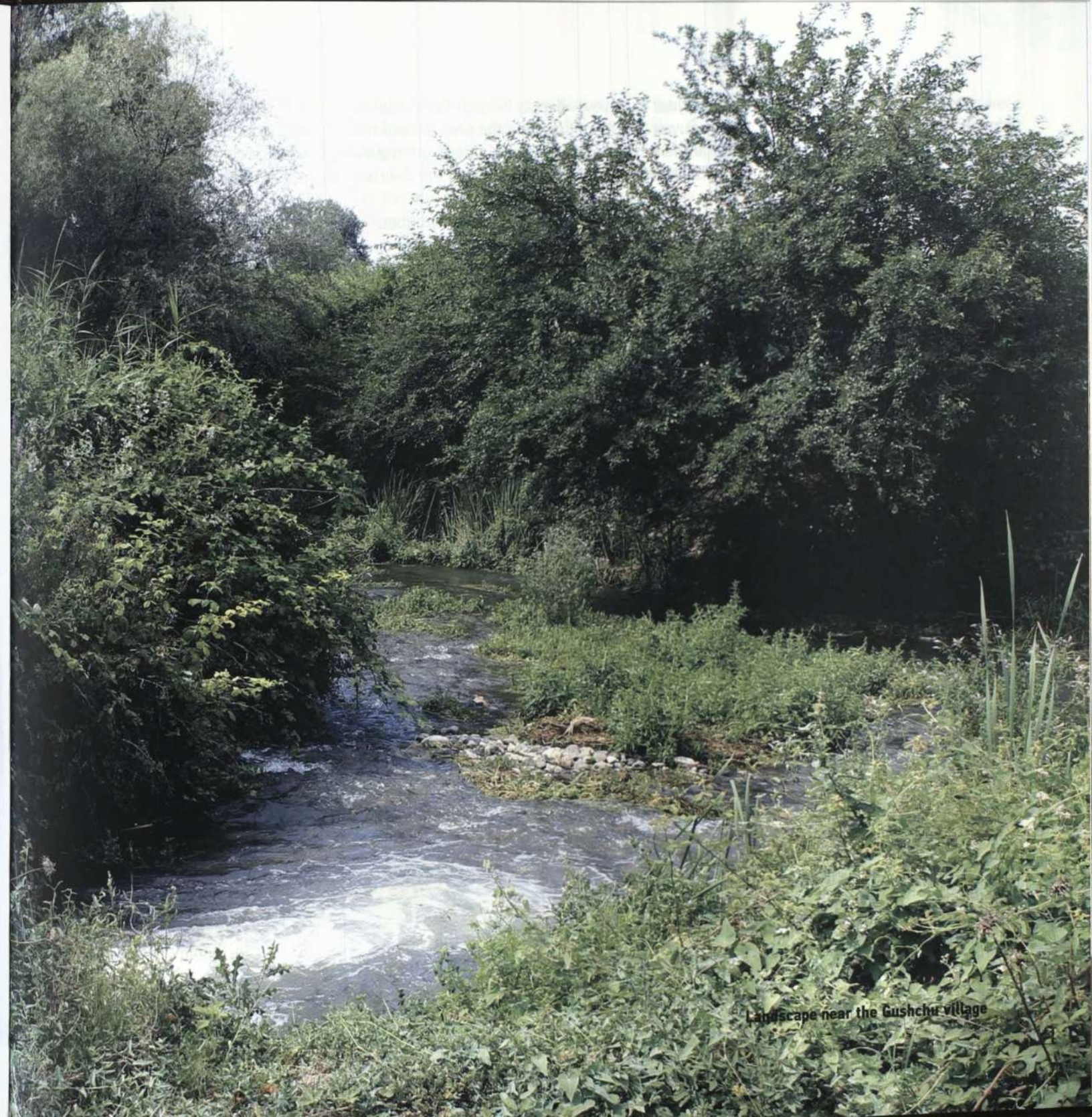
As former deputy governor of Kvemo-Kartli region Huseyn Yusifov said, the compatriots' public unions function in many territories of Borchali. Scope of activities of one of them – "Sadakhli" Dirchelish (Revival) Union embraces neighbouring villages, hamlets, as well. I met with chairman of this organization Sabir Mehdiyev. The union has 250 members. Scope of activities of "Sadakhli" is wide such as charity, solution of social problems, monitoring in Georgia-Armenia border. He explained: "Armenia frequently crossed the border in 2008-2010, gangs coming from Armenia took the people's cattle with them. In 2008, representatives of European Council came to conduct monitoring. They left due to start of war between Georgia and Russian, but came back in December of the same year. We gave them detailed information about the cases of robbery in the border. We have warned the Armenian public organizations that such cases could have a negative effect on relations between the two states, and lead to unforeseen results."

I met with the leaders of the region in my following visit. Isfandiyar Kerimov – chairman of Sakrebulo (assembly) of Marneuli region readily gave an interview when he heard I came from Azerbaijan. First, he talked about himself, he is 51 and has higher education. He was born in a noble family, his father was the head of Azerbaijani department at the Committee for Television and Radio Broadcasting in Georgia. He has one child, and is only Azerbaijani among the heads of 64 regions in Georgia and 7 districts in Kvemo-Kartli.

"As the head of the region, I should both help in problems of our compatriots and be an example for other officials as an Azerbaijani. This is very important to open a way to other compatriots. The method of administration in Georgia is a little different from that of Azerbaijan. Marneuli assembly – sakrebulo has 26 members. 10 of them have legislative right. Water, gas, highway and electricity are priority problems of the region which disturb the people more. And we try to solve them at first. The Republic of Azerbaijan is very helpful in laying water and gas lines, repair of schools. They helped in construction of the park bearing the name of Heydar Aliyev at the centre and sports complex."

Marneuli makes an impression of prosperous and clean city. Electricity, gas and water supply is permanent. Not all streets were supplied with water, but it is in progress. I. Kerimov stated that he expected much more aid not from Azerbaijan, but from the Azerbaijanis living in Marneuli. The regions have 133546 inhabitants and most of them are the Azerbaijanis. He wishes them to be active, as well.

Mr. Isfandiyar stated: "An activity has a type which does not require funds. New elections will be held in the near future, but some of the compatriots give an ultimatum that they will not participate in elections if all of their problems are not settled. Can the problem be solved by itself? For this purpose, all of us should make effort and have patience. Most of the medical services in Marneuli's hospitals are free. The state pays for half of expensive surgical operations and treatment. The population will have insurance from September 1 of the current year. Building of Cultural Centre of Marneuli is located in the park named after Nariman Narimanov, opposite the building of Sakrebulo. Cultural Centre of the Azerbaijanis also functions there, and this centre is managed by Fazil Hasanov. You can meet the employees."

Landscape near the Gushchu village

One more meeting of mine was with Heydar Musayev – deputy head of the Executive Power of Marneuli. Georgia's method of administration is as follows: The Executive Power fulfills not directly the presidential office's decisions, but regional assembly – sakrebulo's. H. Musayev is from Demye Gorarkhi. He is educated and graduated from the Institute for Economics in Gori, also took the annual law courses. According to him, deputy heads of executive powers are the Azerbaijanis in Marneuli, Bolnisi, Gardabani and Dmanisi.

One of the villages of Marneuli with interesting history is Gizilhajili. It is neighbour with Bala Mughanli, Tamaris, Hallavar and Jandar.

According to results of census in 2002, Gizilhajili has 7124 inhabitants. Gizilhajili is deemed one of the largest villages of Borchali according to its population where the Azerbaijanis live. Main occupation of the villagers is agriculture. Inhabitants of Gizilhajili grow early vegetables and potatoes.

Burma Tezekend village surrounded with forests on three sides is situated at 500–600 meters distance from the road leading from Sadakhli to Tezekend. The village bears the name of two hills located on its upper part and covered with woods. The hills prevent the wind of Lelver Mountain.

The history of Khuldere around Sadakhli is as follows: these places with beautiful nature, rich water and favourable natural conditions were farmstead, sowing-planting and grazing areas for inhabitants of Sadakhli. The village is located on the centre of both branches of the Benovshe river, on the bottom of forest, on the height with rather fresh air. New families moved to this village and it started to gradually grow as a result of the generations' growth and occurrence of density in Sadakhli village. 215 families have 891 members in Khuldere at present.

When people first began to settle in the village, it was called Tezekend. But at the same time, another new village emerged in an area called Garadash at 5–6 km distance from Sadakhli owing to people moved from Sadakhli, and that village was also called Tezekend by the people. To distinguish these two new villages, one of them which was built between the branches of Benovshe began to be called "Khuldere".

Growth of the population in recent years and houses built in connection with distribution of plot of lands made the distance between Sadakhli and Mollaoglu closer reaching 500 metre. Like Sadakhli, the territory where this village is situated was covered with impenetrable forests in the past. This area was called Palidli as oak trees in these areas dominated and it was considered very favourable to keep cattle. Some of those oak trees exist around Mollaoglu nowadays. The first inhabitant here was family of a man called Molla and the name, history of the village is related to that person. Molla's land was situated on the way in Sadakhli where the prince Magalov (Magalashvili) passed by phaeton, roughly in the point where the House of Culture located. For this reason, the prince offered him to choose a place of residence for himself in large areas which belonged to him. So, Molla chose permanent place of residence on the bank of Benovshe, at 2–3 km distance from Sadakhli and in an area favourable to keep cattle which was called Palidli. He became the first permanent inhabitant of village to be called Mollaoglu in the future and two villages parted from Sadakhli were founded.

Today, Mollaoghlu has fully been supplied with drinking water, and it is a village known with its well-equipped houses, secondary school, people respecting our religion, distinguished and wise advisers. The famous ashug Mahammad Sadakhli is the pride of the village.

I finished my visit to the region with Gachagan. Gachagan is located at 7 km distance from the border of Azerbaijan, on Tbilisi-Baku highway. It is a village with good amenities, the centre of which reminds the region's centre. But fuel problem seems not to have completely been solved. Automobiles loaded with wood have ranged in the central street of the village.

The village grew 7 heroes of socialist labour in former times. According to the Soviet legislation, inhabitants of Gachagan were to be exempted from all taxes. But one of the heroes was deprived of honorary title, and "communism" failed in Gachagan. They say such a village existed in Soviet Moldova besides Borchali. I got surprised, because a village having grown seven labour heroes should be cared much by Georgia. Not only people in Azerbaijan, but also in Georgia were unaware of this fact. Gachagan which had seven heroes is the symbol of extreme diligence of the compatriots in Georgia. I saw the grave of one of the 7 heroes –Mahammad Gojayev in Gachagan graveyard. And I met with M. Gojayev's children.

After having made a tour of Marneuli's villages, I made my way through Bolnisi. The centre of Bolnisi is not so far from Marneuli. And most of the villages are neighbours with Marneulis villages.

I had a meeting with Ramil Asadov – Azerbaijani deputy head of the executive power in the centre of the region. R. Asadov was born in 1981 in an Azerbaijani ditrict Saburtala in Tbilisi. He graduated from Tbilisi State University and finished the school named after Zhvania and completed courses on public administration. He said:

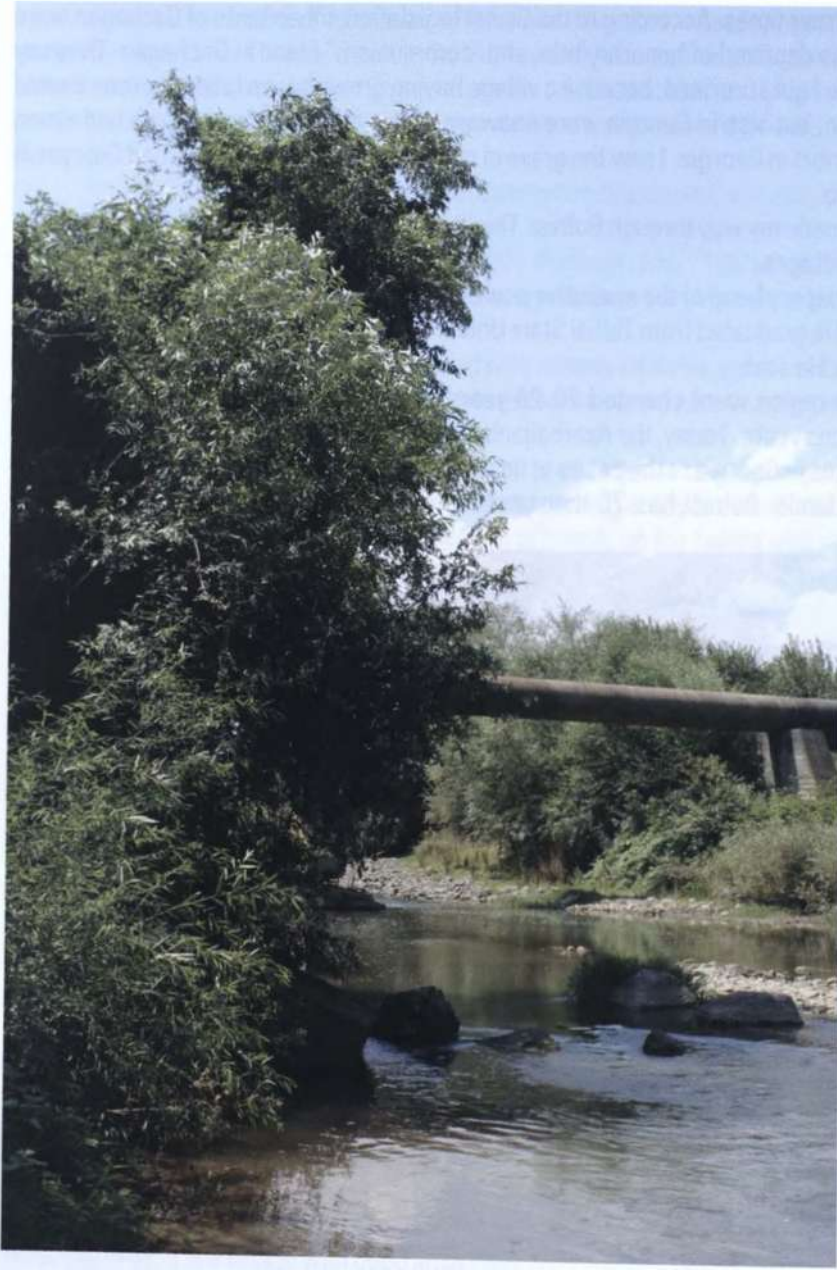
"Nearly all names of Azerbaijani villages in the region were changed 20–28 years ago. However, current condition of the Azerbaijani population cannot be compared to the previous years. Today, the Azerbaijanis benefit from all privileges that the Georgian citizens have. The main problem cared by the Azerbaijanis in Georgia is the peace to be provided in Nagorno Karabakh, Abkhazia and South Ossetia, and return of refugees to their native lands. Bolnisi has 75 thousand residents. 70 percent out of these are the

Centre of Gachagan village. Monument devoted seven heroes of socialist labour

Panorama in the Mashaver river

Azerbaijanis. Forty three villages out of forty nine in Bolnisi have been inhabited by the Azerbaijanis, four by the Georgians and two by the Armenians. Restoring the names of villages of historical importance is on the state's agenda. Both the Azerbaijanis and the Georgians use both of the names for now."

The first point I visited after Bolnisi was Arikhli. I felt I am in my native land while walking in streets of the village resembling the regions' centres of Azerbaijan, as no Azerbaijanis were left in Bolnisi. Arikhli is situated on the right bank of the Khram River, away from Marneuli-Bolnisi highway, at 15 km east from the region's centre.

There have been discovered some archaeological places near the village. The Georgians relate the collected valuable findings with inhabitancy of saks tribes in the ancient times. Location of Arikhli village is a museum in the open air for the researchers.

In 2006, roughly five thousand inhabitants were recorded to live in the village.

The village has a newly repaired notable mosque. I visited it with great pleasure. And my interlocutor for this once was an authorized representative of Arikhli sakrebulo – municipality Nizami Aliyev. He said that the Arikhli council included 6 villages – Arikhli itself (Nakhiduri), Hesenkhojali (Khidisguri), Sisgala (Balakhauri), Dashdioghullar (Mukhrana), Esmeler (Mtskneti) and Gochulu (Chapala).

Gochulu is situated on the right bank of Mashaver. The bridge on Mashaver was built in the Middle Ages. Arch-shaped bridge makes the picturesque view of the river more striking. I walked around the streets of Gochulu and talked to the inhabitants. The village is neighbour with Dashdigullar, Hesenkhojali, Jeferli and Esmeler

and is located at 4 km east from the centre of the region.

We visited Fakhrali after Gochulu. Fakhrali is one of the largest Azerbaijani villages in Bolnisi.

There is a village in Goranboy, Azerbaijan called Fakhrali which has the same name with the village Fakhrali in Gazakh region (joined to Dagh Kesemen village).

More than seven thousand people lived in the village in the past. Inhabitants of Fakhrali have the problem of the lack of water. Most of the sowing areas of the village consist of waterless soils. Water is not enough to water the surrounding areas. There are over 15 springs in the village, every one takes the water from the spring near to them.

In 2002, 6891 families had 1447 members and in 2006, there were 6784 members in 1568 families.

Fakhrali was renamed Talaveri but neither local inhabitants nor the people of the region think this false name is important.

Goshakilse has two parts – Upper and Lower Goshakilse. Goshakilse is situated on the right bank of Khram, at 23 km distance from the centre of the region to southeast.

In 2002, 263 families had 1053 members in Upper Goshakilse, and 142 families had 604 members. In 2006, the figures were 1002 and 556 respectively. So, people continue moving. Children from the both villages go to the same secondary school. Historian, scientist, former MP Nasib Nasibli is from this village. The well-known artist Mahammad Orujov was grown up in this village.

Abdalli is located on the left bank of Mashaver, at 10 km west from the region's centre. In 1905, during Armenian-Muslim conflict, the village were displaced from Abdal-Gulabli village, Aghdam. Koroglu fortress is located on the rock near the village.

Ashug Huseyn Sarajli's grave in the Sarajli village

Among the well-known figures of Abdalli, we should first mention Kor (Blind) Ismail. Ismail had over 100 brave men of Borchali in his group fighting against the Georgian and Russian tsars. Ismail's family coat of arms is preserved in the village Jeferli.

Abdalli is famous for its sportsmen. European champion in acrobatics Elnur Mammadov, champion of Azerbaijan and Russia in bodybuilding, European and world bronze medalist Anatollu Mesimov, popular chess-player of Azerbaijan and Georgia Agshin Mesimov are from this village.

Historical name of Kepenekchi village is Bolus- Kepenekchi. Present official name is Kvemo-Bolnisi. It is situated on the bank of Bolnischay (Bolnis River) at 6 km south from the regional centre, 600 m above the sea level.

Bolus part of the toponym is said to be related to Bolus tribe which is from the old pecheneg (bajanak - brother-in-law) tribes, and Kepenek part to Kapan (Kepen) branch. Chairman of the Kars Islamic Council established in 1918 - Emin Agha Hajalli was born in Kepenekchi. Living prominent educated men of the village are the poet Zelimkhan Yagub and Abbas Abdulla.

You can see the silhouette of newly constructed church at the entrance of the village, near the village's graveyard, on a high hill. No Christian Community live in the vicinity. Maybe, Georgia's religious alpinists can visit the church. Surely, these churches constructed on the heights play a role of symbolic beacons pointing to existence of the Georgians more. In fact, the Government of Georgia doesn't have funds to do the finishing works of the structures, the country has economic difficulties.

We met with the authorized representative of the village's sakrebulo Humbet Tukenov. He gave us the information unknown to us. Bolus Kepenekchi turned out to have 10300 inhabitants now in contrast to official data. Kepenekchi is the largest village in Borchali. Districts of Kepenekchi have been named under the surnames of generations living here - Zergerovlar (Zergerovs), Goyushovlar (Goyushovs), Ojagovlar (Ojagovs).

Inhabitants of Sarajli village

Street in the village of Ashagi-Goshakilse

Nizami Aliyev - representative of municipality in Arikhli village

Cemetery of the Kepenekchi village

Bala Mughanli is situated in Borchali valley, at 20 km east from the region's centre, away from Marneuli-Bolnisi highway.

It is supposed that the village's name is connected with the name of Mughan tribes lived in the ancient Media. Some items of early Bronze Age were found during archaeological excavations. While studying the stone vault, there was found engraved stoneware, clayware belonging to Kura-Araz culture. Some years ago, 278 families had 1250 members in Bala Mughanli.

Deller (Mushevan) is located on the right bank of the Mashaver River, at 14 km west from the region's centre. As such a toponym exists in Azerbaijan, too, I bring its explanation to your attention. The village is called Aran-Delleri. Deller reflects the name of the tele-tala tribe of Turkic origin. The village with beautiful view doesn't have any monument. But there are images of ashugs playing kaman, saz on grave stones in a place called Pir, near the village. The village has 1200 inhabitants in 2006.

And Kolagir is situated at 7 km distance from the Marneuli-Bolnisi highway, on the left bank of Khram.

The toponym is supposed to have been derived from combination of the name of Kula tribe of Kola ethnonym of Turkic origin with the word "giren" which means a camp consisting of thousand nomad tents. The name of the village occurs in decess of 1696. Kolagir fortress is preserved nearby. There was Aghgala fortification in this place before. Accordingly, in the XVIII century, the Georgian governor Il Irakli's (Erekle) wife Darejan had the present fortress constructed.

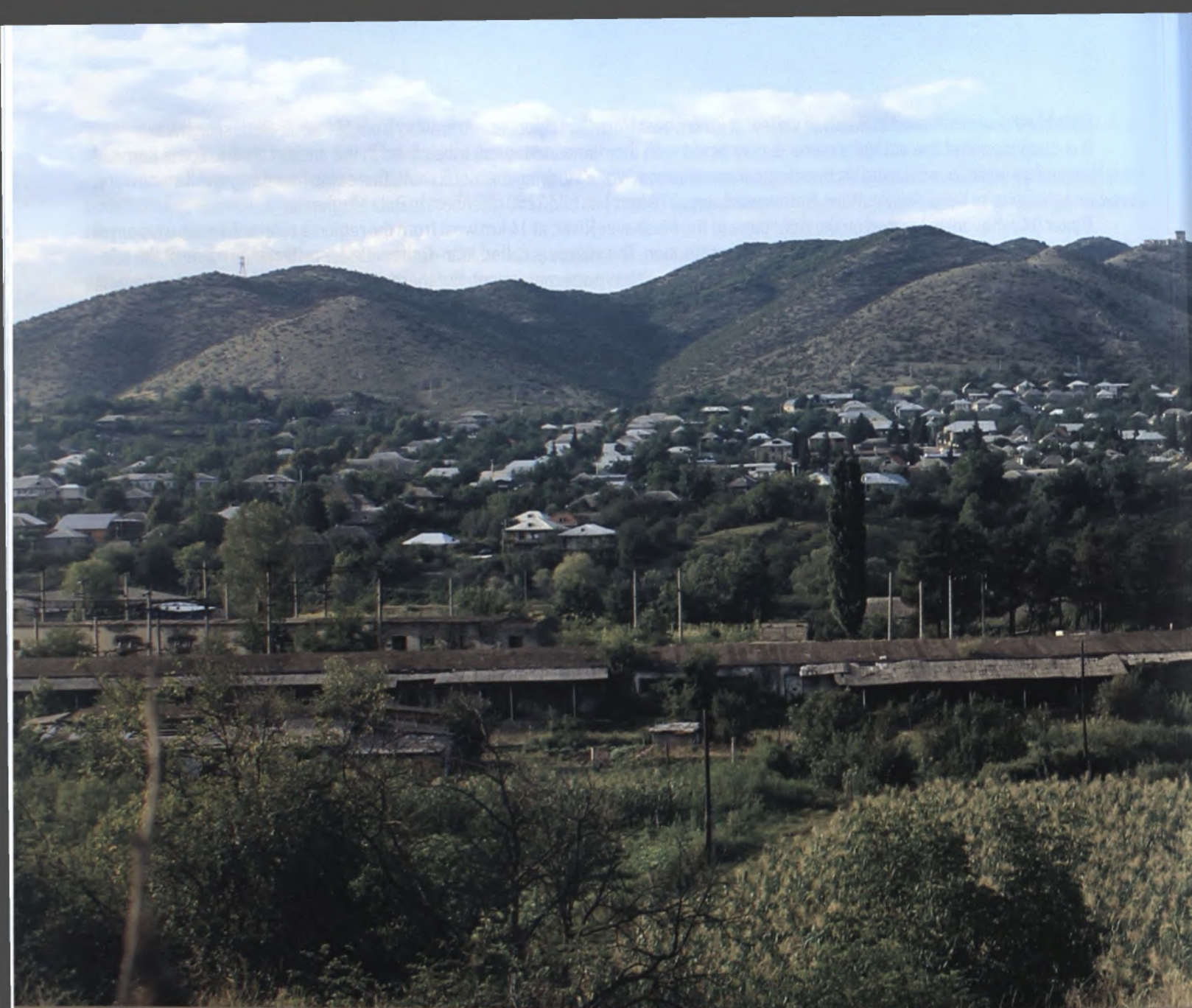
The name of Darbaz village - Darvaz is supposed to have been derived from the word "darvaza" which means "gate". In the middle ages, the word entered the Georgian lexicon. The first secular school was founded in Darvaz in 1919. According to the data of 2002, the village had 3743 inhabitants (847 families).

The people of Darbaz mention with pride the names of Mehrali pasha served in the army of the Ottoman Empire, academician Meded Chobanov, writer and publicist Musa Nebioghlu, professor Valeh Hajilar who were born in Darbaz. Darvaz is situated on the left bank of the Gedi (Keda) River, at 23 km west from the region's centre. Kipirjik and Demirli are neighbours with it.

I will continue my talks about the villages I visited in the last books - way makes you tired, but impressions are not enough.

«Грузия – наша родина, Азербайджан – наше национальное государство».
(Гусейн Юсифов, замгубернатора региона Квемо-Картли)

ПО ГОРОДАМ И ВЕСЯМ

ПО ГОРОДАМ И ВЕСЯМ

■ «НАША РОДИНА – ГРУЗИЯ»

З бесед с нашими соотечественниками, проживающими в Грузии, легко выяснить, что большинство их считают эту страну своей родиной. Да и сам я, будучи в Борчалы, ощущал себя в родном краю. Надо отметить, что разговаривая с нашими соотечественниками, проживающими в других странах – в Турции, Иране, Дагестане и т.д. – не можешь отделаться от отчетливого ощущения, что говоришь с гражданами другой страны. А вот борчалинцы такого впечатления никак не производят. Они ничем не отличаются от

граждан Азербайджана – ни по манере речи, ни по обычаям, ни в менталитете в целом. Борчалинцы верны национальным ценностям. Да и сам этот край, с его пейзажами, домами, улицами, людьми располагает к тому, чтобы воспринимать его как один из уголков нашей родины – настолько он схож с ними.

Одной из самых важных бесед, проведенных мною во время поездки в Грузию, в регион Квемо-Картли (таково официальное название Борчалы), стал разговор с бывшем заместителем губернатора этого региона Гусейном Юсифовым. Он работает в Рустави. Помимо обязанностей замгубернатора региона, исполняет должность главы Конгресса азербайджанцев Грузии (КАГ), и потому пригласил меня на встречу в тбилисскую штаб-квартиру этой организации.

Гусейн Юсифов родился в 1961 году в Марнеульском районе, в селе Беюк Муганлы, в семье интеллигентов. Отношение к Грузии наших соотечественников, проживающих в этом государстве, он выражает лаконичной фразой: «Грузия – наша родина, Азербайджан – наше национальное государство». Необходимо отметить лояльность всех грузинских госслужащих азербайджанского происхождения, вне зависимости от региона, по отношению к государству, в котором они проживают.

Гусейн Юсифов – бывший замгубернатора региона Квемо-Картли, председатель Конгресса Азербайджанцев Грузии

Новый спортивный комплекс в городе Марнеули, построенный с помощью азербайджанской компании «ATA-Holding».

По их словам, нынешнее положение азербайджанцев в Грузии ощутимо отличается от того, что было раньше. Закон о нацменьшинствах поставил заслон нарушению прав наших соотечественников и самоуправству чиновников в их отношении. Азербайджанцы представлены на всех уровнях госструктур. Главная их проблема теперь – изучение государственного языка. Но грузинское правительство предоставляет все необходимые условия для постепенной ликвидации этой проблемы.

Конгресс азербайджанцев Грузии был основан 17 марта 2008 года – именно тогда был созван первый его съезд. По словам Г.Юсифова, в регионах действует большое количество общественных объединений грузинских азербайджанцев. Он посоветовал мне поговорить с их представителями, в особенности с главой объединения «Гейрят» Алибалой Аскеровым, которому принадлежит большая заслуга в деле консолидации и нынешней активности наших соотечественников в Грузии.

■ КРАЙ НАШ САРВАН

И вот я в административном центре этого района – городе Марнеули. Выглядит он точь-в-точь как типичный азербайджанский райцентр. Главная улица носит имя национального героя Грузии Кейхосрова Чолокашвили. Я помню поспешные переименования, имевшие место в других регионах. Но не здесь – местные жители и сейчас чтят память человека, сыгравшего важную роль в Борчалинской войне 1918 года.

Оглядываюсь кругом – на дома, дворы, магазины, столовые и чайханы. Все рекламные вывески и даже объявления на заборах и распределительных щитах – на азербайджанском. Одно объявление особенно тронуло: кто-то из наших соотечественников предлагает своим землякам бесплатные юридические услуги. Передо мной выстроились в ряд современные автобусы. На их табличках – названия крупных городов Азербайджана, таких, как Баку, Сумгаит, Гянджа – а также иных населенных пунктов нашей страны. Водители оживленно беседуют на открытой веранде чайханы – тоже на родном азербайджанском языке.

Памятник Нариману Нариманову в центре Марнеули

Вид селения Дзя Герархы

Дом в селении Ахылы

По рекомендации Гусейна Юсифова, по приезде в Марнеули я первым делом отправился к Алибале Аскерову, председателю общества «Гейрят», в деревню Дямя Гёрархы. Встреча наша состоялась около бывшего Дома культуры, что стоит прямо на въезде в деревню.

Разговор начался с общей темы – реального количества азербайджанцев в Грузии. Но собеседник мой искусно направил разговор в иное русло, более интересное для него. Он заострил внимание на необходимости для азербайджанского правительства придерживаться принципиальной позиции в отношениях с Грузией по этому вопросу.

– По официальным данным, азербайджанцев в Грузии 284 тысячи человек, – говорит он. – Но если проедетесь по нашим деревням, то сразу поймете, что эта цифра не соответствует действительности. В 1996 году Гейдар Алиев и Эдуард Шеварднадзе встретились в Тбилисском театре оперы и балета им. Захара Полиашвили с представителями азербайджанской общины Грузии, и во время этой встречи грузинский лидер озвучил реальное число наших соотечественников, проживающих в Грузии – 500 тысяч человек. По настоянию Гейдара Алиева, эта речь Эдуарда Шеварднадзе была переведена на азербайджанский язык.

В те самые годы Алибала Аскеров несколько раз обращался с письмом к Гейдару Алиеву – движение «Гейрят» было в числе тех организаций, которые выдвинули предложение об учреждении Комитета по диаспоре. Мой собеседник рассказал

Кладбище в селении Ахылы

также, что в Грузии очень активно действует Государственная нефтяная компания Азербайджана (ГНКАР). Благодаря ГНКАР в борчалинские деревни, населенные азербайджанцами, был проведен газ. А автозаправочные станции, которые эта компания открыла по всей Грузии, обеспечили рабочими местами множество представителей азербайджанского нацменьшинства.

– Когда нам только начали проводить газ, – рассказывает Алибала Аскеров, – жители армянских сел начали жаловаться – отчего, мол, не протянули газовую магистраль и к ним. Глава грузинского филиала ГНКАР дал четкий ответ на эти обвинения: «Мы сюда прибыли не затем, чтобы проводить газ армянам». Впрочем, на самом деле, несмотря на стенания армян, на протяжении всего маршрута этого газопровода им тоже кое-что перепало. Например, населенная армянами деревня Богдановка оказалась в числе первых населенных пунктов в Борчалы, которые были обеспечены газом. И это при том, что на данный момент газ проведен пока еще не во все населенные азербайджанцами деревни... В целом в Марнеули проживает 11 тысяч армян. Конфликтов на национальной почве не зарегистрировано. Порой видимся с армянами на тех или иных мероприятиях, вот и всё...

Мне было интересно узнать, как обстоит на данный момент ситуация с земельными участками. Алибала муаллим с грустью отвечает: «У деревенских первейший заработок и основное занятие – ясное дело, сельское хозяйство: огородничество,

садоводство, скотоводство. Но когда в 1996 году раздавали участки, многие жители наших деревень под различными предложениями были оставлены без участков. С приходом Саакашвили участки приватизировали, и наши сельчане стали безземельными уже официально... Так что сейчас большинство их арендует пахотные земли у грузин».

Общество «Гейрят» действует не только в Борчалы – оно имеет филиалы и в других регионах Грузии, где проживают азербайджанцы. Я имел возможность воочию убедиться, сколь большим авторитетом пользуется Алибала Аскеров среди наших соотечественников, проживающих в Грузии: и официальные, и неофициальные лица, к которым я обращался от его имени, с готовностью и удовольствием давали мне интервью.

Следующим пунктом моего путешествия стала деревня Ахылы-Ляляли. Некогда это были две разные деревни, но со временем они разрослись и в конце концов были объединены в одну. Школа в Ахылы отремонтирована на средства Фонда Гейдара Алиева. Деревня эта довольно большая, и все же молодежь здесь работой не обеспечена, а потому вынуждена отправляться на заработки в другие регионы.

Из Ахылы мой путь пролег в пограничную с Арменией деревню Мамеи, называемую также Кировка. Эту деревню пересекает железная дорога, ведущая в Армению, да и села армянские, что за линией границы, расположены тут совсем недалеко. Случалось несколько раз так, что жители Мамеи, заплутав при выпасе скотины, забредали на ту сторону. Обрато их с грехом пополам, но все же выпускали – однако, разумеется, уже без отары...

Всего в Мамеи около 150 хозяйств. Там проживает 700-750 человек. Недавно на въезде в деревню стараниями азербайджанцев, проживающих в Грузии, построена новая мечеть. Она полностью оборудована всем необходимым для празднеств и для траурных церемоний.

Азербайджанские бизнесмены сейчас готовят проект средней школы для этого села, которая будет также построена на их средства. Таким образом, деревня Мамеи, хотя и расположена на отшибе, но находится в центре заботливого внимания.

У мечети мне повстречался старик с внуком на руках – один из местных аксакалов. Это был 73-летний Адиль Мамедов. Всю свою жизнь он прожил в этой деревне. В беседе с ним я сделал основной акцент на двух основных проблемах – несправедливости при раздаче земельных наделов и творимых на национальной почве. По мнению Адиль киши, в том, что земельные наделы распределялись по абсурдному принципу – не среди местных жителей, а в первую очередь среди случайных, приехавших людей (в основном грузин), есть и вина наших соотечественников.

- Когда раздавали земельные наделы, местным азербайджанцам давали неверную информацию – стращали их высокими налогами на землю, – рассказывает он. – Ну а наши, в большинстве своем, грузинских законов не знали. А потом те из азербайджанцев, кто тогда все же не побоялись стать собственником земли, разделили свои наделы между остальными односельчанами...

- А как насчет межнациональных отношений? – спрашиваю я.

- На национальной почве конфликтов не случалось. Указом президента слово «татребо» официально признано оскорблением, и госслужащих наказывают за его использование.

Возвращаясь в райцентр, я проехал через Садахлы. Это одно из старейших и крупнейших селений в Борчалы. На одном из кладбищ под Садахлы можно видеть надгробие, надпись на котором говорит о том, что этому камню 400 лет... Красота местной природы, с ее горами, лесами и лугами, близость рек Дебеда и Бяновша, а также проходящая поблизости железная дорога Тбилиси – Ереван – все это, вместе взятое, создало отличные условия для постоянного роста и развития населенного

пункта Садахлы. Во время Борчалинской войны 1918 года Садахлы принадлежала важная стратегическая роль. Его жители храбро сражались на стороне правительства Грузии против армян. В бою при Садахлы покрыл себя славой храбрец по имени Чопур Али, который в одиночку с пулеметом сдерживал натиск штурмующего село крупного отряда армян.

Садахлы быстро развивалось и в советское время. В 1930-1940-х гг. здесь вступил в строй радиоузел, затем заработали рынки – ежедневный и воскресный. В те же годы тут имело место редкое для того времени событие: на реке Дебеда построили ГЭС, и в Садахлы было проведено электричество. Это было настолько значимым событием для той поры, что даже тогдашний руководитель СССР Иосиф Сталин отметил его в одном из своих выступлений. «В грузинском селе Садахлы зажегся электрический свет, – сказал он. – Вот что такое социализм!».

И в наши дни Садахлы по-прежнему остается одним из самых крупных и процветающих сел в Борчалы. Здесь проживают, включая обитателей прилегающего к железной дороге участка села, 2066 семей – в общей сложности 8659 человек. В Садахлы имеются две средние школы, больница на 30 коек, три мечети, Дом культуры, торговая ярмарка, железнодорожная станция, автовокзал, узел связи, управление сельсовета, окружное полицейское отделение и т.д.

Кладбище в селении Гачаган

Расположенная в пределах Садахлы, на берегу реки Дебеда, крупная ярмарка – прямая наследница располагавшегося некогда там же колхозного базара. Сюда, как и раньше, стекаются продавцы и покупатели не только из ближних, но и из дальних мест. Для сельчан это весьма выгодная возможность заработка.

Пролегающая через Садахлы железная дорога Тбилиси – Ереван, проложенная еще в 1874 году, связывает грузинские села, расположенных на всем ее протяжении в стране – 60 км, со столицей.

Как рассказал бывший заместитель губернатора региона Квемо Картли Гусейн Юсифов, во многих районах Борчалы действуют общественные объединения наших соотечественников. Одно из них – «Союз возрождения Садахлы» - включает в свою сферу деятельности не только это село, но и прилегающие к нему другие родственные села. Я встретился с председателем этой организации Сабиром Мехтиевым. Это объединение насчитывает 250 членов. Направления его деятельности разнообразны: благотворительность, решение социальных проблем, проведение мониторинга на грузино-армянской границе. Увидев немой вопрос на моем лице, Сабир Мехтиев поясняет: «В 2008-2010 годах было много случаев нарушения грузино-армянской границы. С той стороны в Грузию проникали бандформирования и уводили у наших жителей скот. В 2008 году сюда прибыли наблюдатели от Совета Европы, чтобы вести мониторинг. Когда началась война Грузии с Россией, они уехали, но в декабре того же года вернулись снова. Мы предоставили им подробную информацию обо всех случаях разбоя, связанных с нарушением границы, а также донесли до армянских общественных организаций мнение о том, что подобные инциденты способны ухудшить отношения между двумя государствами и привести к самым неожиданным

Побывав в этом районе в следующий раз, я увиделся с главой его администрации. Председатель «сакребуло» (совета) Марнеульского района Исфандияр Керимов, узнав, что я прибыл из Азербайджана, был весьма рад нашей встрече. Для начала он рассказал о себе. Ему 51 год, у него высшее образование. Семейный, имеет ребенка. Родился в интеллигентной семье - его отец, Керим Керимов, возглавлял азербайджанский отдел Грузинского комитета по теле- и радиовещанию. Исфандияр Керимов является единственным азербайджанцем среди глав всех 64 районов Грузии, в том числе – семи районов Квемо-Картли.

- Будучи главой района, я не только решаю проблемы своих соотечественников, но и являюсь примером азербайджанца для других чиновников. Это важно для продвижения других наших соотечественников здесь. Надо сказать, что система управления в Грузии несколько отличается от азербайджанской. В «сакребуло» (совет) района входят 26 депутатов, 10 из которых наделены законодательным правом. Приоритетными для рассмотрения в совете являются проблемы водо-, газо- и электроснабжения, а также состояние дорог. Словом, все то, что волнует людей в первую очередь. И мы, со своей стороны, стараемся делать все возможное для решения этих проблем. Азербайджанская Республика оказывает нам огромную помощь в области водо- и газоснабжения, а также с ремонтом школ. В районе был разбит парк им. Гейдара Алиева и построен спорткомплекс.

Надгробие участника Великой Отечественной Войны Сайяда Велиева из селения Гачаган

Город Марнеули выглядит благоустроенным и ухоженным. Жители обеспечены бесперебойным снабжением водой, газом и электричеством. Правда, водопроводной сетью охвачены еще не все улицы, но необходимые работы уже ведутся.

- Я жду помощи в первую очередь не от Азербайджана, а от азербайджанцев, проживающих в Марнеули, - говорит Исфандияр Керимов. - Число жителей района составляет 133546 человек, большинство из них – азербайджанцы. И я жду от них большей активности.

Свою мысль он раскрывает так:

- Активность ведь бывает разная, для некоторых ее видов вообще не нужно никаких дополнительных трат или расходов. Простой пример. У нас скоро будут проведены выборы, так некоторые из наших соотечественников уже выставили ультиматум: не решите все наши проблемы – не придем голосовать! Но ведь проблемы сами собой не разрешатся – для этого нужны совместные усилия и терпение. Большинство медицинских услуг в больницах Марнеули бесплатные. Государство также берет на себя половину оплаты стоимости дорогих хирургических операций и сложного лечения для граждан. С 1 сентября этого года страхование граждан станет поголовным и охватит все население. Кстати, напротив здания сакребуло, в парке им.Н.Нариманова, располагается Марнеульский Центр культуры. При нем функционирует Центр азербайджанской культуры, который возглавляет Фазиль Гасанов. Вы можете побеседовать с сотрудниками этого центра.

Следующей встречей, проведенной мною в здании администрации, стала беседа с замглавы исполнительной власти Марнеули Гейдаром Мусаевым. Структура гоусправления в Грузии такова, что исполнительная власть выполняет приказы президентского аппарата не напрямую, а опосредованно, через распоряжения сакребуло. Гейдар Мусаев родом из села

Двор в селении Гочулу

Водовоз (село Сараджлы)

Дядя Гёрархы, имеет высшее образование – он выпускник Института управления в Гори. Кроме того, он окончил двухлетние курсы правоведения. Мусаев сообщил, что является не единственным азербайджанцем, находящемся на должности замглавы районной исполнительной власти в Грузии. Замы-азербайджанцы также имеются у глав ИВ таких районов, как Болниси, Гардабани и Дманиси.

Среди наиболее любопытных марнеульских сел надо отметить Гызылгаджили, соседствующее с селами Бала Муганлы, Тамарис, Халлавар и Джандар. По данным переписи 2002 года, население Гызылгаджили составляет 7124 человека – это одно из самых крупных азербайджанских сел в Борчалы. Население его занято в основном сельским хозяйством – выращивает овощи и картофель.

Если ровнехонько на полпути между селами Садахлы и Тезекенд свернуть на дорогу, ответвляющуюся вбок и петляющую меж подножий гор, то проехав по ней 590-600 метров, попадешь в живописную деревню Бурма Тезекенд, с трех

Село Фахралы – новая мечеть

сторон окруженную лесом. Она получила свое название от двух покрытых лесом холмов, что возвышаются над ней. Эти холмы защищают деревню от пронизывающих ветров, дующих с гор.

А вот деревня Хулдаря основана совсем недавно. До недавнего времени это было просто место, где жители расположенного рядом села Садахлы годами пасли скот и собирали дары природы, коих тут в изобилии. Помимо красивой природы, тут и воды в достатке, ведь это – излучина реки Бановши, расположенная между двумя ее протоками. Место это находится на возвышенности, да и лес неподалеку, так что воздух тут кристально-чистый. По мере того как росло население села Садахлы и людям там становилось тесно, некоторые его жители начали постепенно перебираться сюда, в излучину Бановши. Вновь основанная деревня быстро росла. Сейчас в ней проживает 215 семей – в общей сложности 891 человек.

Кстати, поначалу эта деревня называлась «Тезекенд» (дословно – «новая деревня»). Однако примерно в то же самое время люди из Садахлы начали постепенно обосновываться и в другом местечке, под названием Гарадаш, примерно в 5-6 км от Садахлы. Эта недавно возникшую деревню стали называть также Тезекенд. Поэтому позднее, чтобы не путать эти два населенных пункта, деревню в излучине реки Бановша переименовали в Хулдаря.

Село Сараджлы

В последнее время, в связи с ростом населения и распределением новых участков земли, множится число новых домов, новых хозяйств. В результате, например, расстояние между селами Садахлы и Моллаоглу сократилось до 500 метров! В свое время место для Моллаоглу, так же, как и место для Садахлы, было расчищено посреди считавшегося непроходимым леса. Кстати, лес этот, в котором преобладают дубы, издавна звался Палыдлы («Желудевый лес») и служил отличным местом для выпаса скота. И вплоть до сей поры в окрестностях Моллаоглу еще стоят кое-где вековые дубы.

Название и история этой деревни связаны со вполне реальным человеком по имени Молла, который первым обосновался в этих местах. До того, как перебраться сюда, Молла киши жил в Садахлы (примерно на том месте, где сейчас стоит Дом культуры). Так получилось, что дом его стоял как раз на пути, по которому местному князю Магалову (Магалашвили) было удобно всего проезжать к себе домой на фаэтоне. Чтобы убрать дом Моллы с этого места и получить возможность спрямить дорогу, князь предложил Молле выбрать себе по душе любой участок в его владениях и переселиться туда. Тот выбрал для жительства живописное местечко Палыдлы в 2-3 км от Садахлы, на берегу реки Бановша, где имелись отличные условия для выпаса скота, став таким образом первым обитателем села Моллаоглу. А само это село стало первым из тех нескольких, что впоследствии «отпочковались» от Садахлы.

В наши дни село Моллаоглу полностью обеспечено питьевой водой и в целом благоустроена. В селе имеется своя средняя школа. Моллаоглу славится богобоязненными людьми, видными интеллигентами и мудрыми аксакалами. Особой гордостью села является такой известный его уроженец, как ашуг Мамед Садахлы.

И в завершении своей поездки я посетил село Гачаган, расположенное всего в 7 км от границы с Азербайджаном, на автодороге Тбилиси-Баку. Село это весьма благоустроено – оно даже напоминает райцентр. Однако в нем, как видно, до сих пор не решена проблема газификации: на центральной улице можно увидеть много машин, нагруженных дровами.

В советское время целых семь жителей этой деревни были удостоены звания Героя Соцтруда, благодаря чему по тогдашним законам все население этой деревни было освобождено от налогов. Однако впоследствии один из этих героев был лишен своего звания, так что «коммунизм» в селе Гачаган продержался недолго. Надо сказать, что деревня с такими славными заслугами в Советском Союзе была еще только одна – в Молдавии, так что село Гачаган славилось на всю Грузию. Сейчас же об этом мало кто знает и помнит – что в Грузии, что в Азербайджане... Семь Героев Соцтруда из села Гачаган – это высокий символ трудолюбия наших соотечественников, проживающих в Грузии. На кладбище этого села я видел могилу одного из этих семи героев – Мамеда Годжаева. Посетив ряд сел Марнеульского района, я отправился в Болнисский район. Тамошний райцентр расположен недалеко от Марнеули, да и многие села этих двух районов граничат друг с другом.

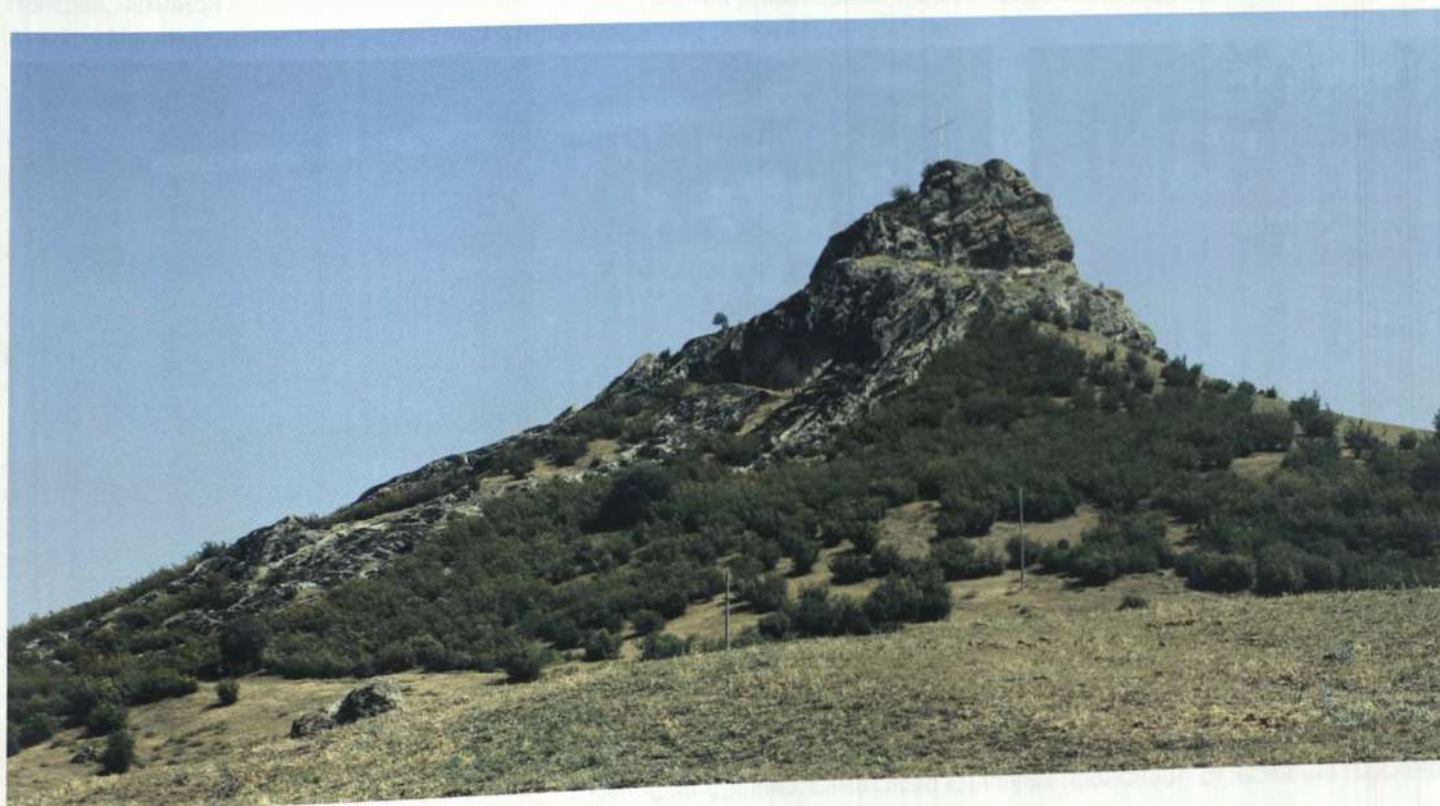
В райцентре у меня состоялась встреча с заместителем главы местной исполнительной власти, азербайджанцем Рамилем Асадовым. Он родился в 1981 году в Сабуртала – азербайджанском квартале Тбилиси. Выпускник Тбилисского государственного университета и школы им. Жвания (курсов государственного управления).

- Почти все названия азербайджанских сел в этом регионе на протяжении последних 20-28 лет были заменены на местные, – рассказывает он. – Однако нынешнее положение азербайджанского населения в Грузии не в пример лучше того, что было в те годы. Местные азербайджанцы пользуются всеми привилегиями грузинского гражданства. Основной вопрос, который волнует сейчас азербайджанцев Грузии – это наступление мира в Нагорном Карабахе, Абхазии и Южной Осетии и возвращение беженцев в свои дома. Население Болнисского района составляет 75 тыс человек, из них 70% – азербайджанцы. Из 49 сел района 43 – это азербайджанские села, 4 – грузинские и 2 – армянские. На повестке дня у властей – восстановление прежних названий сел, имеющих историческую ценность. А пока что население – как азербайджанцы, так и грузины – используют оба варианта названий.

Первым населенным пунктом, который я посетил после Болниси, стало село Арыхлы. Несмотря на то, что из-за переименований в этом районе ничего азербайджанского там на первый взгляд не осталось, в этом большом селе, напоминающем обычный азербайджанский райцентр, я чувствовал себя словно на родине. Арыхлы расположено в 15 км к востоку от Болниси, на правом берегу реки Храм, на шоссе Марнеули-Тбилиси.

Недалеко от села были обнаружены несколько археологических находок, которые были атрибутированы грузинскими учеными как характерные для проживавшего здесь в древние времена тюркского племени саков. Окрестности Арыхлы – это своего рода музей под открытым небом, привлекающий исследователей.

Согласно данным переписи, в 2006 году в Арыхлы проживало около 5 тыс человек. В деревне имеется недавно отремонтированная красивая мечеть, которую я посетил с большим удовольствием. Была у меня в этом селе и официальная встреча – на сей раз моим собеседником стал уполномоченный представитель «сакребуло» (муниципалитета) Низами Алиев. Он сообщил, что совет Арыхлы включает в себя 6 деревень – само село Арыхлы (Нахидури), Гасанходжалы (Хидисгури), Сисгала (Балахаури), Дашдыюгуллар (Мухрана), Асмалар (Мцхнети) и Гочулу (Чапала).

Развалины крепости вблизи села Гочулу

Село Гочулу расположено по соседству с селами Дашдыгуллар, Гасанходжалы, Джафарлы и Асмалар, в 14 км к востоку от райцентра, на правом берегу реки Машавер. И без того живописный вид на русло реки еще более оживляет арочный мост, построенный еще в средневековье. Я вдоволь погулял по улочкам Гочулу, побеседовал с жителями, а затем отправился в Фахралы, одно из самых крупных азербайджанских сел в Болнисском районе. Поговаривают об общих корнях, истоках этого села с двумя одноименными селами в Азербайджане – одно из них объединено с селом Даг Кесаман в Газахском районе, а другое находится в Гёранбойском районе.

В свое время в Фахралы проживало более 7 тыс человек. Надо сказать, народ тут страдает от нехватки воды. Большинство наделов земли тут требует орошения, воды не хватает даже для полива приусадебных участков. В селе бьют 15 родников, и каждая семья носит воду из того родника, что ближе к дому.

В 2002 году здесь жило 1447 семей – в общей сложности 6891 человек. В 2006-м – 1568 семей – 6784 человека. Фахралы, как и другие азербайджанские села, было переименовано и стало называться Талавери. Однако и сами обитатели этого села, и другие жители района игнорируют это насильно навязанное название.

Память об известном ашуге Г.Сараджлы

Двор в селении Ашаги Гошакился

Еще одно село этого района – Гошакился, расположенное на правом берегу реки Храм в 23 км к юго-востоку от райцентра, состоит из двух частей – Юхары (Верхнего) и Ашагы (Нижнего) Гошакился. В Юхары Гошакился в 2002 году проживало 263 семьи – в общей сложности 1053 человека, а в Ашагы Гошакился – 142 семьи, в общей сложности 604 человека. В 2006 году количество жителей составило 1002 и 556 соответственно – налицо миграция, отток людей из села.

Ребятишки из этих двух сел учатся в одной и той же средней школе. В этой деревне в свое время выросли такие люди, как ученый-историк, бывший депутат Насиб Насибли и известный художник Мамед Оруджев.

На левом берегу реки Машавер, у автотрассы, в 11 км к западу от райцентра, расположено село Абдаллы. Население его сложилось из уроженцев агдамского села Абдал-Гюлаблы, ставших беженцами во время армяно-мусульманского конфликта 1905 года. Вблизи села Абдаллы, на скале, высится легендарная крепость Кероглу. В числе известных людей – выходцев из этого села надо прежде всего назвать Кор Исмаила (Слепого Исмаила) – знаменитого борчалинского гачага. Имея под своим началом более сотни удальцов, Кор Исмаил вел беспощадную борьбу с грузинским и русским царизмом. Родовой герб Исмаила и поныне хранится в селе Джафарлы.

Деревня Абдаллы славится своими спортсменами. Именно отсюда родом чемпион Европы по акробатике Эльнур Мамедов, чемпион Азербайджана и России по бодибилдингу, бронзовый призер чемпионата Европы и чемпионата мира Анатоллу Масимов, известный шахматист Азербайджана и Грузии Агшин Масимов.

Историческое название деревни Кяпянякчи – Болус-Кяпянякчи. Нынешнее официальное ее название – Квемо-Болниси. Она расположена на берегу реки Болнисчай, в 6 км к югу от районного центра, на высоте 600 м над уровнем моря. Происхождение этого древнего сложного топонима связывают, по первой его части, с болусским ответвлением племени печенегов (баджанагов), а по второй части – с капанским ответвлением.

В Кяпянякчи родился Эмин ага Гаджаллы, председатель основанного в 1918 году Исламского совета Карса. В числе наших современников – известных уроженцев Кяпянякчи – поэты Зелимхан Ягуб и Аббас Абдулла.

На въезде в село, на высоком холме близ кладбища, виднеется силуэт недавно построенной церкви. Поблизости нет христианской общины, и туда, к храму, поднимаются, разве что, верующие альпинисты, но основная суть храма на вершине не в этом. Он служит символом присутствия грузин. Однако на самом деле экономика страны испытывает затруднения, так что храм на вершине до сих пор не отделан и не закончен – на это просто нет средств.

Я встретился с местным уполномоченным представителем «сакребуло» Гумбатом Тукановым. Он сообщил любопытные факты. Оказывается, вопреки официальным данным, в Болус-Кяпянякчи проживает 10300 человек, так что сейчас это – крупнейшее село в Борчалы. Кварталы Болус-Кяпянякчи называются по фамилиям проживающих там семей – Заргаровлар, Гёюшовлар, Оджаговлар и т.д.

Далее мой путь пролег в Бала Муганлы – село, расположенное в 20 км к востоку от райцентра, на шоссе Марнеули – Болниси. Считается, что название села связано с древним племенем Муган, жившим некогда в Мидии. В окрестностях этого села при археологических раскопках были найдены предметы, датируемые ранним бронзовым веком. В каменной гробнице была обнаружена каменная и глиняная посуда, относящаяся к Кура-Аракской культуре.

По свежим данным, опубликованным несколько лет назад, в Бала Муганлы проживает 278 семей – в общей сложности 1250 человек.

На правом берегу реки Машавер, в 14 км к западу от райцентра лежит село Дялляр (надо сказать, что село с таким названием есть и в Азербайджане). Его еще называют Аран-Дялляр. Само слово «Дялляр» происходит от названия тюрского

племени. В окрестностях этого живописного села, кажется, вовсе нет могильных памятников. Или они просто не бросаются в глаза? Лишь в одном местечке под названием Пир там можно увидеть надгробие с изображением ашуга, играющего на сазе. В этом селе, по данным переписи, в 2006 году имелось 1200 жителей.

В 7 км от трассы Марнеули – Болниси, на левом берегу реки Храм, расположилось село Колагир. Считается, что топоним этот ведет свое начало от древнего тюркского этнонима «Кола» (названия племени «Кула») и от тюркского слова «гирен», обозначающего «лагерь из тысячи палаток». Название этого села встречается в документах с 1696 года. Близ села возвышается крепость с тем же названием. Изначально на этом месте стоял форт Аггала, но в конце XVIII века супруга грузинского правителя Ираклия II Дареджан перестроила его в крепость, которая сохранилась до наших дней.

Название еще одного села – Дарбаз произошло от слова «дарваза», означающего по-азербайджански «ворота». Кстати, это слово еще в средневековье было заимствовано грузинским языком. Первая светская школа была основана в этом селе в 1919 году. По данным 2002 года, население деревни составляет 3743 человека (847 семей).

Среди известных уроженцев этого села дарбазлинцы с гордостью отмечают имена таких людей, как полководец армии Османской империи Мехрали паша, академик Мядяд Чобанов, писатель-публицист Муса Набиоглу, профессор Валех Гаджи.

Село Дарбаз расположено на левом берегу реки Гади (Кеда), в 23 км к западу от райцентра, по соседству с селами Кипирджик и Дамирли.

Свой рассказ о селах, которые мне довелось посетить, я продолжу в следующих книгах – сколь бы ни утомляла человека дорога, новые впечатления в путешествии придадут ему все более и более вдохновения.

Интерьер мечети Болус-Кяпанакчи

Жители села Гумбат Тюканов и Нураддин Мирзалиев

“Bizim şəxsi və dövlətlərarası münasibətlərimizin gözəl tarixi var. Bu münasibətlər dostluğa, qardaşlığa və qarşılıqlı dəstəyə əsaslanır”.

(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev)

“Bu gün Azərbaycanın dəstəyi olmadan Gürcüstanın bu qədər sürətli inkişafını təsəvvür etmək mümkün deyildir”.

(Gürcüstan Respublikasının sabiq prezidenti Mixail Saakaşvili)

BORÇALI – GÜRCÜSTAN VƏ AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ MÜSTƏVİSİNDƏ

BORÇALI-GÜRCÜSTAN VƏ AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ MÜSTƏVİSİNDƏ

Gürcüstanın tarixini vərəqləyərkən maraqlı məlumatlara rast gəldim. Sən demə gürcülərin uzun əsrlər boyu sitayiş etdiyi müqəddəslər arasında bizim gəncəli soydaşımız olan azərbaycanlı da var imiş. Gürcü pravoslav kilsəsinin ən görkəmli xadimlərindən sayılan Yevstafi Mxetelinin əsl adı Bəqrobəndavdır. Əvvəllər məzdəkiliyə etiqad etmiş, hətta adlı-sanlı kahinin – maqın oğlu imiş. 511-ci ildə Bəqrobəndav xristian dininə aludə olur, vətəninə xristian dini populyar olmadığından öz yurdunu tərk edib Gürcüstana, Mxetaya köçür. Məzdəkilik o dövrdə Gürcüstan ərazisində hakim din idi. Məzdəkilərin ənənəvi mərasimlərindən birində iştirak etməkdən imtina edir. Bu isə böyük cinayət sayılırdı. Kiminsə şüghulçuluğu ucbatından Yevstafi həbs edilib zindana salınır və 3 ildən sonra edam edilir. Müqəddəs Stefanın təşəbbüsü ilə onun nəşi gizli surətdə Svetixoveli kilsəsində dəfn edilir. Hazırda müqəddəs Yevstafinin - gəncəli Bəqrobəndavın sümükləri Tbilisidəki Sioni kilsəsində uyuyur. VI əsrdə naməlum müəllif tərəfindən yazılmış "Müqəddəs Yevstafinin əzabları" əlyazması ona həsr edilmişdir.

Məsələ yalnız azərbaycanlının xristian dinini qəbul etməsində deyil, müsəlmanlığı qəbul edən gürcü də az olmamışdır. Daha mühüm amil odur ki, din ayrılığı gürcü-Azərbaycan dostluğuna heç vaxt əngəl olmamışdır. Ümumi tarixlə bağlı olan, uzun müddət Rusiya imperiyası və SSRİ-nin tərkibində birgə yaşamış Azərbaycan və Gürcüstan arasında münasibətlər həmişə kifayət qədər mehriban olmuşdur.

Tiflis uzun əsrlər boyu Azərbaycan mədəniyyəti mərkəzlərindən biri sayılmışdır. 1832-ci ildə burada Azərbaycan dilli ilk qəzet – "Tiflis xəbəri" nəşr edilməyə başlamışdır. Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcud olduğu dövrdə, 1919-cu ilin sentyabrında Bakı Dövlət Universiteti təsis olunarkən yaradılan ilk kafedralardan biri – kartvelologiya kafedrası idi. XX əsrin əvvəllərində Bakıda gürcü dilində qəzetlər nəşr edilirdi. Bir çox gürcü ziyalıları, dövlət xadimləri uzun müddət Bakıda yaşamışlar (Kipiani, Jordaniya, Stalin – Koba, Beriya).

Gürcüstan haqqında söz düşəndə əksər azərbaycanlıların nəzərində müsbət assosiasiyalar yaranır. "Namus" sözü gürcü dilində də "namusi" kimi (adlıq hal şəkilçisi əlavə edilməklə) səslənir. Gürcüstan və gürcülər ta Nizami Gəncəvidən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının ən sevimli mövzularından olmuşdur. Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsəri ölkəmizdə çox populyardır. Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının ölməz nümunəsi olan "Əli və Nino" əsəri gürcü qızının azərbaycanlı gəncə olan məhəbbətini vəsf edir. Bu əsər 30-dan çox xarici dilə tərcümə olunmuşdur. Qafqazda caz mədəniyyətinin əsasını qoymuş azərbaycanlı cazmen Vaqif Mustafazadə uzun müddət Tbilisidə yaşayıb-yaratmışdır.

2008-ci ilin avqustunda Gürcüstan-Rusiya müharibəsi baş verərkən Azərbaycan xalqı Gürcüstanla həmrəyliyi bildirmiş, Gürcüstan və Rusiyanın səfirlikləri qarşısında izdihamlı mitinqlər toplanmışdı. Həm Azərbaycanın rəsmi orqanları, həm də sadə azərbaycanlılar Cənubi Osetiya və Abxaziyanı Gürcüstanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edirlər. Cənubi Qafqazdakı milli münaqişələr beynəlxalq səviyyədə müzakirə edilərkən, Gürcüstan və Azərbaycan bir-birilərinə dəstək göstərirlər. Hər iki ölkə Avropa Şurasının, ATƏT, QUAM və Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların üzvləridirlər.

Hələ 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası və Gürcüstan Demokratik Respublikası ilk dəfə müstəqillik qazanarkən, arada ərazi mübahisələrinin olmasına baxmayaraq, dövlətlərimiz bir-birinə qarşı mehriban qonşuluq siyasəti yürüdürlər. 1919-cu ilin 16 iyununda hər iki dövlət general Anton Denikinə qarşı müdafiə müqaviləsi imzalamışdı. Azərbaycan XI Qızıl ordu tərəfindən işğal edildikdə, görkəmli dövlət xadimlərimizin bir hissəsi Gürcüstana pənah gətirmişdi. Təəssüf ki, 1921-ci ilin fevralında Gürcüstana da milli hakimiyyət süqut etdi.

1922-ci ildə SSRİ təsis olunarkən hər iki dövlət bu qurumun tərkibində müttəfiq respublikalara çevrildilər və bir-biri ilə mehriban qonşuluq münasibətlərini 70 il boyunca davam etdirdilər. 1991-ci ildə dövlətlərimiz tarixi imkandan istifadə edərək dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Artıq 1992-ci ilin 18 noyabrında ölkələrimiz arasında diplomatik münasibətlər quruldu. Özlərinin regional

maraqlarını təmin etmək üçün Azərbaycan və Gürcüstan 1997-ci ilin 10 oktyabrında Ukrayna və Moldovanın da iştirakı ilə Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Təşkilatını – QUAM-ı təsis etdilər. Ölkələrimiz bölgədə energetikanın inkişafı naminə sıx əməkdaşlıq etmiş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, TRASEKA kimi böyük nəqliyyat və iqtisadi yönlü layihələri həyata keçirmişlər. Gürcüstan və Azərbaycanın NATO ilə birgə müdafiə-mühafizə xarakterli regional hərbi alyansı BTC neft kəmərinə qoruyur. Gürcüstanla Azərbaycan 446 km uzunluğunda ümumi dövlət sərhəddinə malikdirlər.

Müxtəlif dövlətlər hər iki Qafqaz dövlətinə qarşı eyni, amma öz milli maraqları daxilində bir-birindən fərqli siyasət yürüdürlər. Rusiya Cənubi Qafqazı "xarici siyasət üçün prioritet kəsb edən region", ABŞ özünün "milli maraqlarına daxil olan region", Türkiyə "təbii və strateji maraqlar regionu", İran isə "dövlət təhlükəsizliyinin təminatı üçün zəruri region" adlandırır. Cənubi Qafqazın hər üç respublikası Avropa İttifaqına can atır. Avropa İttifaqının regiona münasibəti isə hələ tam müəyyənləşməmişdir. Onun siyasəti ümumiləşdirici xarakter daşıyır və Cənubi Qafqaz respublikalarının etnik, dini, sosial xüsusiyyətlərini əks etdirmir. Göründüyü kimi, regiona nüfuz etmək istəyən qüvvələr kifayət qədərdir, lakin bu istək regionda sabitlik yaradılmasına, milli münaqişələrin həllinə, iqtisadi tərəqqiyə - bir sözlə Gürcüstan və Azərbaycanın zəruri ehtiyaclarına xidmət etmir.

Belə bir şəraitdə hər iki respublikanın birbaşa əlaqələri, qarşılıqlı münasibətləri və birgə səyləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki dövlət arasında sıx strateji əməkdaşlıq olmazsa Şərqi-Qərb, Şimal-Cənub vektorları üzrə bütün layihələr öz əhəmiyyətini itirirlər. Gürcüstana bunu gözəl anlaşırlar. Ən başlıcası isə, Gürcüstan özünü Ermənistan kimi siyasi və iqtisadi dalana dirəmək istəmir.

1980-ci illərin sonunda, 90-cı illərin əvvəllərində gürcülər və azərbaycanlılar arasında yaranan gərginliyə baxmayaraq bu ziddiyyətlər heç vaxt silahlı toqquşmalarla nəticələnməmişdir. 1991-ci ildən, Gürcüstanın öz dövlət müstəqilliyini bəyan etdiyi dövrdən etibarən, azərbaycanlıların cəmiyyətə sosial inteqrasiya yönündə problemləri yaranmışdır. Şəhərlərdə - Tbilisi və Rustavidə yaşayan azərbaycanlılardan fərqli olaraq kənd əhalisi gürcücə danışmırdı. Bu isə soydaşlarımızın sosial sferalarda iştirakını çətinləşdirirdi.

Gürcüstan cəmiyyətinin, dövlətin özünün də daxili problemləri az deyildir. Gürcüstan xalqının konsolidasiyası və etnik inteqrasiya yalnız soydaşlarımızın iştirakından asılı deyil. Ölkə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşir, dənizə və Avropaya birbaşa çıxış imkanı vardır. Lakin Gürcüstan nə Azərbaycan qədər təbii sərvətlərə, nə də Ermənistan kimi güclü xarici lobbilyə malik deyildir.

Ekspertlərin fikrincə Gürcüstanın problemlərindən biri də daxili, etnik "blokadadır". Abxaziya və Osetiya ilə münaqişə zonalarında Qara dənizə çıxışın bir hissəsi (o cümlədən Suxumi limanı), bu ölkəni Rusiya ilə bağlayan dəmir yolu və iki mühüm şosse yolu qarşı tərəfin nəzarətindədir. Azərbaycan və Ermənistanla sərhəd rayonlarda başlıca olaraq azərbaycanlılar yaşayır. Gürcüstan – Türkiyə sərhədi boyunca ermənilər məskunlaşmışlar. Qara dənizin cənub sahili boyunca Acarıstanın ərazisi uzanır. Bütün hallarda Gürcüstanın qonşu dövlətlərə doğru yolu etnik ərazilərdən keçir. Yeganə təmiz "gürcü" limanı Potini isə 2008-ci ildəki münaqişədən sonra Rusiya hərbiçiləri göz altına almışlar.

Gürcüstan azərbaycanlılarının problemlərinin öyrənilməsi mənə çox şey verdi. Vaxtilə təzəcə istila etdiyi torpaqları əldə saxlamaq, öz üsuli-idarəsini möhkəmlətməkdən ötrü tarixdə mövcud olmuş bütün müstəmləkəçilər kimi, Rusiya da "ayır-buyur" siyasətini seçmişdi. Bu siyasət cəza müəssisələrində müdiriyyətin dustaqlara qarşı tətbiq etdiyi ikili standart üsulu ilə oxşardır. Məlum olduğu kimi, bütün Qafqazda çar Rusiyasının ancaq ermənilərə qarşı siyasəti fərqli olmuşdur. Əgər rus çarizminin Cənubi Qafqazda "pravoslav istibdadı" yaratmaq cəhdi səmimi olsa idi, gürcülərin tarixi yaddaşında, heç olmasa, klassik ədəbiyyatda pozitiv bir rəy həkk olunardı. Halbuki gürcü xalqı öz qısa ömürlərini rus çarizmi ilə mübarizəyə həsr etmiş xalq qəhrəmanlarının – qaçaqların xatirəsini bəlkə də Rusiya imperiyasına sədaqətlə qulluq etmiş məşhur gürcü əsilli generallardan daha böyük məhəbbətlə yad edir.

Gürcü Stalinin uzun müddət başçılıq etdiyi Sovet imperiyası da çar üsuli-idarəsinin Gürcüstana tətbiq etdiyi siyasəti cüzi redaktə ilə davam etdirmişdir. Sovet irticasının tüğyan etdiyi illərdə də gürcü dissidentlərinin müstəmləkə siyasətinə qarşı etiraz səslərini heç

Gürcüstan və Azərbaycan Prezidentlərinin
2012-ci ilin 7 mart tarixində Bakıda görüşü

bir cəza ilə batırmaq mümkün olmamışdır. Rusiya şovinizmi sovet hakimiyyətinin son illərində əldən gedən Gürcüstanda "barmaq yeri" qoymaqdan ötrü demokrat imicli akademik Saxarovun dili ilə Gürcüstana "balaca imperiya" ayaması yapışdırmış, burada permanent münaqişə ocaqları yaratmışdır.

1989-cu ilin aprelində Bakıda olduğu kimi, Tbilisidə də Moskvanın ikiüzlü siyasətinə qarşı etiraz nümayişləri gedirdi. Nümayişçilər "Rədd olsun Rusiya imperializmi!", "SSRİ – xalqlar həbsxanasıdır!" şüarlarını çığırırdılar. Gürcüstanın faktiki qubernatoru Boris Nikolski (II katib) qoşun göndərilməsi haqqında Moskvaya təcili teleqram mətni tərtib edərək, Gürcüstan Kommunist Partiyasının I katibi Cumber Patiaşvilini imzalamağa məcbur etdi. Aprelin 8-dən 9-na keçən gecə nümayişçilərə Tbilisiyə xüsusi olaraq gətirilmiş hərbi cəza dəstələri tərəfindən divan tutuldu. Rəsmi məlumata görə 21 nəfər öldürüldü, 4000 nəfərdən çox nümayişçi yaralandı. Bu ağır günlərdə gürcü xalqı kimi Moskvadan oynadılan separatist intriqalara məruz qalmış Azərbaycan xalqı qardaş Gürcüstanın vətənpərvərləri ilə həmrəyliyi bildirmişdi. 9 aprel qurbanlarının xatirəsini əbədiləşdirmək üçün Tbilisidə ilk dəfə Milli həmrəylik günü qeyd edilərkən azərbaycanlılar şəhəri qırmızı qərənfil "yağışına" qərq etmişdilər. Gürcüstan ictimaiyyəti Azərbaycan xalqının həmrəyliyi o illərdə qiymətləndirməyə başlamışdı. Bu gün Gürcüstanda yaxşı anlayırlar ki, hər iki gənc dövlətin taleyi bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Gürcüstanlı azərbaycanlılara münasibətin bir kökü də tarixin daha əvvəlki dövrlərinə gedib çıxır. Gürcülərin Osmanlı və İran əsarəti ilə bağlı "osmaloba" və "qızılbaşoba" anlayışları qeyri-ixtiyari olaraq yerli azərbaycanlılarla bağlıdır. Gürcü ictimaiyyəti yüz illər boyu davam edən milli əsarətin yaratdığı kompleksdən yaxa qurtarmağa çalışır və bu zaman məntiqə zidd olan nəticələrə gəlir. Gürcüstanda azərbaycanlılar qızılbaş Səfəvilər xanədanının yaranmasından çox-çox əvvəl yaşamışlar. Əlbəttə qızılbaş hərəkatı etnik Azərbaycan tayfaları tərəfindən yaradılmışdı. Lakin qızılbaşların indiki Gürcüstan ərazisində yaratdığı qayda-qanun digər vilayətlərdən, o cümlədən Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərindəki vəziyyətdən o qədər də fərqli deyildi.

Həqiqətən əsrlər boyu davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələrində, məmləkətin bütün əhalisi kimi gürcülər də əziyyət çəkmişlər. Ancaq təkə gürcülər yox. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, növbəti müharibə başlayarkən Osmanlı ordusunun ilk zərbəsi Tiflisə deyil, Təbrizə tuşlanırdı. Səfəvi dövlətinin paytaxtının azərbaycanlılar yaşayan Təbrizdən farslar yaşayan İsfahana köçürülməsi də bununla bağlı idi. Sonralar İsfahan şəhəri Azərbaycan Səfəvilər dövlətində tədricən fars elementinin güclənməsində xüsusi rol oynamışdır.

Osmanlılara gəlincə, aydın məsələdir ki, bir-birinə zidd olan iki qüvvəni – osmanlı və səfəviləri cəmləyərək yerli azərbaycanlılara şamil etmək məntiqə ziddir. Gürcüstan azərbaycanlılarının osmanlı türklərə meyli ancaq dindaşlara olan rəğbətdən ibarət idi və Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda pravoslav istibdadı qurmağa cəhd göstərəkən yaranmışdı. Gürcüstanda olarkən Şah Abbasın və Ağa Məhəmməd şah Qacarın gürcülərə etdiyi zülmərdən çox eşitdim. Şah Abbas azərbaycanlıların – hakim millətin bir çox imtiyazlarını ləğv etmiş tarixi şəxsiyyətdir. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin sürətlə farslaşmasında onun xidməti böyükdür. Ancaq, o, imperiya ərazisində sabitliyə və iqtisadi tərəqqiyə nail olmuş, osmanlıları uzun müddətli sülh bağlamağa məcbur etmişdi. Bu əlverişli şəraitdən gürcü feodalları yetərincə faydalanmışlar.

Ağa Məhəmməd şah Qacar öz soydaşları olan azərbaycanlılara az sitəm etməmişdir. Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Şuşanın işğalı zamanı şah edam etdirdiyi görkəmli azərbaycanlıların kəllələrindən təpə qurdurmuşdu. Onun Şuşaya birinci hücumu zamanı şəhərin müdafiəsində Gürcüstandan köməyə gəlmiş dəstələr iştirak etmiş, şəhəri qorumaq mümkün olmuşdu. Qacar Tiflisə hücum edəndə isə şəhər yaxınlığında onun ordusuna qarşı gedən döyüşdə xeyli azərbaycanlı iştirak edirdi. O zaman təhlükə qarşısında bir çox gürcü feodalı qoca çar II İrakliyə dönük çıxmış, köməyə qüvvə göndərməmişdi. Yerli azərbaycanlıların köməyi olmadan İrakli heç bir müqavimət göstərə bilməyəcəkdi. Bu barədə Akaki Sereteli yazır: "Ağa Məhəmməd xan Tiflisi mühasirəyə alanda... gürcülər tərəfdən vuruşanlar arasında Qazax-Borçalılar da var idi. Onlar Gürcüstan uğrunda sanki vətənləri uğrunda başlarından keçmişlər!"

Yaradıcılığına çox hörmət etdiyim mütəfəkkirin nidası məni təəccübləndirdi. Axı burada heyrat edici nə var ki?! Gürcüstanda olarkən onlarla azərbaycanlı ilə söhbət etmişəm. Onlar Gürcüstanı tarixi vətənləri hesab edirlər və təhlükə yaranarsa, onun uğrunda bu gün də canlarından keçməyə hazırdırlar.

Azərbaycanda gürcü feodallarının torpaqlarımıza hücumlarından danışmağı xoşlamırlar. Çarizm istibdadı, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasını xüsusi rol oynamış gürcü xadimləri yada salmırlar. Bir çox soydaşlarımız azərbaycanlılara qarşı qərəzli mövqeyinə görə yadda qalmış, Bakıda edam olunmuş general Sisianovun gürcü əsilli olduğunu bilmir, azərbaycanlılara qarşı nifrətinə görə onun erməni olduğunu zənn edirlər... İstənilən halda tarixin xoş olmayan məqamlarını tarixçilərin öhdəsinə buraxmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, indiki dövrdə olduğu kimi, ötən əsrlərdə də mövcud olmuş siyasət aləmində ürək açan cəhətlər az olub.

Gürcüstanda bir ziddiyyətli məqamı da aşkar etdim. Çarizm və sovet əsarəti ilə bağlı gürcülər Rusiyaya nifrət bəsləyir, amma rus ziyalılarna, rus xalqına rəğbətlə yanaşırlar. Bir çox rus ziyalıları ilə bağlı abidələr, Tbilisidə onların adını daşıyan küçələr var. Tiflis bir çox görkəmli azərbaycanlıların doğulduğu, yaşadığı şəhərdir. Lakin paytaxtda onların adını daşıyan küçə yoxdur. Azərbaycan dövləti Gürcüstanda xüsusi nüfuza malikdir, sadə gürcülər, eləcə də dövlət adamları ölkəmizə rəğbətlə yanaşırlar. Amma azərbaycanlılara qarşı münasibətdə hələ də müəyyən problemlər var. Bu qaribə amildə sovet dövründə uzun müddət mövcud olmuş stereotiplərin böyük

"Gürcü tostu". 2012-ci ilin 7 mart görüşü

payı vardır. Erməni "dostlarımızın" buradakı antiazərbaycan təbliğati də öz işini görür. Zənnimcə Gürcüstan ziddiyyətlərini təhlil etməkdən ötrü ayrıca elmi-tədqiqat müəssisəsinin yaradılması vaxtı çatmışdır. Gürcüstanın azərbaycanlı icmasının problemləri ilə bağlı vahid dövlət konsepsiyasını da bu institut hazırlaya bilərdi.

Azərbaycan dövləti Gürcüstanlı soydaşlarımızın vəziyyətinə heç vaxt etinasız qalmamışdır. Gəlin yaxın keçmişə nəzər salaq. 1989-cu ildə "dostluq və mehriban qonşuluq prinsipi" əsasında görüş keçirmək məqsədi ilə əslən Gürcüstandan olan ziyalılardan bir qrupunu Borçalıya ezam edilmişdi. Bu missiya Gürcüstan hökuməti və qonşu respublikadakı ictimai-siyasi təşkilatlarla razılaşdırılmışdı.

Nümayəndə heyəti azərbaycanlıların yaşadığı regionlarda yaranan gərgin vəziyyətlə tanış oldu və bu qənaətə gəldi ki, problemi ört-basdır etmək vaxtı çoxdan keçmişdir. Həmin dövrdə Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişə geniş vüsət almağa başlayırdı və Azərbaycan yeni münaqişə ocağının yaranmasında maraqlı deyildi. Ona görə də ilk rəsmi addım Bakı şəhər sovetinin 4 oktyabr 1989-cu il tarixli qərarı oldu. Bu qərara əsasən Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların Bakıda mənzil mübadiləsinə və paytaxtda qeydiyyatın alınmasına ciddi maneələr yaradılırdı. Əlbəttə bu addım soydaşlarımızın hüquqlarını qoruya bilməzdi və ancaq onların kütləvi sürətdə Azərbaycana köçməsinin qarşısını almaq məqsədini güdüdü.

Səksəninci illərin sonlarında başlayan dramatik hadisələr 1992-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi. Bu dövrdə də Gürcüstan qarşı çox ehtiyatlı siyasət yürüdü. Çünki Ermənistanla aparılan müharibə, respublikaya gələn qaçqınlar axını baş açmağa imkan vermirdi. Əzəli torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının qorunması üçün elə bir ciddi addım atılmadı.

Ölkələrimizin gələcəyi gənclərlə bağlıdır. Gürcüstan və Azərbaycanın gənclər və idman nazirləri əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalayarkən

Bununla belə ictimai-siyasi təşkilatların, görkəmli ziyalılardan çoxsaylı müraciətlərindən sonra nəhayət 1992-ci ilin dekabr ayının 2-də "Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın vəziyyəti haqqında" məsələ Milli Məclisdə müzakirəyə qoyuldu. Gürcüstan azərbaycanlılarının vəziyyəti ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində müzakirə edildi. Qərara alındı ki, Gürcüstandakı vəziyyətlə yerində tanış olmaq və Gürcüstan hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün qonşu ölkəyə rəsmi nümayəndə heyəti göndərilsin.

Beləliklə, ilk dəfə olaraq Gürcüstan azərbaycanlılarının vəziyyəti dövlətlərarası danışıqların mövzusunda çevrildi. Dekabrın 13-də Azərbaycan Milli Məclisinin nümayəndə heyəti Gürcüstana yollandı. Təəssüf ki, bu qısa müddətli vizit soydaşlarımızın ümidlərini doğrultmadı. Nümayəndələr yarım milyonluq azərbaycanlı əhalinin real vəziyyəti ilə tanış olmaq və vəziyyətə uyğun olaraq Gürcüstan hakimiyyəti ilə danışıqlar aparmaq əvəzinə Tbilisinin həndəvərindəki Teodoret kəndinə baş çəkərək Bakıya qayıtdılar. Tələm-tələsik "vizit", aydındır ki, ümidləri doğrultmadı və əksinə Borçalıda yaşayan soydaşlarımızı daha da məyus etdi. Lakin gürcü tərəfi agah oldu ki, bu ölkədə yaşayan azərbaycanlıların gələcək taleyi üçün məsuliyyəti məhz Gürcüstan dövləti daşıyır və Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin gələcək perspektivləri soydaşlarımızın taleyindən çox asılıdır.

1993-cü ilin fevralında Gürcüstanın Dövlət Şurasının sədri Eduard Şevardnadze baş nazir T. Siqva ilə birgə Bakıda rəsmi səfərdə oldu. Səfər zamanı iki ölkə arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin 19-cu bəndində deyilir: "Ali razılığa gələn tərəflər milli, etnik və ya dini mənsubiyyətə görə zorakılığa rəvac verən, ayrı-ayrı şəxslərə və qruplara qarşı düşmənçilik və nifrət yaradan hər bir hərəkətin qarşısını almağı, həmin halların birdəfəlik aradan qaldırılması üçün səmərəli tədbirlər görməyi, o cümlədən müvafiq qanunvericilik aktlarını qəbul etməyi öz öhdələrinə götürürlər.

Ali razılığa gələn tərəflər etnik, dil, mədəniyyət və din mənsubiyyətinə görə qorxudulan və zorakılığa məruz qalan, yaxud məruz qala biləcək şəxsləri və qrupları müdafiə etməyi, onların mülkiyyətinin qorunması üçün səmərəli tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

Tərəflər milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin onların iradəsinin əleyhinə assimilyasiya edilməsi cəhdlərinə yol verilməməsi, hər bir şəxsin fərdi şəkildə və ya etnik azlığa mənsub olan digər şəxslərlə birgə öz mədəniyyətlərini yaşatması, qorunması və inkişaf etdirməsi üçün zəmanət verirlər."

Azərbaycanla Gürcüstanın iki müştərək layihəsi dünyanın 100 ən yaxşı layihəsi sıralarına daxil edilmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və AGRİ layihələri Qlobal infrastruktur liderlərinin Nyu-Yorkda keçirilən ümumdünya forumunda müzakirəyə çıxarılmışdı. Yeni dəmir yolu Asiya ilə Avropa arasında ən qısa yol olacaq, nəqliyyat xərcləri qat-qat azalacaqdır. Bu layihə çərçivəsində Azərbaycan Gürcüstana 775 milyon dollar kredit ayırmışdır.

Dövlət Neft Şirkəti - ARDNŞ Gürcüstanın enerji bazarında olduqca populyardır. Bu şirkət ölkənin bir çox yaşayış məntəqələrində yanacaq doldurma məntəqələrinə malikdir. Onun köməyi ilə Gürcüstan ərazisinin qaz şəbəkəsi ilə təminatı 46 faizdən 75 faizə çatdırılacaqdır. Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkəti Rusiyadan Gürcüstan ərazisi ilə Ermənistanı gedən qaz kəmərinə də nəzarət etmək fikrindədir. Şirkət Gürcüstanda yeraltı qaz ambarlarının tikintisinə maraq göstərir. Bu ambarların tutumu ilk mərhələdə 1,5 milyard kubmetr olacaq, ikinci mərhələdə isə 5 milyard kubmetrə çatacaqdır. 2008-ci ildə baş vermiş Rusiya-Gürcüstan münaqişəsindən sonra ARDNŞ Gürcüstanın enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə qaz təminatı üzrə beş illik topdansatış müqaviləsi imzalamışdır. Şirkət eyni zamanda 29 regional qaz bölüşdürmə stansiyasını da satın almışdır ki, bu da Tbilisidən kənarında yaşayan 1 milyon insanı qazla təmin etməyə imkan verəcəkdir. Gürcüstan ekspertləri belə hesab edirlər ki, rəsmi Tbilisi Azərbaycanla energetik sahədə əməkdaşlığı genişləndirməyə meyllidir və paytaxtın qazla təchizatını da Azərbaycana etibar edəcəkdir.

Gürcüstan və Azərbaycan prezidentlərinin Batumidə baş tutan görüşü zamanı prezident İlham Əliyev jurnalistlərə bildirmişdir: "İnvestisiyalarımızın həcmi gündən-günə artır. İlk investisiyalarımız energetika sferasına qoyulub. Lakin ümid edirəm ki, yaxın gələcəkdə investisiyalar digər sahələri də əhatə edəcəkdir."

Batumidə müzakirə olunan daha bir maraqlı məsələ Bakı ilə Batumi arasında dörd zolaqlı müasir avtobanın tikilməsi idi. Təqribən 1000 km-ə çatacaq bu yolun yarısı Azərbaycanın, digər yarısı isə Gürcüstanın ərazisindən keçəcəkdir. Hər iki prezidentin rəyincə bu nəqliyyat dəhlizi Çini Mərkəzi Asiya və Avropa ilə birləşdirəcək, Gürcüstan və Azərbaycanın iqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhfə olacaqdır. Mixail Saakaşvili bildirmişdir ki, Gürcüstan və Azərbaycanın konfederasiyasının qurulması ehtimalı – hər iki ölkənin qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Gürcüstanın sabiq prezidenti Mixail Saakaşvili "The Business Year" jurnalının Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 20-ci ildönümünə həsr olunmuş nömrəsinə verdiyi müsahibəsində qeyd edir: "2008-ci ilin yanvarında mənə məlum olmayan səbəblərə görə elektrik enerjisiz və qazsız qalmışdıq. Azərbaycan həmin soyuq qışda gürcü xalqına kömək əlini uzatdı. Hətta bundan ötrü öz əhalisinin qazla təchizatını ixtisara salmalı oldu. Gürcüstan heç vaxt Azərbaycan xalqının bu köməyini yaddan çıxarmayacaq, çünki bu yardım gürcülər üçün çox mürəkkəb olan bir vaxtda göstərilmişdir. Bu, yalnız strateji tərəfdaşlığın nəticəsi deyil, bizim qardaşlığımızın rəmzidir. Əslində biz konfederativ əlaqələrin binasını qoymuşuq. Ölkələrimiz arasında heç bir problem yoxdur."

Fikrimcə, Gürcüstan siyasətçiləri azərbaycanlı əhalinin artımına başqa aspektdən yanaşmalı, bu amildən Gürcüstanın mənafeyi naminə istifadə etməlidirlər. Gürcüstan cəmiyyətinə yaxşı inteqrasiya olunmuş azərbaycanlılar ölkəyə ancaq fayda gətirə bilirlər. Digər etnoslara nisbətən azərbaycanlılar Gürcüstan hökumətinə ənənəvi loyallıqları ilə seçilirlər.

Rusiya Federasiyasında qarışıq azərbaycanlı-rus ailələrinin yaranmasını təqdir edirlər. Məlum olduğu kimi, bu ölkədə də demografik problemlər mövcuddur, ancaq gəlmələri belə sıxışdırıb çıxarmırlar. Mən Tbilisidə səfərdə olarkən qarışıq azərbaycanlı-gürcü ailələri ilə tanış oldum. Onlar çox mehriban ailə təəssüratı bağışlayırdılar.

İndi isə öz vətəndaş mövqeyimi bildirmək istərdim – tarixi yurd yerlərində yığcam şəkildə yaşayan azərbaycanlı icmaları arasında gürcüstanlılar unikal mövqeyə malikdirlər. Soydaşlarımızın kompakt yaşadığı ölkələr sırasında ən açıq ölkə - Gürcüstandır. Burada əldə etdiyimiz təcrübə nümunə kimi digər ölkələrdə də soydaşlarımızın problemlərini həll etmək üçün faydalı olacaqdır. Azərbaycanlıların Gürcüstan cəmiyyətinə inteqrasiya olunması vacibdir. Lakin bu proses qarşılıqlı olmalıdır.

Gürcüstanlı azərbaycanlılar, xüsusilə də Azərbaycanda yaşayan siyasət adamları dönə-dönə qeyd edirlər ki, ölkəmizlə xoş münasibət Gürcüstana hava, su kimi lazımdır. Əlavə etmək istərdim – qonşu ölkədə Azərbaycanın regionda rolunu, onun gələcək perspektivlərini hələ aydın dərk etmirlər. Gürcülərin çoxunun azərbaycanlıların 50 milyonluq xalq olduğu və onların böyük əksəriyyətinin Gürcüstana lap yaxın olan arealda yaşadığından xəbəri yoxdur. İran və Türkiyə dövlətlərində soydaşlarımızın xüsusi çəkisi vardır. İraqda, Dağıstanda yığcam yaşayan xeyli sayda etnik azərbaycanlı var. Dövrümüzə qədər bu nəhəng potensialın özünü doğrultmasına SSRİ tərkibində olmağımız mane olurdu. İndi isə müstəqil Azərbaycan dövləti dünya azərbaycanlılarını toparlamaq üçün damla-damla təcrübə toplayır.

Azərbaycan haqqında geniş bilgiləri Gürcüstanda yaymaq, gürcülərin dünyagörüşündə, azərbaycanlılar haqqında təsəvvüründə dönüş yaratmaq gərəkdir. Özü də Azərbaycanın qonşu ölkədə təbliği başqa milli cəmiyyətlərlə yanaşı, soydaşlarımızın Gürcüstanın özündəki çoxsaylı qurumlarının öhdəsinə düşür. Azərbaycanlıların burada müsbət imicinin yaranması ilk növbədə onlar üçün zəruridir.

Azərbaycan dilinin statusu həmişə gürcüstanlı soydaşlarımızın ağırlı problemlərindən biri olmuşdur. Ölkəmizdə yaşayan etnik qrupların ehtiyacı nəzərə alınaraq rahat millətlərarası ünsiyyət üçün milli-rus qoşa dil prinsipi tətbiq olunur. Rus dilinə gürcü cəmiyyətinin münasibəti birmənalı olmadığı üçün Gürcüstanda bu prinsip təşəkkül tapmır. Gürcüstanda regional dil kimi ancaq abxaz cəmiyyətinin münasibəti birmənalı olmadığı üçün Gürcüstanda bu prinsip təşəkkül tapmır. Gürcüstanda regional dil kimi ancaq abxaz dili dövlət statusuna malikdir. Bu istisna heç də gürcü-abxaz münaqişəsinin həllinə kömək etmir, həm də abxazların gürcü dili ilə bağlı kəskin problemləri yoxdur. Onlar münaqişənin kökünü tamamilə başqa aspektlərdə görürlər. Əslində abxaz dilindən öncə ölkənin ən böyük etnik qrupunun dilinə diqqət yetirilməli idi. Azərbaycanlıların yaşadığı regionlardan heç olmasa Kvemo Kartlidə milli (gürcü) – yerli (azərbaycan) qoşa dil prinsipini tətbiq etmək olardı və bu yerli əhalinin gürcü dilinə marağını xeyli artırardı. Doxsanıncı illərdə Azərbaycan dilli dövrü mətbuatın çeşidi daha zəngin idi. Bu nəşrlər soydaşlarımızın toparlanmasında böyük rol oynamışdı. Qardabani rayonunda 1995 – 99-cu illərdə Azərbaycan dilli "Ellada TV" televiziya kanalı fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan kəndləri ilə əhatə olunmuş paytaxt Tbilisidə də Azərbaycan dilinin tədrisi Gürcüstan dövlətinə fayda gətirərdi. Dövlət idarələrində işləmək üçün azərbaycanlılara gürcü dilini öyrənmək təklif olunur. Bu təbii, məntiqə uyğun addımdır. Lakin eyni zamanda dilimizin öyrənilməsi gürcülərin yerli əhali ilə, Cənubi Qafqazı əhatə edən nəhəng türkdilli regionun (Azərbaycan, Türkiyə, İran, Dağıstan, Orta Asiya) əhalisi ilə ünsiyyətini asanlaşdırardı.

Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Qafqaza, o cümlədən Gürcüstana və Azərbaycana səfərindən sonra dostu S.X.Rayevskiyə yazırdı: "...dağları aşdım, Şuşada, Qubada, Şamaxıda oldum. Tatar (azərbaycan) dilini öyrənməyə başlamışam. Çünki həmin dil burada və ümumiyyətlə Asiyada Avropadakı fransız dili qədər populyardır."

Gürcülərin Azərbaycan dilini mənimsəməkdə böyük tarixi təcrübələri vardır. Tiflisin Şeytanbazar meydanında "millətlərarası ünsiyyət dili" Azərbaycan dili idi. Gürcü hakimləri, məsələn, II İrakli də I İrakli (Nəzərli xan) kimi Azərbaycanca təmiz danışır. Azərbaycan poeziyasının gözəl bilicisi idi. Arvadı Darecan xanımla da çox vaxt Azərbaycanca dərhləşərdi. Qafqazı işğal edən çar hökuməti türk etnik elementinin çəkisini azaltmağa çalışsa da, bütün Qafqazda və Orta Asiyada dilimizin populyar olduğunu nəzərə alaraq, onun öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Çar üsuli - idarəsini möhkəmlətmək üçün, bu, zəruri idi.

Çar hökumətinin fərmanı ilə Qafqazın əksər qəzalarının məktəblərində, o cümlədən, Tiflis, Kutaisi və Qoridə Azərbaycan dili üstün fənn kimi tədris olunurdu. Tarixçi İ.K.Yenikolopov yazır ki, 1835-ci ilin 12 may tarixində hökumət Azərbaycan dili haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən bütün qəza məktəblərinin müdirlərinə Azərbaycan dilinin öyrənilməsində xüsusilə fərqlənmiş şagirdləri fəxri fərman və qızıl medalla təltif etmək əmr edilirdi. 1883-cü ildə A.O. Çernyayevski Azərbaycan dilinin tədrisini təkmilləşdirməkdən ötrü Tiflisdə "Vətən dili" dərsliyini dərc etdirmişdi. Azərbaycan dili mühüm dil kimi Peterburq, Moskva və Kazan universitetlərində də tədris olunurdu.

Qonşu ölkədəki soydaşlarımızın vəziyyətini, iki ölkə arasında əlaqələrin perspektivlərini araşdırarkən hansı nəticələrə gəldim? Gürcüstanla, gürcü xalqı ilə münasibətlər əsla komplimentar xarakter daşımamalı, sərt iradlarla müşayiət olduqda belə qarşılıqlı ədalətə və bərabərliyə, ardicillığa söykənməlidir. Sadə gürcülər deyilən sözün əməllə nəticələnməsini çox qiymətləndirirlər. Erməni

xalqı və erməni siyasətçiləri arasında intişar tapmış məkrlik, ikiüzlülük gürcü xalqına yaddır. Ümumiyyətlə gürcülər öz mentalitetlərinə görə digər Qafqaz xalqlarından az fərqlənirlər. Gürcü - azərbaycanlı əlaqələrini inkişaf etdirərkən bunu nəzərə almaq zəruridir.

Son illərdə Gürcüstanın rəsmi şəxslərinin dilindən hər iki dövlətin konfederasiya ittifaqı bağlaması zəruriliyi barədə bəyanatlar səslənir. Əslində bu təklif təzə deyil və 1918-ci ildə Gürcüstanın lideri Noy Jordaniya tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bu təklifdən yalnız ermənilər bərk yapışmışdılar. Çünki Cənubi Qafqazı etnik qrupların yaşadığı ərazilər üzrə kontonlara bömək nəzərdə tutulurdu. Bir neçə aydan sonra konfederasiya ideyası süquta uğrayacaq və onsuz da gərgin yaşayan Cənubi Qafqaz qan ocağına çevriləcəkdə.

İttifaqı möhkəmləndirmək üçün ilk növbədə xalqlarımız arasında qarşılıqlı etibara söykənmək gərəkdir. İstənilən halda xalqlarımız arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsində Gürcüstandakı Azərbaycan ellərində yaşayan soydaşlarımız fəal rol oynamağıdır. Özü də təkcə iki dövlət arasında deyil, bütün müsəlman Şərqi Gürcüstanın mövqeyinin möhkəmlənməsində bu ölkədə yaşayan soydaşlarımız mühüm töhfə verə bilərlər. İnanıram ki, yaxın gələcəkdə bir çox Şərqi ölkələrində Gürcüstanı azərbaycanlı diplomatlar təmsil edəcək, Borçalı - Yaxın Şərqlə onun qiymətli bir parçası olan Gürcüstan arasında körpü olacaqdır.

"Bu torpağa bağlıy" (Gürcüstanlı soydaşımız Mehəmməd Orucovun tablosu)

"Our personal and intergovernmental relations have a very good history and are based on friendship, brotherhood and mutual support".

(President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev)

"It is impossible to imagine such a rapid development of Georgia without support of Azerbaijan".

(Former President of Republic of Georgia Mikhail Saakashvili)

**BORCHALY – ON THE PLATFORM OF
GEORGIAN – AZERBAIJAN RELATIONSHIPS**

BORCHALY – ON THE PLATFORM OF GEORGIAN – AZERBAIJAN RELATIONSHIPS

While leafing through the history of Georgia I have encountered very interesting information. It turned out that among the Holies and Saints that Georgian people have worshiped thought the centuries there was our country fellowman from the city of Ganja. The true name of Yevstafi Mxeteli, who was one of prominent Ministers of Religion was Begrobendav. The latter denied participating at one of the traditional ceremonies of Mezdek people; consequently he was imprisoned and put to death. Today the bones of Saint Yevstafi-Begrobendav from Ganja rest in the Sioni church in Tbilisi. Manuscript of unknown author of VI century titled "Agony of Saint Yevstafi" was also devoted to him.

The matter is not only limited to the fact that Azerbaijanis accepted the Christian religion, there were sufficient Georgians adopting the Muslim religion, too. The most important thing is that difference in religion was never ever a barrier in Georgian-Azerbaijani friendship. Due to the shared history, long years lived by Georgian and Azerbaijanis under the Russian Empire and the USSR the relations between Azerbaijan and Georgia was friendly enough.

For the centuries Tiflis was regarded as one of the centers of the Azerbaijani culture. In 1832 the "Tiflis Akhbari" - ever first newspaper in Azerbaijani was printed there. The Baku State University was established back in September 1919 during the existence of the Azerbaijan Democratic Republic and one the Chairs created in the University was the Chair of Kartvelology. Early in the 20th century some newspapers were published in Baku in Georgian. A number of Georgian educated people as well as statesmen (Kipiani, Jordaniya, Stalin - Koba, Beriya) had lived in Baku for a long period.

When we speak about Georgia, the majority of Azerbaijanis would have positive associations. The word "namus" (honor, good name) in Azerbaijani have the same phonetic representation as in Georgian "namusi". Georgia and Georgians were always among the most favorite themes in the literature of Azerbaijan, known since the times of Nizami Ganjevi. Shota Rustaveli's "The Knight in Tiger Skin" is very popular in our country. "Ali and Nino", being an immortal example of emigrant literature of Azerbaijan glorifies the love of a Georgian girl to Azeri man. This novel was translated into more than 30 foreign languages. Azerbaijani jazz man Vagif Mustafazadeh who laid the foundation of jazz in the Caucasus had lived and created in Tbilisi for many years.

When Russian-Georgian war stroke back in August 2008 the people of Azerbaijan demonstrated their solidarity to the people of Georgia by marching in the streets of Baku in front of the Embassies of Russia and Georgia. Both official authorities of Azerbaijan, as well as ordinary Azerbaijanis acknowledged that South Ossetia and Abkhazia are integral part of Georgia. On the other hand, when ethnic conflicts existing in the South Caucasus are discussed at the international level, Georgia and Azerbaijan are acting in alliance and support each other as the members of influential international organizations.

In 1991 the both countries took advantage of historical momentum and restored their state independence. We established diplomatic relations with each other on November 18, 1992. Our countries have built strong relationships for the development of energy in the region, and launched such great transport and economic projects as Baku-Tbilisi-Ceyhan, Baku-Tbilisi-Erzurum, and TRACEKA. Regional military alliance between Georgia, Azerbaijan and NATO protect the BTC pipeline. Azerbaijan has 446 km length state border with Georgia.

The state and civil society of Georgia have enough internal problems. Consolidation and ethnic integration of Georgian do not explicitly depend on the participation of our compatriots. The country has very advantageous geographical location; it has access to the sea and the Europe. Georgia's way to neighboring countries in all cases lies through ethnic territories. The only ethnically "Georgian" port Poti was put under close eye of Russian marine forces after the 2008 conflict. Georgia does not possess vast energy resources as Azerbaijan does, neither does it have strong foreign lobby as Armenia.

Learning problems of Azerbaijanis living in Georgia was very useful to me. It was clarified at least why our Georgian brothers which have been exposed to thousands of challenges through the history had treated their Azerbaijani compatriots with arrogance. In order to retain the newly conquered lands, to empower its rule as in its other colonies Russia had run policy "divide and rule". This policy is very much alike to double standards applied by jailer to imprisoned people. As it is known the Tsar Russia had a different unbiased policy in the whole Caucasus only to Armenian. If attempt of Russian Tzarism to establish an "orthodox despotism" were sincere enough some positive feedback would have been left in the historical memory of Georgians then at least in classic literature. However the people of Georgia recall in their memories the pay tribute to heroes - outlaws who devoted their short lives to the struggle with Russian Tzarism more than to famous Georgian generals who had gloriously served the Russian empire.

The Soviet empire run by Georgian Stalin was continued with the same signature as Tsar Russia did but with minor edition. During the revolt years of Soviet Reactionary the voices of Georgian dissidents against colonial policy could not be shut up by any kind of punishment. During the last years of Soviet rule the Russian chauvinism attempted to have its trace in Georgia, and by interpretation of democracy trended academician Sakharov, labeled Georgia as "a little empire", thus creating permanent hearth of conflict.

Another background of attitude to Azerbaijanis living in Georgia can be traced back to the earlier stages of history. "Osmaloba" and "gizilbashoba" notions related to bondage of Georgians to Ottoman and Iran is subconsciously linked to local Azerbaijanis. Well it is clear that it is contradictory to apply to local Azerbaijanis the combination of the two opposing forces - the Ottomans and the Sefevids. Inclination of Georgian Azerbaijanis to ottoman Turks was only related to the sympathy as to coreligionist and was originated as a result of discriminative policy of Russian empire in the South Caucasus. Georgian society tries to get rid of complex imposed by national bondage running for centuries and comes up with illogical findings.

When Agha Mohammadshah Gajar attacked Tiflis there were many Azerbaijanis fighting against his army in the battle nearby the city. Faced with a threat a number of Georgian feudals betrayed old Tsar Irakly the Second by not sending their troops to support Irakly. Without support of local Azerbaijanis Irakly would not have been able to demonstrate any resistance. Akaki Sereteli wrote about that quote: "when Agha Mohammad Khan surrounded Tiflis...there were people from Gazakh-Borchaly in the rows of Georgian. They sacrificed their lives for Georgia as if they would have done it for their own motherland!"

The exclamation of the philosopher whose works I esteem a lot had surprised me greatly. Why was he astonished so much? When I was in Georgia I have spoken to tens of Azerbaijanis. They regard Georgia as their historical motherland and if there is any threat they are ready to sacrifice their lives for it even today.

People in Azerbaijan do not like recalling the attacks of Georgian feudals to the Azerbaijani lands. Special role of Georgian public figures played during Russian conquer of Azerbaijan and despotism of Tsarism is not however recalled. Most of our compatriots do not know that general Sisianov, known for his biased attitude to Azerbaijanis and put to death in Baku was of Georgian origin, they believed that he was Armenian due to his hatred to Azerbaijanis. It would be relevant to leave unpleasant moments of history to historians. There were few pleasant political memories in the past centuries as it is now.

I also found out another contradicting thing. Georgians hate Russia due to Tzarism and Soviet bandage, but on the other hand they respect Russian intelligentsia. There are many monuments to representatives of Russian intelligentsia; there are streets in Tbilisi named after them. Tiflis is a city where a number of renowned Azerbaijanis were born and lived. However there is no single street named after them.

The state of Azerbaijan was never inattentive to the conditions of our compatriots in Georgia; however everything that was made to help them was insufficient. Let's have a glance to the recent past. Dramatic events of late 80th had resulted with Popular Front of Azerbaijan coming to the rule. That time a very cautious policy was run against Georgia, because the war with Armenia, the flow of refugees to the republic did not allow to look into this situation. No serious efforts were made to protect the rights of Azerbaijanis living in their original lands.

Notwithstanding that a parliamentary delegation of Azerbaijan National Assembly headed to Georgia on December 13, 1992. Unfortunately that short-term visit did not meet the expectations of our compatriots. The parliament representatives idled in the Teodereti village in the suburbs of Tbilisi and went back to Baku instead of getting to know the details of real conditions of half a million Azerbaijani population and consequently start negotiations with the Georgian authorities. It goes without saying that hurry-up visit did not meet the expectations; on the contrary it made our compatriots in Borchaly very upset. However the Georgian party got to know this is the government of Georgia who must carry responsibility for the future of Azerbaijanis living in Georgia and future of Georgian – Azerbaijani relationships very much depend in the fate of our compatriots.

Back in February 1993 the Chairman of Georgian State Council Eduard Shevardnadze accompanied by Premier T.Sigua paid an official visit to Baku. During that visit an intergovernmental Agreement was signed on friendship, collaboration and mutual security. Explicitly, Article 19 of above Agreement states: "the Parties came to supreme consent, that they hereby become committed to prevent any action leading to any violence on national, ethnic and religious basis, hatred to individual persons and groups and undertake efficient measures to eliminate such cases, including to enact relevant legislative regulations."

Two joint projects of Azerbaijan and Georgia were among 100 best projects on the world scale. Baku-Tbilisi-Gars railroad and AGRI projects were in agenda of the World Forum of Global Infrastructure Leaders in New York. Within that project Azerbaijan opened a credit line to Georgia worth 775 million US Dollars.

Our state oil company – SOCAR – is very popular at energy market of Georgia. SOCAR owns a number of petrol stations throughout the country. With its help the gas network of the territory of Georgia had expanded from 46% to 75%. The company is interested in constructing subsurface gas reservoirs. SOCAR also procured 29 regional gas-distributing stations capable to supply gas to 1 million people outside of Tbilisi.

During the meetings of Georgian and Azerbaijani presidents in Batumi president Ilham Aliyev said quote: "Our investments grow day after day. Our first investments were made in energy sector. However I believe that investments shall cover other areas very soon."

As opposed to other ethnic groups, Azerbaijanis are distinguished for their traditional loyalty to the Government of Georgia.

...In Russian Federation mixed Azeri-Russian marriages are supported and appreciated. And as it is known there is a demography problem in Russia; however Russians do not suppress migrants. When I was visiting Tbilisi I met mixed Azerbaijani-Georgian families. I had a very nice impression of those friendly families.

Georgian Azerbaijanis have a unique place among Azerbaijani communities compactly living in their historical places. The most open country where our compatriots live compactly is Georgia. Integration of Azerbaijanis to Georgian society is very important. However this process must be mutual.

Azerbaijanis from Georgia, especially political figures living in Azerbaijan are repeatedly stating that good relationships are needed in Georgia as an air and water. Moreover I would like to add here that our neighboring country does not clearly understand the role of Azerbaijan in the region, its future perspectives. Most of Georgians do not know that Azerbaijanis are a nation of 50 million people and majority of them live in a very close by to them, Georgians. It is therefore essential to spread knowledge about Azerbaijan and make a turning point in the world vision of Georgians about Azerbaijanis.

In Georgian only Abkhazian language has the status of a regional language. This exception does not however help to tackle Georgian-Abkhazian conflict, moreover, Abkhazian do not have any acute problems with the Georgian language. They see the root of the conflict in absolutely different aspects. In fact instead of Abkhazian they should have paid attention to the language needs of the

greatest ethnic group in the country. In the regions where Azerbaijanis live they could have applied at least in Kvemo Kartli national (Georgian) – local (Azerbaijani) bilingual principle which could have increased the interest of local population to the Georgian language. We must admit that in 90th the range of Azerbaijani periodicals was richer. Those periodicals played great role in consolidation of our compatriots. In 1995-1999 Azerbaijani language TV channel "Ellada TV" was on air.

Georgians have great historical experience in mastering the Azerbaijani language. An "international language of communication" at Tiflis's Sheytanbazar square was the Azerbaijani language. Georgian kings, e.g. the Irakli the Second spoke fluently Azerbaijani as Irakli the First (Nazarali Khan). He was a great connoisseur of Azerbaijan poetry. He used to share his thoughts and concerns with his wife Darejan in Azerbaijani. The Tsar power that conquered the Caucuses tried to lessen the weight of Turkic ethnic element, but in vain – since our language was popular in the whole Caucuses and the Middle Asia, everybody did their best to learn this language. Later under Tsar Decree Azerbaijani language was taught as prevailing discipline in the most schools of the provinces of the Caucuses, including in Tiflis, Kutaisi and Gori. The historian I.K.Yenikolopov wrote that in May 12 in 1835 the government issued a decree about the Azerbaijani language. According to the decree the principles of all provincial schools were requested to award students with outstanding knowledge in Azerbaijani with honors and golden medals. Back in 1883, A.O.Chernyayevski published a student's book titled "Language of Motherland" in order to improve the teaching of the Azerbaijani language. What are the main conclusions that I have made by leaning the conditions of our compatriots in the neighboring country, by analyzing the perspectives of relations between the two countries? The relations with Georgia and people of Georgia must not be of complementary nature, it should be based on mutual fairness and equality and consequence despite of any harsh remarks. Ordinary Georgians very much praise the deeds that follow the given words. Craftiness and hypocrisy that spread among Armenians and Armenian politicians is alien to Georgians.

A mutual trust must be established between our nations in order to strengthen the union of Georgia and Azerbaijan. Our compatriots that live in Azerbaijani provinces of Georgia must play more significant and active role to strengthen the friendly relations. Moreover our compatriots can contribute to strengthening of Georgia's positions not only between the two countries but in the whole Muslim world of the Middle East. I believe that very soon Georgia will be represented by Azerbaijani diplomats representing it in a number of Eastern countries and Borchaly shall become a bridge between the Middle East and its precious part – Georgia.

«Наши личные и межгосударственные отношения имеют прекрасную историю и основаны на дружбе, братстве и взаимной поддержке».

(Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев)

«Сегодня без поддержки Азербайджана невозможно представить столь стремительное развитие Грузии».

(Бывший президент Республики Грузия Михаил Саакашвили)

БОРЧАЛЫ – В ГРУЗИНСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

БОРЧАЛЫ В СВЕТЕ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА И ГРУЗИИ

Листая книгу по истории Грузии, я наткнулся на интересный факт. Оказывается среди святых, которым грузины поклонялись на протяжении веков, был и наш соотечественник, азербайджанец из Гянджи. Настоящее имя Ефстафия Мсхетели – одного из видных деятелей грузинской православной церкви было Багробендав. Отказавшись участвовать в религиозных обрядах маздакитов, он был арестован, брошен в темницу и через 3 года казнен. В настоящее время прах святого Ефстафия-гянджинца Багробендава покоится в тбилисской церкви Сиони.

Дело тут не в том, что азербайджанец принял христианство, было и немало грузин, принявших ислам. Более важно то, что никогда религия не была препятствием для грузино-азербайджанской дружбы. И за время нахождения в составе Российской империи, и в составе СССР наши отношения всегда были достаточно хорошими и дружескими.

На протяжении веков Тифлис считался одним из центров азербайджанской культуры. Здесь впервые в 1832 году начала выходить газета «Тифлис ахбары». В сентябре 1919 года в период Азербайджанской Демократической Республики был основан Азербайджанский государственный университет, где одной из первых кафедр была кафедра картвелологии. В начале XX века в Баку выходили газеты на грузинском языке. Целый ряд представителей грузинской интеллигенции и государственных деятелей долгое время жили в Баку (Кипиани, Джордания, Сталин - Коба, Берия).

Азербайджанцы всегда с теплотой относились к своим соседям-грузинам. Азербайджанское слово «намус» (честь) и по-грузински звучит как «намуси». Начиная с классика Низами Гянджеви, Грузия и грузины являются одним из излюбленных тем азербайджанской литературы. Очень популярна в нашей стране поэма Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре». Одно из самых популярных произведений современной азербайджанской литературы «Али и Нино», которое переведено на более чем тридцать иностранных языков, рассказывает о любви азербайджанского юноши и грузинской девушки. Основатель джаза на Кавказе Вагиф Мустафазаде долгое время жил и творил в Тбилиси.

В 2008 году, когда началась российско-грузинская война, азербайджанский народ выразил Грузии свою солидарность, проведя пикеты перед посольствами Грузии и России. Азербайджан считает Южную Осетию и Абхазию составной частью Грузинской республики. На международных форумах, посвященных межнациональным отношениям, Азербайджан и Грузия всегда поддерживают друг друга. Обе страны являются членами таких международных организаций, как Совет Европы, ОБСЕ, ГУАМ, Совета черноморского экономического сотрудничества.

В 1991 году оба государства, воспользовавшись политической ситуацией, восстановили свою независимость. Уже в апреле 1992 года между нашими государствами были установлены дипломатические отношения. Были реализованы такие важные экономические проекты, как нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, газопровод Баку-Тбилиси-Эрзерум, транспортный проект ТРАСЕКА. Военно-техническое сотрудничество Азербайджана, Грузии и НАТО обеспечивает охрану этих трубопроводов. Протяженность границы Азербайджана и Грузии составляет 446 км.

У Грузии немало внутренних проблем. Одной из важнейших проблем является консолидация всех народов Грузии, в которой участвуют и живущие в этой стране азербайджанцы. Страна имеет выгодное географическое положение и выход в Европу через морской путь. Все дороги к соседним государствам в Грузии пролегают через земли национальных меньшинств. Единственный «грузинский» выход к дальнему зарубежью – это порт Поты, Грузия не обладает ни большими природными богатствами, как Азербайджан, ни мощным зарубежным лобби как Армения.

Изучение проблем азербайджанцев в Грузии мне дало очень много. Стало ясно, почему наши грузинские братья, которые сами на протяжении веков испытали немало горя, смотрят сверху вниз на своих соотечественников азербайджанцев. По установившейся традиции Россия, чтобы удержать завоеванные территории и укрепить свои позиции, проводила политику «разделяй и властвуй». Эта политика схожа с отношением руководства к заключенным в исправительных учреждениях. Известно, что такая политика на Кавказе царской Россией не проводилась только по отношению к армянам.

Если бы попытки царской России создать на Южном Кавказе «православный анклав» были бы искренними, то это отразилось бы в грузинской классической литературе как положительный факт. Однако, грузинский народ с большей любовью относится к своим народным героям, которые посвятили свою жизнь борьбе с Российской империей, нежели к российским генералам с грузинскими корнями.

Слегка отредактированная имперская политика, проводимая в Грузии СССР, во главе которого долгие годы стоял Сталин, мало чем отличалась от политики царской России. Голоса протеста грузинских диссидентов против проводимой колониальной политики центра в Грузии не могли остановить никакие наказания. Последние годы советской власти русский шовинизм устами академика Сахарова, имеющего имидж демократа, назвал Грузию «маленькой империей» и создал перманентные конфликтные очаги.

История азербайджано-грузинских отношений уходит вглубь истории. Грузинские понятия «осмалоба» и «кызылбашоба», невольно стали относить к местным азербайджанцам, которые и сами страдали от османских и персидских набегов и завоеваний. Ясно, что названия этих двух вечно противоборствующих государств османов и сефевидов никакого отношения к местным азербайджанцам не имели. Тяга азербайджанцев Грузии к османам была продиктована единым вероисповеданием, и появилась только в результате политики дискриминации на Южном Кавказе, проводимой царской Россией. Грузинский народ пытался освободиться от веками продолжающегося завоевания и в конце получил неоднозначный результат.

Когда Ага Магомед шах Каджар подступил со своим войском к Тифлису, в противостоящей ему грузинской армии было много азербайджанцев. В этой ситуации много грузинских феодалов предал своего царя Ираклия II, не прислали свои войска на помощь. Без поддержки местных азербайджанцев Ираклий не смог бы противостоять сильному шахскому войску. Вот что пишет об этом Акакий Церетели: «Когда Ага Магомед-хан окружил Тифлис... среди грузинских войск были азербайджанцы из Газаха и Борчалы. Они сражались и отдали свои жизни за Грузию как за свою родину!»

Меня очень удивил поставленный автором восклицательный знак в конце этих слов, я с большим уважением отношусь к его творчеству. Что тут удивительного?! Будучи в Грузии, я беседовал с десятками азербайджанцев, которые и сегодня считают Грузию своей родиной и готовы отдать свои жизни за нее.

Азербайджанцы не любят говорить о набегах грузинских феодалов на наши земли. Не любят вспоминать грузинских деятелей, сыгравших особую роль в завоевании Россией Азербайджана. Многие наши соотечественники, не зная о том, что

М.Саакашвили в Фонде Гейдара Алиева

Президент Грузии в резиденции Президента Азербайджана

Цицианов был грузином, за его ненависть к азербайджанцам считают армянином. Негативные факты нужно оставить на рассмотрение историкам, а их в истории было немало.

В Грузии я обнаружил еще одну особенность. Грузины с ненавистью относятся к России, царской, советской и современной, но с уважением относятся к русской интеллигенции.

В Тбилиси много памятников представителям русской культуры, в честь них названы улицы, но в этом городе также родилось и жило много представителей азербайджанской культуры, но нет ни одной улицы, носящей их имена.

Азербайджанское государство никогда не оставалось в стороне от проблем наших соотечественников в Грузии, но предпринятые шаги зачастую не давали должного результата. Сделаем небольшой экскурс в недавнее прошлое. Драматические события конца восьмидесятых годов в 1992 году привели к власти Народный Фронт. В это время отношения с Грузией строились очень осторожно, так как война с Арменией, беженцы, заполонившие страну, не давали возможности для полноценного строительства межгосударственных отношений с этим нашим соседом и защиты азербайджанского населения, исконно проживающего на территории в этой республике.

Несмотря на это, 13 декабря 1992-го года представители Милли Меджлиса направились в Грузию. К сожалению, этот короткий визит не оправдал надежд живущих в Грузии азербайджанцев. Вместо того, чтобы ознакомиться с жизнью азербайджанского населения Грузии и провести переговоры с грузинским правительством, члены Милли Меджлиса посетили только деревню Теодорети, находящуюся под Тбилиси и вернулись в Баку. Этот поспешный «визит» второпях еще больше удручил наших соотечественников, живущих в Борчалы. Однако и грузинское правительство осознало, что несет ответственность за жизнь и судьбу живущих в их республике азербайджанцев, и перспектива грузино-азербайджанских отношений напрямую зависят именно от этого.

В феврале 1993 года глава Государственного Совета Грузии Эдуард Шеварднадзе и премьер-министр Т.Сигуа посетили Баку с официальным визитом. Во время этого визита был подписан договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности. В 19 пункте этого договора говорится: «Стороны, пришедшие к Высочайшему Соглашению, взяли на себя обязательства предотвратить любые действия, поощряющие насилие, основанное на национальной, этнической или религиозной принадлежности, вражде или ненависти и направлены против отдельных лиц и групп, принять эффективные меры для их искоренения, в том числе принятием соответствующих законодательных актов».

Несмотря на существующие проблемы наших соплеменников, живущих в Борчалы, идет процесс сближения наших двух государств. Проекты, осуществленные двумя государствами, входят в число 100 самых лучших проектов мирового сообщества. Строительство железной дороги по маршруту Баку – Тбилиси – Карс и АGR1 обсуждался на всемирном форуме лидеров Глобальной инфраструктуры в Нью-Йорке. В рамках этого проекта Азербайджан выделил Грузии кредит в размере 775 миллионов долларов.

Азербайджанская государственная нефтяная компания SOCAR очень популярна в Грузии. Эта компания обеспечивает топливом много жилых поселков. Если до сих пор ее доля в снабжении населения голубым топливом достигала 46%, то в скором будущем она возрастет до 75%. Компания заинтересована в строительстве подземных резервуаров для хранения газа. В настоящее время SOCAR приобрела 29 региональных распределительных станций, что дает возможность обеспечить около 1 миллиона населения, живущего за пределами Тбилиси.

Во время встречи в Батуми президентов Азербайджана и Грузии, Ильхам Алиев сказал: «Наши инвестиции растут с каждым днем. Первые наши инвестиции были вложены в сферу энергетики. Но я надеюсь, что в ближайшем будущем эти сферы значительно расширятся».

По сравнению с другими национальными меньшинствами, азербайджанское население отличается большей лояльностью по отношению к властям.

В Тбилиси я также познакомился со смешанными азербайджано-грузинскими семьями, и впечатление они производят самое приятное.

Среди стран, где азербайджанские общины живут в местах исторического компактного расселения, грузинские азербайджанцы занимают особое место. Очень важна интеграция азербайджанцев в грузинское общество. Но этот процесс должен быть обоюдным.

Грузинские азербайджанцы, и в первую очередь азербайджанские политические деятели, выходцы из соседней республики, постоянно говорят о необходимости поддерживать дружеские отношения с Грузией. Хотелось бы заметить, в Грузии пока что не очень ясно представляют значимость и перспективы будущей геополитической роли Азербайджана в регионе. Азербайджанцы – это 50 миллионный народ, большая часть которого живет в регионе, в том числе и в непосредственной близости соседней республики. Необходимо пропагандировать нашу культуру по всему миру, в том числе и в Грузии.

В Грузии только абхазский язык имеет статус государственного регионального языка, однако это совсем не влияет на грузино-абхазские отношения, да и особых проблем у абхазского населения с грузинским языком нет. Абхазцы видят свои проблемы с грузинами в совершенно других аспектах. Было бы хорошо обратить внимание на язык более многочисленной этнической группы в стране. Если бы азербайджанскому языку был дан статус второго государственного языка хотя бы Квемо-Картли, где компактно проживают азербайджанцы, они бы почувствовали заботу государства, и еще больше прилагали бы усилия для интеграции и консолидации с грузинским народом. В 90-х годах здесь выходили

Нелегко быть общенациональным лидером

газеты на азербайджанском языке, сыгравшие большую роль в объединении азербайджанского населения. В 1995-99 годах в Гардабани даже вещал телевизионный канал «Эллада-TV».

У грузин большой исторический опыт в использовании азербайджанского языка. В Тифлисе на Шейтанбазаре «межна-циональным языком общения» был именно азербайджанский язык. Грузинский правитель Ираклий II как и Ираклий I (Назарали-хан) прекрасно говорил на азербайджанском языке и был знатоком азербайджанской поэзии. И со своей женой Дареджан-ханум часто общался на азербайджанском языке. После завоевания Кавказа царское правительство, несмотря на желание свести к минимуму тюркский элемент на завоеванных территориях, тем не менее, вынуждено было учитывать популярность тюркского языка и уделяло особое внимание его изучению. По указу царя татарский (азербайджанский) язык изучался в уездных школах, а также в учебных заведениях Тифлиса, Кутаиси и Гори. Историк И.К.Ениколопов писал, что 12 мая 1835 года правительством был принят указ об азербайджанском языке, по которому всем начальникам уездных школ приказывалось награждать учащихся особо отличившихся в изучении тюркского языка почетными грамотами и золотыми медалями. В 1883 году в Тифлисе был выпущен учебник азербайджанского языка «Ветен дили» («Язык Родины»), составленный А.О.Черняевским.

К каким же выводам я пришел, изучая перспективы развития отношений между двумя государствами и жизнь наших соотечественников в соседней республике? Отношения с Грузией и грузинским народом не должны иметь комплиментарный характер, они должны строиться на равноправии и опираться на последовательность действий. Грузины, как и азербайджанцы высоко ценят слова, подкрепленные действиями. Лицемерие и двуличность, свойственная армянским политикам, абсолютно чужда грузинам.

Eldəniz Rza oğlu İbrahimov Gürcüstan – Azərbaycan elləri
Eldaniz Rza oglu İbrahimov Azerbaijanian regions in Georgia
Эльданиз Рза оглу Ибрагимов Азербайджанские регионы в Грузии

Tarixçi-məsləhətçi Çingiz İbrahimov
Redaktor Nailə Bənnayeva
İngilis dilinə tərcümə Lalə Abbasova
Rus dilinə tərcümə Natəvan Xəlilova
Dizayn Nübar Qocayeva

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

Çapa imzalanmışdır: 02.07.2014. Format 70x100 1/12. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi 26. Sifariş 14116. Tiraj 1000

Təqdim olunmuş hazır fayldan

"Şərq-Qərb" ASC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.

AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17

Tel.: (+99412) 374 83 43, Faks: (+99412) 370 18 49

"Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evinin bütün kitablarının toplusu:
<http://www.eastwest.az/az/books/> ünvanda